

K

nom či dvou večerech se soubor stěhoval do další šantánové místnosti, např. k Medvídkům, Celestýnům, ke Zlatému volu, k Buckům i jinam. Šantán F. L. Šmída (1848–1915) už měl své stálé místo v pivovaru U Bílé labutě na Poříčí, podnik F. Sodomý U Rozvařilů; v 90. l. vynikly programy bratří Hartmannů ve Lhotkově šantánu na Václavském náměstí. Z profesionálních herců se jako kabaretní kupletista proslavil především J. Mošna (1837–1911), později K. Hašler (1879–1941). Kromě veřejných produkcí měla k. p. i další prostředky šíření: kramářské tisky, různé spolkové tiskoviny, sbírky jevištních výstupů a od 90. let 19. stol. soustavně vydávané notované edice, z nichž nejvýznamnější byly tisky kabaretérů J. Švába-Malostranského (1860–1932) a J. Heřmana-Zeřího (1875–1955). Kabaretní repertoár se tak šířil i na venkov; v době zotření cenzury také rukopisnými opisy a ústním podáním. – Protože jde o zhudebněnou poezii (různé úrovně), hudební stránka k. p. někdy ustupuje do pozadí: umělec písně všelijak parlanduje a občas přerušuje prózou. Výjimečně se však šťastný melodický nápad spojil s textem ve vyvážený celek (*Kanonýr Jabůrek; Hrál mladý cikán pod zámkem*). Jazyková stránka hojně využívá pointujícího refrénu určeného pro společný zpěv publika s interpretem, časté jsou slovní hříčky či celé zveršované anekdoty, efektní využití syntaktického paralelismu a oživení vděčného stylu lidových míchanic

kabaretní píseň, kuplet – humoristický nebo satirický písňový útvar zpravidla aktuálního obsahu a ustálené formy (více slok, společný refrén završující nebo zdůrazňující pointu strofy), určený k přímému dramatickému provozování před obecenstvem. Spolu s tzv. kostýmním monologem, duetem s gesty, dráždivým dámským výstupem aj. patřila k základním repertoárovým číslům rozmanitého zábavného programu v klubových a restauračních zařízeních (šantán, tingltangl, music hall neboli zpěvní sň, později kabaret apod.). – K. p. je projevem městské kultury; vychází z tradice pouličního časového písničkářství, jehož proslulým představitelem byl v Paříži např. Béranger (1780–1857). Mnozí novodobí básníci skládali posléze příležitostně verše k písním pro nejširší publikum: A. S. Puškin, H. Heine, A. Mickiewicz, z českých K. Havlíček Borovský, V. Dyk, S. K. Neumann, J. Wolker, F. Šrámek, F. Gellner. Prvním novodobým kabaretem ve smyslu pestré literárně umělecké produkce byl Salisův (1852–1897) pařížský *Chat Noir* (1881), po něm Wolzogenův (1855–1934) berlínský *Überbrettel* (1901). Díky živým kulturním kontaktům docházelo k čilé výměně kabaretních forem v mezinárodním, zejm. evropském měřítku. – Pražské šantány či zpěvní síně vznikaly na sklonku 70. let 19. stol. a byly ponejvíce putovní: po jed-

(Burianova *Bohnická*). Organickou součástí kupletního stylu je časté užití jambu. Mnohé české kuplety zlidověly (*Jak se to rýmuje; Pryč a pryč je všecko; Z Port Artura jede fůra*). Podobně jako u kramářské písně přebíral úspěšné kuplety jeden kabaretér od druhého bez ohledu na autorská práva. Vlastenecká, sociálně kritická a politická tematika se střídala s ryze zábavní až lacinou náplní (protizidovské písně, posměch určitým povoláním, druhému pohlaví a tělesným vadám, lascivity a dvojsmysly: *Šestkrát za noc, to není moc; Hejbá se to, hejbá*). Od zkušeného kabaretiera se očekávala schopnost aktualizovat kuplet ze dne na den; často si přednašeč novou sloku schovával až na děkování, kdy působila dojmem okamžité improvizace a sklídila tím větší potlesk. – Tradice k. p. pokračovala také po vzniku Československa: jako součást autorského repertoáru K. Hašlera, J. Červeného (1887–1962), E. Basse, *Kocourkovských učitelů* (vznik 1918), V. Buriana (1891–1962) nebo trojice J. Voskovec (1905–1981), J. Werich (1905–1980), J. Ježek (1906–1942) dosáhla k. p. uměleckého vrcholu. Na počátku 60. let 20. stol. ji oslavili J. Suchý (nar. 1931) a J. Šlitr (1924–1969) v proslulém celovečerním pásmu *Jonáš a tingltangl*: jejich výstižné reminiscence na kabaretní písňovou tvorbu různých údobí a národů vesměs zlidověly. Z badatelů se k. p. zabývali B. Václavek, V. Pletka, V. Karbusický, J. Kotek (nar. 1928) a další.

Lit.: H. H. Ewers: *Das Cabaret*. Berlin–Leipzig 1904; V. V. Tomek: *Ze starých pražských šantánů*. Praha 1929; P. Barbier: *Historie de France par les chansons*. Paris 1956; K. W. Mueller: *Narren, Henker, Komödianten. Geschichte und Funktion des politischen Kabarets*. Bonn 1956; E. Bass: *Letáky*. Praha 1958; J. Červený: *Červená sedma*. Praha 1959; V. Pletka – V. Karbusický: *Kabaretní písničky*. Praha 1961; R. Deyl: *Písničkář Karel Hašler*. Praha 1968; J. Pokorný a kol.: *Knihy o kabaretu*. Praha 1988; J. Kotek: *Dějiny české populární hudby a zpěvu I-II*. Praha 1994–98; E. Hrych: *Dějiny světového humoru*. Praha 1994.

[jt]

ramenního švu. Vzadu dole byl krátký rozparek. Bílá chodská *šerka* měla záda rovněž z jednoho kusu látky (jeden klín v zádech, dva nížko dole), byla bez límce, bez zapínání a měla dvoudílné rukávy. – Mladší typy z 1. poloviny 19. stol. měly vzadu tři klínové neprostřížené šosy, stojatý límec, popř. manžety, byly velmi úzké a neměly zapínání. Chodský tmavomodrý *župan*, *kaftan*, byl pestře vyšíváný na límci, nahoře na přednicích a na zakončení rukávů. Jestliže byl z bílého sukna, byla i výšivka bílá. K němu se připojuje k. z Netolicka se třemi klíny pod pasem, vpředu v případě potřeby svazovaný, a z Jindřichohradecka, obdobný předešlým. – Další typy na barokní módu přímo navazují. Z 18. stol. se zachoval poměrně krátký *šosák* z Českokrumlovska, který měl vzadu uprostřed šos rozstřížený a krajní šosy poskládané do vějíře, nad nimi byl přišit knoflík. Neměl límec, na pravé přednici byly našity knoflíky až dolů, na levé naznačeny dírky. I tento k. byl úzký v ramenech a v prsou, v případě potřeby se vpředu svazoval. Protějšek k němu tvořil městský k. z Moravské Třebové, naznačující na kvaši z r. 1814 módu konce 18. stol. Na rozstříženém šosu vzadu dole se opakuje na jedné straně řada knoflíků, na druhé řada dírek. Repliku lze najít i v selském prostředí: k. ze severozáp. Slezska se šosy všitými pod pasem, kde jsou naznačeny dírky, ale bez knoflíků, manžety jsou stejně nápadné, velké a přednice stejně jako u krumlovského k. zdobené řadou knoflíků a dírek až dolů. Odpovídá mu k. z Budějovicka, který nemá límec, jen ozdobné lemování výstřihu, a vyskytuje se i na Pelhřimovsku a Znojemsku. Tyto kabáty byly většinou světle modré s červenou podšívku, ale i zelené a hnědé. Obecně se liší kabáty z Čech od moravských a slezských tím, že mají kapsy svíse nebo později šikmo umístěné, moravské a slezské mají kapsy jen vodorovné. Už krumlovský a budějovický k. měl manžety přerušené příčnou lištou s knoflíky (pro Moravu je to charakteristické). – V dalším vývojevém

stadiu od počátku 19. stol. se kabáty prodlužovaly, často až po kotníky, šily se většinou z tmavomodrého sukna, podšívaly řidším bílým sukem, z červeného zůstala často jen paspulka na okrajích. Límec se zvýšil, manžety zmenšily nebo zmizely úplně, řada knoflíků na přednicích se zkrátila jen na hrudní část. Zadní šosy stále navazují na švy v zádech a čím mladší je k., tím víc se koncentrují ke středu. Mezi kabáty vyniká honosností např. k. z Chodska, Plzeňska, ale i z Orlických hor, Slánska a Jihlavska. Odlišovaly se od nich jen starší kabáty na Hané, obvykle černé, měly přeložený límec

kabát, součást mužského svrchního oblečení. Střihový vzor kabátů v Čechách, na záp. Moravě a ve Slezsku v 19. stol. je nutno hledat ve francouzské módě Ludvíka XIV. (*justaucorps*). Za předbarokní lze považovat k. z vých. Hané, který se šil z hrubého bílého sukna a sahal po kolena. F. Skopalík uvádí, že k. měl záda vcelku a rozšiřoval se postranními klíny. Na kvaši ze sbírky Moravského zemského muzea (1814) má všechny švy přešité černým proužkem. Podle toho se dá soudit, že rukávy byly dvoudílné, úzké, rovně všité, bez průramků, chybí zdůraznění

a místo manžet výložky, obojí většinou modré. Empír přinesl kabáty bílé. Nosily se např. na Humpolecku a Žďársku; na Litomyšlsku, jihových. Hané, Plzeňsku a Jihlavsku byly zeleně zdobené. – Na Moravě a ve Slezsku se kabáty zvláště nezdobily, ale vždy byly drahou, reprezentativní součástí oblečení zámožných. Chudší muži, kteří si k. nemohli dovolit, si jej podle potřeby půjčovali. – Během 1. poloviny 19. stol. se límec zvyšoval, popř. překládal a i přeložený byl vysoký. Teprve ke konci tohoto období se šil k. dvouřadový s klopami a měnil se v *kaput* (Čechy, záp. a severových. Morava). Druhý směr vývoje se vyznačoval přijímáním pelerínového límce a vedl k převzetí celého pelerínového pláště. – Kabáty lze najít i na jihových. Moravě, kde byly formovány orientálními vlivy. Na Podluží se šil z fialového (tmavočerveného) sukna. Měl přeložený límec a manžety rumělkové barvy, záda

střižená vcelku, rovně všité rukávy bez průramků. Spodní část od pasu dolů byla v bocích rozšířená a přednice se dole vpředu překlápěly. Nahoře na přednicích byla na jedné straně hustá řada mosazných kroužků, na druhé skrytých háčků. Po polovině 19. stol. se šil celý z rumělkového sukna a nosil už jen o svatbách (mládež); odtud je název *ženišský k.* Zdobil se šňurováním, háčky byly vystřídány knoflíky. Mužský kabát z Hornácka sahal stejně jako podlužácký do poloviny stehen. Šil se z bílého sukna. Jen o svatbách býval světle modrý (jako na přilehlém slovenském území). Uchoval si ještě konzervativnější stříh. Levá přednice přecházela po celé délce v široký záhyb, pravý dolní okraj vytvářel přeložený cíp. Na obou přednicích byl zdoben červeným a černým sukem, dole byla umístěna složitá soukenná aplikace. Hornácký k. se nezapínal, často se přehazoval přes ramena. Oba kabáty patří stříhem do skupiny východomoravských župic.

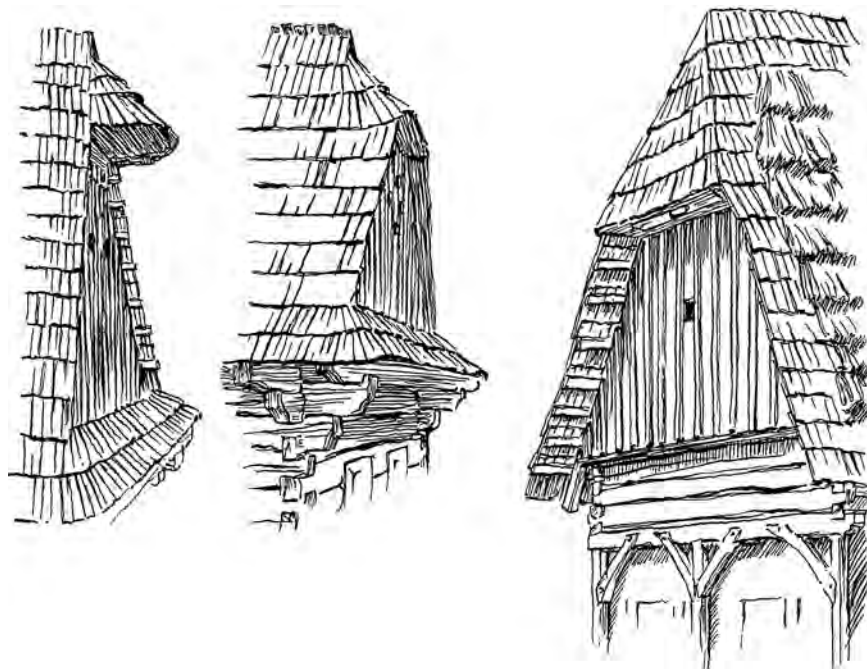
Lit.: T. Nováková: *Kroj lidový a národní vyšívaní na Litomyšlsku*. Olomouc 1890; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; V. Frolec: *Lidový oděv*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 155–195; V. Svobodová: *O lidovém kroji na Moravském Horácku*. Nové Město na Moravě 1977; M. Ludvíková: *Neznámé prameny ke kroji na Hané*. Brno 1987; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 27–29; M. Ludvíková: *Poznámky k vývoji kroje na Podluží v první polovině 19. století*. FE 27, 1993, s. 47–58; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje*. Brno–München 2000, s. 33–35. [ml]

kabátek, ženské svrchní oblečení s rukávy, kryjící horní část těla, šité hl. ze sukna nebo

vlněného cajku. V některých oblastech, např. na Valašsku a v karpatské oblasti Slovácka, byly kabátky neznámé. Za mírného počasí se chodilo v rukávcích, za chladna v kožichu. – Ženy neměly samostatné svrchní oblečení pro přechodnou dobu, buď zcela přejímaly mužské svrchní součásti, nebo jimi byly jejich kabátky ovlivněny: v materiálu (bílé sukno, flanel), stříhu i ve výzdobě výšivkou a šňurováním. Byly bez jakéhokoliv límce. Kolem r. 1900 se na klopách, manžetách a v podšití přednic užívaly i jiné materiály než sukno, např. pro všednější příležitosti kartoun, pro svátečnější různé druhy hedvábí. Měly i stejný název, *lajbl*. I jinde byly ženské kabátky ve stříhu ovlivněny mužskými, např. bílé kabátky na sev. Kyjovsku, na Hané černé kabátky i všední *marýnky* z plátna. – V záp. části č. zemí měl k. z přelomu 18. a 19. stol. prostý stříh. Vpředu býval bez členění, záda z jednoho kusu látky, šušky byly dlouhé pod pás, někdy střižené i do oblouku, varhánky většinou měkké. Límeček k. neměl, výstřih byl špičatý a malý, úzké rukávy dvoudílné a zahnuté. Dalším vývojem v 19. stol. se k. pomalu zkracoval k pasu, měl tři zádové švy prohnuté ke středu, šušky se skládaly do varhánků, dále se měnily nebo zcela zanikly. Nakonec přibyl velký límeček, střižený vzadu do oblouku nebo do špičky. Tak přecházel prostý k. ve špenzr. Tmavé kabátky se podšívaly kožešinou. Pod sváteční se nosily ozdobené živůtky, a kabátky pak bývaly rozepnuté (na Brněnsku ještě v 30. letech 20. stol.). – Prostý k. z černého poloraše, ve starší době šněrovaný, se uchoval na Chodsku do poloviny 19. stol. Pod vlivem empíru se hustě poskládané varhánky zvedly nad pás. Kabátky z bílého sukna uchovaly varhánky jako ozdobu a výstřih bez límce, i když se

zkrátily do pasu. Na Stříbrsku měly vzadu malé tvrdé šušky, na Plasku tvrdé varhánky. Černé kabátky se lemovaly šedým králíkem, bílé rezavým. Z Plzeňska pocházejí zprávy o černých kabátcích, které se však nedochovaly. Bílým kabátkům, lemovaným šedým králíkem, přibyl velký vyšívaný límeček. Na Netolicku se hustě navarhánkované šušky rozkládaly jako vějíř. V j. Čechách je znám z Českokrumlovska polodlouhý k. z režné šerky, vzadu se skládanými šosy (podobnými jako u dlouhého mužského kabátu). Na Blatech se nosil k. upnutý ke krku s odstávajícími šušky. Vyskytoval se i jinde v Čechách s hustými varhánky nebo šušky a zdobil se rýškem z téže látky, poskládanou stuhou nebo portami kolem výstřihu, přednic i rukávů, na Mladoboleslavsku také výšivkou. Na Náchodsku se na přednicích objevila horizontální výzdoba z našivaných šňurek s trapečky. V Podkrkonoší a Pojizeří se k. říkalo *kyrysek*. Kabátky z Litomyšlska, ze sedavé látky, s malým výstřihem a velkým modře lemovaným límečkem, vypadaly starobyle, ale představují již krok ke špenzrům, které se v Čechách rozšířily obecně v 2. čtvrtině 19. stol. – V severozápadním cípu Slezska měly cajkové kabátky dlouhé měkké šušky, byly upnuté ke krku a tam i u rukávů zdobené rýškem z téže látky. V německém ostrůvku u Vyškova se až do poloviny 20. stol. nosil bílý polodlouhý k. se špičatým výstřihem, vzadu s varhánky, zdobený oranžovou výšivkou a na výložkách rukávů modrým hedvábím. Na Kloboucku a vých. Brněnsku se tento k. zkrátil, pás varhánků se vzadu zvýšil, kolem výstřihu se hladce přišila modrá stuha. V polovině 18. stol. byl jihohanácký k. stejný jako na Vyškovsku, pak se bílé sukno nahradilo tmavým, záda se šila z dílků, kolem všech okrajů probíhalo lemování modrou stuhou. Na Kroměřížsku

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 32–33; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů I-V*. ČMMZ 69, 1984, s. 213–229; 70, 1985, s. 253–268; FE 20, 1986, s. 183–216; 26, 1992, s. 3–14; 27, 1993, s. 19–33; M. Ludvíková: *Poznámky k vývoji kroje na Podluží v 1. polovině 19. století*. FE 27, 1993, s. 47–58; M. Ludvíková: *Lidový kroj v severozápadním cípu Moravy a Slezska podle kvašů z roku 1814*. SM 70, 1995, s. 3–12; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje*. Brno–München 2000, s. 43. [ml]

Kabřince. Staré Hamry-Medvědi a Klepačka (Moravkoslezské Beskydy), Loukov (Pojižeří)

byla stuha zvl. široká, doplňovaná výšivkou. Jiná jednoduchá varianta k. z bílé huně se nosila na valašsko-hanáckém pomezí a měla švy zdůrazněné černými proužky. Jednoduchý tmavý k. s úzkými modrými lemy, popř. zdobený malou výšivkou, nosily bohatší Valašky. V severnější části Hané byly šušky *župánků, kolárků a faldáků* nápadné, vyztužené a červeně podšité, kabátky se lemovaly stuhou *paterkou* a vyšívaly se. Nápadné šušky měly kabátky i na Kravařsku. Na Kloboucku-Ždánicku bílý k. vystřídal tmavomodrý, stále s malým výstřihem. Lemoval se králičinou či liščinou, zdobil stříbrnou portou, vlněnou výšivkou a na přednicích měl hustě vyšité vodorovné linky. V tomto vývojovém stadiu se přednice a záda přiblížily živůtkům, proto se jim často říkalo *lajble s rukávama* nebo *rukávníky*. Na záp. Moravě, zčásti i na sev. Moravě a na Opavsku se nosil k. s velkým límcem, s kulatým výstřihem s vkládaným šátkem a šušky pod pás, byl nezdobený nebo se límce lemoval úzkým rýškem z materiálu kabátku. V dalším vývoji se zkracoval a přibližoval špenzru. Na Brněnsku zůstal k. (*marýnka, duša, planták*) bez límce a zdobil se jen na manžetách, na Židlochovicku na přednicích i výšivkou, v 1. třetině 19. stol. kanyrkem kolem výstřihu. Na jihu na Podluží a v charvátských vesnicích se nosily bílé *lajble* bez límce, se špičatým výstřihem, dlouhé jen do pasu a bez šušků, lemované červenou koží nebo látkou, vzadu zdobené výšivkou, na manžetách různým textilním materiálem.

kabřinec 1. menší či větší přístřešek ve vrcholu lomenice (štítu), který neseřezává čelní krokve, ale předstupuje před lomenici. Zespodu je k. uzavřen záklopou. K. bývá umístěn na průčelní, popř. i na zadní lomenici domu, v karpatské oblasti je častý také na hospodářských stavbách. Má několik nářečních názvů: *kavřinec* (Jungmann), *fer-tošek, kabelka, kozub, kukla, obálka* či *šopka*. Na vyobrazeních pozdně středověkých měst a hradů je doložen strmý k., ve venkovském prostředí se dá jeho výskyt předpokládat od 16. stol. Podle tvaru a konstrukce lze rozlišit k. *kuželový*, s půlkruhovou nebo polooválnou záklopou, nesený vlastní konstrukcí, a k. *jehlanový*, s obdélnou záklopou, spočívající na prodloužených střešních latkách. Kuželový k. proniká ze Slovenska přes Moravu a Slezsko až do středních Čech, zatímco k. jehlanového tvaru se z Turnovska, Jilemnicka

a Mladoboleslavska rozšířil až do středního Povltaví, na Rokycansko a východní část Plzeňska, kde je pro své velké rozměry posazen na profilovaném rámu (*po vyndaná valba*). Jeho hlavní funkcí bylo chránit lomenici před zatékáním, ale současně byl i její okrasou. Na záklopě (na Valašsku *bedno*) se v severových. a vých. Čechách a na záp. a vých. Moravě dochovala malovaná barevná ornamentální výzdoba a v zarámované ploše údaje o stavebníkovi a tesaři, který dům vybudoval, texty náboženského i světského obsahu, letopočet (nejstarší dochované záklopy pocházejí z 18. stol.), iniciály, monogram Krista a Panny Marie, kříž, planoucí srdce, boží oko,

ochranná znamení apod. Nápisy na k. sloužily za jakési požehnání domu, ale zároveň označovaly dům obdobným způsobem jako ve městě domovní znamení. Na vrchol k. se upevňovala *makovice* (dekorativně vyřezávaný nebo soustruhovaný sloupek), do jejíž špičky místý tesaři k ochraně domu při společné modlitbě zatloukli tři hřeby (v širším slova smyslu je makovice kovová koule upevněná na hrotnici věže, do níž se vkládají pamětní záznamy). Ve vesnicích s hrncářskou výrobou se makovice pájily z hlíny (ve tvaru seříznutého kužele či jehlanu jsou doloženy už na domech starých Římanů). – Rozšíření k. v č. zemích je možno zhruba vymezit spojnicemi mezi městy Jilemnice, Slaný, Plzeň, Sušice, Týn n. Vltavou a Horní Cerekev; na západ od této hranice jsou štíty až na malé výjimky bez kabřinců, na východ od této linie se nevyskytují v pohraničních horských

oblastech ve vých. Čechách; 2. zděný okraj, římsa (též velká silně pálená cihla, užívaná např. na obrubně studní); 3. nář. police nebo římsa na talíře a džbánky přibíjí ke zdi; 4. polštář pod oknem.

Lit.: K. V. Adámek: *Záklopy – křestními listy našich staveb lidových*. ČL 3, 1894, s. 533–539; 5, 1896, s. 351–364; T. Nováková: *O lome-nicích statků, chalup a baráků na Litomyšlsku, o nápisech a ozdobách na nich*. ČL 5, 1896, s. 550–559; V. Smutný: *O malbě a nápisech záklop na českých lidových stavbách*. ČL 7, 1898, s. 401–403; L. Štěpánek: *K problematice kabřince v Československu*. ČL 55, 1968, s. 223–231; J. Trejbal: *Z historie nápisů na stavbách Sobotky*. Zpravodaj Šrámkovy Sobotky 1970, č. 5–6; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 76–78. [jv]

kacabajka, těsně přiléhavý až projmutý ženský kabátek, se stojatým límečkem, vpředu zapínaný ke krku, od pasu dolů se rozšiřující v šůsky a se zády princoso-vého střihu. Šil se z materiálů různé barvy a kvality podle roční doby. – Pod názvem *život* a *jupka* se rozšířil už před polovinou 19. stol. ve středních Čechách; odtud se do ostatních částí Čech šířil název *jupka*. Jinak se k. přejímala do sestavy oděvu až v poslední třetině či čtvrtině 19. stol. a na mnoha místech patřila k poslední vývojové fázi lidového oděvu. – Ve starší formě do 80. let 19. stol. měla úzké rukávy (u zápěstí širší), u krku malý bílý límeček, částečně krytý vnějším stojatým límcem ze stejné látky jako k. Výzdoba se soustřeďovala na šůscích. Ty se obvykle lemovaly černou strojovou krajkou a nad ní se našily (až tři) kanýrky. – U mladších kacabajek (od r. 1890) se rukávy u ramen poněkud rozšířily a zvedly. Výzdoba se přenesla převážně na přednice, kde ji tvořila aplikace a nášivky z pozamentů a krepinek. Některé kacabajky mívaly i kostice. Nosily je ženy ze zemědělství i dělnice. U dělnic nastoupily po špenzrech a ke konci výskytu se střihem a výzdobou rychleji přizpůsobovaly dobové módě. – Ke konci 19. stol. se na Doudlebsku šily z černých látek *faldaté kabátky*, které mívaly vpředu přepínací pásky, *pinty*. Ještě v 1. polovině 20. stol. se v Postřekově na Chodsku nosila k. v pase utahená, na okraji šůsků s černou krajkou. V té době se vyskytovala i na Plzeňsku, říkalo se jí *špenzl* (také v Hlinceku) nebo *jupka*. Jinak nevznikly výrazné místní varianty. – Podobně tomu bylo na velké části Moravy a Slezska (*kacamajka*). Na brněnské vesnici kacabajky přispívaly k sociální diferenciaci: starší typ patřil k tzv. řemesnickému kroji (nosily ji příslušnice

řemeslnických a dělnických rodin), zatímco selské ženy měly ještě kabátek s *půlkou* (třícípý šátek). Po r. 1890 převzaly všechny ženy kacabajky mladšího typu a nosily je do kostela až do 2. světové války. Mohly se podšívát kožešinou. – Na Slovácku představovaly kacabajky náhražku drahých kožíšků. Nosily se v zimě, proto byly z tmavých teplých i vzorovaných látek a vatovaly se. Lemovaly se nepravou kožešinou *astrýkánkou* (Uherskohradištsko, Kyjovsko) nebo sametovým pruhem, u rukávů až 10 cm širokým (Mutěnicko-Hovoransko). Napodobovalo se tak lemování bílého kožíšku černou kůží. Jinak se zdobily hladce našitou stuhou a množstvím jiných pentlíček a ozdob živých barev. Strážnická k. (*kamízolka*) měla velký pelerínový límec a nezdobila se. Na Podluží se na kacabajky vysouvaly velké čtvercové vyšívání límce. U jihomoravských Charvátů přibýlo ve 20. stol. na k. vpředu i vzadu sedlo s množstvím sámků a stužek ostrých barev, na šůscích i rukávech. Hybridní střih měl tento kabátek na Valašsku. Rozšířil se již v 80. letech 19. stol. a rovněž nahrazoval kožíšek. Vzadu byl přiléhavý, vpředu volný a říkalo se mu *jupka* jako v Čechách. – V mužském oděvu se jako k. nebo *kabaňa* označoval pracovní kabátek různého střihu.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990. [ml]

kadlub 1. tenkostěnná nádoba vydlabaná z kmene stromu, se dnem vsazeným do drážky nebo přibíjí. Nář. se nazývá *kadub*, *kadlb*, *karlub* či *zásobnica*. Pro zhotovení k. se vybírala část kmene s vyhnílou dutinou nebo se pro snadnější opracování vyhnít nechávala. Kadlubových nádob se používalo k ukládání obilí (vertikální i horizontální k.); menší *kadlubky* (do 70 cm výšky a 40 cm průměru) sloužily jako polyfunkční nádoby při chovu dobytka i v kuchyni, zejm. pro přenášení tekutin a ukládání sypkých hmot (např. soli); 2. vydlabaná dřevěná nádoba bez dna usazená do země v místě vodního zřídla či vyhloubené studánky, která sloužila k zpevnění stěn a zajištění čistoty vody; 3. v metalurgii v přeneseném významu označení pro silnostěnnou keramickou nebo kovovou nádobu, do níž se vkládá forma, nebo pro kelímek, z něhož se kov lije; 4. obecný název pro formu, např. v perníkářství a kovozpracujících řemeslech.

Lit.: R. Jeřábek: *Starší způsob získávání vody a úprava vodních zřídla na Valašsku*. ČL 45, 1958, s. 163–170; R. Jeřábek: *Dlabané obilní nádoby na Valašsku*. In: Lidová kultura východní Moravy. Gottwaldov 1960, s. 57–62; DHK I, s. 768; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 23; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I*. Roztoky u Prahy 1989, s. 239–242. [jlg]

kadryla viz kontratanc

kaftan viz kabát

kachel, dutá keramická tvárnice sloužící ke stavbě kamen. Ve středověku vyráběli hrncíři nádobkové kachle, které byly

zasazeny do hliněné kupole kamen jako hrnce (v českém prostředí od 1. poloviny 14. stol.), a komorové kachle, z nichž byla budována architektura kamen a které se již rozlišovaly podle umístění na stavbě (zejm. 15. – polovina 16. stol.). Oba typy měly více variant. – Komorové kachle se staly předstupněm ke kachlům novověkým, které se skládaly z desky (*listu*), často pojednané barevně i plasticky, a z věncovitého žebra na rubu. – Podle uložení (funkce) v tělese kamen se rozeznávají kachle: a) základní; b) řádkové; c) rohové (k nim lze přiřadit i kachle výklenkové *troudník*, *kaplanka*); d) soklové řádkové a rohové; e) římsové řádkové a rohové; f) nástavcové (korunní) ve tvaru cimbuří, vázy, makovice, sloupku, figurálních a zoomorfních plastik (typických hl. pro lidové prostředí). Kamnářské plastiky nejvýrazněji odrážejí vliv jednotlivých slohových epoch. – Podle střepu lze kachle dělit na: a) hrnčářské (od středověku do 19. stol.); b) fajánsově (17.–18. stol., s malovanou výzdobou); c) potahované a šamotové (zhotovované průmyslově, rukodělně v omezené míře od konce 19. stol.). – Podle výtvarného pojednání povrchu se dají kachle třídit na hladké nebo plasticky zdobené, režné (nepolévané) nebo glazované či malované. Plastický dekor listu může představovat motivy figurální, zoomorfní, heraldické, rostlinné, geometrické aj. – Rozměry kachlů závisely až do zákonné normalizace, zavedené po 1. světové válce, především na konkrétním výrobcu. Pláty kamen postavených bedněním (barokní a klasicistní kamna) byly rozměrově individuální, podobně jako výtvarně pojednané kachle výklenkové či korunní. Regionální rozdíly se u kachlů projevují méně výrazně než u jiného keramického zboží. – Zhotovení kachlů pro stavbu kachlových kamen zahrnovalo v první fázi nakopání a pečlivou přípravu hlíny (odležení, odstranění hrudrcením, rozpouštění vodou, odstraňování nečistot, několikeré strouhání, šlapání a konečné hnětení, přidávání ošťiva či případné mísení více druhů hlín), z níž byly vytvořeny bloky (*štoky*) a nařezány pláty. Následovalo zhotovení vlastních kachlů. Jednodušší způsob představovalo nalepení žebek k plátům (na Horňácku ještě v 1. třetině 20. stol.), častěji se však plát ručně napěchoval přes hrubé plátno do dřevěné (sádrové) formy a na rubu se k němu připojila žebra. Výrobci forem byli samotní kamnáři, výtvarně složité formy zhotovovali řezáči forem, mnohdy i z řad sochařských tovaryšů. Po vyklopení kachle z formy následovalo jeho ořezání a uhlazení nožem, sušení a vypálení.

Část kamnářů (od poloviny 19. stol. už většina) formy kupovala např. v keramických továrnách, vyměňovala nebo si je přinášela s sebou z vandrů. – Po vypálení mohly kachle zůstat režné, často však jejich povrchová úprava zahrnovala engobování a glazování, které se v kamnářské výrobě uplatňovalo už od konce 15. stol. Suroviny na glazury se pův. drtily v hmoždířích a mlely na kamenném, později v bubnovém mlýnku. Od konce 19. stol. se stalo běžným nakupování glazur ve specializovaných obchodech nebo v továrnách. Kachle polité glazurou se zdobily tupováním, mramorováním, stříkáním, fládrováním, flamováním, popř. se ještě polily sklovinou (*masou*), která způsobila vysoký lesk. K běžným barevným odstínům patřila tmavohnědá, černá, tmavozelená či bílá, k oceňovaným barvám náležela např. mořská zeleň (*mergrín*, *merglín*). Barva často zvýšila výtvarný účinek plasticky členěných kachlů zhotovených přímo z formy nebo hladkých kachlů s nalepenými reliéfními doplňky (*vercírunky*). V. t. kamna, kamnářství.

Lit.: Z. Smetánka: *Technologie výroby českých kachlů od počátku 14. do počátku 16. století*. PA 59, 1968, s. 543–578; Z. Smetánka: *K morfologii českých středověkých kachlů*. PA 60, 1969, s. 228–262; R. Franz: *Der Kachelofen. Entstehung und kulturgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1969; V. Scheufler: *Novověké kachle. Nástin problematiky z hlediska českých zemí*. ČL 58, 1972, s. 154–161; T. Gebhard: *Kachelöfen. Mittelpunkt des häuslichen Lebens. Entwicklung. Form. Technik*. München 1983; L. Kunz: *Lidové fajánsově kachle z Vyškova*. In: 100 let muzejní práce na Vyškovsku. Vyškov 1993, s. 139–142;

Z. Hazlbauer: *Krásy středověkých kamen. Odras náboženských idejí v českém uměleckém řemesle*. Praha 1998. [ak]

kachna viz drubež

kalafuna [z řec.], tvrdá, sklovitá pryskyřice z jehličnatých stromů. Smíchána s kopálem a damarou slouží k zdrsnění žíněných potahů smyčců. Ještě na počátku 20. stol. si mnozí venkovští muzikanti připravovali k. sami. Nasbíranou borovou nebo smrkovou pryskyřici převažovali tak dlouho, až po ztvrdnutí ztratila své lepivé vlastnosti. Někteří ji změkčovali a zvláčňovali smícháním se včelím voskem. Přibližně ve 20. letech 19. stol. byla již i na venkově běžně používána k. kupovaná, profesionálně vyráběná. Lidoví houslisté dávali přednost k. určené pro kontrabasové smyčce pro její měkkost, která dovolila nanést na žíněný potah silnou vrstvu pryskyřice. Nové žíně musely být před prvním hraním kalafunou řádně nasyceny. Buď byla k. rozdrčena na malé kousky, jimiž se povolené žíně smyčce protahovaly a současně se do nich bušilo klavírem, až se kalafunový prach pevně uchytil na vlasu, nebo se k. rozpustila v lihu na pálení, aby vytvořila hustou kaši medovitě konzistence, která se nasla na z obou stran na svazek žíní a nechala se zatvrdnout. Potom se opět do nasycených žíní tlouklo klavírem. Na dostatečné kalafunování smyčců většinou dozíral primista, protože značná hlasitost kapely bývala jedním z měřítek její kvality.

Lit.: P. Kurfürst: *Die Bauernfedel. Streichinstrumente und Volksmusikanten in der Iglauer Sprachinsel*. Marburg 1996, s. 180–181. [pk]

kalamajka, párový tanec ve 2/4 taktu. Nejstarší záznam k. pochází z guberniálního sběru 1819. Tento zápis koresponduje s pozdějšími záznamy, které i v dalším období potvrzují ustálenou podobu tance s charakteristickým hudebním doprovodem. Mezi jednotlivými zápisy jsou malé melodické a rytmické odchylky, někdy se liší formální obrys. Typickým znakem doprovodných melodí je instrumentální předehra nebo dohra, která bývá čtyřtaktová, šestitaktová nebo osmitaktová, zatímco nápěv doprovodné písně tvoří vždy

Tanec kalamajka. Lipovka u Rychnova n. Kněžnou, Vycpálek 1921, s. 111

osmitaktové fráze. O původu k. a o její příbuznosti s ukrajinskou kolomyjkou bylo vysloveno mnoho domněnek, její název byl často dáván do souvislosti s názvem haličského města Kolomyja. V. Hošovskij mluví o karpatském či slovanském archetypu kalamajky, čemuž nasvědčují pojmenování *kolomyjka*, *kolomyčka*, *kolomojka*, *kolomajka* (kolomykat: kroutit se v tanci), tradovaná v různých slovanských jazycích a nářečích. Hudebně taneční struktura tanců k. a ukrajinské kolomyjky je však odlišná. Sbírký lidových písní a tanců z konce 19. stol. zachycují k. jako tanec párový, který tancovala dvojice proti sobě s výrazným přednožováním a zanožováním souhlasných nohou a zátočkami za lokty. Jiná varianta zaznamenává pohyb natáčení tanečnicků od sebe a k sobě s přídupy a srazným pohybem paty o patu při výchozím postavení vedle sebe. Tato motivika byla ještě někdy doplňována krokem obkročáku a polky. Při tanci se nepostupovalo s otáčením po kruhu. Nejčastější doprovodnou melodií ke k. byla píseň s incipitem *Kalamajka mik, mik, mik, / oženil se komíník*. – K. se vyskytovala na Rychnovsku, Chrudimsku, Hořicku, Mladoboleslavsku, Choceradsku, Klatovsku a Horácku, Opavsku, Ostravsku, Těšínsku a Rožnovsku. K šíření k. ve 2. polovině 19. stol. v Čechách, na Moravě a ve Slezsku přispělo její zařazení do salonní čtyřverly, besedy.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 231; J. N. Hynek: *Národní tance na Hořicku*. In: Národopisný sborník okresu hořického. Hořice 1895, s. 392; Č. Holas: *České národní písně a tance V*. Praha 1910, č. 201; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 111–112; Z. Jelínková – R. Kubeš: *Horácké tance*. Brno 1956, s. 149, 153, 154; V. Hošovskij: *U pramenů lidové kultury Slovanů*. Praha 1976; Z. Jelínková: *Lidové tance z Hřčavy*. Ostrava 1988, s. 52–53; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 48–49. [ds]

kalendář [z lat.], cisiojan, planetář, praktika, minuce – chronologický sled dnů a měsíců v roce; také jejich soupis a kniha obsahující tento soupis i další údaje a různorodou náplň; přeneseně též soupis vybraných událostí v kalendářním postupu. *Calendarium* je pův. kniha dlužníků; od 12. stol. představuje *cisiojan* a později *planetář*, *praktika*, *minuce* a *almanach* postupně se vyvíjející typ slovesnosti převážně pololidové, s oblibou těžící z folkloru a ve velké míře přihlížející k obřadní, světské i duchovní tradici. V tomto smyslu jsou kalendáře především ve střední

Evropě jedním ze základních pramenů studia národopisných jevů, indikátorem jejich frekvence a vývoje. To částečně platí již o cisiojanech, jejichž texty plnily hl. funkci mnemotechnické pomůcky k zapamatování sledu klíčových svátků. Jednalo se o básnické skladby v hexametrech, jejich 12 strof mělo vždy tolik slabik, kolik měl daný měsíc dnů; slabiky samy byly převážně zkratkami jednotlivých svátků a jejich místo ve strofě označovalo, kolikátého je (v dobovém datování např. 2 dny před sv. Václavem). I v č. zemích byly cisiojany zprvu latinské; nejstarší dosud známý česky psaný cisiojan je z období kolem r. 1260 a patří k prvním v národních jazycích vůbec. Ačkoli se cisiojany, postupně doplňované o další texty, údaje o tzv. zlatě počtu, o postavení slunce a nebeských těles, o měsíčních znameních atd., udržely po bezmála 500 let, byly v Čechách již od konce 15. stol. zatlačovány do pozadí kalendáři nástěnnými a hl. knižními. Řadu nástěnných kalendářů zahájila *Minucí na rok 1485*, připravená rektorem pražské univerzity Vavřincem z Rokycan a tištěná ve Vimperku. U zrodu knižních kalendářů stála z němčiny přeložená a v Praze vydaná *Praktika kolínská na rok 1493*. Obsah knižních kalendářů, na nichž se kromě Čechů a Němců autorsky podílel i zakladatel dolnolужиcko-srbského písemnictví A. Moller a četní Poláci, se brzy rozrůstal. Kromě údajů vlastních pozdním cisiojanům se trvalou složkou kalendářů nadlouho staly astrologické prognostiky, tzv. pranostiky, někdy útěšného, jindy *hororového* charakteru, jejichž čtenářská obliba byla inspirována někdejší nejistotou

a obavami před častými morovými epidemiemi, zemětřeseními, válkami a hladomory v důsledku povodní či naopak katastrofálních such. Vzrůstala také potřeba po dříve postrádaných praktických informacích. Kalendáře začaly pravidelně přinášet přehledy jarmarků (trhů), seznamy soudních dnů, pokyny lékařů a lidových léčitelů a především rady zemědělcům. *Kalendář historický* (1578, rozšířené vyd. 1590) D. Adama z Veleslavína (1546–1599) obsahoval stati o dějinách, zvl. o historicky orientovaných eponymických a toponymických pověstech a legendách. – Vyprávění a příběhy z bible tvořily přechod k základní složce kalendářů, k příspěvkům *pro vyrazení mysle*, které se množily hl. od 2. poloviny 18. stol. Do obsahu stále více vstupovaly povídky a básně často blízké folklorismům, k pověstem a legendám se přidružovaly národopisné črty, fabuláty a memoráty, lidové písně, přísloví, pohádky, hádanky a popisy dětských her, anekdoty atd. Prosazovaly se i praktické rady, zprvu zvl. k chodu domácností a zemědělství, ale také v poměru k různým jiným pracovním odvětvím; lidové rolnické a povětrnostní pranostiky přebíraly dřívější funkci pranostik astrologických. K. se tak měnil z četby na jeden rok v knížky pečlivě uschovávané a v rodinách trvale ceněné. Stoupal jejich počet i náklad: v průběhu 19. stol. jich vyšlo přes 3000 svazků a celkový náklad, který v 1. polovině 19. stol. stoupal od 100 tisíc do 400 tisíc ročně, se po r. 1848 pohyboval v rozmezí 800 tisíc až 3 miliony výtisků v češtině a v nemalém množství i v němčině. Někteří nakladatelé kalendáře vydávali dokonce ve dvou stejnojmenných, ale jazykově i etnickými akcenty odlišných mutacích (moravský *Vlastenecký poutník / Vaterländischer Pilger; Litoměřický kalendář / Leitmeritzer Kalender für Stadt und Land*). Mezietské vztahy odrážel *Kalendář česko-židovský* a dlouhá řada vystěhovatelských edic, ve Spojených státech (*Amerikán, Našinec, Nová vlast, Americký Čechoslovan*) i jinde (*Vídeňský kalendář, Kalendář Čechů vídeňských, londýnský Kalendář čechoslovan-ských spolků zahraničních, kyjevský Český pravoslavný kalendář*). – Velký počet titulů souvisel se stoupající vrstevnatostí a funkcí. Projevilo se to ve snaze přihlížet i ke specifickým potřebám a zájmům příslušníků nejrůznějších povolání. Tak vznikaly samostatné kalendáře lidu hornického a hutnického, sklářů, tesařů, mlynářů, pekařů, sládků, kupců, hajných, hostinských, hasičů a porodních babiček. Rovněž okruh regionálních kalendářů se

velmi rozšířil; oblíbené byly např. *Plzeňský kalendář*, jindřichohradecká *Bílá paní*, tábořský *Selský kalendář*, roudnický *Říp*, *Hradecký kalendář*, brněnský *Radhošť* či olomoucký *Kalendář Selského spolku*. – Ve 20. stol., zvl. po vzniku ČSR, význam kalendářů klesal. Nahradily je noviny, časopisy, sborníky, odborné příručky a edice zábavné četby, rozhlas, film a televize. K. (jen s výjimkou několika kalendářů krajinářských ve Spojených státech a Chorvatsku) se brzy stal reliktem většinou nevalné úrovně.

Lit.: K. Doskočil: *Vývoj cisiojanu u nás*. SH 6, 1959, s. 97–166; J. Nováková: *Počátky českého cisiojanu*. SH 15, 1967, s. 5–42; J. Nováková: *České cisiojany od XIV. století*. Praha 1971; J. Štovíček: *Kalendáře Cífků ze Třebíže*. ČL 66, 1979, s. 90–97; H. Krejčová: *Ze starých kalendářů*. České Budějovice 1987; Z. Urban: *Století českého kalendáře*. Praha 1987; Z. Urban: *K dějinám českých kalendářů 16.–18. století*. Práce z dějin slavistiky 14, 1990, s. 173–191; H. Krejčová: *Ke skladbě Litoměřického kalendáře*. ČL 77, 1990, s. 94–101; Z. Urban: *Marginalie k bibliografii a literární činnosti Albina Mollera*. Zeitschrift für Sorabistik 40, 1993, č. 2, s. 89–97. [zur]

kalhoty [z franc.], součást především mužského oděvu kryjící spodní část těla po pás a nohy ke kotníkům (dlouhé k.), pod kolena (polodlouhé k.) nebo nad kolena (krátké k.). Sestávají z části odvíjející spodní část trupu a ze dvou různě dlouhých i širokých nohavic. Tvarují se stříhem a užívají se na ně rozličné druhy tkanin podle účelu, k němuž jsou určeny. Rozeznávají se k. mužské, ženské a dětské. Mohou být svrchní nebo spodní součástí oděvu, tj. osobním prádlem (spodky, podvlékačky, slipy, dámské kalhotky). Jsou pravděpodobně orientálního původu. V Evropě se objevují poprvé u Galů a u některých germánských kmenů. Římané je poznali až prostřednictvím Germánů, většinou však užívali ovinovacích *kamašů*. Teprve ve 12. stol. muži běžně oblékali jakési punčochové kalhoty. Staří Slované znali jen dosti krátké a široké *gatě* šité z rovných dílů plátina přírodní barvy. Naproti tomu dlouhé, těsně přiléhající k. z vlněné látky (jako přínos jižního a západního způsobu odívání) byly v č. zemích zpočátku cizí. Jejich označení vzniklo snad přenesením z italského názvu jistého druhu obuvi (*caligotte*). Byly to pův. dvě samostatné, oddělené nohavice, tj. vysoká obuv (lat. *caliga*), přecházející ve vysoké těsné kamaše z teplé látky. Označení pak přešlo na již spojené dlouhé a úzké nohavice, středověké k. (stč. *kalioty*, *galioty*, *kalihoty*; nář. *galaty*, *galoty*). Od pozdní gotiky dostávají k. panských

a městských vrstev různé, mnohdy velmi výstřední tvary. Muži oblékali velmi úzké nohavice přecházející v obuv s dlouhými ohnutými zobci, často každou jiné barvy, se zvláště uvazovaným předním dílem. Za renesance v 16. stol. dochází k opaku: přes těsně přiléhající punčochy nebo spodní k. se oblékají krátké, velmi baňaté, prostřihávané *plundry*, které se zhruba o sto let později po vzoru oděni lancknechtů prodlužují a podkasávají až pod kolena. V 18. stol. je vystřídaly krátké *pocivice*, sahající ke kolenům, z různých látek, zejm. z kůže. Zprvu byly poměrně volné, koncem 18. stol. přiléhající k tělu a u kolien zapínané na knoflíčky (*culotte*). Velká francouzská revoluce přinesla opět změnu: *pantalony*, dlouhé k. šité z různých látek, dole otevřené, které v různých stříhových a tvarových variantách přetrvaly do počátku 21. stol. – Venkovský lid chodil dlouho ve svrchních, pytlovitých sukních nebo kabátech, pod něž zejm. za chladna podvlékal výše zmíněné kamaše, po nich nosil úzké, dlouhé k. Užíval na ně především důkladné domácí šerkové tkaniny (polovlněné) a hrubé, režné plátno. Pozdější široké *plundry*, zprvu nošené pro svátek, vystřídaly převážně šerkové nebo soukenné, kožené a jiné *pocivice*, sahající po kolena, které se dlouho udržovaly; v českých krajích a na záp. a střední Moravě, na sev. Kyjovsku a v opavském Slezsku se většinou odkládaly až se zánikem kroje. Od 1. třetiny 19. stol. je postupně nahrazovaly dlouhé, dole otevřené k. z různých kupovaných látek. Na vých. Moravě a v těšínském Slezsku stále přežívaly dlouhé, polopřiléhavé nebo i těsné soukenné nohavice zužující

se k nártu, většinou s jedním rozparkem po straně přednice, ale i s odklápěcím dílem mezi dvěma rozparky. Pro svátek se šily z jemnějších, kupovaných suken různé barvy, pro všední den a mnohde i neděli byly z hrubého domácího sukna převážně bílé barvy. Zdobily se lemy z jemného, barevně odlišného sukna a šňurováním, event. i skrovnou výšivkou. V létě se nosily široké *gatě* z plátina. – K. vešly do lidových rčení: o energické, panovačné ženě se říká, že *ona nosí v rodině k.*; *spadlo mu srdce do k.*, má strach; *vyprášili mu k.*, dostal výprask. – Kalhotář (dříve *kalhotník*, *hacník*) je krejčí specializovaný na šití kalhot. V. t. *gatě*.

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; J. Vydra: *Nauka o kroji*. Praha 1931; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 42–43; ESJČ, s. 236 i jinde. [ap]

kámen 1. pevná hornina nebo její kus. Horniny jsou anorganické (neústrojné) nestejnorodé přírodní, zpravidla složené z více minerálů (nerostů), které tvoří základní stavební prvek zemské kůry. Nejčastěji se dělí podle vzniku na horniny: a) magmatické čili vyvěřelé (např. granit neboli žula, granodiorit, syenit, čedič); b) sedimentární neboli usazené (např. pískovec, arkóza, opuka, vápenc); c) metamorfované, tj. přeměněné (např. mramor, fylit, břidlice). Souhrnně bývají pevné horniny neboli přírodní kameny v protikladu ke kamenům umělým nazývány také dekoračními (dekorativními) či ušlechtilými kameny. – Spolu s odbornými (petrografickými) názvy se v praxi používají pro jednotlivé druhy přírodních kamenů i obchodní názvy, obvykle podle lokality nebo oblasti, v níž se k. těží (např. *přílepák* se říkalo pískovci z Přílepu na Rakovnicku). Některé názvy jsou zavádějící (např. tzv. černá žula ve skutečnosti neexistuje) a ani názvy používané kameníky nebývají vždy přesné (některé lešitelné vápence např. nazývají mramory). Místně se používají také názvy označující k. z určité těžební lokality na základě analogie jeho specifických vlastností s jinými jevy (např. zelené zabarvené kameny se nazývaly *řasák* nebo *žabák*). – Optimální využití jednotlivých druhů kamenů přihlíží k jejich fyzikálním vlastnostem (hmotnost, hutnost, pórovitost, nasákavost, mrazuvzdornost, obrusnost, odolnost proti vlivu povětrnosti, pevnost v tlaku atd.), což zpravidla neplatilo ve venkovském prostředí, využívajícím především místní zdroje,

často bez možnosti získat jiný, k danému účelu vhodnější materiál. Do jisté míry tím bylo determinováno rozšíření některých forem materiální kultury (např. kamenosochařské památky jsou vázány hl. na oblasti, kde se těžil pískovec, zatímco tam, kde se těžila obtížněji opracovatelná žula, převládají kamenicky provedená boží muka). Některé vlastnosti, důležité pro novodobý kamenoprůmysl (např. lešitelnost), byly řadovými venkovskými zákazníky využívány minimálně. – V lidové kultuře se k. uplatnil především jako stavební, některé druhy i jako sochařský materiál. Břidlice sloužila zejm. jako střešní krytina. Z vápenců se páliło vápno a rozemleté se spolu s opukou používalo i jako hnojivo. Spíše sociální než kulturní význam měla výroba nejrůznějších brusů, včetně mlýnských kamenů a brousků na kosy, dlažebních kostek, kameniva (tj. šterka a drtě k zpevnění silničních a železničních spodků) nebo speciální využití některých hornin (např. sedimentárních kyzových a kamenečných břidlic k výrobě kyseliny sírové). – Slovo *kámen* se běžně používá také k označení minerálů. Různé druhy kamenů sehrávaly důležitou roli v magických obřadech, úkonech, léčení i v dalších oblastech tradiční duchovní kultury. Tajemnou, zejm. léčivou a apotropajní (ochrannou) moc propůjčily kamenu v lidových představách jeho přirozené vlastnosti (pevnost, tvrdost, hmotnost) i archaické domněnky o růstu kamenů v zemi, odkud čerpají její životadárnou a léčivou sílu. – Kult a uctívání jednotlivých kamenů (většinou nezvyklého tvaru, velikosti apod.) je doložitelný u řady národů již ve starověku (starém Egyptě, antickém Řecku či Římu), u Slovanů pak zejm. v předkřesťanském a raně křesťanském období. Některé kameny si podržely svoji zázračnou moc i v křesťanském prostředí hluboko do 19. stol., a to především jako kultovní objekty při poutních místech. V č. zemích byly zejm. spojovány se zázračným legendistickým působením světců, kteří měli údajnou schopnost změkčovat povrch k. a zanechávat na něm otisky svého těla (např. kameny sv. Vojtěcha ve Vrchni, Větrově, Milavčích, Neratovicích, Svatoprokopském údolí a jinde, lože sv. Ivana ve Svatém Janu p. Skalou), nebo se zjevením Panny Marie (např. Svatý Kámen u Rychnova n. Malší). Modlitbou či tělesným kontaktem (stoupáním, klekáním, leháním, polibky) s těmito kameny se věřící snažili vyléčit nemoci či se před nimi ochránit (např. ve Vrchni před všemi tělesnými bolestmi, ve Staré Boleslavi před bolestmi v kříži). Ještě v 19. stol. jsou ojedinele doloženy pozůstatky přinášení

obětin kamenům v podobě pokládání zrní, chleba a vajec na poutním místě Svatý Kámen. Původ, umístění či tvar některých kamenů, skalních bloků a masivů odvozuje řada lidových podání a legend od působení ďábla, čerta, zkamenění živých bytostí apod. – Drobné kameny, zejm. ty, které ležely po dlouhou dobu v zemi, hromové kameny a meteority, se hojně uplatňovaly v oblasti lidového léčitelství, apotropajní a prosperitní magie. K opakujícím se pravidlům přitom na základě představ o přenosu nemoci na k. patřilo následné navrácení k. na původní místo či jeho odhození, jež místy provázelo rituální uplívnutí (Krušné hory). K nemocím nejčastěji léčeným pomocí k. (potřením, poklepem, přitlačením, obkroužením, na Horácku i omytím dešťovou vodou, která zůstala v prohlubni k.) patřily v rámci praktik sympatické magie především bradavice, struma, otoky či boule. Ke kamenům se vztahovala i řada zaříkání nemocí, zevních příznaků onemocnění (*Nerost, znamení, / jako neroste kamení / od Božího narození!*) či epidemií (na Chodsku se např. morová nákaza zaříkávala do díry v zemi a zatlačovala k.). Ochranná moc přisuzovaná k. se projevuje např. v široce rozšířeném ťukání k. do hlavy při první jarní bouři proti bolestem hlavy v průběhu roku či ve zvyku horáckých matek třikrát usednout po úvodu s dítětem na k. a nakojit je, aby bylo chráněno před bolestí zubů. Potření srsti krávy k. po otelení zajišťovalo, aby zůstala březí, odhozením k. od krávy po odstavení telete pak hospodyně zajišťovaly, aby *nebučela po teleti* a dávala hodně mléka. Magicko-prosperitní moc k. se uplatňovala např. ve zvyku zatěžovat zejm. o Vánocích větve stromů kameny, aby urodily dostatek ovoce (Krušné hory), či ve zvyku zvedat k. či jiný těžký předmět nad hlavu při první jarní bouři kvůli dostatku síly v nadcházejícím roce. Pověrečný význam měl i základní rohový kámen stavení, na který lidé při započítí stavby ťukali, aby dům ochránili před neštěstím (např. Hlinecko). Naproti tomu např. na Chebsku věřili, že nepřející lidé mohou odejmout užitek ze sousedova hrachového pole uřezáním prvních květů hrachu a jejich vložení mezi dva kameny. – V českém prostředí figuroval k. i v mantických (věšteckých) praktikách. Dívka, která cestou k muzice zakopla o k., měla naději, že ji nazpátek doprovodí nějaký chlapec (Krušné hory). Stejný moment při návratu domů z cesty příchozímu signalizoval, že bude toužebně očekáván domácími (záp. Čechy). – Specifický okruh představ se vztahoval k drahokamům. Byly vysoce ce-

něny pro svůj řídký výskyt, údajně léčivé účinky, vzhled i hodnotu a nošeny především příslušníky vyšších společenských vrstev jako šperky i amulety, zatímco v lidovém prostředí jejich výskyt a užití zůstaly spíše okrajovou záležitostí. Léčitelské praktiky přitom vycházely pův. zejm. z barvy jednotlivých drahokamů na základě sympaticko-homeopatických představ (červený drahokam jako karneol či jaspis zabraňoval krvácení apod.). V důsledku astrologického spojení jednotlivých drahokamů se znamením zvěrokruhu lékaři i léčitelé upřednostňovali léčení těmi druhy drahých kamenů, v jejichž znamení se nemocný narodil, nebo těmi, jejichž hvězdy a znamení měly vliv na příslušné tělesné partie. – Slovo k. (popř. konkrétní druh) nebo z něho odvozené adjektivum se objevuje v pomístních jménech i v příslovích a pořekadlech (*zmizel, jako když k. do vody hodí*); 2. v hornictví název pro jalovinu, odpad při těžbě uhlí a rud; 3. v přeneseném slova smyslu potíž, starost.

Lit.: V. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; J. Koňář: *Poutnická místa a památné svatyně v Čechách*. Praha 1903; HDA 2, 1929/30, sl. 552–557; 8, 1936/37, sl. 380–401; J. Vachtl: *O pojmenování hornin*. Kámen 17, 1935/36, s. 37–38, 50–51, 61–64; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 99–100; D. Fontana: *Tajemný jazyk symbolů*. Praha–Litomyšl 1994, s. 118–119; V. Rybařík: *Ušlechtilé stavební a sochařské kameny České republiky*. Hořice v Podkrkonoší 1994; J. Royt – H. Šedinová: *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha 1998; Z. Salzmann: *O kamenu jako o slovu*. Kámen 5, 1999, č. 1, s. 37–38. [zh + lk]

kamenictví, těžba a opracování kamene do požadovaného tvaru, hl. ke stavebním účelům. Sochařské opracování kamene se nazývá kamenosochařství (k legislativnímu rozdělení došlo až 1907). Jde o vymezení reflektující postoj venkovských lamačů a kameníků, kteří vůči místnímu společenství a jiným povoláním zpravidla vystupovali jako relativně homogenní profesní skupina (říkali si buď *kameníci*, nebo *skalníci* resp. *skaláci*). V užším významu bývá pojem k. vztahován pouze k řemeslnému opracování kamene, na rozdíl od dobývací kamene (většinou nekvalifikovanými dělníky) zv. *lomařství* nebo *lamačství*. Takové dělení, spojené s cechovní a živnostenskou politikou, bylo aplikovatelné ve specializovaných městských dílnách a stavebních hutích, méně již v provozu lomů. Zvl. v malých lomech nebo při zpracování izolovaných balvanů vyučení kameníci vykonávali

všechny pracovní operace, včetně lámání. – V kulturní historii lidstva patří opracování kamene k nejstarším technologiím. Kámen náležel k prvním přírodním materiálům, které člověk začal opracovávat. Jeho využití k výrobě pracovních nástrojů bylo natolik charakteristické, že dal pojmenování nejdělsímu úseku lidských dějin, *době kamenné*. Když byly kamenné nástroje nahrazeny bronzovými a železnými, kámen se těžil a opracovával především ke stavebním a sochařským účelům. Ve středověkých stavebních hutích a zejm. v cechovních organizacích se postupně právně kodifikovaly pracovní i sociální vztahy. Kameníci, kteří zpravidla mívali společný cech se zedníky, se až do formálního zrušení cechů (1858) řídili cechovními pravidly, od r. 1859 živnostenským řádem. – Také těžební činnost měla dlouho feudální charakter: využívala místní zdroje, těžba i odbyt vycházely z konkrétní objednávky a na práci se výrazně podílely nekvalifikované pracovní síly, často v rámci svých robotních povinností. Od 70. let 18. stol. začala šlechta investovat do domácího průmyslu a její podnikání zahrnovalo mj. dobývání a zpracování kamene. Na přelomu 19. a 20. stol. patřily lomy některých erbovních podnikatelů nejen k největším, ale také k nejprogresivnějším z hlediska technického a sociálního vybavení i úrovně zaměstnaneckoprávních vztahů. – Po zrušení poddanství (1848) a vydání prozatímního obecního zákona (1849) se výnos z kamenolomů stal také jedním z zdrojů obecních příjmů. Některé obce těžily kámen ve vlastní režii, jiné lom pronajímaly. Nájemci byli převážně kameničtí mistři, nejednou mladší synové z bohatých selských rodin. Chudší kameníci si pronajímali část lomové stěny, jiní zpracovávali izolované balvany (s místními názvy *bludák*, *murák* atd.), které vznikly převážně erozí skalních masivů. – Rozvoj těžby kamene je spojen s budováním železniční sítě, které trvalo od poloviny 19. stol. do 1. světové války. Zejm. v poslední čtvrtině 19. stol. byla otevřena řada nových lomů, v nichž se rychle prosazoval průmyslový způsob těžby. Zvýšená poptávka po kvalitní surovině vedla drobné pozemkové vlastníky k založení lomu, ve kterém těžili příležitostně, na základě konkrétní objednávky a ve vlastní režii. V této době lomy otvírali a s minimálními náklady provozovali také zemědělci jako doplňkový zdroj příjmů. Jejich činnost bývá označována jako *selská těžba*. – Kámen se těžil hl. v povrchových lomech, jámových nebo stěnových. Od skalní stěny se bloky odlamovaly po vrstvách zdola nahoru (*shrnováním*), či naopak shora dolů

(*stupňovitě*) vypáčením sochory, pomocí klínů nebo s použitím střelného prachu (popř. dynamitu a jiných trhavin) a zápalné šňůry. U měkkých hornin (vápenec, pískovec) s vertikálními puklinami se stěny podkopávaly a potom kácely. Těžba postupovala rychleji, avšak hrozilo nebezpečí, že se uvolňovaný skalní blok předčasně sesune a kopáče zavalí. – Vytěžené rozměrnější bloky se buď dělily na menší, snáze manipulovatelné kusy, nebo se přemísťovaly pomocí dřevěných válečků, okovaných dřevěných a železných sochorů i heverů na pracoviště kameníků. Ti měli v lomu vyhrazené místo, kde byli chráněni před nepohodou zástěnou z dřevěné konstrukce a chvojí nebo otevřeným dřevěným přístřeškem. Mimo lom pracovali v improvizované dílně poblíž stavby nebo na speciálním pracovišti, tj. v kamenické dílně. Při práci mívali opracovávané kusy položené na zemi, trámecích či dřevěných kozách. – Na stavbách a v kamenických dílnách se zpravidla tesaly už jen finální výrobky, v lomech se připravoval i polotovary. Neopracované bloky, hotové výrobky, polotovary i prodejny odpad se ručně nebo pomocí jednoduchých zdvihadel, popř. otočných dřevěných jeřábů nakládaly na nejrůznější druhy koňských i volských povozů, které ho odvážely přímo k zákazníkovi nebo na železnici. Tam, kde to bylo možné, se využívaly také vodní cesty. – I když během poslední čtvrtiny 19. stol. se v mnoha velkých lomech prosadila mechanizace, provoz ve středních a zejm. v malých lomech závisel ještě počátkem 20. stol. téměř výhradně na lidské síle, protože jejich technické vybavení bylo na nízké úrovni. Výrazný pokrok znamenala elektrifikace, k níž však ve větším rozsahu docházelo až po 1. světové válce. – Těžba kamene patřila k sezonním zaměstnáním. V zimě se zpravidla v lomech buď neprovozovalo vůbec, nebo se práce přerušila alespoň za velkých mrazů. V době nuceného odpočinku provozovali kameníci některá doplňková zaměstnání nebo (pokud měli malé hospodářství) se připravovali na jarní polní práce, opravovali poškozené nástroje apod. V létě se většinou běžně pracovalo 10–12 hodin denně (s přestávkou na oběd) a v případě potřeby i déle. Do práce se nosil starý obnošený oblek, na nohách mívali kameníci kromě starých bot i dřeváky; v zimě, kdy hrozilo omrznutí, si obuv obalovali starými hadry. Jídlo si nosili z domova sami nebo jim je přinášeli rodinní příslušníci a učni. Pokud byla poblíž hospoda, někteří hostinští připravovali zvláště pro ně levné jídlo. K vybavení velkých lomů patřila kantýna, která se však, podobně jako

další sociální zařízení, hojněji objevovala až po 1. světové válce. – Elitu mezi pracovníky v lomech představovali vyučení kameníci (zv. také *čistí kameníci*). Kromě nich zde pracovali *rumovači*, tj. nádeníci vykonávající nejrůznější pomocné práce, *lamači*, kteří dobývali kámen, a *rycováci* či *bosíráci*, kteří vytěžené bloky rozlamovali a také připravovali k dalšímu zpracování kameníkům a sochařům. V žulových, čedičových a jiných lomech, kde se vyráběly dlažební kostky, připravovali finální produkt *kostkaři*, na povozy a železniční vagóny kostky nakládaly také ženy. S postupující mechanizací se v lomech objevili zástupci dalších profesí: strojníci a elektřikáři. Ztupené kamenické nářadí ostřili kováři, buď v kovárně ve vesnici, nebo přímo v lomu. Některé lomy měly vlastního kováře, jindy pracoval jeden kovář pro více lomů. – Nošení nářadí do kovárně patřilo k povinnostem učedníků, kteří vykonávali i další pomocné práce, chodili dělníkům pro pivo či svačinu. Někteří mistři a *partáci*, kteří měli vlastní hospodářství, využívali učně jako levnou pracovní sílu také při polních pracích a v hospodářství. Učební doba bývala zpravidla čtyřletá, tedy delší než u jiných řemesel. Ke zvýšení kvalifikace kamenického dorostu byly koncem 19. stol. zřízeny odborné školy ve vých. Čechách (Hořice 1884) a ve Slezsku (Supíkovice 1885, Žulová 1886). – Kameníci a lamači si vytvořili vlastní profesní slang, zčásti modifikovaný i lokálně. Mnohá slova převzali z němčiny a počeštili, což platí i o názvech některých pracovních nástrojů používaných při rukodělné práci (např. *lemovací dláto* neboli *majzlík*). Jejich počet, alespoň co se týče základních typů, je relativně malý, avšak většina je doložena už v archeologických nálezech sumerských nebo egyptských. K nejrhubšímu opracování částečně upravených bloků se používal *dvojšpic*, později kladivo a špičák, v další operaci je nahradily *zubák*, *zrnovák* nebo *pemrlice*. U měkkých kamenů jako pískovec se plocha srovnala *ryhovačkou*, na kterou se tlouklo dřevěnou paličkou, a popř. vybrousila. U mramorů, žul, syenitů a některých jiných hornin se závěrečná úprava povrchu prováděla leštěním. – Výše mzdy závisela na dohodě zaměstnance a zaměstnavatele; platební období (většinou čtrnáctidenní), zejm. v malých lomech, záviselo na okamžité platební schopnosti majitele a vedlejších příjmech či jiném ekonomickém zajištění konkrétního pracovníka (např. vlastníka drobného hospodářství). Největší plat mívali čistí kameníci, nejmenší rumovači a v některých lomech byli za práci od-

měňování také učni, odstupňovaně podle počtu absolvovaných let. V provozech, kde se vyráběly dlažební kostky, byli lamači placeni hodinově, zatímco kostkaři pracovali v úkolu. – Jako v jiných výrobních odvětvích se také u dobývání a zpracování kamene střídala období konjunktury a krize, v reakci na nejrůznější (estetické, technické, hospodářské, politické aj.) podněty. V době zvýšené poptávky po kameni a kamenických výrobcích, kdy platy v lomech byly vyšší než v jiných zaměstnáních, zde pracovalo hodně příslušníků jiných profesí a nekvalifikovaných dělníků (drobní zemědělci, mlynáři). V čase krize, kdy se snížila výroba i mzdy a propouštělo se, docházelo ke stávkám. – S rozvojem nebo zánikem těžby v určité oblasti souvisela i migrace kameníků. Zejm. investoři z rakouských zemí s sebou často přiváděli cizí kameníky (většinou z Itálie), aby zaučili místní obyvatele. Někteří z nich pak zůstali natrvalo. Naopak v době krize nebo po vytěžení ložiska chodili kameníci z Čech a Moravy sami nebo v partách za prací do Slezska, Německa, Uher, Rakous a někteří až do Itálie nebo Francie, kde stavěli mosty, kanály a tunely. Nejednou z nich při tom tragicky zahynul. Kromě pracovních úrazů, špatných sociálních podmínek a nadměrné spotřeby alkoholu (zvl. piva a kořalky) byly hlavní příčinou vysoké úmrtnosti a nízkého průměrného věku lamačů a kameníků nemoci z povolání, především silikóza, vyvolaná zaprášením plíc prachem oxidu křemičitého. K léčení silikózy a jiných respiračních onemocnění se používaly zejm. plody brusnice borůvky (*černé jahody*) v nejrůznější úpravě. – Ekonomické důsledky v případě nemoci nebo ztráty živitele rodiny se kameníci místně snažili zmírnit založením svépomocného sdružení, jako byl např. 1877 ustanovený *Spolek kameníků* v Podhorním Újezdu u Hořic v Podkrkonoší, který ještě začátkem 20. stol. místy nahrazoval také odborovou organizaci. *Svaz kamenodělníků v Čechách* byl založen 1904 ve Štěnovicích u Plzně jako projev nesouhlasu s politikou rakouského svazu kamenodělníků. – Lamači a kameníci měli, podobně jako jiná řemesla, své svaté ochránce, profesní zvyky a folklor. Jejich patronem byl zejm. ochránce před morem a patron dlaždičů sv. Roch (např. v Kamenných Žehrovičích), dále sv. Josef (je patronem všech řemeslníků) nebo patroni příbuzných odvětví (hornictví) a místně uctívání světců jako Barbora a Prokop v Posázaví. Kamenický folklor není tak známý ani rozsáhlý a původní jako u některých jiných, rozšířenějších řemesel. Písňový fond zahrnu-

je nejednu skladbu parafrázující známější variantu písně jiné profese. Také zvyky jsou většinou modifikované varianty zvyků doložených u jiných řemesel (např. konzumace alkoholu před zahájením těžby v nově otevřené lomové stěně). Přísloví postihují konkrétní pracovní a sociální situace (*jeřabiny červenaj, kameníci blednou*, tj. nastává zima, kdy se práce v lomech zastaví a kameníci přicházejí o mzdu), originální jsou humorky nebo vzpomínková vyprávění a vyprávění ze života, rovněž anekdoticky laděná. – V materiální kultuře těžebních oblastí se kámen uplatnil ve větším rozsahu než v jiných regionech: pro venkovské zákazníky kromě *kopáků* a *kvádrů* tesali kameníci nejrůznější architektonické články (např. ostění oken a dveří obytných i hospodářských budov, podokeníky, schody, prahy, římsy, dlaždice na podlahu místností a zápraží, nástavce na komíny), sloupy plotu a vjezdu do usedlostí, sloupy k vázání dobytka ve stáji, žlaby a koryta různé velikosti pro hospodářské zvířectvo, studniční skruže, válce k rozměňování půdy, odpočívadla (lavičky), kádě na vodu nebo k nakládání zelí, stoupy na zpracování obilných zrn, náhrobky, boží muka, kříže či jejich podstavce a v místech, kde se těžil vhodný materiál, také mlýnské kameny, brusné kotouče a válce, používané řemeslníky i domácími výrobci. Některé z výrobků byly bohatě profilované, jiné reliéfně zdobené a někteří kameníci se pokusili také o sochařské dílo.

Lit.: A. V. Velflík: *Nauka o stavebních hmotách, zvláště o horninách technicky významných, o jich zkoumání a zpracování*. Praha 1913–17; K. Hlubuček: *Jihočestí kameníci*. Praha b. r.; A. Jilemnický: *Tradice z kamene*. Hradec Králové 1973; B. Syrový a kol.: *Kámen v architektuře*. Praha 1984; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985; R. Jundrovský – E. Tichý: *Kamenictví. Tradice z pohledu dneška*. Praha 2001; I. Ebelová: *Pražská a venkovská stavební řemesla v době renesance a baroka*. Praha 2001; Z. Hanzl a kol.: *Kámen v rukodělné výrobě českého venkova*. Praha 2003; J. Traxler – Z. Hanzl: *Šutrácká halenka. Kámen a kameníci v písních*. Pelhřimov – Praha 2004; Prah a kol.: *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*. Praha 2004; P. Vlček a kol.: *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. Praha 2004. [zh]

kamenina, jemná keramika se slinutým střepem o 5% (u technických kamenin až 7%) nasákavosti. K. vznikla asi ve 3. stol. v Číně, v Evropě je doložena od 12. stol. a v č. zemích ve 14. stol. na Chebsku. Od 2. poloviny 16. stol. se vyráběly na

Chebsku kameninové lahvice na minerální vody, opatřené chebským znakem. Tato výroba, jež se od konce 18. stol. rozšířila i do jiných míst Čech, měla vždy manu-fakturní charakter. Zanikla v 70. letech 19. stol. Jedinými dílnami na rukodělnou výrobu k. byly Hartova dílna v Chebu (kolem r. 1800) a Beránkova dílna v Týništi n. Orlicí (1870–1915). Chebská dílna produkovala tzv. růžové džbánky s plastickým dekorem, dílna v Týništi hnědě potaženou k. s rytým, převážně nápisovým dekorem. Obě dílny vyráběly i jiné keramické zboží. – V č. zemích se od 17. stol. hojně vyskytovaly mužakovské kameniny (z Lužice), německé kameniny málo, více saské. – Tzv. loštické poháry, vyráběné od 13. do počátku 16. stol. v Lošticích na sev. Moravě, nejsou pravé kameniny, ale pseudokameniny.

Lit.: J. Horschik: *Steinzeug 15. bis 19. Jahrhundert. Von Bürgel bis Muskau*. Dresden 1978; V. Scheufler – V. Soukupová: *Chebská keramika*. Cheb 1981; V. Scheufler – V. Štajnochr: *Rukodělné kameniny a příbuzná keramika v českých zemích od nejstarších dob do 50. let 20. stol.* Skláf a keramik 41, 1991, s. 177–186, příloha 17–20. [vsch]

kamenná stavba, objekt postavený celý nebo z velké části z kamene vázaného hlínou nebo pískovápennou maltou (drobné kamenné objekty jako zídky či tarasy se stavěly *na sucho*). Nejstarší kamenná stavební tradice v Čechách je v bezlesé kulturní krajině středního a dolního Poohří a na Slánsku. Tam je možno sledovat vývoj k. s. na základě archeologických nálezů

(zaniklá středověká ves Svídna na Kladensku), archivních pramenů (svědectví o těžbě v místních kamenolomech a drahé dopravě stavebního dříví až z Krušných hor) a reliktvů v terénu (Třebíz 1, Kvílice 10, Kladensko) již od 14. stol. Od pozdního středověku docházelo k pronikání kamenných staveb (zvl. špýcharů) také v jihozáp. Čechách, ojediněle v okolí Trhových Svin i jinde, jak dosvědčují některé dochované solitéry (např. kamenný špýchar v Soběnicích na Litoměřicku, s vročením 1589). Ve větším rozsahu se započalo z kamene stavět až od konce 18. stol. (j. Čechy, Plzeňsko, střední Polabí, sev. Morava). V oblastech roubené lidové architektury se v zámožnějších usedlostech nejprve vyzdívaly chlévy a sňi s černou kuchyní a komorou, ale jsou i výjimky, kdy se nejprve vyzdila, popř. dala *do kožichu* přední světnice. Jádrem starého kamenného domu však leží severozápadně od Prahy, kde v patrech domů, u stodol i sýpek se po třicetileté válce uplatňovala také hrázdná konstrukce. Roubení se v této oblasti zachovalo jen výjimečně u přední světnice, avšak zvenčí i zevnitř bývalo později obezděno, takže dům vyhlíží jako by byl celý z kamene. Hořejší části kamenných stěn někdy doplňovalo několik vrstev z nepálených cihel (*buchet*). – K výstavbě kamenného domu se používalo kamene vytěženého v místním lomu (odtud lokální názvy pro druh kamene), ale také se sbíral v polích (v horských oblastech se tyto kameny hromadily na mezích nebo se z nich budovaly zidky). Stavělo se hl. z opuky, pískovce, žuly, čediče, vápence. Kameny se kladly na sucho, nebo se spojovaly hliněnou maltou připravovanou z hlíny *zv. žlutka* s příměsí písku nebo opukové drti; od 19. stol. se užívala pískovápenná malta. Rozlišuje se zdvo z *lomového kamene* (z nepravidelných kamenů v pravidelných vrstvách s vystřídáními spárami), *kyklopské* (z balvanů nebo lomového kamene nepravidelně seskupeného v podezdívce), *řádkové* (pravidelné, se stejně vysokými řadami) a *kvádrové* (ze ztesaných kvádrů). – Při kladení kamene se rovina stěny stále kontrolovala šňůrou a kámen se podle potřeby upravil. Zedník kladl kameny naležato, s prostřídáním, aby se nepropojovaly spáry mezi jednotlivými vrstvami. U starých staveb přesahovala šířka stěn 100–120 cm, v patře a ve štítě byly stěny tenčí. Vyše položené stěny budovali zedníci z jednoduchého lešení nebo ze žebřinového vozu. Po dostavbě stěn (*zednická glajcha*) tesaři kladli stropnice, pozednice a vybudovali krov. – Kamenné domy se omítaly, avšak u domů postavených z opuky omítání ne-

bylo pravidlem. Na Slánsku a Lounsku jsou statky vesměs omítnuty, avšak místy v Pooohří a v oblasti Džbánů se neomítalo: domy tam jsou postaveny z měkké opuky, na níž se omítka neudrží (stěny se tu často zpevňují kovovými svorkami). Stavebník nechával opuku připravenou na stavbu jednu zimu promrznout; jestliže se rozhodl pro omítku, ohodil opukový dům až po roce. – Kamenné stavby se vyskytovaly i v oblastech dřevěné lidové architektury; jsou to především panská sídla (tvrze, zámky, dvory) a církevní objekty (kostely, kaple, fary, boží muka), ale i hostince, mlýny apod. Kamenné stavby bývají chladné, špatně se vytápějí, někdy vlhké, zato bytelné a bezpečné proti požáru. To byl také jeden z hlavních důvodů stále většího používání kamene při stavbě domu, doplňovaného od 19. stol. cihlami (*smíšené zdvo*). V Evropě jsou kamenné stavby s různě starou tradicí rozšířeny ve středomořské oblasti, v severozáp. Francii, v j. a střední Anglii, Skotsku a Sev. Irsku a lokálně ve středním Porýní, ve vinohradnických oblastech Franků, v Horní Falci, ve Švýcarsku, Sedmihradsku, v okolí Blatenského jezera, v župě Heves a jinde. V t. kámen, kamenictví.

Lit.: J. Vařeka: *K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu v Čechách*. ČL 60, 1973, s. 86–94; J. Škabrada – Z. Smetánka: *Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách*. AR 26, 1974, s. 236–270; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; Z. Smetánka: *Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna*. Praha 1988; J. Sedlák: *Zednictví*. Praha bez uvedení roku. [jv]

kamenosochařství, sochařské opracování přírodního kamene. V kontextu lidové kultury se tak označuje činnost venkovských sochařů, výrobců kamenných křížů s korpusem Krista, soch světců, reliéfů světců na podstavcích železných a litinových křížů, výklenkových soch, figurálních náhrobků nebo soch zdobících vjezd do zemědělských usedlostí. S vědomím, že se jedná o rámcové vymezení, vznikly nejstarší z nich v 70. letech 18. stol., nejmladší pocházejí z 80. let 19. stol., z doby, kdy se začínají prosazovat první absolventi *C. k. sochařsko-kamenické průmyslové školy* v Hořicích v Podkrkonoší (založena 1884). Autoři těchto památek byli spíše řemeslníky než umělci. Mnozí vedli rodinnou dílnu, ve které kromě uměleckých zakázek (včetně malování obrazů) prováděli také nenáročné kamenické práce, vyráběli nábytek, tkalcovské stavy apod. Spolu s nimi pro venkovské odběratele pracovali také řadoví kameníci s uměleckými

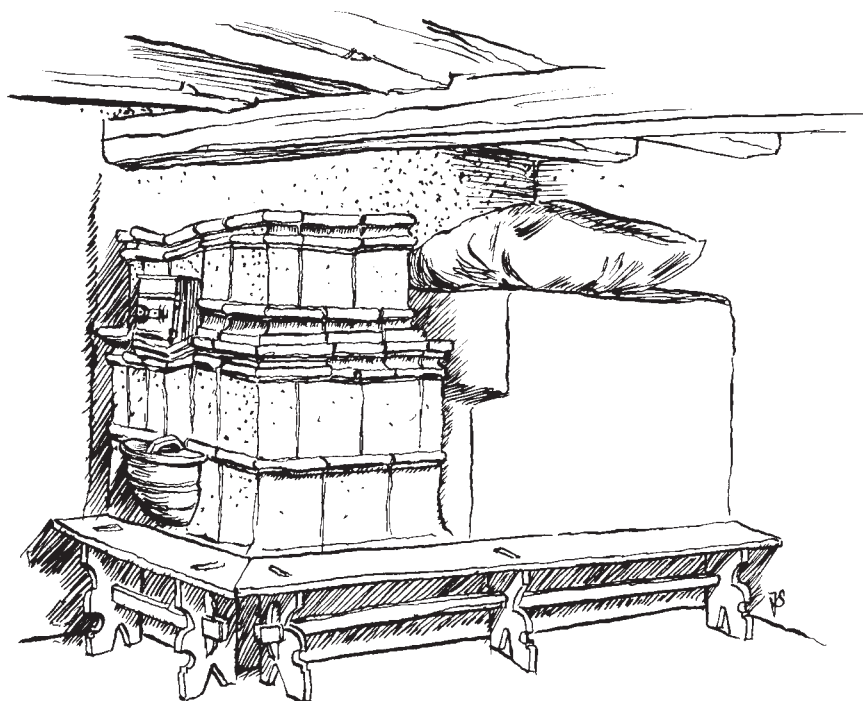
ambicemi nebo v oboru nevyučení, avšak výtvarně nadaní a manuálně zruční samoukové. Z rozdílné kvalifikace i vrozené predispozice jednotlivců vyplývá různá míra rustikalizace slohových předloh (počínajíc barokem) a vlastního tvůrčího přínosu. Zatímco někteří z nich upoutávají především dokonalým zvládnutím řemesla, tvorba jiných je natolik svébytná, že na základě charakteristických formálních znaků bývá označována za lidovou, např. dílo J. Zemana (1795–1853) ze Žernova (Turnovsko) a G. Böhma (1789–1853) ze Studánky (Tachovsko), někdy navíc srovnávána, jako práce J. Zemana (1820–1888) z Tatobit (Turnovsko), s projevem naivních (insitních) umělců. Jejich jména i jména dalších venkovských sochařů jsou spolu s místem, kde působili, a s dalšími životopisnými údaji zachována v archivních pramenech nebo v nápisech vytesaných do podstavců soch. – Dílu, které po sobě zanechali, dominují náboženská témata (světské motivy, figurální i zoomorfí, se objevují především ve výzdobě bran a sloupů vjezdů do usedlostí): spolu s christologickými a mariánskými výjevy byli zpodobováni hl. sv. Jan Nepomucký, Florian, Václav, Josef, Antonín Paduánský, František z Assisi, Barbora, Anna a Kateřina Alexandrijská. Světec či svěťice z podstavců někdy rozvíjejí hlavní motiv (např. pod Ukřížovaným bývá v průčelí Panna Maria Bolestná). Jsou vytesáni v nízkém nebo vysokém reliéfu, zpravidla jako samostatné postavy s příslušnými atributy; výjevy z jejich života jsou vzácnější. Doplnují je další křesťanské symboly (např. beránek Boží nebo symboly tří teologických ctností: víry, lásky a naděje), dedikační nápisy, informace o donátorech (často obec), letopočet vzniku díla a jiné údaje. – V postavách svatých sochaři vesměs opakují tradiční kompoziční schémata a ikonografické vzory. Předlohou byla díla barokních umělců, sochy z významných poutních míst a grafické listy, včetně kramářských tisků. Výjimečně šlo o dílo již transformované do lidového prostředí v jiném sochařském materiálu (např. dřevěná výklenková socha). Je pravděpodobné, že mnohé z těchto soch, včetně kompozičně složitých sousoší nejsvětější Trojice nebo korunovace Panny Marie, vznikly pomocí *ztracené kresby* (tj. obrysů budoucího díla nakreslených na kamenný blok), bez složitého a pracného kopírování sádrového modelu. – Mnohem větší invenci než při pojednání ústředního motivu či reliéfu svatých sochaři projevili při tvarování a především v dekoraci podstavců. Některé zdobné prvky jsou typické pro určitého autora (vinné nebo chmelové

úponky u G. Böhma nebo hlavičky andlíků na římse podstavců u žernovského J. Zemana). – Podobně jako většina venkovských řemesníků také kamenosochaři využívali především místní surovinové zdroje. Oblíbeným materiálem byl zejm. relativně snadno opracovatelný pískovec, umožňující vypracování drobných detailů. To je také zřejmě nejdůležitější vysvětlení nerovnoměrného výskytu kamenosochařských památek spojovaných s lidovým výtvarným projevem v č. zemích: nejpočetnější jsou v Českém ráji a přilehlých oblastech, třebaže se nacházejí také na jiných místech Čech, na Moravě i ve Slezsku. – Ve 20. století se kámen jako sochařský materiál zřídka objevuje také v tvorbě insitních umělců, z nichž je nejznámější Vojtěch Kopic (1909–1978), autor reliéfů vytesaných do rostlé skály v Kacanovech (Turnovsko).

Lit.: V. Volavka: *O soše. Úvod do historické technologie a teorie sochařství I.* Praha 1959; V. Šedý: *Technika sochařské práce v kameni a dřevě.* Praha 1962; R. Jeřábek: *Plastika lidových tvůrců.* Praha 1981; Z. Hanzl: *K otázce třídění neprofesionální tvorby.* *Estetika* 21, 1984, s. 43–53; A. Jilemnický: *Kámen jako událost.* Praha 1984; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách.* Ústí n. Labem 1985; Z. Procházka: *Život a dílo lidového kameníka Georga Böhma.* *Kámen* 2, 1995, s. 155–160. [zh]

kamizolka viz kacabajka

kamna, otopné zařízení k vytápění místnosti i k vaření, s ohněm uzavřeným ohnivzdorným keramickým nebo kovovým pláštěm. V běžných kachlových k. se dalo vařit uvnitř přímo na ohni, popř. pect v troubě nebo jídlo jen přihřívát a udržovat teplé. Otvor do k. (*prsk*) však býval v černé kuchyni a při topení se z něho valil kouř. Do prsku se vkládalo palivo a nádoby s pokrmy se do něho přistavovaly k ohni. Hrnce se zasouvaly do k. pomocí zvláštních vidlí. Tato namáhavá práce byla hospodyním a kuchařkám ulehčena ve 40. letech 19. stol. zaváděním *vozíček*, pohyblivých válečků, na kterých byly vidle posazeny. – K. obvykle stála v rohu světnice při vstupní stěně u dveří, ale zpravidla se vytápěla z černé kuchyně nebo ze síně. Jejich zavedením bylo z jizby odstraněno otevřené ohniště. Podle tvaru se rozlišují kachlová k. stojatá a ležatá, a to hranolová, válcová, kónická a kopulovitá. Archeologické nálezy dokládají, že kachlová k. byla známa ve střední Evropě koncem 13. stol. (zatím nejstarší nalezli archeologové nedaleko Urachu v Bádensko-Württembersku

Kachlová kamna s pecí. Luhačovičské Zálesí

z doby kolem r. 1000; novější archeologické nálezy ze Štrasburku a okolí vedou v konfrontaci s písemným langobardským pramenem k domněnce, že toto otopné zařízení se užívalo už v 8. stol.). Zatímco v záp. a j. Evropě se upřednostňoval oheň pod otevřeným komínem, ve střední, středovýchodní a sev. Evropě se pec měnila v kachlová k. (kupole pece osázená hrncovými kachli je nejjednodušším typem těchto k.). Římský vliv na vznik kachlových k. ukazuje jazykový rozbor (zřejmá souvislost mezi lat. *cacalus*, něm. *Kachel*, čes. *kachel*, slov. *kachla*, lit. *kakalys*). Kachlová k. nejprve pokryla německou jazykovou oblast a přes dolní Německo posléze dosáhla Skandinávie, na východě postupně pronikla do č. zemí, do Uher, později částečně na Slovensko a přes Polsko až na Litvu. Na jihu vymezuje kulturní areál těchto k. Chorvatsko, Slovinsko a horní Itálie. Podobně jako u jiných kulturních jevů i šíření kachlových k. zprostředkovaly kláštery, hrady, tvrze a zámky, ujímaly se v měšťanských domech, na farách a nakonec je přijali pokroku naklonění zámožní sedláci. V Čechách dochází k jejich zobecnění v měšťanském obydlí koncem 15. a v 16. stol., kdy už začínají pronikat i na vesnici. Zatímco středověká kachlová k. spotřebovala mnoho dřeva (asi 70 % tepla unikalo bez užítku), novověká technická zlepšení zvýšila úspornost a bezpečnost provozu. Oproti peci byla kachlová k. ekonomičtější a čistší. – K., skládající se z ohniště a tahů (a ovšem komína), jsou kryta kachli z pálené hlíny.

Středověké kachle se na základě tvaru dělí na hrncové, cibulovité a komorové. Novověké kachle se rozlišují podle funkce (tj. podle jejich uložení v tělese k.), podle druhu střepu (hrnčičské, fajánsové, šamotové) a z hlediska výtvarného zpracování vnějšího povrchu (hladké, s plastickým dekorem apod.). Na venkově převládala k. s polévanými kachli barvy zelené, hnědé a modré. Výstavbě a výtvarnému ztvárnění k. ve světnici byla věnována mimořádná pozornost zvl. v Tyrolsku a Švýcarsku, kde bývají nejnákladnější součástí interiéru. – Na venkově se velmi objemná kachlová k. stavěla vedle pece, s níž někde přímo srostla, častěji však k. vytlačila pec ze světnice do vedlejší místnosti nebo mimo dům. Jeden roh k. byl později upraven jako malá plotna zv. *rohovník*. Prostor mezi k. a zadní stěnou ve světnici se nazýval *peklo* nebo *zákamní*, jež bylo útlukem unavených lidí i rejdištěm dětí. – Stará kachlová k. v č. zemích mizí z vesnických interiérů se zaváděním ploten od 40. let 19. stol. Součástí zděné plotny-sporáku, později také obkládaného kachli, byl obvykle kachlový nástavec s jednou nebo dvěma pečícími troubami a se vsazeným kamnovcem (měděncem, *medencem*) k ohřevu vody, který býval už i v tradičních kachlových k. starého typu. Horní plocha kachlového nástavce sloužila k odkládání nádobí a k sušení. Toto novodobé topné zařízení nelze zaměňovat s tradičními kachlovými k. středověkého původu, přestože se této zvýšené části říká

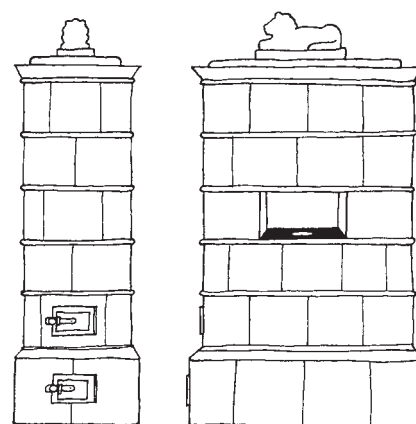
také k. (nář. dále *kravec*, *krůvec*, *vrchnice*, *kopka*, *kachle*, *vyška*, *povalek*, *hrobka* apod.). Nad k. pod stropem byla zavěšena bidla (*hambalka*) k sušení různých textilií, provlhých částí oděvu, ale i k dosušování hub a léčivých bylin v pytlících, k nahřívání peřin apod. Stavba nových k. trvala necelé tři dny. V. t. kachel.

Lit.: F. Jílek-Oberpfalcer: *Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi*. Vrchlabí 1946, s. 162–168; L. Skružný: *Příspěvek k třídění a chronologii otopných zařízení na území ČSSR*. PA 54, 1963, č. 2, s. 234–265; V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*. ČL 53, 1966, s. 321–348; K. Bedal: *Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns*. München 1970; V. Scheufler: *Novověké kachle*. ČL 59, 1972, s. 154–161; T. Gebhard: *Kachelöfen*. München 1980; DMK I/2, s. 634–636, 653–656; J. Langer: *Příspěvek k typologii topenišť*. AH 12, 1987, s. 233–243; Z. Hazlbauer–P. Chotěbor: *Stavební rekonstrukce dvou vrcholně gotických kamen ze Sezimova Ústí*. AH 15, 1990, s. 361–383. [jv]

kamnářská plastika, dekorativní nástavec na nízkém soklu situovaný ve vrcholu kamen. Příznačný prvek lidových kachlových kamen 2. poloviny 19. a počátku 20. stol. se užíval hl. na Moravě, nejčastěji jako plastika zvířete (lev, beránek a ovečka, pes a kočka) nebo ptáka (orel, holub, labuť, kohout, slepice) a v podobě dekorativní vázy. Postup zhotovení k. p. se shodoval s výrobou kachlů, s nimiž měla stejnou povrchovou úpravu. Plastiky vytvářeli sami kamnáři pomocí vlastních hlíněných a sádrových forem. Některé z těchto forem pocházely od specializovaných výrobců, modelérů působících v keramických továrnách. Většinu plastik kamnář ještě doplňoval ručně tvarovanými detaily a individuálně zdobil např. vrypy, rýhami, otisky kruhového razítka, radélka či provázku, hlínou vytlačenou pomocí úzké trubičky či malovanými prvky. Plastiky

bývaly zpravidla duté, často vyplněné hlínou s přimísenými plevami, pomocí níž se připevňovaly na sokl. Dochované doklady (nejpočetnější sbírku na českém území vlastní Etnografický ústav Moravského zemského muzea v Brně) dokumentují rozdílnou profesionální zručnost a estetické cítění výrobců. Zdroj motivů ukazuje na slohovou uměleckořemeslnou kamnářskou produkci, kde zejm. klasicistní a empírová kamna byla ukončena dekorativními vázami, popř. jejich vrcholek zdobila plastika orla. Zachované plastiky pocházejí vesměs ze známých středisek hrnčířské a kamnářské výroby na Vyškovsku, Znojemsku, Uherskohradištsku a Zlínsku. Ústní tradice zaznamenala i jména tvůrců. Plastickými ozdobami (*vercírunky*), vtačovanými do formiček a nalepovanými k podkladu, byly zdobeny také kachle. Lit.: A. Kalinová: *Poznámky k lidové kamnářské plastice z moravského území*. FE 21, 1987, s. 63–74. [ak]

kamnářství, řemeslo zabývající se stavbou kachlových kamen a výrobou jejich součástí, tj. kachlů a výzdobných doplňků. Od středověku bylo k. součástí hrnčířství. Označení kamnář se objevuje v 16. stol., avšak prameny do 19. stol. obě profese často nerozlišují. – V č. zemích se kachlová kamna objevila ve 13. stol. a již v 2. polovině 14. stol. dosáhlo k. vysoké úrovně (Praha). V pozdním středověku a v období renesance a baroka byli přední kamnáři zařazováni mezi umělce a patřili k dobře placeným a vyhledávaným řemeslníkům. Dílny vedené technicky i výtvarně zdatnými mistry přinášely inovace a pracovaly pro široké okolí. Na Moravě přispěli k rozvoji k. novokřtenci (1526–1621). Od konce 18. stol. kamnářských dílen přibývalo v důsledku civilizačních procesů (růst populace, vznik nájemních domů) a technického pokroku

Kachlová kamna, Jevišovice (Znojemska), kolem r. 1910

(zavádění sporáků). V 19. stol. přecházeli mnozí hrnčíři výhradně na kamnářskou výrobu. Vedle nově zakládaných dílen zařadily k. do svého programu i keramické továrny. 1859 se k. stalo živností. Jednotlivé kamnáře, majitele dílen a drobnějších podniků stále silněji ovlivňovala tovární produkce. Vedle nich pracovali kamnáři, kteří pokračovali ve staré tradici. Naznačený proces probíhal nerovnoměrně. Asi na přelomu 19. a 20. stol. přestávala kachlová kamna platit za nejrozšířenější způsob vytápění. Z tohoto období pochází většina dokladů lidové kamnářské produkce a údajů o ní. Ve venkovském a maloměstském prostředí přežívalo tradiční kamnářské řemeslo do 1. třetiny 20. stol. – Při stavbě kamen se na podlaze nebo podložce vyzdíl z obyčejných nebo šamotových cihel podstavec (sokl), na němž se upravilo ohniště a taHy. Kachle se kvůli přesnosti hran před ukládáním osekávaly a brousily. Po vyložení a vymazání ohnivzdornou hlínou se jednotlivé řady kachlů vzájemně provázaly drátem, který procházel otvory v žebrech. Současně se

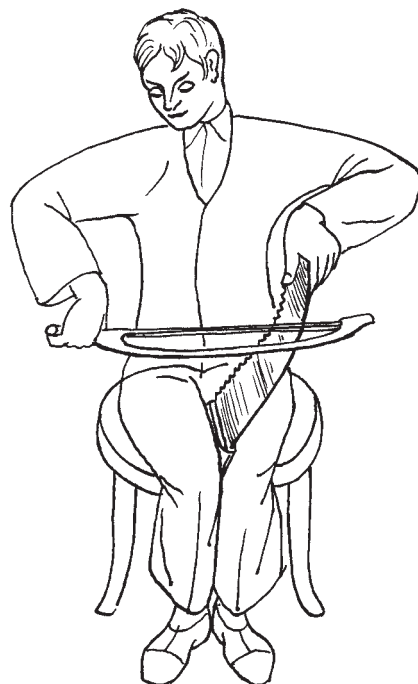
dokončili tahy a odvod kouře do komína z šamotových článků. Stavbu ukončily římsy a ozdobná akroteria (frondony, ohrádky, zahrádky). Zejm. na Moravě zdobila vrchol kamnářská plastika, nejčastěji v podobě zvířete. Složitější byla stavba stylových, tvarově členitých kamen, hl. v 18. století. V t. kachel, kamna.

Lit.: V. Morávek: *Kamnářství*. Praha 1955; M. Novotná: *Hrnčířství a kamnářství ve Svatce*. VNSČ 1960, č. 2, s. 10–13; J. Jančář: *Lidová keramika na Slovácku od počátku 20. století*. ČL 52, 1965, s. 25–33; V. Scheufler: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972; L. Kunz: *Uherskobrodští kamnáři a hrnčíři. Příspěvek k českopolským stykům v lidových řemeslech*. ČL 73, 1986, s. 98–103; V. Scheufler: *Katalog lidové keramiky ze sbírek národopisného oddělení Národního muzea*. Praha 1975; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 111–113; M. Náplavová: *Karel Hána – poslední kamnář na Uherskohradištsku*. Slov. 35, 1993, s. 75–79. [ak]

kamnovce, měděnec – nádržka nebo nádoba (obvykle kotlík či velký hrnec opatřený 2–3 plastickými prstenci) sloužící k ohřevu vody v kamnech nebo v topeništi. K. se nazýval zast. *kamneec*, nář. *medenec* či *pecák*. K. má průměr asi 30–40 cm, jeho výška se pohybuje od 30 do 60 cm, často jsou průměr s výškou totožné; obsah má 10–40 litrů. Jsou-li v kamnech kamnovce dva, nemusí být stejně velké. Bývají zabudovány z poloviny až ze dvou třetin do (zejm. kachlových) kamen. Někdejší baňaté kamnovce byly časem nahrazovány hranatými. K. se přikrýval buď přídatnou (dřevěnou, hliněnou, železnou, plechovou, břidlicovou), nebo později pevně přídělanou sklopnou plechovou (měděnou) poklicí. – Keramické kamnovce zasazené v ohništi se na vsi objevovaly už ve 14. stol. V 15. a 16. stol. mívali měšťané i selský lid v topeništi (kamnech) zabudované obvykle dva hrnce; měšťanské hrnce a kotle bývaly z mědi (později je lze nalézt i v zámožnějších domácnostech vesnických). – Měděný k. (měděnec) byl nejnákladnější, levnější byl k. železný či litinový (kupoval se od podomních obchodníků nebo na trhu), nejlacnější a nejsnáze dostupný (ale nejméně trvanlivý) byl k. hliněný z polévané hrnčiny. – Při zahřívání vody v k. se tvořilo mnoho páry, která se držela v místnosti a naplňovala ji vlhkostí, a pokud se v k. vařilo, také různými nepřijemnými pachy. V Čechách i na Moravě se v k. vařily (sparařovaly) knedlíky, někde se tam vařilo i pití, popř. zadina pro dobytek. Obvykle však k. sloužil především k ohřevu a udržování teplé vody. O dalším využití k. svědčí citát: *Již se metla na tebe v kamnovci močí* (Jungmann). U této au-

tora lze nalézt úsloví *vlky z kamnovce honiti* nebo *vlky z měděnice vyváděti*.

Lit.: Z. Winter: *V měšťanské světnici starodávné. Kulturní studie o patnáctém a šestnáctém století*. Praha 1895; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 40; K. Bedal: *Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns*. München 1972; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 37; LA, s. 84, 87. [ap]

Kanadská pila

kanadská pila, hudební (hrací) pila, ocaska – idiofon, jehož ocelový pás je rozezníván smyčcem. Pův. šlo o běžnou bezrámovou dřevorubeckou pilu (ušatka rovná či břichatá), rozeznívávanou pomocí zdrsnělého lískového prutu bez kůry. Její tón byl měněn pohybem ohýbáním pilového pásu, jehož jedno držadlo bylo zapřeno za nohu hráče a druhým držadlem bylo ovládáno jeho ohýbání. Nástroj v této nejjednodušší podobě pravděpodobně užívali dřevorubci ve volných chvílích již v 19. stol. Skutečná hudební pila se však v č. zemích objevila až po 1. světové válce. Šlo o lichoběžníkový ocelový pás v délce 120–150 cm, u něhož byly zuby pily jen lehce naznačeny a který měl jen jedno držadlo jako pila ocaska. Tyto nástroje byly prodávány v hudebních závodech v ozdobných etuích, v nichž byly uloženy společně se smyčcem a kalafunou. Na k. p. se hrálo vsedě. Hráč svíral držadlo mezi kolena, volný konec pásu držel mezi palcem a ostatními prsty jedné ruky, a tak pás prohýbal do tvaru písmene S. Druhou rukou shora pás rozezníval většinou houslovým smyčcem. Čím více byl list pily esovitě prohnut, tím krat-

ší byla jeho chvějící se plocha a tím vyšší vyluzovaný tón. K. p. má velký doznívací efekt, takže smyčec má do značné míry funkci prvního impulzu. Velké doznívání tónu umožňuje používat vibráto a celou hru je možné prokládat hlasitými glissandy. Rozsah nástroje je přibližně dvě oktávy (c^1 – c^3). V období mezi válkami byla kanadská pila vděčným nástrojem varietních muzikantů a hudebních excentriků. Po 2. světové válce již jen několik let přežívala v městských hospodách nižších kategorií.

Lit.: Ch. A. Taylor: *Sounds of Music*. London 1976. [pk]

kanafas, lněná, pololněná i bavlněná látka s proužkovým nebo kostkovým vzorem, určená na oděvní součástky a ložní prádlo. Doklady o k. existují od 2. třetiny 14. stol. z výtvarných děl, tj. deskových obrazů, nástěnných maleb, knižních iluminací, votivních obrazů a plastik. Kanafasové tkaniny se používaly jako ženské roušky na hlavu, ubrusy, povlaky polštářů, prostěradla, závěsy a ručníky. Jejich plochu členily přísně symetrické vzory. Ve středověku termín k. označovaly různé druhy tkanin. V 16. stol. byl *kanevaz* a *kanevad* (konopná látka kombinovaná pravděpodobně s vlnou) podstatně dražší než jemné plátno. Užíval se na pláště a živůtky. V 17. stol. byl k. názvem pro režné a nebílené plátno, a také pro plátna prutovaná a činovatá. Až v 18. stol. označuje k. proužkovou nebo kostkovou tkaninu. Tkali ji domácí tkalci, manufaktury (Rumburk, Police, Trutnov, Hostinné ad.) a cechovní tkalci (Jihlavsko, Znojemsko, Krnovsko, Bruntál, Zlaté Hory). Od posledních desetiletí 18. stol. lze nalézt svědectví o k. v pozůstalostech. Jmenovány jsou fěrtochy,

šátky, cíchy z k. nebo s červenými štráfky, mřížkami, bílými štráfky v pomodralé půdě apod. K. vystupuje jako synonymum látky s proužky. – Z 2. poloviny 18. a začátku 19. stol. se zachovaly ukázky k. ve vzornících, které zasílaly cechy krajským úřadům s žádostí o razítko kvality, bez něhož nesměli mistři zboží prodávat (Krnov 1750, Znojemsko 1757, Jihlavsko 1758, Svitavy 1778). J. Schreyer (1799) uvádí výrobu k. v mnoha českých krajích. Na rozdíl od středověku vymizelo v 18. a 19. stol. použití k. na ručníky a ubrusy. Nejvíce se k. uplatnil v odívání na zástěry, sukně, spodničky, živůtky, velké šátky na krk, podšívky šněrovaček, čepců, dětských čepců, kapsáře, dětské sukničky a kandašky i mužské vesty a kabáty. – K. se tkal hl. plátňovou vazbou v kvalitě, která odpovídala pačesnému plátnu. Jen v některých oblastech byly k. slavnostním či svátečním účelům tkány i vazbou keprovou, rypsovou a štrukovou, čímž na tkanině vznikalo několik valérů jedné barvy, podmíněných hustotou útku. Převažoval k. proužkovaný, protože snování barevných osnov je komplikované. Na jednobarevné osnově bylo možno vzor měnit po každých 4 loktech, určených na jednu sukni. – K. se dělí: a) podle funkce na oděvní a interiérový; b) podle barevnosti na dvoubarevný (režná a bílá, režná a červená, bílá a červená ad.) a vícebarevný; c) podle materiálu na celolněný, pololněný v kombinaci s bavlnou, výjimečně s hedvábím nebo vlnou; d) podle techniky na jednovazebný (plátňově, keprově tkaný) a vícevazebný (vazba plátňová, keprová, ryps, štruk ad.). – K. na oděvní součástky byl hotoven

nejčastěji v osnově ze lněné příze, v útku z kupované barevné bavlny. Starší k. měl i v útku lněnou přízi, barvenou nejčastěji modře. Tkal se dlouho na povlaky peřin. K. na pytle a slamníky se někdy zhotovoval z nejhorší zbytkové příze, *rundy* (Pošumaví, Českomoravská vrchovina). K. určený na ženský oděv byl v poslední fázi výroby celobavlněný. – Kvalita k. v č. zemích nebyla stejná, lišila se dobově i lokálně. Na konci 19. a začátku 20. stol. v oblastech, kde se stále pěstoval len a podomácku se tkalo pro místní potřebu (Pošumaví, j. Čechy, Českomoravská vrchovina, Hornácko), upadala znalost tence předené příze a k. byl hrubší.

– Tkalcí hotovili k. na objednávku a vzory určovaly objednatelky. V 2. polovině 19. a ve 20. stol. se tkal k. i se vzory snovanými: v proužku se užívaly na povlaky peřin, přetkané v útku týmiž nebo dalšími proužky sloužily na sukně a zástěry. Možností variací vzorů byly stovky. Pruhované dezény jsou jednak osově symetrické, jednak asymetrické: proužek složený z několika linek a plošek je akcentován k jedné straně a opakuje se buď po celé ploše, nebo asymetrické pruhy gradují do šířky a uplatní se tak, že u pasu jsou nejužší, u dolního okraje nejširší (sukně *kolovanky*). Někdy se na látce opakuje stále týž proužek, jindy se střídají dva, tři i více druhů. Výjimečné jsou zástěry, v nichž se žádný proužek neopakuje. – Oděvní k. v plátňové vazbě mívával velké množství vzorů. Sukni z k. na osnově modré se říkalo *modračka*, *mouračka*; střídali se útek červený a modrý, byla to *koukolka* (též *maková*). Kostkované kanafasy byly zvány *strakatítka*, *šotyše* (sukně *šotyšky*) nebo s křížovanými vzory. Zvláštní kostkový plátňově tkaný vzor šachovnicového charakteru byl znám pod názvem *flastrcajk*. Kanafasům tkaným plátňovou vazbou se říkalo hladké. Jestliže se v některých vzorových pruzích uplatňovala keprová vazba, byly nazývány vyražené a sukním se říkalo *pentlovka*, *pantlovačka*, *rozrážená*, *cvilinčice*. Bílá pentlová kanafaska se nazývala *krádlice*, *grádllovka*. Na sukních, v nichž se střídá vazba plátňová s keprovou, vznikají barevné valéry jednoho útku různou hustotou vazby. Některý k. se tkal pouze keprovou vazbou (sukně *cvilinčice*). Měnil-li se pravidelně útkový kepr ve stejně širokých pruzích doprava a doleva, vznikla sukně *rozmarýnová*. K. s vazbou lomeného kepru byl spojníkový, keprovým sukním se říkalo *komínice*, *volarky*, třívazným keprovým kanafasům *třítlópkové*. Kanafasové sukně, pokud byly vzorovány útkem, se šily tak, že vzor po šířce látky směřoval na sukni od pasu dolů. Keprově tkaným sukním s dezénem zdůrazňujícím dolní okraj se říkalo *kolovanky*: tkadlec musel utkat tento okraj třikrát nebo čtyřikrát ve vzdálenosti délky sukně, která se pak šila ze tří nebo čtyř polí (dílů). – Kanafasové vzory se objevovaly v hrubším provedení na slamnících (*štroužok*, *strožok*) a ve vzorech pytlů, kde měly zvláštní úlohu. Byly znakem rodiny, podle něhož se pytle poznávaly (např. ve mlýně). Slamnícoviny i pytle se tkaly jak v plátňové, tak keprově vazbě. – Zvláštností mezi kanafasy byly sukňové látky se štrukovými proužky, které vytvářely na povrchu látky vyvýšené efekty. Útek je v těchto proužcích velice hustý, takže má intenzivní barvu (více než v keprově

vazbě). Tyto štrukem zdobené látky se tkaly v č. zemích jen na Českomoravské vrchovině a kanafasy se nazývaly *vyvalované*. Výjimečně se zde objevovaly další zvláštní varianty, např. ve středu některého vyvalovaného proužku bylo několik vlněných nití, nejčastěji sytě modrých, fialových nebo zelených. – V některých kanafasech se užívala v jižní polovině Čech a Moravy i vazba rypsová a atlasová buď jen ve výzdobných linkách, nebo v celé ploše. Tyto rypsové linky byly dvoubarevné v podobě šachovnice, žebříčku či klikatky. Tkaly se na základu bílém nebo modrém (na Horácku) a sukně z nich byly známy jako *modračka*, *okatá*, *vytloukaná*, *poházka*, *se stežkami*. Protože šlo o látky s technicky náročnějšími vzory a komplikovanějšími návleky osnovy, tkali je bývalí manufakturní tkalci. V okolí Soběslavi, Humpolce a Sedlčan hotovili domácí tkalci tzv. *řůžičkové a kytičkové* kanafasy, v nichž mezi keprovými pruhy byly vloženy v plátnově tkaném základu šachovnicové motivy. Tyto vzory jsou patrně pokračováním českých činovatí, o nichž jsou zmínky od 15. stol. – K. tkaný rypsovou vazbou po celé ploše se vyráběl v řadě oblastí č. zemí. Nazýval se *pásečkovový*, sukně a zástěry pak *na vobě strany*, protože jejich vzorování bylo stejné na líci i rubu. Byly hustě tkané červeným útkem s uzoučkými černými a žlutými proužky. Proti obyčejnému k. pačesné kvality s 12–20 útky na 1 cm měly až 60 útků. – Do specifických forem vykrystalizovaly v j. Čechách na zástěrách zv. *předáky* (jižně a jihovýchodně od Českých Budějovic). Nosily je v 2. polovině 19. stol. jen bohaté selky. Výzdobné pruhy tkané rypsovými kostičkami, žebříčky, šachovnicemi i drobnými flotážemi bílé, červené a světlemodré bavlny a zlatožlutého hedvábí byly komponovány na tmavomodré půdě a jejich raporty byly velice široké. Jiný typ ozdobných kanafasů se používal na plzeňské a chodské zástěry, *baboráky*, a nevolické *řerťochy*. Typické pro ně bylo vzorování zlatožlutým hedvábím s drobnými proužky žluté, zelené a černé bavlny. Někdy v širších proužcích se používalo i hedvábí jiných barev (kobaltové, ultramarinové, smaragdové, fialové). Vzory měly raporty široké 8–40 cm. Byly ještě hustěji tkané než předáky. K. tohoto druhu se výjimečně užíval i k jiným účelům než na zástěry, např. na císky při křtu, na dětské *kandušky* (šatičky) a čepičky (Chodsko), na poduštičky do šněrovaček, kapsáře a dokonce i na cíchy (Plzeňsko). Zástěry i cíchy byly velice nákladné (široký hedvábný pruh stál 1 zlatku). Středem raportu byl vždy široký hedvábný pruh, kolem něhož se střídaly užší barevné i zlaté hedvábné proužky

šachovnicové, žebříčkové, čtverečkové i prosté linky. Širokých hedvábných pruhů bývalo na jedné zástěře 5–15. – Nevolické řerťochy byly variantou baboráků (měly červený vlněný útek a hedvábné proužky). Tkal je v l. 1880–1915 nevolický tkadlec M. Pretl. Tyto zástěry se tkaly jako kusové zboží a celková kompozice hedvábných pruhů byla v některých případech orientována na střední osu zástěry. – Zvláštním k. byla látka, v níž se používalo *flamky*, tj. příze barvené v předenu jen v určitých částech, takže se na niti střídá část barevná s neobarvenou. Tím vznikají při tkaní plaménkové vzory s nepřesně ohraničenými obdélníčky, šipkami a schůdky. V č. zemích se tento k. tkal ve dvou oblastech. V sev. Čechách kolem Varnsdorfu tkali začátkem 19. stol. manufakturní tkalci plátnovu vazbou cíchoviny tohoto druhu v barvách bílé a modré, bílé a hnědé, bílé a růžové. Nazývaly se *žihované* a *merhované* kanafasy. V druhé oblasti, na Českomoravské vrchovině od Skutče přes Hlinecko, Poličsko až k Novému Městu na Moravě, se takto tkaly podomácku jak cíchy, tak látky na sukně (s použitím flamkové barvených lněných i bavlněných přízí). Kanafasům se říkalo *trhané*. Kolem Poličky byl základ trhaných kanafasů červený, v okolí Hlinska červený nebo modrý, u Žďáru n. Sázavou bílý a pruhy zdobené flamkou byly někdy tkány rypsem, jindy štrukem. – V některých k. byly další výzdobné prvky, např. skané

nitě. K lemování některého vzorového pruhu bylo užito 2–6 nití dvou i více barev stočených dohromady. Jestliže ve vzoru byly užity skané nitě jednou stáčené vlevo, po druhé vpravo, říkalo se k. *s rozmarýnkou*. Tento výzdobný princip byl znám po celých č. zemích. Ve výrobě lůžkovin se koncem 19. stol. používalo nejčastěji bíločervených a bílomodrých skaných nití z tenké bavlny. V k. tkaném na povlaky se používalo jen vazby plátnové a keprové a jejich vzory byly jednodušší než vzorově komplikované kanafasy na zástěry a sukně. – Výroba k. domácími tkalci pro místní spotřebu byla velická a různorodá, s velkou dávkou tvůrčích schopností i technických znalostí. – V lidové kultuře č. zemí se užívalo také mnoho kanafasů manufakturní a tovární výroby, zvl. od poloviny 19. stol. Byly tkány pouze z bavlny a užívaly se na sukně, zástěry, šátky na hlavu, podšívky a cíchy. Od r. 1946 do konce 80. let 20. stol. produkovalo *Ústředí lidové umělecké výroby* řadu kanafasů inspirovaných lidovými výrobky.

Lit.: J. H. Poppe – J. S. Presl: *Technologia I-III*. Praha 1836; Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; J. Staňková: *Středověké kanafasy*. UŘ 1975, č. 2, s. 58–63; J. Staňková: *Kanafasy v lidové kultuře českých zemí a jejich vztahy k tradičním tkaninám sousedních*

oblastí. Praha 1977, s. 121–138, 213–243; V. Svobodová: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

kancionál, rukopisný nebo tištěný zpěvník lidových, pololidových a umělých duchovních písní. Obsahuje zpravidla systematicky uspořádané kostelní písně v českém, latinském a německém jazyce, s notovým záznamem i bez not. Písně bývají různé proveniencí, tj. z různých časových vrstev a od různých autorů; k. jakožto dílo jediného autora je výjimkou a patří hlavně do sféry privátních sborníků duchovních písní či tematicky specializovaných sbírek. Po hudební stránce se jedná o soubory nářevů domácího i cizího původu, avšak s relativně značným podílem autochtonních melodií; pro velké české kancionálové tisky předbělohorské éry je příznačné výrazné zastoupení zčeštěného gregoriánského chorálu. Tvorba kancionálů v č. zemích vzniká v husitství (*Jistebnický kancionál*), avšak o jejich největší rozkvět v 16. stol. se zasloužila jednota bratrská (např. J. Třanovský, J. Blahoslav, J. A. Komenský; *Šamotulský kancionál*, *Ivančický kancionál* aj.) a působení literátských bratrstev. V důsledku rekatolizace byly v pobělohorské době vydávány pouze kancionály katolické, navazující na tradici lidového zpěvu (např. M. V. Šteyer: *Kancionál český*) a silně reflektující mariánský kult (A. Michna z Otradovic, J. H. Dlouhovský). Úpadek kancionální tvorby nastal po zrušení literátských bratrstev nařízením Josefa II. 1784, kdy bylo zakázáno používat dosavadní kancionály a byl vydán úřední zpěvník *Normální zpěvy*. Funkčně byl k. určen nejčastěji pro bohoslužebný zpěv obce věřících. V luterském světě míval k. zpočátku k dispozici jen kantor usměrňující kolektiv, který zpíval z paměti; kalvínský žaltář se svými dlouhými texty a umělými melodiemi si naproti tomu obvykle vynucoval zpěv všech věřících z kancionálů. Některé kancionály (zvl. většího formátu, s vícehlasem nebo s latinskými texty) byly zjevně určeny především kostelnímu sboru alternujícímu se zpěvem obce; existují také zpěvníky nabízející repertoár jak obci, tak pěveckému sboru i celebrantovi u oltáře. Kostelní k. byl leckdy užíván i mimo bohoslužbu a od 17. stol. vzniká bohatá produkce kancionálů určených primárně pro domácí pobožnost. Kromě toho jsou dochovány písně sborníčky zaměřené přednostně na školní prostředí. K. však sloužil nejen jako pomůcka ke zpěvu, ale také k *pouhé* četbě písníových textů ve funkci jakési veršované biblické dějepavy, mravouky, dogmatiky atd. Existovaly i kancionály opatřované

zvl. v 16. stol. iluminacemi a skvostnou typografickou výzdobou. Souběžně s tištěnou produkcí vznikaly od konce 17. do poloviny 19. stol. také kancionály rukopisné: pořizovali je venkovští písmáci, rektoré, učitelé apod., kteří se opírali o městské exempláře ze 16. a 17. stol. Největší četnosti i kvality doznalo toto odvětví zlidovělého umění v evangelických obcích vých. Čech i vých. Moravy; jen na Slovácku je to boršický k. Martina Pomykala z l. 1727–33, k. Jana Pinkavy z Nové Lhoty na Hornácku (1732–35), který byl později doplněn pokleslými kresbami J. Šumbery ze Suchova (kolem r. 1830), k. Pavla Rašky z Nové Lhoty (1753–55); k nim se pojí k. z Lipova (1736), k. Jiřího Dyngy z Lipova (1740–41), k. z Kněždubu (1765–69), je znám k. z Tištiny u Kojetína (1647) a k. ze Zlína (1681). Výzdoba k. spočívala jak v kaligrafické podobě písma, tak v použití ornamentálních prvků, především vegetativních, ale i figurálních motivů v podobě lidských a dračích hlav, popř. Krista na kříži, andělů nebo hudeců. Tyto elementy se uplatňovaly hlavně na titulních listech a v iniciálách knih, z nichž většina byla signována a datována. V projevech lidové zbožnosti, zejm. v protestantském prostředí, se k. používal k provádění některých magicko-ochranných praktik. Např. mezi protestanty v ašském výběžku se novorozenec vkládal do koše od prádla, v němž se nacházely k., nůžky a mince, které sloužily jako obecná ochrana proti všemu zlému. V t. lidová duchovní píseň.

Lit.: A. John: *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*. Prag 1905, s. 103; SČHK, s. 416–421; *Hornácko*. Brno 1966, s. 225–231; LKM-VM, s. 238–239. [mh]

kantor [lat.] 1. předzpěvák, zpěvák na kostelním kůru, pomocník rektora choru (regenschorih). Kromě pěvecké zdatnosti byl nezřídka varhaníkem a ovládal i několik hudebních nástrojů smyčcových nebo dechových. Jeho význam vzrostl v době rozkvětu kostelní figurální hudby, kdy byl důležitým činitelem na chrámovém kůru. K. byl také učitelem zpěvu a hudby a předním členem místní kapely, popř. jejím vedoucím. Kantoři se účastnili hudby na zámcích a byli vychovateli šlechtických dětí v hudbě. Ve větších obcích podléhal k. přísné kvalifikační zkoušce, byl závislý na duchovní a světské vrchnosti i na městské radě. Za příznivých okolností mohl dosáhnout významné pozice v obci jako měšťan, člen rady nebo písař. Často však měl finanční potíže, vypomáhal si řemeslem, byl zároveň kostelníkem. Zvl. nepříznivé postavení měli pomocníci, kteří bývali současně adstanty kůru a někdy čekali na místo kantora po celá léta. K. býval poloprofesionálně vzdělán, jako zpěvák a instrumentalista se pohyboval v lidovém prostředí. Jeho povinností bylo udržovat dobrou úroveň chrámového zpěvu a hudby, vychovávat mladé zpěváky a hráče na hudební nástroje. Býval předním členem literátského bratrstva, pro něž někdy sepsal kancionál. Spolupracoval s věžními trubači a hudebníky, na vlastní náklad obstarával pro kostelní kůr hudebniny, účinkoval se souborem zpěváků a hudebníků u nedělích a o svátcích, pečoval o inventář hudebních nástrojů, obstarával jejich údržbu. Kantoři a rektoré shromažďovali často obsáhlé sbírky hudebnin pilným opisováním hlasů, udržovali styky s domovem i cizinou, oslavovali každoročně muzikantský svátek sv. Cecílie (22. 11.). K chloubě kantora náležela kompozice, dochovaly se převážně skladby chrámové, mše a rekvie, i drobnější útvary. K půvabným památkám kantorské tvorby náležejí vánoční pastorální mše a pastorely. Kantoři představují ve vývoji národní hudební kultury významnou společenskou vrstvu, jejíž přínos dosud nebyl zhodnocen. Pocházeli obvykle z lidového prostředí a svou činností tvořili přirozenou vazbu mezi uměleckou a lidovou sférou. K nejvýraznějším postavám kantorů na českém území náleželi J. T. Kuzník (1716–1786), J. Schreier (nar. 1739), J. J. Ryba (1765–1815), A. Borový (1755–1832), J. Kypta (1813–1868); 2. učitel, na vesnicích nazývaný také rektor. Kantoři-učitelé byli přijímáni do služby jako jiní obecní sloužící. V 18. stol. měl k. nižší plat než obecní pastýř, a tak si nedostatečný výdělek doplňoval psaním

matrik a úředních listin, opisováním knih a modliteb a jejich iluminováním, jako starosvatbí, družbovstvím, kmotrovstvím a hraním při muzikách. K. vybíral od poddaných kromě sobotálesu a posnopného plat ve formě koled, kterých bývalo do roka několik: na Nový rok, na sv. Dorotu, na svátek Všech svatých, o posvícení, na sv. Kateřinu i na sv. Mikuláše. O vánoční koledě vybíral koláče a hrách, na Tři krále kroupy a za napsání magické formule K+M+B dostával po groši, na Zelený čtvrtek získával vejce, na sv. Jíří máslo, na sv. Havla obilí a na sv. Martina len. Nejvýznamnější byla řehořská koleda: jejím účelem bylo získat žáky pro nastávající školní rok. Obliba této koledy také vedla děti k píli: podle docházky a prospěchu jim k. dovolil účast. Žákovské koledy měly význam pro tradování některých výročních obyčejů, např. masopustních, mikulášských, vánočních a tříkrálových obchůzek. Totéž platí o lidových hrách s náboženskou a světskou tematikou, jejichž autory byli většinou kantoři a které provozovali se svými žáky (např. Jan Petruska z Vysokého n. Jizerou).

Lit.: *Deník Jana Kypty*. Vyd. B. Pernica. Praha 1940; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; ČSHS I, s. 640; J. Němeček: *Jakub Jan Ryba*. Praha 1963; J. Veleta: *Některé východočeské kantorské rody a česká hudební výchovná tradice*. SPFHK 14, 1971, s. 5–66; J. Trojan: *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století*. Brno 2000. [jtr + ih]

kapesník, šátek čtvercového formátu, pův. o délce strany 1 loket (asi 70 cm), nošený jako doplněk ženského i mužského oděvu. Ve šlechtickém a měšťanském prostředí byl znám od 16. stol. Na počátku 19. stol. již nechybí venkovským ženám na žádném z ikonografických dokladů, je bílý i barevný, s vetkanými pruhy na okrajích nebo s jemným manufakturním tiskem. Obvyčejný k. se nosil na námezdní práci na pole nebo do lesa (zavinul se do něho krajíc chleba), zdobený do města, na besedu, do kostela (s kancionálem). V povědomí se uchoval jako doplněk kroje k tanci a k význačným příležitostem. Na Hané se k tomu rozšířila velká čtvercová šata a střídma žlutá výšivka zůstala v jednom rohu. V průběhu 19. stol. se kapesníky pořizovaly z jemných materiálů, lemovaly krajkou nebo zoubky a vyšívaly: na Blatech pestře, na Chodsku červeně, ale hl. bíle. Často se škrobily a skládaly do vějířů. Zámožnější povozníci měli většinou velké modrotiskové nebo továrně vyrobené kapesníky k utírání potu nebo při šňupání tabáku. Uchovaly se rozměrné kapesníky s technicky vyspělým

tiskem s aktuální politickou tematikou. Při svátečnějších příležitostech mívali muži červený šátek v šose kabátu, mladí v knoflíkové dírcce vesty, aby ho mohli použít při tanci pro ochranu oděvu tanečnice. Na Kyjovsku si jej ovjeli kolem řemene koženek, na Brněnsku hedvábný šátek patřil k vybavení stárka. V 2. polovině 19. stol. začala děvčata vyšívat kapesníky žlutě (na Hané), bíle nebo červeně jako zvláštní pozornost pro chlapce (dárek z lásky). Dokazuje to použitá motivika: monogram, letopočet, srdce. Na Kyjovsku se k. objevil při odvozech složený po diagonále vpředu za pasem plátěných gatí, někdy ještě červeně podložený. Obecně jej nosili chlapci v poklopci nohavic. Nejhonosnější kapesníky byly v 1. třetině 20. stol. na Horňácku: nad vytřepenými okraji po obvodu směrem do středu byly křížkem červeně vyšité milostné písně. Vyšívání šátek dostávali chlapci o Velikonocích s výslužkou. V. t. oděvní doplňky.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 186, 259; V. Frolec: *Lidový oděv*. In: *Horňácko*. Brno 1966, s. 155–196; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 35. [ml]

kaple [z lat.], sakrální stavba (malý kostel) nebo místnost bez farních práv; v kostele oddělená část chrámu pro samostatné bohoslužby či pobožnosti. K. je integrální sou-

část nejen obcí, ale také hřbitova (hřbitovně k.) i krajiny, zvl. když stojí na orientačně významném místě. Bývá zděná (spíše výjimečně dřevěná nebo hrázděná) a v jejím výtvarném pojetí se odráží stavební sloh doby, v níž vznikla. Na venkově jsou hojně zastoupeny kaple se znaky baroka, empíru a pseudogotiky, ale stejně tak kaple architektonicky velmi jednoduché a nevýrazné. V obci, v níž není kostel, je k. situována v jejím středu a stejně jako jiné sakrální stavby ji obvykle chrání vzrostlé stromy. – Vnitřní vybavení k. tvoří zpravidla malý oltář, socha nebo vyobrazení světce, jemuž je k. zasvěcena, obrazy křížové cesty, lavice pro věřící nebo alespoň klekátko apod. Kaple ve vsi bývají vybaveny zvonek a věřící se v nich scházejí ke společné modlitbě či pobožnosti (leží-li farní kostel daleko, bývají tu např. v květnu májové a svatojánské pobožnosti a kněz sem dochází sloužit mši např. o pouti či o posvícení). Ke k. a kapličce se váže i několik přísloví a lidových rčení: *Modlí se před kaplí a čert mu sedí v kápi; chodí z kapličky do kapličky* (z hospody do hospody). K. se objevuje i v názvu části obce Čelechovice na Hané nebo v zastaralém tvaru zdobněliny jako název města Kaplice nebo části obce Lenora. Kaple měly povzbuzovat k modlitbě, při hlavních cestách se u nich zastavovala procesí, k některým, zvl. k mariánským, se konaly poutě a měly i význam orientační. V. t. kaplička.

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: *Plzeňsko I*. Praha 1934, s. 84–88; A. Knopp a kol.: *Vesnice. Stavby v krajině mají svůj řád*. Brno 1994; A. Dunajová: *O kapličkách a poklonách na dnešním Znojemsku*. NR 9, 1999, s. 41–42. [jv]

kaplička [z lat.] 1. drobný sakrální objekt v obci nebo v extravilánu. Mimo vesnici se kapličky obvykle stavěly na rozcestích, na vyvýšenině, v lese nebo nad studánkou či pramenem, které měla k. chránit před znečištěním a dodávat jim léčivou moc, také na místě údajného zázraku jako dík za uzdravení a jako splnění daného slibu za vyslyšení prosby. Stejně jako kaple bývají i kapličky provedeny ve slohu vládnoucím v době jejich vzniku. Jsou obvykle vybaveny sochou nebo obrázkem nějakého světce. Malé kapličky bývají otevřené a chráněné jen nízkým plůtkem; 2. výklenek ve štítě nebo ve stěně domu (resp. ve zděné bráně nebo v ohradní zdi) pro sochu světce; 3. způsob skládání snopků lnu nebo řepky do stříšky, aby dobře vyschly; 4. nář. žudro; 5. nář. výklenek u kachlových kamen, do něhož se stavěla nádoba s teplým jídlem, výklenek ve stěně či jinde k umístění zdroje světla; 6. nář. záklopka nad otvorem k sypaní mouky ve větrném mlýně. V. t. kaple. Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I, Praha 1934, s. 84–88; A. Knopp a kol.: *Vesnice. Stavby a krajina mají svůj řád*. Brno 1994. [jv]

karetky, destičky – dřevěné nebo papírové trojboké až osmiboké kartičky, pomocí nichž lze jednoduše tkát. Byly opatřeny třemi, čtyřmi, šesti či osmi otvory, do kterých se navlékala osnova. Vždy se pracovalo se soustavou většího počtu k. Osnova byla mechanicky rozdělena v prošlup, do něhož se vkládá útek; prošlup se mění otáčením k. – V minulosti se k. zhotovovaly také z pálené hlíny, kosti, slonoviny, kůže, bronzu či hracích karet. Tkaní na k. byla textilní technika Starého světa (Persie, Kartágo, Egypt), Evropy (Španělsko, Anglie,

Dánsko, Polsko, Litva, Německo), Afriky i Asie. Na k. se od prehistorických dob do 20. stol. tkaly úzké textilie, např. pásy, šerpy, stuhy, porty a tkanice, které se užívaly v odívání. V řadě zemí se jimi vázaly vzácné rukopisy, knihy, zbraně a náklady; byly součástí postrojů na koně, velbloudy i osly. Délka karetkových tkanin se lišila podle užití od několika centimetrů až po čtyři metry. Nejčastějším dekorem byly podélné pruhy, kombinované s geometrickým ornamentem nebo nápisy, ojediněle s motivy figurálními a zvířecími. V 15. stol. začala obliba této techniky v Evropě upadat a udržela se jen v několika lokalitách. – V č. zemích se kostěné k. našly ve Starém Městě u Uherského Hradiště z doby Velkomoravské říše. V lidovém prostředí se na k. tkaly pásy, které nosili muži v okolí Uherského Brodu (na sousedním slovenském Trenčínsku ženy). Tyto vlněné nebo polovlněné doplňky se tkaly na čtyřbokých k., jimiž se otáčelo vpravo i vlevo, nejčastěji o 90°, podle toho, jak vyžadoval vzor. Na úzké pásy stačí 6–10 k., na širší pásy až 100 k. Moravské a slovenské vlněné pásy o šířce 7–10 cm se tkaly na 40–50 k. Osnovné nitě se navlékaly z levé nebo z pravé strany karetky (závisel na tom při otáčení směr ukládání osnovných nití). Na vrchní i spodní straně pásu byly šikmé linky vpravo, vlevo nebo vzor v podobě hladce pleteného oka (při návleku jedné karetky zleva a druhé zprava). Většinou se otáčely všechny k. najednou, jen při vytváření komplikovaných vzorů různě. Na útek se používala silnější vlna, přírodní

i obarvený lněný či konopný provázek; útek byl plně překryt osnovnými nitěmi. – Osnovné nitě navlečené do karetky se svázaly dohromady a zavěsily na pevný bod (např. skobu ve stěně); druhý konec si přivázala k pasu osoba, která tkala. Útek namotaný ve smotku se provlékal po každém otočení k. Osnovné nitě se při tkaní kroutily nejen před, ale i za karetkou; proto se po kratším intervalu muselo začít otáčet karetkou v opačném směru. Všechny nitě z jedné karetky se jejím otáčením stáčeji dohromady. Pravidelným utahováním útku se dosahovalo stejné šíře textury. Pestrého vzorování pásu se dosahovalo návlekem různobarevných osnovných nití. Pro podélné proužky se navlékala vlna stejné barvy do všech čtyř dírek karetky. Jestliže se navlékla v několika k. za sebou do prvního

a druhého otvoru jedna barva a do třetího a čtvrtého otvoru druhá barva, vznikl vzor příčných proužků. Ještě užší linky vznikly návrhem jedné barvy do prvního a třetího otvoru a druhé barvy do druhého a čtvrtého otvoru. Důmyslným navlékáním dosahovali výrobci na českých i slovenských pásech různých vzorů, např. linek, šachovnic, šikmých proužků, šipek, kosočtverců, čtverců a dalších geometrických motivů, stejných po obou stranách pásu, nebo i barevně odlišných. Na mužských pásech, které se nosily v okolí Uherského Brodu, byl ve středu širší jednobarevný pruh a okraj lemovalo několik užších kontrastních proužků.

Lit.: D. Stránská: *Nové příspěvky o tkaní na destičkách na slovanské půdě*. Slavia 15, 1938, s. 546–571; E. Marková: *Tkanie kartičkami na Slovensku*. ZSNM 60 E 7, 1966, s. 57–72; P. Collingwood: *The Techniques of Tablet Weaving*. London 1982; P. Collingwood: *Textile and Weaving Structures*. London 1987. [jst]

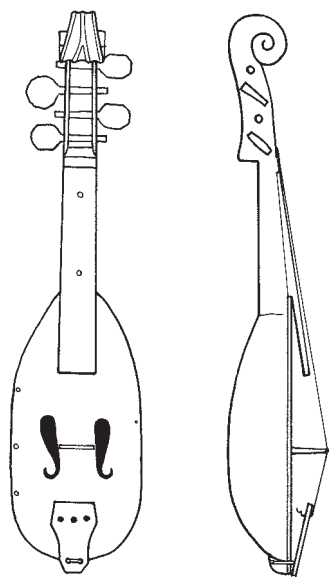
karneval [z ital.] 1. rej v průvodech na ulicích, na náměstích a při tanečních zábavách na konci zimy; 2. masopust, tj. období od Tří králů do Popeleční středy, která je prvním postním dnem. Termín k. vznikl přemýšlkou z ital. *carne levare*, ve smyslu rozluč se s masem. – Největší veselé průvody se soustřeďovaly na poslední tři dny masopustu. Ve středověku bylo označováno celé postní období počínající Popeleční středou jako *carnis trivium*. Název k. se ustálil ve 13. stol. v Itálii a od té doby je znám i v Čechách. V Praze byla ve 13. stol. zakázána společnost mužů a žen duchovního stavu, která v ulicích *zejména o masopustním úterý, světsky přistrojena, konala rozpustilé průvody a oddávala se veselí a rozkoším*. Neří jasně, zda masopust, synonymum pro k., vznikl z mysterií řeckých či římských luperkálií, bakchanálií, antestérií, saturnálií, ferálií či lénaíí aj., které se konaly před dvěma tisíci lety. Nepochybně souvisí s dávnými oslavami jarního slunovratu. – Karnevalové tradice se udržují ve většině evropských zemí, mají společný kulturní základ, ale liší se od sebe některými národními i regionálními rysy. Ve středověku byl k. označován také jako *slavnost (svátek) bláznů*. – Mezi karnevalové zábavy patřilo provozování rozpustilých pouličních her, které parodovaly různé společenské vrstvy, cechy, církevní i světské instituce a rozrušovaly ustálená tabu. Slavily se jak v zemích katolických, tak protestantských. Od poloviny 16. stol. se v italských karnevalech objevily typické postavy *commedie dell' arte*, tj. *Arlecchino, Pantalone, Colombina, Dottore, Brighella, Bajazzo*, ve francouzských *Pierot*, ve švýcarských muzikanti *Morgenstreichu* a *Domino*, v kantonu

Sargans *Butzi*, kteří nesou krátkou tyč s koulí. Množství karnevalových postav v Evropě vystupuje s tvářmi ukrytou v maskách a škraboškách, zakukleno v larvách připomínajících starořímské kukly oživlých předků. Po r. 1800 se karnevaly pravidelně konaly ve velkých městech a mají staleté tradice v Itálii v Benátkách a v Římě, ve Švýcarsku v Basileji, Luzernu, Locarnu, v Německu v Norimberku, Kolíně n. Rýnem a Kostnici, ve Francii v Nice. Od 18. stol. se karnevalové průvody konaly také v Moskvě a Leninogradu. Nejslavnější karnevalové průvody na přelomu 20. a 21. stol. se odbývají v Latinské Americe v Rio de Janeiru a v Havaně. Mnohé jsou pouhou turistickou atrakcí (Kolín, Nice, Rio), jiné mají hlubší tradice a objevuje se v nich postava *Bakcha* s družinou, známá z tradičních lidových masopustů. – Karnevalové průvody se skupinami stejně oblečených masek jsou typicky městským obyčejem. Skupiny se odlišují rekvizitami a činnostmi (např. nosiči luceren, bubeníci, pištcí, tanečníci, členové královské družiny). Navzájem se předhánějí hudebním a tanečním projevem, výpravou a výjevy na alegorických vozech i drahými kostýmy. Ucházejí se o přízeň diváků a poroty, posuzující hodnotu vystoupení v průvodu. Na rozdíl od masopustních venkovských obchůzek nejsou účastníci obdarováni, ale naopak sami obdarovávají přihlížející diváky: rozhazují ovoce, bonbony, čokoládu, drobné dárky, rozdávají nápoje, jako šťávy, mléko apod. Karnevaly v Evropě, odvozené patrně ze starověkých mysterií, ztratily už ve středověku svůj obřadní charakter a mutovaly přes pouliční divadlo k uvolněným projevům zvl. v organizovaném průvodu nebo volnou promenádou ulicemi města, v lokálech hospod a na veřejných prostranstvích (nádrazí, pošta). Parodiemi a replikami zesměšňují maskovaní účastníci k. některé oficiální obřady jako svatbu, pohřeb, církevní ceremoniál, společenské normy. Parafrazují obřadní tance a písně, představují nový folklorní charakter, obohacovaný, živelný a aktualizovaný společenskými proměnami a místním koloritem. V Riu se karneval zužuje na grandiózní soutěž v tanci sambě. V Basileji jsou odměňováni zejm. pištcí a bubeníci. – Největší proslulost a tradici v Čechách má k. v Milevsku. Více než 120 let ho organizuje *Maskární sdružení* podporované městským úřadem. Na konci února se tu koná velký průvod maskovaných skupin a alegorických vozů s různým tematickým zaměřením, které se aktuálně proměňuje: turecký paša s harémem, římská jízda s otroky, král se středověkým šaškem, novodobý klaun, hokejové družstvo se soudcem s mrkví, zemědělské družstvo s obří krávou,

vyvolávači, kouzelníci, démoni tlačící vozík s jasnovidkou, dozorce ženoucí čtu věžňů, kteří vezou sílence v kleci, čínský drak, zoologická zahrada s obrovským krokodýlem, brontosauři z Jurského parku, císař v kočáře doprovázený dvorními dámami apod. Mezi nimi zanikají maskary, které jsou zbaveny původních funkcí v tradičním prostředí: koza s vemenem z gumové rukavice dává mléko, paňáca metá kozelce, šiml předvádí cirkusová čísla. Jejich vystoupení má charakter lehké zábavné hry pro podívanou. Kontakt s diváky je malý a jejich účast nepatrná. Průvod je završen velkým večerním maskárním bálem v místním sále. Průvod provází několik kapel. Proti lidovému masopustu s jedinou muzikou a stmelným houfem masek, které vzájemně spolupracují, je karnevalový průvod fragmentárním útvarem, mozaikou výjevů. Od 60. let 20. stol. se v některých městech ujalo pořadání k. zejm. pro děti. Tyto průvody jsou velmi formální, tvoří je dětské masky jako kočičky, pejskové, princezny, Červená karkulka, vodníci, šaškové, kašpárci, Hurvínek, myšák Mickey, kačer Donald, Superman, trpaslíci, želvy nindža apod. Průvody dospělých jako v Milevsku se konají ojedinele. – V čase masopustu pořádají spolky a sdružení maskární plesy na různé společenské úrovni: *ples v opěře* (se škraboškami), *šibřinky* se zvoleným rázem (např. Sever proti Jihu, V botanické zahradě), *merendy*, které mají s karnevalovou tradicí společný jen čas, v němž se konají. I zde se vyskytují soutěže a scény, např. vyznamenání veteránů kotilióny či vystoupení dam ve společném tanci. Součástí zábav jsou vepřové hody, prodávají se koblihy a jiné masopustní pochoutky. Karnevaly byly a stále jsou spontánním projevem společenského uvolnění, svobodného sdružování, nesou prvky bujného veselí, ale především osvobození od společenských zábran a norem s tendencí kritických parafrází a zpochybňováním ustálených společenských institucí. Proto byly také vždy v rozporu se společenskými řády s mocenskými, totalitními a normalizačními akcenty a byly omezovány, cenzurovány i zakazovány.

Lit.: J. Tomeš: *České a slovenské masopustní obyčeje a jejich mezinárodní obměny*. In: Masopustní tradice. Brno 1979, s. 37–48; J. Staňková – L. Baran: *Masky, démoni, šaškové*. Pardubice 1998. [jst]

karpatské husle, husle, ochlebky, ochábky, korábky, korýtka – smyčkový chudostrunný chordofon *da braccio*, jehož výskyt je vázán na území Karpat na Moravě, na Slovensku a v Polsku. Jde o nástroj s člunkovitým obrysem korpusu, symetrickým podél delší i kratší osy. Bezhlubá dutina

Karpatské husle

rezonanční krabice je vydlabána z jednoho kusu javorového, topolového nebo olšového dřeva spolu s krkem, kolíčkovou hlavicí a žaludem. Dutina je přikryta víkem rovným nebo jednostranně či oboustranně klenutým. Víko je nejčastěji opatřeno dvěma zvukovými otvory, většinou formovanými violínovým způsobem. Krk je kryt rovným nebo rozšiřujícím se neklenutým hmatníkem a může svírat s rovinou víka různé úhly, většinou s ní však jeho horní plocha splývá. Kolíčková hlavička je vždy opatřena žlabem s frontálně vetknutými ladicími kolíčky. Téměř pravidelně je ukončena rustifikovanou formou violínového závitů. Většina nástrojů má jednoduchý destičkový struník. Počet strun se pohybuje od tří do čtyř. Karpatských huslí z Moravy se zachovalo v muzejních sbírkách 8, ze Slovenska 20 a z Polska přibližně 80; nejstarší exempláře pocházejí z počátku 19. a nejmladší z počátku 20. stol. Několik nástrojů se nachází také ve sbírkách kanadských a amerických muzeí, kde bývají většinou mylně identifikovány jako renesanční rubeby italské provenience. Ve skutečnosti jde o k. h., které přivezli v 19. stol. emigranti z oblasti Karpat. Z poměru počtu nástrojů, dochovaných v Polsku, na Moravě a na Slovensku, je možné poměrně spolehlivě předpokládat jejich někdejší výskyt a rozšíření. Zdá se, že k. h. byly v lidovém instrumentáři Moravy a Slovenska jen okrajovou záležitostí. K. h. nelze považovat za přezívající středověké a renesanční rubeby. Ty nepřežily ve střední Evropě konec 15. stol. Je nepravděpodobné, že by valašští kolonisté a zbídačelí slovenští rolníci, kteří v té době osídlovali Karpaty, přinášeli s sebou rubebovitě nástroje, které byly pro ně zcela nedosažitelné. Také podobnost k. h. s rubebami je daleko menší než s nástroji violino-

vými, z nichž mají kolíčník, hlavičku, zvukové otvory, struník a hmatník. Rubebu připomínají jen vnějším obrysem korpusu. Nezdá se pravděpodobné, že by se eventuální violinizace rubeby neprojevila rovněž na korpusu nástroje. Nejnovější výzkumy ukazují, že k. h. vznikly z tzv. polských houslí, které v 16. a 17. stol. vyráběli polští, především krakovští houslaři. Šlo o dlabané bezlubé housle stejného vzhledu a konstrukce jako k. h. Tento nástroj byl rozšířen v jižních oblastech Polska, kde byl v užívání vyšších společenských vrstev. Dále podléhal vývoji běžnému u všech nástrojů pro lidovou hudbu převzatých z instrumentáře vysoké hudební kultury. Někdy v 17. nebo 18. stol. byl převzat do lidového instrumentáře, kde našel uplatnění pravděpodobně pro značnou pevnost, malé rozměry, a tím i možnost jednoduchého přenášení, ale především pro jednoduchou výrobu, která nevyžadovala ohýbání a klížení lubů. Tyto vlastnosti k. h. zatlačily do pozadí i zvukovou nevydatnost nástroje, pro kterou byl zřejmě nucen opustit instrumentář vysoké hudební kultury. Z lidového instrumentáře začaly být k. h. vytlačovány v 2. polovině 19. stol. violínovými nástroji a jejich vlastnosti je udržely jen v horských oblastech. Našly tu uplatnění u obyvatelstva živícího se pastevectvím, s nímž se dostaly i na druhou stranu Karpat, na Moravu. Zde se užívaly až do konce 19. stol. jako sólové nástroje či nástroje doprovázející dudy; poté je úspěšně nahradily laciné, hlasitější a dokonalejší výrobky západočeských houslařských manufaktur.

Lit.: M. Agricola: *Musica instrumentalis deudsch*. Wittenberg 1528, s. 204; M. Praetorius: *Syntagma musicum II, Organographia*. Wolfenbüttel 1620, s. 44; A. Chybiński: *Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu*. In: *Prace i materiały antropologiczne a etnologiczne* 3. Kraków 1924; J. Leng: *Slovenské ľudové hudobné nástroje*. Bratislava 1967; W. Kamiński: *Skrypcy polskie*. Kraków 1971; P. Kurfürst: *Die Entwicklung der Streichinstrumente „da braccio“ auf Ikonogrammen aus den Böhmisches Landern und der Slowakei vom dreizehnten Jahrhundert bis in die Gegenwart*. ČMM 67, 1982, s. 173–200; P. Kurfürst: *Problém karpatských huslí*. NA 21, 1984, s. 65–68. [pk]

kartografie v národopisu viz etnokartografie

kartoun [arab.], silnější bavlněná látka tkaná plátňovou vazbou. Jako levná průmyslová náhražka lněného plátna se dále barvila nebo potiskovala a používala na oděvní součásti. V č. zemích vznikaly první kartounky v polovině 18. stol. Známé byly v Praze a sev. Čechách (Kosmonosy, Dvůr Králové, Česká Lípa). K. byl podle J. Schreyera na konci 18. stol. tištěn jen jednou barvou; jemnější

druh bavlněného plátna potištěného vícebarevně se nazýval cic. – Z k. a cicy se šily nejčastěji ženské zástěry a letní sukně, např. všední zástěry (*pasny*) ve středních Čechách, úzké zástěry k všednímu chodskému kroji, sváteční zástěry s hustými kyticemi nebo drobnými kvítky ve slováckém Vracově, na Hornácku, záp. Moravě a jinde. Pro práci byly určeny i různé měkké kartounové živůtky (šněrovačky, lajblíčky), k. se potahovaly i poduštičky do šněrovaček (Chodsko), šily se z něho *kanduse* (sukně sešitá se živůtkem) na Náchodsku, volné jupky zv. *prášilky* nebo *flandy* (Doudlebsko), špenzry a kabátky na Lito-myšlsku a v okolí Dobrušky, dokonce i pánské vesty v okolí Prahy a povlaky polštářů na Slovácku. – Rozšířené byly kartounové šátky na hlavu s bílým, červeným nebo hnědofialovým středem a květinovým okrajem, popř. s červenou půdou a barevnými kvítky a květy po celé ploše (Doudlebsko, Českomoravská vrchovina, Haná, Slovácko). Velké kartounové šátky na bílé i barevné půdě se nosily také na krk (Stříbrsko, Plzeňsko). Kosmonoské tisky užívaly v 1. třetině 19. stol. i chudší ženy v Podkrkonoší a Pojizeří. – Kartouny a cicy prodávané na trzích byly nejen domácího původu, ale i dovážené, nejvíce ze Saska (velké manufaktury byly v Lipsku). Proto se v řadě krajů říkalo červeným tištěným šátkům a sukňám *saské* (*sacké, caske*) nebo *lipské*, často i *turecké* (podle červené barvy). – Pokud byly kartouny a cicy novinkou, nosily je mladší ženy ve svátek. Jakmile se rozšířily, staly se pro svoji láci také součástí pracovního kroje starších žen.

Lit.: F. X. Jiřík: *O látkách potisknutých*. Praha 1921; D. Stránská: *Lidové kroje v Českoslo-*

vensku I. Čechy. Praha b. r. [1949]; B. Vojtíšek: *Českolipské kartounové vzorníky*. MVP 78, 1970, s. 1–4; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979. [jst]

kastrol viz hrnec

kaše, polotuhý pokrm, především z obilnin a luštěnin vařených ve vodě nebo v mléce. Tímto termínem se však v určité době a prostředí označovaly i jiné kašovitě pokrmy. Např. v předpisech pro panskou a měšťanskou kuchyni ze 16. stol. se kaše připravovaly z pečeného tlučeného masa, zaváženého do vína nebo mandlového mléka s dalšími přísadami. V lidových vrstvách patřily obilné a luštěninové kaše k nejstarším pokrmům vůbec. K jejich přípravě se užívalo celého i drčeného či na kamenném mlýnku hrubě mletého obilí (některé druhy jako ječmen, oves i proso se *opichovaly* v kamenných stoupáčích; opíchané ovesné krupky se nazývaly *roubenina*, ječmenné *lámanka*). K. se vařila i z odrůdy rosy, rosičky krvavé, zv. někdy česká rýže. Rozšířené byly kaše ze starých obilovin, a to z prosa a pohanky, která se později omezila na horské oblasti podobně jako její odrůda tatarka. Oproti tomu k. z pšeničné krupice se považovala za vzácnou, a proto byla pokrmem hl. dětí a nemocných (s medem, perníkem) i součástí svátečních a obřadních jídel; významnou roli hrála především mezi štedrovecerními a svatebními pokrmy (symbol plodnosti), zejm. ve spojení s medem. Kukuřice, kterou uvádí již Mattioli pro konec 16. stol., zdomácněla hl. v oblasti j. Moravy, kde se z ní vařila kukuřičná k. Podobně se uplatnila dovážená rýže. Ještě v 1. polovině 19. stol. byla rýžová k. pokrmem vzácným, na venkově téměř neznámým, až koncem století se tu a tam vyskytla mezi svátečními pokrmy. Vedle dracených, opichovaných a hrubě mletých obilnin se k přípravě k. užívalo krupice a mouky, mletých ve mlýně. Moučné kaše, známé pod názvy *kaša*, *netyje*, *kucmoch*, *šterc* apod., patřily mezi časté pokrmy, zejm. v době před proniknutím brambor. Z mouky mírně opražené se připravovala kašička pro malé děti zv. *papka*, *papěna*, *žmolek*, *cucka*. Poslední z názvů dokládá skutečnost, že matky někdy kašičku zavazovaly do plátýnka jako cumel a dávaly jej děcku do pusinky dumlat. Ještě v 19. stol. měly časté zastoupení ve stravě kaše připravované z luštěnin. V Čechách měla dominantní postavení k. hrachová. K protlačování vařeného hrachu sloužily hliněné hrnce s malými otvory, *hrachovce*. K. z hrachu (někdy v kombinaci s čočkou, s kroupami) patřila mezi pokrmy všedních dnů a byla častou stravou čeledi. V některých případech, zejm. s uzeným masem byla

pokrmem svátečním. Hrachová k. pokapaná medem patřila mezi stará svatební jídla. Na k. se rozvářela i čočka (čočovičná k.) a fazole. Některé kaše se podávaly jako sladký nebo jako slaný pokrm. Např. k. prosná, k. z lámanky, roubeniny, pohanková, *bérová* i kaše luštěninové se jedly s osmaženou cibulkou nebo s rozškvařenou slaninou. Jako sladká posýpka se užívalo tlučené sušené ovoce (*prachanda*, *pracharanda*), k oslazení sloužil med či přírodní šťáva. V měšťanské i v lidové kuchyni se připravovaly také zapékané, rozdílně upravované kaše. Ve městě to byly různé *náky* či *auflaufy*, *nadívajny*, oblíbené zejm. v 19. stol. Jejich základem byla k. prosná, z ječných krupek, z krupice nebo z rýže, přidaly se žlutouk, šlehané bílky a jako přísady mandle, vanilka, strouhaná citronová kůra apod. V městském prostředí se náky pekly v měděných i litinových formách a podávaly jako jeden z chodů oběda. Na venkově se užívalo hl. forem hliněných. Podstatu zapékaných kaší tu tvořily především jáhly, trhané krupky či pohanka a přísadu ovoce a sušené houby (*hubník*, *houbovec*, *hubanec* či *černý kuba* býval jedním z tradičních štedrovecerních jídel). Zapékané kaše, obvykle sladké, patřily mezi pokrmy, které se podávaly při různých pracích, hl. při těch, které vykonávaly ženy. – Mezi kaše lze řadit také pokrmy z čerstvého i sušeného ovoce blízké ovocným polévkám a omáčkám, ale hustší konzistence. Měly i stejné nebo podobné názvy. Na vesnici byly běžnými pokrmy zvl. v létě, kdy se jedly i studené. Smetanou zahuštěné lesní plody, rovněž kašovitý pokrm, byly v sezoně třeba i obědem, pak se k nim přikusoval chléb. Když se rozšířily brambory, počaly se i z nich připravovat kašovitě pokrmy (*matloch*, brambory *mačkané*, *klofané* aj.). S přísadou mouky vznikly *škubánky* či *škubce*, *šustka*, *šusterka*, *zajíšené* brambory, *kucmoch* aj. Zvlášť jemná bramborová kaše se nazývala *hedvábná*. Rozmačkané brambory se zelím byly *míchané*, někde zv. *lepenice*. Rozmačkané brambory smíchané s vařenou pohankovou kaší se na Valašsku nazývaly *kontrabáš* nebo *babuša*. V častých případech se kaše, hl. obilné, jedly polité teplým nebo studeným mlékem, popř. podmáslím. Zrno mleté z pohanky na žernovu se na Valašsku a Novojičínsku nazývalo pohanská kaše, která se mlela i na výdělek ještě koncem 19. stol. (kašaři, kašařství). – Význam kaše jako svátečního a obřadního jídla o Štědrém večeru a při svatbách se v průběhu doby změnil. Kaše, především obilné, se stávaly pokrmem méně častým, hl. ve stravě dospělých. Udržely se spíše v jídelníčku dětí a starých lidí. Na přelomu 20. a 21. stol. je to už jen bramborová a krupičná k., méně rýžová a k. z ovesných vloček. Jako posýpky

se užívá cukru se skořicí nebo s kakaem, popř. strouhané čokolády. Kupují se instantní kaše, oblíbené pro snadnost a rychlost přípravy. – K. se často vyskytuje v pohádkách (*Hrmečku, vaři!*) a v lidových rčeních: *Kaše, to je strava naše; jíst vtípnou kaši; kaše se nejl tak horká, jak se uvaří; jsme v pěkné kaši; chodí okolo horké kaše; ten umí víc než kaši jíst.*

Lit.: V. Pacovský: *Knížka kuchařská*. Kutná Hora 1803; M. D. Rettigová: *Domácí kuchařka*. Hradec Králové 1826, s. 42–44, 48; K. J. Červinka: *Kašařství na Novojičínsku*. ČL 3, 1894, s. 224–228; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 492–498, 533–535; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 31, 36; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 61–66; L. Petráňová: *Strava*. DHKI/2, s. 827–854. [jš]

Kašpárek, komická postava českého loutkového divadla. Jméno je kombinací německého *Kasperla* (komický typ rakouského improvizovaného divadla po boku postav Thaddäda, Lipperla, Staberla ad.; vídeňské divadlo, kde byl poprvé uveden na jevišti, se dlouho označovalo *Kasperltheater*) a zdrobnělina slova *kašpar* (české lidové označení pro blázna, pošetilce, člověka tropícího bláznivé koucky, šaška; odvozené asi od žertovné osoby starých třikrátlových her, mouřenína Kašpara). Typově je K. modifikací postavy Harlekýna z *commedie dell' arte*, charakterem humoru (protiklady, zdrobněliny, wellerismy, parodie, kalambúry) připomíná Enšpígla; oproti Kasperlovi je méně obhroublý. – Od poloviny 19. stol. K. postupně nahrazoval směšnou postavu Pimprlete, která provázela české loutkové hry od konce 18. stol. Loutka K. se zachovala v souboru loutek M. Kopeckého (1775–1847), průkopnické osobnosti českého loutkářství. Největší obliby dosáhl K. jako loutková (ale i hercem představovaná) postava rámuující děj v dětských představeních 1. poloviny 20. stol. Byl i Spejblovým partnerem před vytvořením Hurvínka. K. vykrytalizoval v enšpíglůvský typ moudrého šibala, který je dětem blízký jak svým humorem, tak blíže neurčeným dětským věkem (snad reflexe dvorských bavičů malého věku).

Lit.: J. Bartoš: *Komedie a hry českých lidových loutkářů*. Praha 1959; J. Bartoš: *Loutkářská kronika*. Praha 1963; L. Sochorová: *Soušedské divadlo českého obrození*. Praha 1987, s. 107–154, 448. [dk + jt]

katalogy lidové prózy, mezinárodní, národní i regionální soupisy látek a motivů lidových prozaických druhů a žánrů. Lidová próza (pohádka, bajka, pověst, legenda, humorka, anekdota, vtip, přísloví, hádanka) je do značné míry společným kulturním dědic-

třím rozsáhlých oblastí. Počínající obdobím pozitivismu (od konce 19. stol.) usilují vědci o zpřístupnění jednotlivých druhů lidové prózy k účelům srovnávacího studia vytvářením látkových a motivických katalogů. První pokus byl vytvořen pro lidovou pohádku ve středisku tzv. finské školy v Helsinkách jako třetí titul proslulé edice *Communications Published by the Folklore Fellows* (FFC): katalog pohádek finského badatele A. Aarneho (1867–1925) *Verzeichnis der Märchentypen* (Aarne; 1910) rozšířil o celoevropský a americký materiál Američan S. Thompson. Kniha *The Types of Folktale* (AaTh; 1928, doplněné vyd. 1961) obsahuje soupis námětů zvřecích pohádek, *pravých* pohádek (kouzelných, legendických, novelistických, o hlupácích), humoristických a řetězových pohádek, připojen je výběr pohádkových formulí. Látková osnova je podle potřeby doprovázena i rozpisem jednotlivých motivů; spolu s motivy dalších druhů lidové prózy se staly základem šestidílného kompendia S. Thompsona *Motif-Index of Folk-Literature* (TMI; 1932–35, 2. vyd. 1955–58). Paralelně s těmito projekty vznikaly jednotlivé národní katalogy jak podle vlastních systémů, tak v návaznosti na přijaté číslování katalogu A. Aarneho – S. Thompsona (AaTh). – Vlastní systémy vytvořili také čeští badatelé: J. Polívka pro *Súpis slovenských rozprávok* (Pol.; 1923–31), v němž seskupil látky do logických celků podle typů jednajících osob, a V. Tille pro *Soupis českých pohádek* (Tille; 1929–37), s látkami řazenými abecedně podle názvů. Názvy zčásti vytvořil V. Tille sám, zčásti je převzal podle pojmenování vžitých v evropské pohádkoslovné literatuře, často podle nejstarší nebo neznámější literární verze. W. Anderson (1885–1962) převedl Tilleho látky na systém AaTh, což umožnilo S. Thompsonovi zařadit český materiál do revidovaného vydání katalogu. Materiál ze slovanských zemí je jinak do mezinárodního systému vřazen velmi nedokonale, často jen podle dílčích sbírek. – Ve 2. polovině 20. stol. vznikla další díla. Katalog J. Krzyżanowského (1892–1976) *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym I-II* (PBL; 1962–63) zahrnuje i pověstní žánry, vřazené podle orientačních číselných označení, jak je podává R. T. Christiansen v díle *The Migratory Legends* (Christ.; 1963). Pro oblast východoslovanskou byl v Leningradu vydán katalog kolektivní autorů *Sravnitelnyj ukazatel sjužetov* (SUS; 1979). V katalogu maďarských pohádek je užito pro orientaci zahraničních badatelů stručných anglických regist a nově vřazené typy jsou podrobně rozvedeny v maďarštině. Samostatné katalogy pro lidovou prózu mají na konci 20. stol. také Anglie, Francie a některé oblasti Předního

i Dálného východu. V různé velkém rozsahu jsou zpracovány pověstní druhy jednotlivých národů nebo regionů, svůj soupis má v FFC antická bajka, časopisecky byl vydán soupis námětů pověstí o mrtvých *Der Tod und die Toten* (TT; 1967). Informace o jednotlivých typech, motivech, odborných termínech i badatelských osobnostech vydává folkloristický seminář univerzity v Göttingen v díle *Enzyklopädie des Märchens* (EM; od 1977). Projektem katalogů se postupně zabývala řada mezinárodních kongresů společnosti *International Society for Folk Narrative Research* a v rámci srovnávací literární vědy také slavistické kongresy. – Badatelé v oblasti lidové prózy používají při odkazech k mezinárodním a národním katalogům ustálené značky, sífry. Následuje výběr důležitých katalogů a obdobných děl encyklopedického charakteru, sestavený abecedně právě podle těchto šifer: Aarne (nebo jen A), A. Aarne: *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki 1910; AaTh (nebo AT), A. Aarne – S. Thompson: *The types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki 1928, 2., doplněné vyd. 1961, slovenské vyd. Bratislava 1961; Bolte-Pol. (nebo BP), J. Bolte – J. Polívka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I-V*. Leipzig 1913–32; Dvořák, K. Dvořák: *Soupis staročeských exempeľ*. Praha 1978; EM, *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zu historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Berlin–New York od 1977; FFC, *Communications Published by the Folklore Fellows*. Helsinki od 1907; HDA, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I-X*. Berlin 1927–42; HDM, *Handwörterbuch des deutschen Märchens I-II*. Berlin 1930–40; Horňácko, D. Klímová: *Katalog horňáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584; Christ., R. T. Christiansen: *The Migratory Legends*. Helsinki 1958, 2. vyd. 1963; PBL, J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym I-II*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–63; Pol., J. Polívka: *Súpis slovenských rozprávok I-V*. Turčianský Sv. Martin 1923–31; Pol.-Tille, V. Tille: *Polívkovy studie ze srovnávací literatury*. In: Sborník prací věnovaných prof. dr. J. Polívkovi k šedesátým narozeninám. Supplement NVČ, Praha 1918; SUS, *Sravnitelnyj ukazatel sjužetov. Vostočnoslavjanskaja skazka*. Leningrad 1979; Tille, V. Tille: *Soupis českých pohádek I-III/1–2*. Praha 1929–37; TMI, (nebo MI) S. Thompson: *Motif-Index of Folk-Literature*. Helsinki 1932–35, 2. vyd. Copenhagen–Bloomington 1955–58; TT, I. Müller – L. Röhrich: *Der Tod und die Toten*. DJV 13, 1967, s. 352–397. V t. archivy lidové prózy.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. Helsinki 1961, s. 10–18; J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym I*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 26–48; K. Horálek: *Slovanské pohádky*. Praha 1964, s. 185–199; K. Dvořák: *Soupis staročeských exempeľ*. Praha 1978, s. 15–38. [dk + jt]

katalogy lidových písní, způsoby umělé klasifikace, potřebné k zpřehlednění, utřídění a dalšímu zpracování písňového materiálu. Ve folkloristice byly nejdříve vypracovány katalogy pohádek, pokusy o třídění písní pocházejí z konce 19. a vrcholí v průběhu 2. poloviny 20. stol. Lidové písně lze např. třídít podle textového tematického obsahu, podle žánrů, regionů, proveniencie, resp. prostředí vzniku (venkov, město, chrám, cizí etnikum). Nejobvyklejší jsou systémy řazení podle textových i hudebních incipitů (lexikografický způsob) a nebo systémy postihující celý nápěv a text (syntaktický způsob). K prvnímu způsobu se řadí mechanický soupis písňových začátků, který ve svém *Bibliografickém přehledu českých národních písní* (1895) zpracoval Č. Zíbrt. Vyspělejší podobu představuje katalog normalizovaných incipitů. Katalogy syntaktické, postihující celou píseň, se objevily až v průběhu 20. stol. Ranou formu lze nalézt v Hostinského písňových rodokmenech (*Česká světská píseň lidová*, 1906). V obou uvedených případech však nejde ještě o katalog. Tomu se blíží teprve *Rejstřík nápěvů* sestavený V. Helftertem k edici L. Janáčka a P. Váší *Moravské písně milostné* (1930–37). Je založen na řazení podle začátku nápěvu a jeho vztahu k tónům základního trojzvuku. – K. I. p. zpracovávající větší fondy lidových písní se utvářely zejm. v průběhu 50. a 60. let 20. stol. na akademických pracovištích v Praze, Brně a Bratislavě. Český písňový materiál byl zpracován na základě řazení textových a nápěvných incipitů. V hudebním katalogu jde o číselné označení 5–6 tónů intervalově odlišných. Tímto způsobem bylo v roce 1959 zpracováno 14 tisíc českých lidových písní. Způsob řazení podle těžkých dob se ve své prvotní podobě neujal. Tím se potvrdil závažný rys katalogů lidových písní: závislost systému na konkrétním zpracovávaném materiálu, jeho národních nebo regionálních vlastnostech. (V katalogizaci pohádek nebo i balad, která vychází z obsahu, tento problém nevyvstává.) Pro moravské lidové písně se ukázal jako vhodnější katalogizační systém vytvořený K. Vetterlem a J. Gelnarem, sledující metrorhythmickou stavbu, která je stabilnější než melodie. Pro slovenskou lidovou píseň vypracoval J. Kresánek (1913–1986) systém třídění na základě tonality, jež se stává hlavním třídícím kritériem, k němuž pak

přístupují další složky písně. – V katalogizaci textů převažuje vesměs řazení podle incipitů. Nejde o čistě mechanické systémy. Zpravidla se incipit upravuje do normalizované podoby, dále se pomocí odkazů na vnitřní sloky spojují příbuzná znění a varianty. Další třídění je možné podle incipitů všech slok, vytvářejí se rovněž motivické katalogy. Podle syžetů, námětů a motivů se řadí balady, v jejichž katalogizaci se dospělo nejdále. – Na pražském pracovišti EÚ AV ČR je u českého fondu užíván počítačový incipitový katalog opěrných tónů, u fondu německého systém podle finálních tónů řádkového členění. Byla vytvořena řada národních katalogů balad (rumunský, litevský atd.). V č. zemích byly zpracovány balady jen zčásti (s rodinnou tematikou, s legendárními a démonologickými látkami). – K. l. p. umožňují odhalit vnitřní strukturu písní, tj. relativně stabilní prvky opakující se v jednotlivých písních či skupinách písní. Je možno z nich rovněž poznávat frekvenci jednotlivých skupin a typů, stejně jako formy jejich obměňování. Otázka katalogů a klasifikace lidových písní byla průběžně řešena na mezinárodní úrovni, vznikla komise pro systematizaci a klasifikaci při ICTM. Z pracovních jednání této komise vyplynulo, že i přes některé závažné pokusy (návrh univerzálního katalogu V. Hošovského) prozatím není reálné sestavit univerzální katalog lidových písní, který by byl použitelný alespoň pro písňové kultury v rámci střední Evropy. Každý katalogizační systém se odvíjí samostatně v přímé závislosti na katalogizovaném materiálu.

Lit.: Č. Zibr: *Bibliografický přehled českých národních písní*. Praha 1895; V. Helfert: *Rejstřík ná-
pěvů*. In: L. Janáček – P. Váša: *Moravské písně milostné*. Praha 1930–37, s. 491–521; J. Kresánek: *Slovenská ľudová pieseň so stanoviska hudobného*. Bratislava 1951; J. Gelnar – K. Vetterl: *Nad katalogy písňových nápěvů*. ČL 49, 1962, s. 241–249; K. Vetterl: *K otázkám katalogizace nápěvů lidových písní*. *Musikologie* 4, 1955, s. 181–198; A. – O. Elschekovi: *O slovenskej ľudovej piesni a ľudovej hudbe*. Martin 1956; O. Sirovátka: *Jak katalogizovat textové varianty lidových písní?* *RZ* 10, 1960, s. 97–105; C. Havlíková: *Moravské lidové písně o vojně z hlediska katalogizace textových variant*. *ZSČN* 1/2, 1962, s. 14–28; O. Hrabalová – M. Šrámková: *Zásady incipitové katalogizace textových písňových variant*. ČL 55, 1968, s. 207–222; *Methoden der Klassifikation von Volksliedweisen*. Bratislava 1969; M. Šrámková: *Katalog českých lidových balad. IV. Rodinná tematika*. Praha 1970; *Analyse und Klassifikation der Volkslieder*. Kraków 1973; V. Hošovskij: *Perspektivy a skutečnost. Univerzální katalog namísto závěrů*. In: *U pramenů lidové hudby Slovanů*. Praha 1976, s. 254–297; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989, s. 84–99;

M. Šrámková – O. Sirovátka: *Katalog českých lidových balad. I. Démonologické náměty. II. Legendární náměty*. Brno 1990. [mt + lt]

katastr 1. kartografické zakreslení a soupis pozemkového majetku, pořízený k vyměření pozemkové daně. Nejstarším českým k. je berní rula (1653–55), na niž navazuje tereziánský k. (1774–75), který vedle poddanské půdy evidoval s daňovým zvýhodněním i panskou půdu. Josefínský k. (1789, odvolán 1790) pro jednotnou evidenci půdy bez ohledu na hranice panství zaváděl pojem katastrální obce. Z něho vyšel i tzv. stabilní k. (1824–43), založený na přesném trigonometrickém měření: je stále základním zeměměřičkým podkladem evidence pozemků, je nenahraditelným pramenem etnografického studia sídelních typů, plučiny, staveb, místních názvů aj.; 2. území obce (nář. též *chotár, kotár*, i ve významu kopcovitého terénu s kamenitou půdou: vých. Morava); 3. úplný úřední soupis. – Katastrální mapa zobrazuje polohu a rozsah pozemků podrobených dani v měřítku 1: 2880, 1: 1000 a vyšším.

Lit.: F. Mašek: *Pozemkový katastr*. Praha 1948; O. Pokorný: *Obraz Čech v polovině 19. století v díle stabilního katastru*. *SČSZ* 64, 1959, s. 222–231; F. Boguszak – J. Císař: *Mapování a měření českých zemí od poloviny 18. století do počátku 20. století*. Praha 1961. [jv]

katechismus [z řec.] 1. učebnice sestavená z hlavních článků křesťanského učení, k účelům náboženské výuky obvykle upravená do otázek a odpovědí. Název je z řec. *katécheó*, vyučují. Úkolem k. je vykládat stěžejní pojmy a zásady věrouky. Katechismy reformovaných církví vycházejí z Lutherova *Malého katechismu* (1529) a kalvínského *Heidelbergského katechismu* (1563). Pro římskokatolickou výuku měl zásadní význam *Římský katechismus* (1566), vydaný po tridentském koncilu. K. je podle úrovně vyspělosti dětí, mládeže a dospělých rozpracován pro žáky a studenty základních, odborných a středních škol a pro dospělé. Školní katechezi provádějí duchovní, ale i laičtí katechetové a katechetky. Výuka náboženství byla v 50. letech 20. stol. vytlačena ze škol na fary; 2. tříměsíční poučení a zkouška snoubenců římskokatolického vyznání před církevním sňatkem, tzv. snoubenecká katecheze, kterou je mladý pár povinen absolvovat u příslušného faráře (*chození na katechismus*); 3. stručná učebnice nebo příručka základních informací z některého vědního oboru (např. dějin hudby, umění). V. t. oddavky.

Lit.: M. Gatterer: *Das liturgische Tun*. Innsbruck 1926; J. Merell a kol.: *Malý bohovědný slovník*. Praha 1963; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha

1993; J. Koláček: *Katechismus katolické církve*. Praha 1995. [vsch]

Kateřina, zv. též Alexandrijská (3. stol. – asi 311–313), svěřice (25. 11.). Od r. 1969 není její svátek uváděn v římském kalendáři. Podle legend z 10. stol. byla vzdělanou dcerou kyperského krále. Ve snu se jí údajně zjevil Ježíšek a navlékl jí zásnubní prsten. Poté, co se jí podařilo obrátit na křesťanskou víru 50 filozofů, dal jí císař Maxentius uvěznit. Protože kolo opatřené noži a jehlami, určené k jejímu mučení, zničil blesk a zabil i kata, byla štata mečem. Její tělo odnesli andělé na horu Sinaj, kde byl později vybudován klášter s chrámem jí zasvěceným. K. patří mezi Čtrnáct pomocníků v nouzi a mezi *Quattuor Virgines Capitales*. Zobrazuje se od 12. stol. jako kněžna s korunou, knihou a mučednickou ratolestí, teprve od 14. stol. s mečem a kolem nebo jeho částí, popř. s korunovanou postavou císaře Maxentia. Kult svěřice se rozšířil z východu na západ spolu s křižáckými výpravami. Zasáhl nejprve vyšší společenské prostředí a z něho se rozšířil do nižších společenských vrstev. Míru její obliby dokládá vedle četnosti křesťanského jména Kateřina i množství jejích patronací: je mj. ochránkyní učitelů, učenců, filozofů, studentů a žáků, četných řemesel, zejm. těch, která nějak souvisejí s kolem či nožem (koláři, vozkové, mlynáři, brusiči nožů, předlenny) a s knihou a vzděláním (knihtiskaři, řečníci), patronkou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (obrátila na víru pohanské vědce; byla uctívána Karlem IV.) a ochránkyní svobodných dívek, manželek, služek apod. Den památky K. stojí nejen na přelomu liturgického kalendáře, ale i na počátku zimy jako nového období roku. Doprovodný zlom počasí vyjadřují např. pranostiky: *Na svatou Kateřinu zalezeme pod peřinu* nebo *svatá Kateřina přichází bíle oděna*. Zvláštní význam dne, prvního z řady zimních osudových dní, dokládá např. zákaz předení. Blížící se počátek adventu znamenal především možnost uspořádání tanečních zábav o svátku či poslední neděli před začátkem adventu (*řekla Káča Barce, nechme toho tance; svatá Kateřina zavřela muzikanty do chlíva a pověsila housle do komína*). Připomínkou blížícího se postního období bylo na Šumavě chvilkové ztišení zábavy a zvažnění nálady. Kateřinské zábavy patřily v českém prostředí k ženským slavnostem. Jejich organizátorkami byly ženy, jimž příslušela obvykle do půlnoci i mužská práva a povinnosti (hrazení výloh spojených se zábavou, placení muzikantů, volba partnerů při tanci). Ženy zaujímaly místa u stolů, muži seděli na lavicích při stěnách. Muži a svobodná mládež se zábav aktivněji zúčastňovali většinou až po půlnoci. Den K. byl i termínem zasedání obec-

ních hromad (Poděbradsko). Ve zlidovělé výtvarné kultuře české a moravské se postava K. uplatnila v malbě na skle a na keramice, méně ve volné plastice a dřevorezu; ve větší míře na Slovensku a v Litvě.

Lit.: J. V. Neudoerfl: *Na sv. Kateřinu*. ČL 9, 1900, s. 83–84; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915, s. 174; H. Brémont: *St. Catherine d'Alexandrie*. Paris 1926; HDA 4, 1931/32, sl. 1074–1084; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 447; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 208–209; SNSVU, s. 212–213; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 607–609; ELKS I, s. 232. [rj + lk]

kejdý viz dudy

keramika [řec.], výrobky ze sialitických surovin připravené sušením, pálením nebo tavením. Vyznačují se pevností, přesným tvarem, odolností vůči vodě a heterogenní strukturou. Vytvářejí se za studena z volné ruky nebo na hrncářském kruhu a pak se zpevňují uvedenými postupy. K. spolu s maltovinami, brusnými výrobky a sklem patří do technologie silikátů. – K. se dělí na hrubou a jemnou: hrubá k. zahrnuje výrobky cihlářské (plné a tenkostěnné), záruvzdorné, izolační a brouscí hmoty; jemná k. se člení na: a) průlinčiny měkké (*terra sigillata* novověká, hrnčina, mezzomajolika, polofajáns, majolika, fajáns); b) kachlové zboží (hrnčinové, fajánsové, pórovinové, šamotované, šamotové); c) průlinčiny tvrdé s barevným střepem (terakota, antická terra sigillata červená a černá, jiná antická keramika, siderolit s teralitem, tvrdá hrnčina, tuhové zboží, pseudokamenina); d) průlinčiny tvrdé s bílým střepem (bělniny tovární a rukodělné, polokamenina); e) slinitiny (kamenina, porcelánová kamenina, poloporcelán, porcelán ad.); f) zvláštní slinité hmoty (izolační hmoty, kovová k. ad.). Mezi typy k. vznikají přechodné střepy s názvy chráněnými zákonem (*terralit, ferrolinit, porcelain plaqué*). – Počátky k. lze zachytit v mladším paleolitu (plastiky tzv. Venuše). Návazná výroba k. počíná v neolitických kulturách kolem 7.–6. tisíciletí př. n. l. Pravěká a recentní prvobytná k. je technologicky měkkou hrnčinou, reznou, zdobenou mechanicky rytím a kolkováním, v některých případech barevnými hlínkami, popř. organickými sloučeninami a vypalovanou na polních ohništích nebo v polních pecích. Vyráběla se většinou z volné ruky a podobnými technikami, např. hnětením nebo na hrncářské desce. Vyšším stupněm je výroba k. skládáním a obtáčením. Tato k. byla převážně domácí výrobou, provozovanou ženami. Ve

Střední Americe dospěla jednoduše vyráběná k. k pozoruhodné výtvarné i technické úrovni. – Ve 4. tisíciletí př. n. l. se objevuje v Přední Asii ruční hrncářský kruh. V pravěké Evropě ho zavedli Keltové v 6. stol. př. n. l. Ve 2. tisíciletí př. n. l. se vyráběly v Mezopotámii cihly a stejně jako v Egyptě se šířila znalost barevných měkkých transparentních glazur. Bohatá výzdoba charakterizuje k. středomořských oblastí, zejm. krétskou, kykladskou a mykénskou. Vyráběla se na ručním hrncářském kruhu, často za pomoci točiče, a vypalovala v mlířovitých pecích. Byla převážně výrobou zboží provozovanou muži, specialisty. – Antika přinesla technologické a společenské inovace i v k.: a) tvrději pálený leštěný střep; b) stavební k.; c) znalost pálení v redukčním ohni; d) nové druhy potahů (jejich podstata byla objasněna až ve 20. stol.); e) umělecké pojednání povrchu za spolupráce profesionálních malířů; f) dělbu práce;

g) růst dílen (některé nabývají charakteru manufaktur). – V 6. stol. př. n. l. vzniká v Mezopotámii (Babylon 580 př. n. l.) a v Íránu (Suzy 500 př. n. l.) výroba fajánsí, jež se šíří koncem 1. tisíciletí prostřednictvím arabských a židovských obchodníků do Španělska a Itálie a odtud pak dále do Evropy. – Kolem r. 200 př. n. l. vznikají nožní hrncářské kruhy, jejichž vývoj se odehrával hl. v Evropě a v Číně. V 1. tisíciletí se objevují měkké transparentní čiré i barevné glazury v Číně, kde ve 2.–3. stol. n. l. vzniká výroba kameniny, v 8.–9. stol. měkkého porcelánu a ve 13. stol. pravého tvrdého porcelánu. Tyto druhy k. ovlivnily vývoj v Evropě po stránce technologické i dekorativní. – V 8. stol. jsou na území Švýcarska doložena kamna a výroba kachlů, jež se obecněji šíří až ve 12. stol. Ve 13. stol. se v Itálii začínají vyrábět mezzomajoliky, majoliky a fajánse, jež se od konce 15. stol. šíří i do zemí zaalpských a do záp. Evropy. Již v 8.–9. stol. se na území dnešního Íránu vyráběly polofajánse, jež se objevují

v Evropě pouze v Chebu a na Chebsku. V 11. stol. se objevily v Evropě měkké olovnaté glazury a v Limbursku a Porýní se začíná vyrábět kamenina. Nové druhy střepu přinesly s sebou i nové typy pecí, především ležatých, ležatých na zpětný oheň, stojatých patrových a tunelových, jaké znalo již čínské a japonské hrncářství. – V 16. a 17. stol. vznikla průmyslová výroba k., zprvu fajánsí, později i kamenin a porcelánu, jež v Evropě objevil po řadě pokusů 1709 J. F. Böttger (1682–1719) v Drážďanech. První porcelánka v Evropě pracovala v Míšni od r. 1710. Kolem r. 1740 sestavil v Anglii T. Astbury a další keramické bělninu a J. Wedgwood (1730–1795) své barevné kameniny. – Od 18. stol. se rozvíjí průmyslová výroba k. nejen stolní, ale i technické (hl. kameniny) pro chemický průmysl. Industrializace přináší nové technologie (zatáčení a lití do forem, lisování za mokra i za sucha), nové keramické stroje, pece na uhlí, později plynové a elektrické, nové druhy střepu, od 2. poloviny 19. stol. také automaty a poloautomaty. Rukodělná k. (fajáns, hrnčina, kachlové zboží) ustupuje v 19. stol. z kultury a je nahrazována továrními druhy k. i jinými hmotami; z rukodělné k. v č. zemích bělninami a polokameninami. – Do konce 18. stol. se použití k. omezovalo hl. na stolní a kuchyňské nádobí, stavebniny, stavební k. a některé druhy technické k. Od 19. stol. se použití k. rozšiřuje i na další obory lidské činnosti, např. na chemický a potravinářský průmysl, hygienickou a lékařskou k., zemědělství, elektrotechniku, elektroniku, kosmonautiku a speciální technickou k. Především vzniká rozsáhlý průmysl, pro některé státy ekonomicky velmi významný. Rukodělná výroba k. ustupuje do pozadí a často má charakter turistického zboží a suvenýrů, zejm. v ekonomicky méně rozvinutých zemích. – Do sféry české lidové kultury spadá z hrubé k. především cihlářské zboží, krytiny a dlaždice, z jemné k. hrnčina a od konce 17. stol. fajáns, od poloviny 19. stol. bělnina a polokameniny; z továrního zboží od 1. čtvrtiny 19. stol. bělnina, od 70. let 19. stol. porcelán. Po 2. světové válce ustupují kachle a kachlová kamna a sporáky. Ostatní druhy rukodělné k. jsou v české lidové kultuře zastoupeny méně a spíše lokálně. Sortiment se přizpůsobuje tovární k., bělnině a polokamenině a celkovému spotřebitelskému a kulturnímu trendu.

Lit.: R. Bárta: *Jemná keramika*. Sklářství a keramika 3, Praha 1952; *Ceramics and Man*. Red. F. R. Matson. New York 1965; W. E. Fox: *The Book of Pottery and Porcelain I-II*. New York 1946, 5. vyd.; J. Hlaváč: *Základy technologie silikátů*. Praha 1981; J. Konta: *Keramické*

a sklářské suroviny. Praha 1983; V. Scheufler: *Lidová keramika. Nástín technologické a kulturněhistorické specifikace*. SMK 1982, s. 59–70; P. M. Rice: *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago–London 1987; B. Royová – H. Hlušičková: *Keramika a keramický průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 136–141. [vsch]

Kladensko, průmyslová a současně také národopisná oblast v užším i širším okolí Kladna, která se intenzivně rozvíjela od 2. poloviny 19. stol. Důlní a hutní průmysl, v němž byla zaměstnána většina obyvatel, přivedl do regionu horníky a dělníky, kteří si tu postupně vytvořili vlastní kulturu a způsob života odlišný od tradiční kultury sousedních území. Také obyvatelé chápali K. jako zvláštní region vydělený na území středních Čech. – Jádrem tohoto regionu vznikalo na bývalém panství buštěhradském, kde se začalo s dolováním uhlí již v poslední třetině 18. stol., avšak od 50. a 60. let 19. stol. se těžiště průmyslu přeneslo do Kladna a jeho nejbližšího okolí. O něco později se tento okrsek rozšířil v důsledku otvírání nových dolů o další území s vesnicemi rolnicko-dělnického charakteru, zatímco dříve urbanizované obce už ztratily zemědělský ráz. O. Skalníková počítá k jádru oblasti vedle obcí buštěhradského panství a Kladna především Kročehlavy, Štěpánov, Rozdělov, Újezd, Hnidousy, Motyčín a Hřebeč, k nimž od 70. a 80. let 19. stol. přistoupily obce Libušín, Vinařice, Smečno, Svinařov a řada dalších. Nejvíce hornického obyvatelstva žilo v obcích Buštěhrad, Stehelčevy, Vrapice, Brandýsek, Olšany, Pchery, Hnidousy, Motyčín, Libušín a Vinařice, na jejichž katastrech také byla většina dolů. Přesné hranice K. (podobně jako jiných etnografických regionů) nelze přesně vymezit vzhledem k dynamickému vývoji oblasti. Do K. spadaly i obce, které z hlediska administrativního dělení náležely ke Slanému nebo k Unhošti. Na rozdíl od Plzně nebo Liberce nebyla na K. stejně jako v severočeském hnědouhelném revíru tak silná koncentrace dělnictva v jednom městě. Hornická a dělnická kultura se tu vytvářela nejen v centru oblasti, na Kladně, ale současně i na venkově, kde stále více vytěšňovala tradiční lidovou kulturu původního zemědělského obyvatelstva. Vesnice byly brzo poměšťovány, svébytnost se udržovala hl. v ústním podání.

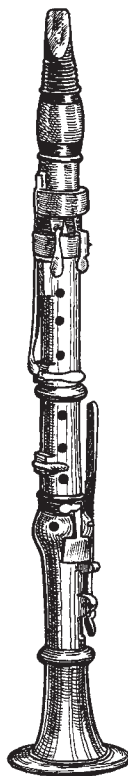
Lit.: *Kladensko*. Praha 1959.

[jv]

klapačka viz klepací deska

klapotka viz klepací deska, velikonoční obřadní idiofony

klarinet [z ital.], kladnet, píšťala, štěbenec, sladké (veselé) dřevo – dřevěný duodecimový cylindricky vrtaný aerofon s jedním jazýčkem (plátkem). Vznikl dlouhým vývojem ze staršího nástroje *chalumeaux* (šalmaj). Za vynálezce k. je považován příslušník rozsáhlé norimberské nástrojařské rodiny J. Ch. Denner (1655–1707), který někdy v l. 1690–1692 nástroj zkonstruoval a uvedl do hudebního instrumentáře. Denner nejdříve opatřil šalmaj jediným plátkem, zdvojnásobil její délku (aby získal větší tónový rozsah: f–g¹) a opatřil korpus sedmi hmatovými otvory. Později přidal ještě dvě klapky (a¹, h¹). Získal tak nástroj se silným a průrazným zvukem, který připomínal zvuk trumpety klariny. Zdá se, že J. Ch. Denner měl hned od počátku při tvorbě

Klarinet

svého nástroje na myslí zvukovou náhradu vysoké trubky klariny, již se tehdy používalo pro hru zejm. v nejvyšších polohách. Hra na klarinu byla technicky velmi náročná a party nejvyšších poloh bylo schopno hrát stále méně muzikantů. K. skutečně klarinu po stránce zvukové téměř nahradil. Zajímavé je, že až 1732 získal nástroj své dnešní jméno (italská zdobnělina *clarinetto* označovala vlastně jakousi malou klarinu), do té doby byl stále nazýván *chalumeaux*. Teprve 1720 opatřil Dennerův syn Johann k. přefukovací klapkou a současně zvětšil

rozsah nástroje směrem dolů o jeden tón. Od té doby se na vylepšování k. podílelo mnoho desítek (také českých) nástrojařů a muzikantů. Po dlouhém vývoji je nejvíce rozšířen francouzský k. Böhmova systému s užším a jasným tónem, méně německý k. systému Heckelova s tónem širším a temnějším. Byl také učiněn pokus o sloučení obou systémů. Tento kombinovaný typ vyrábí firma Wurlitzer v Německu. – K. je vůbec nejrozšířenějším dřevěným dechovým nástrojem. Brzy po svém vzniku začal zcela anachronicky (podle renesančních vzorů) vytvářet nástrojovou rodinu, jejíž vývoj byl ukončen ve 20. stol., když kraslická firma V. Kohlert postavila 1921 čtvrttónový nástroj. Na konci 19. stol. byla již známa dvě ladění oktávového k., šest ladění sopránového k., dvě ladění altového k., dvě ladění tzv. basetového rohu, tři ladění basového k. a dvě ladění k. kontrabasového. V české lidové hudbě se běžně užívá jen sopránových klarinetů v ladění B, C a Es. Podle F. A. Gevaerta (1828–1908) bylo poprvé použito k. v orchestrální hudbě 1720 ve mši antverpského kapelníka Fabera. O dalším obsazování k. do orchestrů v záp. Evropě jsou zprávy až z l. 1739, 1749, 1755, 1759 atd. V českém prostředí se v umělecké hudbě objevuje k. poprvé na Moravě 1742 a pak až 1751. O to zajímavější je ikonogram ze střední Moravy (Vyškov), který zobrazuje použití k. již 1732 v lidové hudbě. Ve větší míře se však nástroj dostával do lidových nástrojových seskupení až na počátku 19. stol., kam byl zpočátku přinášěn vysloužilými vojenskými muzikanty. V lidovém prostředí pak rychle zdomácněl jako výrazný melodický nástroj. V hudebních lidových hudbách bylo nejčastěji používáno klarinetů C, v dudácké hudbě Es, později také B a výjimečně A. V hudecké muzice se k. často střídá s primem houslí, nebo hrál k houslím terc. Významné uplatnění našel v dudácké hudbě, kde převzal jednoznačně funkci primu. Uplatnění našel ve *štrajchu* a ve *šramlu*, v muzice z Hřebečska nahradil kolem r. 1910 Pläpp'n a na konci 19. stol. se běžně vyskytuje již v řadě nejrozličnějších lidových nástrojových seskupení. Nejvýrazněji se však k. uplatňuje již od poloviny 19. stol. v dechových kapelách. V nejmenších, šestičlenných se užívá jeden v ladění Es, ve středních, patnáctičlenných jeden v Es a dva v B a v největších, až čtyřicetičlenných kapelách jsou běžné dva klarinety Es a pět klarinetů B. Od svého zrodu až do konce 1. desetiletí 20. stol. byl k. vyráběn především ze zimostrázového dřeva, dováženého hl. z Turecka (*žluté klarinety*, *buxklarinety*). Od poloviny 19. stol. se objevují také nástroje z gre-

nadilu a z ebenu. Výjimečně byly na konci 19. stol. vyráběny také klarinetky kovové. Současné klarinetky se dělají výhradně z ebenu (*černé klarinetky*). V 17. a v 1. polovině 18. stol. měly klarinetky klapky mosazné, vykovávané do ocelových forem. Později byly odlévány buď z mosazi, nebo z *nového stříbra*. Na přelomu 20. a 21. stol. jsou odlévány z pakfongu nebo z čistého stříbra. K. byl pro lidové muzikanty sice nástrojem nezbytným, ale relativně drahým. Kupovali proto nejlevnější žluté nástroje s nejmenším počtem klapek, jejichž cena se v r. 1900 pohybovala od 12 do 14 korun. Nejdražší ebenové klarinetky se 17 klapkami stály v té době 72 korun. Největšími producenty klarinetů v č. zemích byly na počátku 20. stol. především kraslické hudební závody (hl. továrna V. Kohler & Söhne), firma B. Čermák v Praze a terezínský závod P. Žaluda (1864–1931); na Slovensku výroba hudebních nástrojů Schölnast. V č. zemích existovala ve 2. polovině 19. stol. nejméně stovka menších výrobců klarinetů, ti však nebyli schopni především cenově konkurovat velkým závodům. Pro mnohé lidové muzikanty byly i nejlevnější profesionálně vyráběné nástroje příliš drahé, navíc jejich životnost při často divokých venkovských tancovačkách nebyla příliš dlouhá. Na moravsko-slovenských Kopicích byly proto ještě na počátku 20. stol. vyráběny klarinetky podomácku z bezového dřeva (se stejnou praxí se lze setkat i na záp. Slovensku) pod názvem *drček*. Muzejní exempláře těchto nástrojů jsou však jen zcela nezdařilými bezklapkovými napodobeninami profesionálních výrobků. Je ovšem velmi pravděpodobné, že svoji úlohu v tamním lidovém instrumentáři plnily.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 338–347, 2. vyd.; J. Markl: *Česká dudácká muzika. Partitury Ludvíka Kuby*. Praha 1962. [pk]

klášter, zvláštní uzavřené obydlí řeholníků a řeholnic; organizační jednotka a sídlo církevního řádu, tvořené budovou (skupinou budov) s kostelem nebo oratoří. Svou dispozicí a konfigurací odpovídají jednotlivé kláštery zaměření příslušné řehole, době svého vzniku (historickým podmínkám, stovebním slohům) a do jisté míry i geografickým podmínkám a lokálnímu úzu. Románské a gotické kláštery mají ve svém středu tzv. rajský dvůr s křížovou chodbou; nad ní nebo vedle ní jsou příbytky řeholníků, refektář (jídelna), kapitulní síň a další prostory. K nim přibývají v době renesance a baroka mj. reprezentativní sály, knihovny, prelatury apod. Klášterní komplexy doplňují hospodářské budovy a umělecké dílny

u řádů zabývajících se hospodářskou činností, nemocnice některých konventuálních řádů, školy a koleje řádů školsky orientovaných, hřbitovy apod. – Princip klášterního života je doložen již v antice, kláštery jsou také rozšířeny např. v buddhistickém nebo judaistickém prostředí. První raně křesťanské kláštery vznikly jako svazy poustevníků (eremitů) ve 3. stol. v Egyptě. Po r. 313 se rozšířil život mnichů na západ. K nejvýznamnějším organizátorům společného života řeholníků, kteří vypracovali jeho pravidla (regule), patří zejm. Basilius Veliký, Aurelius Augustinus a Benedikt z Nursie, zakladatel vzorové řehole benediktinů, jež se po rozpadu říše západofirmské stala spolutvůrcem evropské civilizace. V Čechách jsou kláštery zakládány od 70. let 10. stol. – Církevní řády a kláštery jako jejich střediska byly nositeli kultury, vědy a umění, v období raného feudalismu udržovaly např. kontinuitu latinské vzdělanosti a z řeholníků vzešla celá řada významných osobností církevního života i vědců, umělců, ekonomů, tvůrců a realizátorů humanistických idejí. Více jak tisíciletá existence klášterů a jejich působení v č. zemích se odrazily v mnoha oblastech lidové hmotné i duchovní kultury. Tradiční zemědělská výroba po staletí užívala znalostí, postupů i nářadů, jež šířily středověké kolonizační řády (zvl. cisterciáci). Přímý vliv klášterů formou výuky lze sledovat u lidových výšivek, zpracování textilních vláken i u dalších specializovaných činností. Pro lidové umění představovala výrazný impulz produkce devocionálií v klášterních uměleckých dílnách. Rozšíření domácích betlémů je kladeno do souvislosti se sekularizací klášterů v josefínském období. Také lidovému kultu světců dal základ systém svatých patronů, který se šířil z městských klášterů žebrařských řádů; lidové divadlo a obchůzkové hry namnoze vycházejí z divadelních produkcí řádů učitelských, např. jezuitů. Tradiční lidové léčitelství převzalo mnoho z klášterních lékáren a špitální praxe. – V prostředí českých měst i venkova však zůstaly kláštery cizorodým prvkem; v české lidové tradici se neodrážejí pozitivně. Je to reakce na odlišnost řeholního způsobu života, uzavřenost klášterních komunit (klauzura), striktní řeholní předpisy i odlišný oblek řeholníků (hábit), které byly prostému člověku cizí a nepochopitelné. Dojem jinakosti spolu s představou bohatství uvnitř klášterů a později snad i s úlohou řádů v násilné protireformaci synkretizoval ve vypjatých situacích až ve vysloveně nepřátelský postoj lidových vrstev měst i venkova, který vyústil v plenění klášterů apod. K pozůstatkům této negace patří doposud rozšířená představa, že se-

tkání s mnicem či jeptiškou je nepříznivým znamením, které předznamenává neštěstí.

Lit.: P. Vlček – P. Sommer – D. Foltýn: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1998. [vsch + lp]

klekání, klekáníček – démonická bytost, strašidlo, které chytá děti toulající se venku večer po klekání. Klekání je odpustková modlitba, kterou se mají věřící na dané zvonění modlit ráno, v poledne a večer. Jedná se o modlitbu *Anděl Páně*, odtud pochází i název zvonění, *angelus*. Zvonění k modlitbě je doloženo 1269; nejstarší formou bylo večerní zvonění, které 1318 předepsal papež Jan XXII. a potvrdila i pražská synoda (1605). Heslo *klekání* přináší 14. díl *Ottova slovníku naučného* (1899). – Podle staré víry zvuk zvonů zahání demony, je účinný proti bouřce apod. To vedlo i k vytvoření představy o personifikované podobě klekání.

Lit.: H. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891, s. 139. [dk]

klenba, oblouková stropní konstrukce, většinou zděná, ve středověku a ve vesnickém prostředí i v mladší době také dřevěná (tzv. roubená valená k.), umožňující pevné a proti požáru odolné uzavření prostoru. Ve vesnickém stavitelství se k. užívala pod vlivem městských a panských staveb. Materiálem bylo lomové nebo cihlové zdivo zpravidla na vápennou maltu. Užívala se jednodušší k. *valená* (sklepy, černé kuchyně) a k. *křížová*, resp. valená se styčnými trojbokými, popř. pětibokými či oválnými výsečemi (komory, síně, chlévy, někdy i světnice). V 1. polovině 19. stol. v souvislosti s rozvojem zděného stavitelství na vesnici se masově rozvinula k. *placková do pasů* (tzv. česká) ve všech částech domů, zejm. ve chlévech. Plackové klenby přecházejí přes segmentové klenby s pásy (2. polovina 19. stol.) do segmentových kleneb nesených železnými válcovými profily (na vesnici od konce 19. stol.). Těmto klenbám se pro převažující místo jejich užití říkalo k. *stájová*. U větších chlévů se vyskytuje i náročnější klenutí do středních pilřových či sloupových podpor jako dvojlodí, výjimečně trojlodí. – Zvláštní postavení má roubená valená k.: je to roubená konstrukce, v níž se vodorovné kuláče či trámy užších čelních stěn směrem vzhůru postupně zkracují a boční roubené stěny se proto přiklánějí ke středu na způsob valené k.; někdy je tato konstrukce ve vrcholu zkrácená a zakončená do rovné plochy. Jestliže se přiklánějí i stěny čelní, má konstrukce tvar *klášterní* k. Tato varianta byla popsána již v antice u Vitruvia jako konstrukce obydlí v černomořské oblasti. V Čechách a na Moravě jsou nejstarší

doklady použití roubené valené k. ve středověkých hradech, kde místnosti s touto k. zřejmě sloužily jako teplé ložnice. Ikonografické doklady z Čech ze 14. stol. (*Velislavova bible, Bible Václava IV.* aj.) ukazují, že tato konstrukce se uplatňovala také u obytných místností ve městě a zřejmě byla známa i na vesnicích. Charakteristický doprovodný znak roubené klenby představuje trojúhelníková sestava okének v čelní stěně domu. Celý útvar souvisel s více či méně dýmným provozem vytápění (ale i vaření a osvětlení), při němž se část znečištěného teplého vzduchu, který zůstal v jizbě, shromažďovala v horní klenuté části vysokého prostoru a byla odvětrávána horním otvorem v čelní stěně. Abnormální výška prostoru a horní otvory mizejí s postupným vývojem otopného zařízení a s proměnou zakouřené jizby v čistou světnici (na českém venkově zřejmě v 16.–17. stol.). – Ve vesnickém stavitelství se roubené valené klenby dochovaly na budovách sýpek hl. na Plzeňsku, v jihozápadní a v jižní části středních Čech a ve Slezsku (Hlučínsko), dále na Slovensku, v Polsku, v Rakousku. Do 20. stol. se vzácně zachovaly stropy s klenbovými náběhy i ve světnicích starých domů ze 16. stol.: Vitějovice čp. 15 (Prachaticko), Všeň čp. 14 (Semilsko) ad. – Ve vesnickém prostředí je možno sledovat i široký rejstřík příbuzných dřevěnohliněných konstrukcí (zvl. *lepenců*). Roubená valená k. je z protipožárních důvodů omazána vrstvou hlíny a před deštěm ji chrání sedlová střeška, která je na k. konstrukčně nezávislá a v případě ohně event. odstranitelná.

Lit.: P. Matoušek: *Zaslé typy dřevěných světnic na Turnovsku*. Od Ještěda k Troskám 6, 1927/28, s. 134–143; J. Škabrada: *Sýpky s roubenou valenou klenbou na Vlašimsku*. SVPP 21, 1980, s. 255–274; I. Tloczek: *Polskie budownictwo drewniane*. Wrocław 1980; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986, s. 67–73. [jsk + jv]

klepací deska, klepadlo, klepač, klapotka, klapačka – idiofon sestávající z dřevěné zavěšené desky a volného dřevěného kladiva. Jde o prastarý signalizační nástroj na úrovni prototypu, takže jeho rozšíření nelze časově, územně ani přesně funkčně vymezit. V č. zemích byla jedna z forem k. d. až do 19. stol. používána jako signalizační zařízení pro oznamování *budíčku* a začátku pracovní doby ve sklářských hutích a hl. v hornických zařízeních. Klepání bylo též doprovázeno pohřební ceremoniály horníků a sklářů. Bližší zprávy se nedochovaly, takže na ustrojení klepacího zařízení lze usuzovat jen podle pramenů ze Slovenska, kde se nástroje používalo ještě na počátku 20. stol. Jednalo se o jasanovou desku o rozměrech asi

140 × 12 cm, která se na koncích zužovala až na 6 cm. Její tloušťka byla asi 4 cm. Deska byla shora vodorovně zavěšená ve dvou bodech na provazech. Zesponu byla přidržována a stabilizována třetím provazem uprostřed. Dubovým kladivem se do ní klepalo; podle síly a umístění úderu byl zvuk více či méně ostrý, doprovázený tónovou složkou o vyšším nebo nižším kmitočtu. Zvuk byl relativně silný a jeho nosnost byla několik kilometrů, podle charakteru terénu. V č. zemích ještě na počátku 20. stol. používali k. d. různí putující řemeslníci a obchodníci, především ambulanti bednáři a *kočebři*. Desku o rozměrech asi 20 × 40 cm měli zavěšenu na prsou a většinou dvěma dřevěnými kladivy do ní při příchodu do vesnice vyklepávali *svůj* signál. Zajímavé použití signalizační k. d. bylo na krátkou dobu zavedeno v rakouské armádě v polovině 19. stol. Vojáci, ubytovaní v některé vesnici či malém městě v jednotlivých staveních, museli mít před domem umístěné ráhno se zavěšenou k. d. Jejich povinností bylo ohlásit se ráno, v poledne a večer přiděleným signálem pomocí dvou dřevěných kladiv. Malými signalizačními deskami byly na venkově oznamovány také aukce nebo rozdělování sena či dřeva z obecních pozemků. Snad nejzajímavější způsob použití klepacích desek byl ještě v 19. a někde i na počátku 20. stol. zaveden v řadě menších židovských obcí. Bylo-li třeba obec urychleně svolat nebo jejím členům oznámit důležitou zprávu, poslal její představený jednoho z členů s dřevěným kladivem do předem určeného stavení. Ten zaklepal kladivem smluvený signál, většinou na dveře nebo na vrata (ve funkci klepací desky), předal zprávu i kladivo a další příslušník obce pospíchal s kladivem k jinému, předem určenému židovskému sousedovi. Tak byla zpráva předána v té době snad nejrychlejší způsobem.

Lit.: I. Mačák: *Dedičstvo hudobných nástrojov*. Bratislava 1995, s. 20–21. [pk]

klepadlo, klepátko 1. těž koník, kozlík – stojan nebo stolička s kovadlinkou (babkou) pro naklepávání kopy s srpu. Obvyklé byly samostatné soudkovité nebo kuželovité stojany zv. babky, stažené na obou koncích železnými objímkami, s kovadlinkou zaraženou železným trnem do horní části stojanu. Ze středu spodní plochy babky vyčníval železný trn umožňující pevné postavení k. na zemi. Jako samostatné stojany se používaly též samostatlé trojnožky, v horní části zpevněné objímkou. Rozšířena byla rovněž klepadla zhotovovaná jako čtyřnohé nebo trojnohé stoličky s kovadlinkou v horní části prodloužené jednoduché nebo rozvidlené nohy. Kovadlinky a k nim používaná kladívka byly dvojího druhu: kovadlinka s rovnou

plochou pro klepání s kladívkem na obou stranách zúženým do tupé hrany (tzv. české klepání) a kovadlinka s tupou hranou, určenou pro klepání a s kladívkem běžného tvaru (tzv. německé klepání). Oba typy byly obvyklé na celém území, převažoval však typ s kovadlinkou plochou. Od přelomu 19. a 20. stol. se výjimečně používaly strojky na klepání kos s kladívkem nebo čelistmi, které pomocí pákových převodů ostřily břit kopy. Klepání kos v době senoseče a žni bývalo slyšet po vsích ještě ve 40. a 50. letech 20. stol. Kopy naklepávali sekáči nebo staří hospodáři. Dobře naklepaná kosa držela déle ostří a méně se opotřebovávala; 2. zařízení ke klepání na domovní vrata; 3. stojan na vyklepávání koberců. [zt]

kletba 1. prokletí, krátkodobý verbální projev vůle, imperativně vyslovené přání nerealizovatelné činem; dvojpólový slovní útvar mezi vyslovujícím a příjemcem, v němž se za určitých okolností může vytvořit myšlenkový spoj mezi vyčtenou k. a třeba i zcela náhodným neúspěchem, příčina je však hledána ve vyslovené k. Většinou se k. jeví jako málo ovladatelný a emoci podložený ústní projev, afektivní vzplanutí, které vyjadřuje negativní postoj osoby vyslovující k. k určitému objektu napadení, jehož přítomnost není nutná, neboť k. je platná i na dálku. Účinnost vysloveného slova k. spočívá v sugestibilitě přijímajícího a jeho vztahu k tradičním myšlenkovým postupům a vůbec k magickému myšlení. Např. africká k. *woodoo* dovede v tradičně sugestibilním prostředí proklínání člověka pryč i zabít, dokonce na velkou vzdálenost. Ve slabší formě je k. pouhé zaklení, v němž je krátce oslovená osobnost či věc, jsoucí v negativním poměru k tomu, kdo k. vyslovil, a současně i přání, co se má s prokletým objektem stát: *Aby tě vzal ďas! Aby tě kat spral!* Jiného druhu jsou kletby užívané v úkonech černé magie, v nichž jsou naopak proklínány síly kladného charakteru (nebesa a země, světi aj.). Podle lidových vyprávění a pověstí lze pomocí k. změnit nepřítele v jiného tvora či předmět, nebo ho připoutat k některému místu či objektu, kde se pak musí po věky objevovat jako duch. Věci, jež někdo jednou slovně proklel, přinášejí novým majitelům jenom zlo. – Přesvědčení o účinnosti každé k. vyhovuje parapsychologické tezi, že myšlenka (přání) se může vlivem silné osobnosti (a tedy i silnou emoci) uskutečnit, zhmotnit. Oficiální církevní prokletí se nazývá *klatba*; 2. zlý, neodvratný osud.

Lit.: M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993.

[jjn]

klíč 1. dřevěný nebo kovový nástroj k odemykání zámku. K. je osobní atribut někte-

rých světců, zvl. *nebeského klíčníka* apoštola Petra nebo Jana Sarkandera. K. býval odznakem moci a nadvlády, projevovalo se to např. v aktu odezdání klíčů bran obleženého města dobyvatelům (symbol kapitulace), odznakem určitých hodností (pokladníka), ale také vdaných žen (v měšťanském i šlechtic-kém prostředí nosily domácí paní u pasu zavěšený svazek klíčů jako symbol přístupu do všech prostor v domácnosti). – Díky své funkci zamykání a odemykání nabyl k. v tradiční duchovní kultuře podobný význam jako zámek nebo uzol. Užití k. jako amuletu je doloženo již u Etrusků, starých Řeků a Římanů; na vzniku víry v ochrannou moc k. se vedle praktické funkce uzamykání (tedy ochrany) podílel i symbolický význam kovu jako suroviny pro výrobu klíčů. Ve středoevropském teritoriu získal k. funkci amuletu proti nemocem (zejm. vzteklině, epilepsii), zlým silám (čarodějnicím, ďáblu), k odvrácení požáru, usnadnění porodu i k ochraně šestinedělek a novorozenců. V č. zemích byly amulety ve formě k. (*klíče svatého Petra*) doloženy ještě v 19. stol. – V tradičních pověrečných praktikách se uplatňovaly obě stránky významové funkce k. Symbolické či faktické uzamykání figurovalo jako ochrana proti zlým silám, zlodějům a nemocem (při krvácení z nosu, epileptických záchvatech, křečích, škytavce). K. jako nástroj k odeknutí (v přeneseném významu osvobození, uvolnění vegetačních sil přírody, ale také řešení) či symbolická nápodoba tohoto aktu se užíval při předvídaní budoucnosti, hledání pokladů (Chebsko), porodech i léčebných praktikách (matky dávaly k. do ruky dětem, kterým rostly zuby, aby jim rychle prořezaly dásně). – Apotropajní i magicko-prosperitní funkci měl i zvuk klíčů (rozšířené zvonění klíči na zahradě o svátku sv. Matěje a na Bílou sobotu pro dosažení hojné úrody ovoce; zvonění klíči při prvním výhonu dobytka na pastvu). – K. se stal také základem lidového názvu *petrklíč* pro léčivou bylinu prvosenuku jarní (*Primula veris*), k níž se pojí i některé lidové legendy o tom, že vykvetla na místech, kde sv. Petr upustil klíče od nebeské brány; 2. specifický druh příručky encyklopedického charakteru (*Klíč* k určování rostlin, hub, památek, ale i zakázaných knih: A. Koniáš).

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 7, 1935/36, sl. 1224–1231; H. Biedermann: *Lexikón symbolov*. Bratislava 1992, s. 128–129; DHK II/1–2. [lk]

klobouk [z turec.], mužská, převážně letní pokrývka hlavy pevného tvaru, různě formovaná a vyzdobená. Jako doplněk oděvu se kupoval ve městě (na jarmarku) od speciálních výrobců. Podléhal dobové módě

Muž v klobouku. Chodsko, konec 19. stol.

rychleji než ostatní součásti lidového oděvu. Od 2. poloviny 19. stol. rukodělnou řemeslnou produkcí kloboučnicků nahrazovaly tovární výrobky. – Nejčastěji používaným materiálem byla černá plst, jen letní pracovní k. byl upletený ze slámy (doklady z Valašska a Chodska uvádějí i houbu choroš, *hubáň*). – Formu k. dávala kónická, válcovitá nebo kulatá hlava, nahoře zakončená rovným nebo vypouklým dýnkem, dole lemovaná širokou střechem (krepou) buď vodorovnou, nebo různě zvednutou. – Ve výdobě k. se projevovaly výrazné rozdíly mezi ženatými a svobodnými muži. Zvláště bohaté dekorování lze najít u obřadního k., např. u ženicha a družby (prut rozmarýny nebo barvíčku, různobarevné fábory, vonice z květů) a u rekrutů (paví pera, stuhy, obrázky císaře, umělé květy). – Svobodní mladí muži na jihových. Moravě nosili za k. *kosírek* (*kosítek*, *kosárek*) z pštroších, volavčích, jeřábích nebo kohoutích per. Symbolizoval udatnost a poctivost

nositele a při *pasování* musel být vybojován. Nošení kosírků se podle J. Klvani rozšířilo pod vlivem jihomoravských Charvátů. – Běžnou součástí výzdoby klobouků svobodných byly stuhy upravené do smyček a kokard, žinylkové šňůry (*housesky*), stříbrné krepiny, bižuterie, živé a umělé (*krámské*) květy. U ženatých mužů se výzdoba omezovala na černé stuhy (kovovou přezku). Ve všední dny a při práci se nosily klobouky nezdobené (obnošené sváteční). – Regionální formy k. mají často svůj původ v městském prostředí. Nejstarší doložené *širáky* z počátku 18. stol. zachovávaly tvar k. z doby třicetileté války, s vyšší kuželovitou hlavou a širokou střechem. Časově s nimi korespondují *husárky* valašských pastýřů a zbojníků. Liší se však formou: ke kónické hlavě přiléhá střecha vzadu vyběhající v jeden nebo dva zašpičatělé cípy. Název souvisí se skutečností, že byly součástí husarské uniformy. Tvar a použití měkkého materiálu (domácí sukno) ukazuje na to, že by se mohlo pův. jednat o čepici, nikoli o k. – Přímý vliv historické módy lze sledovat u třířehého k. (*na tři kuráže*), doloženého v 18., výjimečně ještě v 19. stol. různě v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. Přelom 18. a 19. stol. přinesl další změny. Celková silueta k. byla plochá a široká, hlava se podstatně snížila, nejdříve zůstávala ještě kulatá (Chodsko), pak měla u tzv. kastorového k. rovné dýnko (Plzeňsko). – Zatímco v Čechách, na záp. Moravě, na Kravařsku a místy ve Slezsku se užívají v 19. stol. zcela dobové módní tvary klobouků (*cylindry*), na střední a jihových. Moravě lze najít řadu regionálních variant, které se staly charakteristickou součástí mužského kroje. Na Hané k nim náležel *člun* (Prostějovsko, Olomoucko), k. protáhlého tvaru se střechem ohnutou protilehle k hlavě, nebo *střípek* (Kojetínsko, Kroměřížsko), jehož střecha byla ohrnuta a stočena dovnitř. Hlavu lemovala různobarevná stuha nad čelem poskládaná do vějířku. – Na Slovákku se nosily vedle nejobecněji rozšířené formy k. s kulatým dýnkem a menší střechem i vyhraněnější typy. Zatímco homolovitý *hrotek* (Podluží) bez střechy náležel podle D. Stránské k reminiscencím na renesanční módu, prototypem *guláče* mohl být soudobý *tvrdák*. Další výrazný tvar k. lze najít ve Vlčnově. Rovná střecha u vlčnovského *širáčku* těsně přiléhala k válcovité hlavě a byla stejně vysoká jako ona. Obdobné difference vykazovala na Slovákku výzdoba, její situování a použité materiály (*šmukáč*, *húseňák*). – Na Valašsku vedle *hubáňe* a *husárku* se rozšířily v 19. stol. další charakteristické tvary, např. plochý *širáň* se širokou střechem, *plstka* se středně vysokou hlavou a vysoký kuželovitý *hucáň*. – Vy-

vojovou řadu klobouků ve 20. stol. uzavírají běžné tovární výrobky, ke slavnostním a obřadním příležitostem různě přizdobované (rozmarýna, kytka). – Ženské klobouky se v lidovém oděvu č. zemí nevyskytují. – Sejmutí klobouku z hlavy bylo výrazem úcty, např. při vstupu do kostela, do domu, při jídle a při významných rodinných a církevních obřadech; naopak při tanci a zábavě se ponechával na hlavě. Při tanečních hrách se používal také jako rekvizita.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; O. Lebloch: *Z kraje „šmukáčů“, „hůseňáků“ a „rantálů“*. MK 4, 1949, s. 43–44; J. Dostál: *Der „Kosírek“ genante Kranichfederschmuck an den Hüten der Männertracht von Podluží (Südmähren)*. Ethnographica 1, 1959, s. 91–99; A. Jeřábková: *Typy mužských pokrývek hlavy na Valašsku, jejich názvy a návrh odborné terminologie*. VNSČ 1965, č. 3/4, s. 15–30; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 35–36. [mv]

kmen, typ sociálního a etnického společenství, považovaný zpravidla za nejvyšší jednotku politické organizace rodových (předtřídních, předstátních) společností; obecně přijímaná definice neexistuje. Organizačním základem k. jsou exogamní příbuzenské skupiny (rodiny, rody) propojené pokrevními svazky a vazbami sociálními, politickými, teritoriálními, hospodářskými, kulturními a obřadními. Existence těchto vztahů, jejich udržování a reprodukce, vědomí jejich existence, vědomí příslušnosti k tomuto komplexu, společné etnonymum a víra ve společný původ členů k. z něho vytvářejí i jednotku etnickou. K. mívá občasné nebo trvalé orgány správy (kolektivní i individuální), na kterých se zpravidla podléhají dílčí skupiny nižšího řádu (rody, teritoriální nebo specializované skupiny). Určité skupiny v rámci k. přesahují hranice příbuzenských a teritoriálních skupin (náboženská a jiná společenství, věkové skupiny, vojenské jednotky). – Pojem vychází z prací H. J. S. Maina (1822–1888), poprvé byl definován L. H. Morganem (1818–1881) na příkladu severoamerických Irokézů. V koloniích bývaly termínem k. obvykle označovány skupiny obyvatelstva, které vykazovaly jisté společné kulturní znaky a obvykle náležely k témuž politickému útvaru (africká království).

Lit.: H. J. S. Maine: *Ancient law*. London 1861, 1884; M. Fortes – E. E. Evans-Pritchard: *African Political Systems*. Oxford 1940; L. H. Morgan: *Pravecká společnost*. Praha 1954; M. H. Fried: *The Notion of Tribe*. Menlo Park 1975; B. Engels: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1979; A. I. Peršic – D. Treide:

Socialno-ekonomičeskiye otnošenija i socionormativnaja kultura. Moskva 1986; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 162–163; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 114–115; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 75–77. [vh]

kmotrovství, vztah mezi kmotrem či kmotrou (zástupci křtěnce) a křtěným nebo biřmovaným dítětem. *Kmotr*, *kmotříček*, *kmocháček*, *křesniček*, *křesni*, *potek*, *putek* a *kmotra*, *kmotříčka*, *křesnička*, *potka*, *putka* zastupovali dítě při křtu nebo biřmování. V prvních etapách křesťanství pronášeli při křtu vyznání víry sami dospělí křtěnci, zavedení křtu nemluvnat si vynutilo funkci jejich zástupců, kmotrů. Byla kodifikována 813 na mainském koncilu. Počet kmotrů se lišil podle dobových a místních zvyklostí, nejvýznamnější roli zastával hlavní kmotr (*levans*), který dítě drží na rukou při křtu. Všichni kmotři činí za dítě předepsané sliby a zavazují se, že budou dbát, aby bylo vychováno podle náboženských pravidel a řídilo se jimi v celém životě. Při křtu v kostele, obvykle při obcházení oltáře, dávají kmotři dítěti křestní dárek (*do peřinky*, *do vínku*, *za povíjání*, *pod polštář*, *vázaného*, *uzelek*). Někdy se kupují ozdobné papírové schránky, do nichž se dárek vkládá. Bývaly to peníze, svatý obrázek (obvykle patrona, podle něhož bylo dítě pojmenováno), náušničky (děvčátku), hodinky (novodobě chlapi), vkladní knížka, často kočárek (Ostravsko). Tradice křestních darů z vyšších společenských kruhů je doložena ve sbírkách muzeí křestními medailonky ze 16. stol. a reliéfně zdobenými křestními schránkami, do nichž se vkládaly jako do škapulíře různé svčené předměty, částičky textilu, korálky, semena bylin, někdy lístek s údaji o narozeném dítěti. Bývaly darovány i jiné ochranné amulety, medailonek, křížek, přívěsek, od doby baroka též stříbrná lžička, číška nebo pohárek. O k. se žádalo písemně, zachovaly se žádosti z rodin české šlechty již ze 16. stol. i z pozdějších dob. Také z venkovského prostředí jsou známy kmotrovské cedule. Nejčastěji žádala o k. za rodiče dítěte porodní bába. Přicházela s ustáleným říkáním, např.: *Pochválen buď Pán Ježíš Kristus! Že vás nechá otec N. s matkou pozdravovat a proboha prosí, abyste se za ně nestyděli a svatým kmotrovstvím jejich dítěte posloužili, že se vám chtějí vším dobrým odměnit. Když ne oni, tak se vám odmění Ježíš Kristus sám v království nebeském. Amen* (Poděbradsko). Na Slovácku bába přitom přinášela kmotrům *radostník*, láhev vína nebo kořalky, kterou kmotři symbolicky přijali.

Za přednesení žádosti o k. dávali bábě kmotři bochníček chleba, mouku, peníze aj. O k. žádal často též osobně otec dítěte. Odepření k. se pokládalo za hřích, nemělo se odmítnout nikomu, ani nejhudší rodině, tulákům, cikánům. Žádost o k. byla naopak pokládána za poctu, k. znamenalo stupeň do nebe, na Českomoravské vysočině byla rozšířena víra, že přináší štěstí jít za kmotra nemanželskému dítěti. O k. bývali žádáni lidé majetnější a požívající úctu (kantoři, mlynáři, bohatší sedláci, rychtáři), jejichž postavení skýtalo záruku hmotného i morálního zajištění dítěte, a často též bezdětní manželé, od nichž se očekávalo, že svému kmotřenci odkáží část majetku, event. ho přijmou za vlastního. Nemanželským dětem, tulákům apod. bývali kmotry často kostelníci, popř. kdokoli byl právě přítomen v kostele nebo koho otec cestou ke křtu potkal (námět pohádky *Smrt kmotříčka*). Často bylo zvykem žádat o k. příbuzné, hl. tety a strýce. K. se oplácelo. – Kmotrovstvím vznikalo duchovní příbuzenství, jemuž byl přikládán mnohdy větší význam než příbuzenství pokrevnímu. Po kmotrech dítě často dostávalo křestní jméno. Mnohde se věřilo, že dítě může dědit po kmotrech jejich vlastnosti. Kmotra měla povinnost navštěvovat šestinedělku a přinášet jí dary *do kouta*. Celoživotní úzký vztah kmotrů a kmotřenců se blížil vztahu mezi rodiči a dětmi, kmotr byl první po otci, kmotra první po matce. Podíleli se na výchově dítěte. Děti je často navštěvovaly, v domě kmotrů se mohly chovat jako doma, mohly trhat ovoce z jejich stromů, směly pást na jejich mezi. Dostávaly jídlo, někdy i oblečení, drobné peníze na školní potřeby, byly obdarovány při všech tradičních příležitostech. Prokazovaly kmotrům úctu

např. líbáním ruky. Chodily ke kmotrům na koledu i tam, kde koledování po celé vsi již mizí (Ostravsko). Na Chodsku se říkalo, že kdyby se otec a kmotr topili v rybníce, je povinností pomoci nejdříve kmotrovi. Kmotří byli zváni ke všem významným rodinným příležitostem, často zastávali funkci svědků na svatbě kmotřenců. Na Chodsku bývala kmotra takzvanou starosvatbí při svatbě své kmotřenky, snímala jí věnec a dávala čepec. Na Moravě připravovala kmotra své kmotřence svatební koláč. Děti z chudších rodin často odcházely do služby ke kmotrům, kde se s nimi zacházelo lépe než u cizích lidí. Pokud dítě osiřelo, bylo povinností kmotrů postarat se o ně. Když nevěsta již neměla otce, dával jí požehnání kmotr.

Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; J. Krupková: *Tradice a etnografie*. Praha 1991; D. Stehlíková: *Nechte malíčkových přijít ke mně. Dítě v náboženském obřadu a umění*. In: *Vše pro dítě*. Katalog výstavy UPM. Praha 1994; I. Vojancová: *Od svatby ke kolíbce*. Pardubice 1995. [vj]

knedlík, knedlíky – vařený pokrm z mouky, vody (mléka) a soli, popř. vajíčka a kypřícího prostředku. V mn. č. se říká lid. *knedle*, *šišky*, *zdrob*, knedlíčky. Termín k. je doložen u M. J. Husa, který brojil proti jeho užívání namísto českého názvu *šiška*. Zápis z konce 15. stol. (Butzbach) uvádí, že obyčejný lid v Čechách mívá k snídani knedlíky s čerstvými vejci. Z. Winter pro 14.–16. stol. ve výčtu moučných jídel jmenuje knedlíky na předním místě. Neví se však nic o jejich složení, konzistenci, tvaru. O šiškách s přísadou škvarků se zmiňuje spis z počátku 19. stol. (Gallaš). Tehdy nepochybně existovalo již více variant knedlíků. Různily se především druhy, kvalitou a množstvím přísad. V kuchařských knihách z té doby se uvádí bělná mouka, máslo, smetana, vejce. Venkovské hospodyně se musely omezit na méně přísad. Vcelku platilo, že velké knedlíky z bílé pšeničné mouky (šišky, vařené buchty, *pěry*, knedle aj.) převažovaly v nížinných oblastech a ve větších usedlostech. Patřily mezi pokrmy připravované k obědu, někde i ve všední dny, ale především při náročných polních pracích. V mnoha domácnostech se vařily jen o nedělích a svátcích. Velký neplněný k. se pokrálal a jedl samotný, jen omaštěný, jindy se sladkou ovocnou či jinou omáčkou, nebo se zelím, někde s masem. V horských a podhorských oblastech se knedlíky dělaly z žitné mouky, především z výražku nebo z ječné, doma na žerнову hrubě mleté mouky. Z těchto druhů mouky se zadělávalo těsto řidší, vykrajovalo se lžící a zavářelo do vroucí vody, někdy do mléka. Na j. Moravě se dělал k. i z kukuřičné mouky. Způsob přípravy nebo vzhled je zakotven již

v názvech: knedlíky *pouštěné*, *vykrajované*, *knedle*, *slíže*, *halečky* aj. Vařené se polévaly mlékem, omáčkou z ovoce nebo rozředěnými povidly. Častá byla jejich kombinace se zelím, polévaly se přepuštěnou slaninou nebo škvarky. Podávaly se i jako sladký pokrm s některou z posýpek a omaštěné máslem. Údaje o knedlících se shodují v tom, že byly velice tuhé, dlouho ležely v žaludku, ale nasytily. Velké oblíbě se na vsi i ve městě těšily a těší knedlíky plněné ovocem. Pokládají se za jeden z typických pokrmů české kuchyně. Do těsta se dávaly, či spíše se jím obalovaly hl. čerstvé plody: jablka, třešně, borůvky, především však švestky (trnky), místy oskeruše, slívy, meruňky. Jedly se samotné nebo s mlékem, švestkové se posýpaly třeným či mletým mákem a sušeným ovocem (pracharandou), popř. strouhaným tvarohem a masitily se máslem. V zimním období se plnily sušenými švestkami. Kynuté (kysané) knedlíky nemají dávnou tradici. Některé hospodyně (Valašsko, j. Morava) znaly kromě knedlíků vařených ve vodě také koláčky či *pěry na páře*: nadívané ovocem či povidly se kladly na plátno, jímž se pokrýval a motouzem převázal velký hrnec s trochou vroucí vody na dně, a přikryly poklicí. – Podobně jako do jiných moučných pokrmů pronikaly do knedlíků v průběhu 19. stol. brambory; pokud brambory v těstě převládly, označovaly se knedlíky jako *zemčatové* či *bramborové*. Řidší těsto ze syrových strouhaných brambor s dalšími přísadami se vykrajovalo lžící a zavářelo do vody. Pro tento druh knedlíků existuje bohatá škála názvů. Jindy se z vařených brambor, mouky, soli a vajíčka vypracovalo na vále tužší těsto, které se tvarovalo jako velká šiška, krájela se na špalíky nebo se tvarovaly malé šišky (*šulánky*). Jedly se s kyselým zelím, omaštěné škvarky, polité smaženou cibulkou nebo rozškvařenou slaninou. Malé šišky podávané též jako sladký pokrm se nejčastěji sypaly umletým mákem nebo tvarohem. Knedlíky z bramborového těsta se také plnily švestkami. – Knedlíky z brambor byly stravou všedních dnů, u chudších vrstev (včetně dělnické) i pokrmem nedělním. Knedlíky z tvarohového těsta formované do kulatého tvaru a velký tvarohový k. vařený v ubrousku a stejně tak špekové knedlíky (osmažená slanina přidaná do těsta) zůstaly dlouho omezeny jen na městskou kuchyni. Teprve v meziválečném období pronikly ojedinelé i na venkov. Všechny uvedené druhy knedlíků přetrvaly do přelomu 20. a 21. stol. ve městě i na vesnici; v oblíbě je *houskový* k. Zpravidla se nečiní rozdíl ve volbě těsta a tvaru pro všední den a pro svátek. V několika posledních desetiletích 20. stol. se houskové i bramborové knedlíky začaly vařit z těsta v prášku.

Některé obchody nabízejí již uvařené velké knedlíky, které se doma nakrájejí na plátky a ohřejí na páře. Ovocné knedlíky lze koupit mražené. V době zrání se však preferují knedlíky z čerstvého ovoce.

Lit.: Č. Zíbrt: *Gallašovy paměti o moravské selské i městské stravě r. 1826*. ČL 28, 1928, s. 52–63; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 497–498; L. Kaizl: *Staročeské moučné, mléčné a vaječné pokrmy v 15. a 16. století*. Výživa lidu 7, 1952, s. 129–130; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 7, 14, 21, 25, 29, 31–32; J. Jančář: *Lidová strava ve Strážnici*. NA 19, 1982, s. 91–92 [jš]

knížky lidového čtení, žánrově různorodá literatura určená širokým lidovým vrstevám, jejichž zájmem a vkusu se přizpůsobovala výběrem témat i způsobem zpracování. Charakter k. l. č. je vyjádřen také v jejich jinojazyčných pojmenováních (pol. *literatura odpustowa*, něm. *Volksbuch*, franc. *livre de colportage*); prodávaly se zejm. v krámcích na výročním trhu nebo u kostela o posvícení. Patřily sem náboženské knížky, kalendáře, románové kroniky a historie, snáře i příbuzné kramářské písně. V č. zemích jsou doloženy desítky titulů vycházejících v mnoha vydáních ve specializovaných nakladatelstvích (Pospíšilovo v Hradci Králové, Škarniclovlo ve Skalici, Landfrasovo v Jindřichově Hradci; k. l. č. vycházely také v Litomyšli, v Táboře, v Praze). V lidových vrstvách rozšířily k. l. č. znalost mnohých evropských

látek literárních (*Tristan a Izolda*, *Faust*, *Shylock*), legendických (*Svatý Eustachius*, *Fridolín*, *Teofil*) i dobrodružných (*Nebezpečný nocleh v loupežnické hospodě*, *Opatovický poklad*, *Raoul Modrovous aneb Zlaté vejce*). Do ústního podání se touto cestou dostalo několik desítek pohádkových látek z německých nebo francouzských pramenů. V převyprávění V. R. Krameria (1792–1861) opakovaně vycházel *Fortunatus* (také pod titulem *Princezna Nesyta*), dále *Hírlanda*, *věvodkyně bretaňská*; *Rýbrcol na Krkonošských horách*; *Staročeská povídka o Popelce*; *Štilfríd kníže a pán český a jeho syn Brunvík, též kníže a pán český*; *Žluté mužátko aneb Velikán Jednonoháč*. V. Tille zaregistroval v *Soupisu českých pohádek* (1929–37) několik desítek látek majících původ v lidových tiscích celé Evropy: *Belfagor (Čert a Káča)*, *Berthold, Brunvík, Pinette Cendron (Popelka)*, *Grizelda, Guinevra, Hildebrand, Jenověfa, Magelona, Meluzína, Modrovous, Princezna Nesyta, Repsima (Tři hrbáči)*, *Robert Ďábel, Teofil, Vendelín ad.* – Některé látky se dočkaly mnoha rozličných zpracování: novelistická pohádka *Sázka o věrnost ženy* (AaTh 882) vyšla tiskem ve Škarniclově nakladatelství ve Skalici pod titulem *Ctnostná Albína aneb Věrnost manželská*, J. Jungmann registruje čtyři tisky z 18. stol. a jeden z r. 1812 pod titulem *Brigita a Kastulus: Kronika o Perytonovi*; u Škarnicla vyšla i jiná verze, situovaná do dob Napoleonových, kterou V. Tille uvádí jako *Karolína a plukovník*. K literárně zpracovaným verzím této látky náleží také *Repsima*, hrdinka textu ze sbírky *Tisíc a jedna noc*. V. t. katalogy lidové prózy.

Lit.: J. Jungmann: *Historie literatury české III*. Praha 1849, č. 99, 2. vyd.; H. Máchal: *O některých knížkách lidového čtení*. NVČ 3, 1906; K. Čapek: *Poslední epos čili román pro služky*. In: Marsyas. Praha 1931; V. Tille: *Soupis českých pohádek II/2*. Praha 1937, s. 38–45; B. Václavek (kryl L. Čivrný): *Historie utěšené a kratochvilné*. Praha 1941; J. Kolár: *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*. Praha 1960; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 204–206; J. Vobr: *Soupis knížek lidového čtení z fondů Univerzitní knihovny v Brně*. Brno 1973; *Čtení pro lid*. Praha 1986; V. R. Kramerius: *Knížky lidového čtení*. Praha 1988. [dk]

knížní malba, kresebná a malířská výzdoba ručně psaných a ilustrovaných knížek, převážně sbírek modliteb a kancionálů z doby od konce 17. do poloviny 19. stol.

charakterizovaly jednoduché, obecně rozšířené abstraktní a rostlinné motivy, obsahovala také dekorativní prvky renesance a následujících slohových epoch. U některých rukopisů byly místo ilustrací vlepeny ručně kolorované rytiny nebo dřevorezy. Škála výtvarného projevu a technického provedení ručně psaných modliteb dosáhla značné šíře, ale v jejím rámci nelze spolehlivě hledat nějaké okruhy či školy. S výzdobou modlitebních knih souvisí formální provedení pamětních listů, tolerančních patentů a domácích požehnání dochovaných především v evangelickém prostředí, kde lze uvažovat o společném okruhu autorů. Nejvíce zachovaných dokladů ručně psaných modliteb vzniklo ve vých. Čechách, skupina pozoruhodných památek, z nichž je umělecky nejhodnotnější a zároveň nejstarší *Kancionál boršický* (1727–33), pochází z Hornácka a sousedních oblastí. Do okruhu knížní malby by bylo možné zařadit také ručně psané rodinné kroniky (např. Aloise Beera z Dobrušky z 2. poloviny 19. stol.), mají však spíš charakter insitní tvorby.

Jejich autoři, vesničtí učitelé a písmáci, navazovali přímo na tvorbu městských písařů a iluminátorů 16. stol., kteří čerpali podněty až ze středověku. Tak se prodlužovala tradice rukopisné knihy, přestože již dlouho existovala kniha tištěná. Příčinou tohoto jevu byl velkou měrou protireformační zákaz vydávání nekatolických knih, které se mohly šířit jen opakovaným opisováním; obdobnou cestu ostatně využila také některá díla katolická. Malířská výzdoba se vždy soustředila na kaligraficky vypracovaný titulní list (s letopočtem, podpisem tvůrce, popř. s věnováním), který byl hojně zdoben kolorovanou kresbou, dále na iniciály a na orámování jednotlivých stránek. Nezřídka se objevily celostránkové obrázky, vytvořené (podobně jako poutní tisky) podle předlohy, ale i z volné ruky. U iniciál a marginálií, nakreslených perem a barevně kolorovaných, se projevoval ohlas středověkých drolerii, obohacených o nové nápady a náměty. Celkovou ornamentiku

charakterizovaly jednoduché, obecně rozšířené abstraktní a rostlinné motivy, obsahovala také dekorativní prvky renesance a následujících slohových epoch. U některých rukopisů byly místo ilustrací vlepeny ručně kolorované rytiny nebo dřevorezy. Škála výtvarného projevu a technického provedení ručně psaných modliteb dosáhla značné šíře, ale v jejím rámci nelze spolehlivě hledat nějaké okruhy či školy. S výzdobou modlitebních knih souvisí formální provedení pamětních listů, tolerančních patentů a domácích požehnání dochovaných především v evangelickém prostředí, kde lze uvažovat o společném okruhu autorů. Nejvíce zachovaných dokladů ručně psaných modliteb vzniklo ve vých. Čechách, skupina pozoruhodných památek, z nichž je umělecky nejhodnotnější a zároveň nejstarší *Kancionál boršický* (1727–33), pochází z Hornácka a sousedních oblastí. Do okruhu knížní malby by bylo možné zařadit také ručně psané rodinné kroniky (např. Aloise Beera z Dobrušky z 2. poloviny 19. stol.), mají však spíš charakter insitní tvorby.

Lit.: J. Klvaňa – V. Houdek: *Kancionál boršický*. ČVSMO 5, 1888, s. 145–150; 6, 1889, s. 1–7, 64–69, 154–159; V. Houdek: *Prostonárodní malířská škola moravská*. ČVSMO 7, 1890, s. 163–165; *Moravské ornamenty III*. Vídeň 1891; J. Matějka: *Malované modlitební knížky z XVIII. a ze začátku XIX. století*. ČL 3, 1894, s. 1–5; F. Racek: *O malovaných modlitebních knížkách jihočeských*. ČL 10, 1901, s. 26–30; Č. Zibr: *Výzdoba východočeských psaných modliteb*. ČL 20, 1911, s. 71–88; J. Čarek: *Příspěvek ke knihomalbě českého lidu*. ČL 30, 1930, s. 249–252; *Hornácko*. Brno 1966, s. 225–231, 274–275; V. Hasalová – J. Vajdiš: *Volkskunst in der Tschechoslowakei*. Praha 1971, s. 145; R. Jeřábek: *Tschechische handschriftliche und gemalte Bücher um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Marginalien zur Methodologie der volkstümlich gewordenen Ikonographie*. In: Bild-Kunde – Volks-Kunde. Miskolc 1989 (1990), s. 105–111; J. Poš: *Růžová zahrádka. Psané a zdobené lidové modlitby z let 1750–1850*. ČL 80, 1993, s. 265–292; J. Poš: *Václav Bulant a jeho rukopis*. ČL 81, 1994, s. 217–218; NEČVU I, s. 361–362; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 174–175; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 238–239. [ak]

knížní vazba, pevné spojení jednotlivých listů knihy v jeden celek a jeho opatření ochrannými deskami. V lidovém prostředí je doložena především knihami náboženského charakteru (modlitebními knížkami, nebekliči, zpěvníky) tištěnými v místních tiskárnách od konce 18. stol. Prokazují vesměs znaky individuálního tvůrčího přístupu.

nedochovaly žádné záznamy. V 2. polovině 19. stol. ztratily vazby rozšířené v lidovém prostředí rys samostatného tvůrčího přístupu. U modlitebních knih se obecně uplatňují dobové kožené vazby s tlačnou výzdobou (kromě ní se na přední straně desky objevuje např. kovový kříž), dále vazby korálkové a plyšové, zdobené ještě sklíčky či řezbou napodobenin slonové kosti.

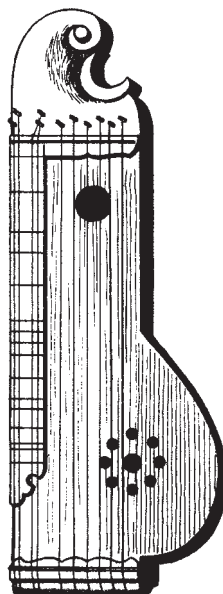
Lit.: B. Šotková: *Plechové desky nebekličů*. Tvar 1, 1948, s. 51–53; P. Hamanová: *Z dějin knižní vazby od nejstarších dob do konce 19. století*. Praha 1959; M. Bohatcová a kol.: *Česká kniha*. Praha 1990; NEČVU I, s. 362. [ak]

kobyli hlava viz niněra

kobza [z turec.], kobzička, citera – v č. zemích trsací chordofon s korpusem převážně tvaru podlouhlé krabice. V arabských zemích, na Balkáně a ve vých. Evropě jde o různé tvary nástrojů loutnového nebo ceterového typu. V literárních pramenech českého původu se s k. lze setkat již od 14. stol., avšak nedá se přesně určit, o jaký nástroj vlastně jde. První vyobrazení krabicové citery s poznámkou, že se jedná o nástroj Čechy lid. z v. *copsa*, přináší 1740 pražský biskup J. R. Sporck. Zdá se, že se již od 18. stol. takto ustrojený nástroj vyskytoval v českém a moravském lidovém hudebním instrumentáři, a to až do 1. třetiny 20. stol. Stejně nástroje se v téže době vyskytovaly pod různými názvy v lidovém prostředí téměř celé Evropy: V Irsku (*Fidla*), ve Švédsku (*Hummel*), v Norsku (*Langleik*), v Dánsku (*Humle*), v Holandsku (*Hommel*, *Noordsche Balk*) a v německém prostředí střední Evropy (*Scheitholt*). Na českém

Primitivní způsob vazby dokládají tzv. špalíčky kramářských tisků (písní s převážně náboženskou, ale také světskou tematikou), vytištěných zpravidla na šestnácterkovém formátu a sešitých podomácku režnou nití. Svazky tloušťky až 10 cm se opatřovaly obalem z potištěného hrubého plátna, sukna nebo měkké kůže. Jiný způsob jednoduché vazby dokládají ručně psané modlitby z 1. poloviny 19. stol. z Českomoravské vrchoviny; vazbu tvoří dřevěné destičky spojené provázkem nebo úzkým proužkem kůže. Výtvarně a řemeslně vyspělé řešení reprezentují knižní vazby nebekličů z konce 18. a 1. poloviny 19. stol. na území j. a jihozáp. Čech, především na Blatech, jimiž byla často obdarována nevěsta. Tyto bohatě utvářené vazby se vyvinuly z jednoduchých kožených vazeb 2. poloviny 18. stol. s tepanými kovovými lemy nároží a okrajů desek, s kovovým hřbetem a sponami. Dřevěné desky a hřbet těchto nebekličů zcela překrývá mosazný plech zdobený tepáním, rytím, probíjením či perforací a barevnými sklíčky. Ornamentiku tvoří jednoduché geometrické tvary: kříže, kruhy, hvězdice, srdce, věnce či strom života. Navíc se uplatňují rustikalizované prvky slohového dekoru, rostlinné a v menší míře také figurální motivy (Ukřižovaný, Madona, sv. Jan Nepomucký, andělé). Vazby někdy mívají zlacenou, jednoduše cizelovanou ořízku a bývají vždy opatřeny sponami. Některé nesou letopočet, iniciály nebo jméno objednavatele. O vlastních autorech, prokazujících dokonalé zvládnutí kovotepeckého a ryteckého řemesla, podobně jako o používaných vzornících a formách pro tyto práce se

a moravském venkově měla k. funkci doprovodného nástroje ke zpěvu, zejm. při obchůzkách, ale ve sdružené nástrojové hudbě se pro svůj jednotvárný a harmonicky strnulý přednes neuplatnila. Nejvíce byla rozšířena v domácnostech, hl. na Českomoravské vrchovině, v Polabí a na středním Valašsku v okolí Vizovic, kde zanikla až v 50. letech 20. stol. Na j. Slovensku ji na přelomu 20. a 21. stol. používá maďarské etnikum pod názvem *citarra*. Z citar jsou tam dokonce vytvářeny celé soubory, jejichž význam je v rámci národnostních sporů i politický. – Vzhledem k tomu, že jde o lidový výrobek, lze se setkat v muzejních sbírkách s velkou variabilitou tvarů kobz. V podstatě je lze rozdělit do čtyř skupin. V první jsou nástroje s korpusem tvaru podlouhlého hranolu (cca 74 × 12 × 12 cm). Většina z nich nemá dno; bylo nahrazováno deskou stolu, na níž nástroj při hře ležel. Pokud nebylo jeho víko opatřeno zvukovým otvorem (většinou ve tvaru rozety), ležela kobza při hře jen na kraji stolní desky tak, aby vznikla mezi hranou stolu a hranou luby nástroje úzká mezera nahrazující zvukový otvor. Do druhé skupiny lze zařadit mladší nástroje, které neměly rovnoběžné luby, ale polovina jedné jejich strany byla vypouklá. Šlo o konstrukci zřejmě inspirovanou tvarem tzv. salcburské citery. Třetí skupinu tvoří kobzy se stupňovitým količnickem, který umožňoval použití až pěti různých délek strun. V poslední skupině jsou výrobne náročné nástroje s kytarovým korpusem. Vyskytovaly se především na Českomoravské vrchovině. Všechny nástroje mají víko i dno ze smrku nebo z jedle, luby jsou hl. javorové. Většina kobz je na víku opatřena jedním nebo více zvukovými otvory. Kovové struny jsou na jedné straně zavěšeny za háčky z hřebíků, na druhé straně jsou omotány kolem sagitálně vetknutých ladicích kovových trnů, podobně jako u cimbálu, klavíru atd. Téměř všechny dochované nástroje mají mosazné pražce s diatonickým dělením vbity přímo do víka. Jen několik exemplářů má ještě paralelní řadu pražců, umožňující i hru púltónů. Kobzy mají většinou dvě dvojice strun melodických a průměrně asi patnáct strun doprovodných. Melodické struny byly laděny v unisonu, doprovodné do akordu v nejbližší používané tónině. Melodické struny byly při hře všechny naráz zkracovány brkem s dřevěnou výplní. Rozeznívány byly společně se všemi doprovodnými strunami brkovým plektem. Hra na kobzu tedy spočívala ve společném zkracování melodických strun, rozezníváních dohromady se stále stejně naladěnými strunami doprovodnými. Ve hře tak neustále zaznívala řada disonancí, které byly zřejmě i důvodem k vymizení nástroje z lidového instrumentáře.

Kobza

Lit.: A. Podlaha: *Kobza a švancara*. ČL 13, 1904, s. 255–256; L. Kunz: *Kobza*. ČE 1, 1953, s. 3–26, 163–173; J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 35–36; L. Kunz: *Scheitholz – Kobza. Ein Beitrag zur Kenntnis der volkstümlichen Zitherinstrumente in den Böhmisches Ländern*. Acta Musei Moraviae 63, 1978, s. 227–259. [pk]

Kocour v botách, pohádka francouzského původu o důvtipném kocourovi. V převleku za kavalíra a s využitím obratných triků získá kocour svému pánovi bohatství a ruku princezny. Jedná se o nejrozšířenější příběh z tzv. kočičích pohádek. Látka se v Evropě šířila podle pohádkové knížky (1697) Ch. Perraulta (1628–1703), odkud ji převzala i vypravěčka německé verze ze sbírky pohádek (1812) od bratří Grimmů (J., 1785–1863, W., 1786–1859). Pro výraznou podobnost s francouzskou verzí ji bratři Grimmové ve 2. vyd. vypustili. Látka se však objevuje již v *Pentameronu* G. Basileho (kolem 1575–1632) jako čtvrté vyprávění druhého dne. Knižní pohádkou zůstala v č. zemích i v Polsku; je též oblíbeným námětem omalovánků. V několika evropských látkách případně kocour jako zdánlivě bezcenné dědictví nejslabšímu (nejmladšímu, dívce) z rodiny. Nejznámější je příběh o *Whittingtonově kočce* prodané v zámoří za velké peníze (AaTh 1651). Z tohoto okruhu v č. zemích zdomácněla jen látka o *kocouru, kohoutu a kose* (AaTh 1650), které obdrželi tři synové jako bohatství. Náleží sem i podání o prodeji *neznámého vzácného zvířete* (kočky) kocourkovským měšťanům (AaTh 1281).

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; Ch. Perrault: *Contes de Ma Mère l'Oye*. Paris 1697; J. – W. Grimm: *Märchen*. 1812 (214); G. Rouher: *Contes de Perrault*. Paris 1967, s. 137–142, 302; *Francouzské pohádky*. Praha 1990, s. 119–129. [dk]

Kocourkov, smyšlené město (vesnice), jehož obyvatelé se dopouštějí bláznovských kousků. K nejrozšířenějším kocourkovským humorkám patří tyto motivy: v K. čekají *úrodu soli*, kterou zaselí jako obilí (AaTh 1200); starosta je nesen čtyřmi radními, aby *nepošlapal osení* (AaTh 1201); *krávu vytáhnou provazem na střechu* kostela, aby tam spásla trávu; uškrtní se (AaTh 1210); *posouvání kostela* (AaTh 1326); *nošení denního světla* do budovy, neboť postavili radnici bez oken (AaTh 1245); *měření hloubky studny*: živý žebřík občanů, starosta si plivne do dlaní, všichni spadnou (AaTh 1250); ukryjí *zvon v rybníku*, starosta si poznamená místo úkrytu vrubem na

člunu nebo křížkem na vodě (AaTh 1278); *nedovedou se spočítat*, kolik jich je: starosta buď sebe počítá dvakrát, nebo se nezapočítá vůbec, až všichni strčí nosy do písku a poznají správný počet (AaTh 1287); *vsedě si popletou nohy*: cizinec je rozežene bitím, při útěku si každý svoje nohy pozná (AaTh 1288). – Kocourkovské historicky jsou blízké nesčetným anekdotám a humorkám o bláznech (policajtech, senilních panovnících; AaTh 1675–1724), ale je tu zásadní rozdíl: v kocourkovských humorkách není hrdinou jednotlivec, nýbrž kolektiv, obyvatel vesnice, města nebo oblasti. – Kocourkovské humorky tvoří celé cykly a jedna kocourkovská povídka se skládá někdy z řady kocourkovských motivů, jindy se zase kocourkovské motivy spojují s jinými látkami. Kocourkovské humorky se pojí s některými konkrétními lokalitami (v antickém Řecku už v 5. stol. př. n. l. byly pro svou zaostalost pověstné Abdéry): v Anglii je to Gotham, v Německu Schilda, v Polsku Pacanów, Wachock, v Čechách Přelouč. Některé menší *Kocourkovy* se nalézají v různých krajích: na Šumavě Strunkovice, na sev. Moravě na bývalém česko-německém pomezí Šilperk (Střítý), u Ostravy Brušperk, na slováckém Hornácku Nová Lhota, zv. obecně Lhotky. – Nejstarší český doklad kocourkovského motivu (o nošení světla do radnice) je ze 14. stol. u mistra Klareta (vl. jménem Bartoloměj z Chlumce) v *Exemplariu*. Jméno fiktivního K. se v č. zemích rozšířilo vydáním satiricko-alegorické prózy J. Langera *Den v Kocourkově* (1832). – Nelze jednoznačně vysvětlit, proč se s určitou lokalitou spojuje kocourkovský humor. Jen málokdy je příčinou historicky doložená událost jako v případě Přelouče (konšelé komicky odůvodnili rozsudek soudu). Příčinu pro vznik a cyklizaci tohoto druhu humoru mohlo také zavdat škádlení sousedů pro určité výrazné nářeční znaky nebo pro jiné odlišnosti.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961 (1200–1349); E. Muška: *Kterak vznikl název „hloupá Přelouč“*. ČL 6, 1897, s. 246–250; P. Sobotka: *Kratochvilná historie měst a míst státu Československého*. Praha 1919, 2. vyd.; O. Bystrina: *Jak se naši škádlují*. Prostějov 1924; O. Sirovátka: *Pohádky z Moravy*. Praha 1959, s. 229 (62); D. Klímová-Rychnová: *Katalog lidové prózy Nové Lhoty na Hornácku*. ČL 50, 1963, s. 213–230; C. Havlíková: *O lidovém humorném podání na Moravě*. ČL 62, 1975, s. 20–32; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976, s. 234, 321; P. Sobotka: *Kratochvilné historie měst a míst zemí Koruny české*. Praha 1994. [ast]

kočka domácí, malá kočkovitá šelma chovaná v domácnostech, na venkově zvl. pro hubení myši. Její chov je doložen např. v Egyptě už ve 4. tisíciletí př. n. l. K většinu rozšíření koček docházelo od středověku, pravděpodobně se zlepšováním péče o uskladněné obilí, popř. další zásoby. V 17. stol. bylo využívání k. k boji proti živočišným škůdcům na sýpkách obvyklé. V zemědělských usedlostech, v domech bezzemků i ve městech byly kočky v 19.–20. stol. velmi běžným domácím zvířetem. Ve větších objektech se chovalo i několik koček. Hospodářský význam k. spočíval v chytání myši a drobných hlodavců, což vedlo k omezení ztrát na zásobách a ke snížení nákaz šířených drobnými savci. Kočky z k. se používaly v kožešnictví. Ceněny byly kočičí bederní pásy. Jako neobyčejně hravé a přítulné zvíře k. poskytuje zábavu dětem a potěšení dospělým. V č. zemích se převážně chovala krátkosrstá k. evropská (mramorovaná, tygrovitá, perlová, jedno-, dvou- a tříbarevná). Ostatní plemena se v minulosti vyskytovala jen sporadicky. V oblíbě bývala májová trojbarevná (nebo mourovatá) koťata pro štěstí. – Chovatelé regulovali množství chovaných koček (rychlé rozmnožování, obvykle dvě řje v roce, 4–6 koťat ve vrhu) usmrcováním ještě mladých koťat (topení, zabíjení v pytli). – K. byla symbolem ženského principu, zla, neupřímnosti, ale i nespoutanosti. Byla také obětím zvířetem (zazdívala se do základů domu, první noc se zavírala do novostavby, aby nikoho z obyvatel nestihla předčasná smrt). Z jejího chování se usuzovalo na budoucnost, vdavky, počasí apod. – Kočky mívají jména, jsou vázány na obydlí (území), nikoliv na člověka. Vedle pověr se ke k. vztahují rčení a sousloví: *Falešný jako kočka; lísa se jako kočka; kočka má sedm životů; směla, když proběhne černá kočka přes cestu; kočičí máma; kočičí zlato*. [ap+zt]

Kohoutek a slepička, řetězová pohádka na toto téma v rytmizované próze nebo s ustálenými pasážemi ve verších. Nepřející kohoutek zhltně zrnko, aby se o ně nemusel dělit, a začne se dusit. Slepička běží pro pomoc, každý z oslovených žádá protislužbu, takže slepička nedonese vodu včas a kohoutek se zalkne. Pod názvem *kohoutkova smrt* je látka registrována v Aarneho – Thompsonově mezinárodním katalogu (AaTh 2021A). Českým specifikem je smírné zakončení: v textu otištěném poprvé ve *Štěpnicích* 1855 doporučuje B. Němcová ukončit pro menší děti pohádku kohoutkovou záchranou; s dobrým koncem ji otiskl ve veršované podobě v oddílu dětských her své písňové sbírky (1864) také K. J. Erben. Pohádka je v lidovém prostředí stále živá, sběratelé ji zapsali

ještě na konci 20. stol. V evropské tradici se o kohoutkovi vypráví několik formálně i motivicky spřízněných látek.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 2021, 2021A, 2021B, 2022, 2032, 2033; B. Němcová: *Národní báchorky a pověsti II.* Praha 1950, s. 289, 308–309; EM 6, 1990, sl. 698–702; J. Jech: *Tschechische Volksmärchen.* Berlin 1984, s. 476 (10). [dk]

kojenec, dítě v první době života, kdy bývá živeno mateřským mlékem; obecně dítě ve stáří do jednoho roku. Kojení bylo pokládáno za přirozenou, nejlepší výživu malého dítěte. Doba kojení obvykle nepřesáhne jeden rok, v minulosti kojily ženy co nejdéle. Odpadla práce s přípravou náhradního pokrmu, navíc se věřilo, že pokud žena kojí, neotěhotní. Děti bývaly kojeny do dvou tří let, výjimečně i déle. Bylo zaznamenáno mnoho vzpomínek, podle nichž dítě přiběhlo k matce, přistavilo si stoličku, vylezlo na ni a pilo z matčina prsu nebo matku donutilo posadit se a dát mu pít. Kojilo se nepravidelně, kdykoli se dítě krmení dožadovalo. Během 1. poloviny 20. stol. lékařská osvěta postupně prosazovala pravidelné kojení. Kojícím ženám se doporučovalo jíst zapražené polévky a pít pivo, aby měly dost mléka. Alkohol pít neměly, škodil by dítěti. Při kojení měla být matka klidná, říkalo se, že nesmí plakat, aby z ní děcko nevypilo lítost. Pokud měla matka málo mléka, živili dítě zředěným mlékem kozím nebo kravským (od jedné krávy) a řídkou krupičnou kaší. V rodinách vyšších společenských vrstev bývalo zvykem najímat dítěti kojnou, obvykle chudší mladou ženu z venkova i města, často svobodnou matku, která zároveň kojila vlastní dítě. Výběru kojné bývala věnována velká pozornost, dlouho se věřilo, že dítě může s mlékem kojné přijímat její fyzické i duševní vlastnosti. Někdy odcházely mladé matky jako kojné do velkých měst (do Prahy, Vídně) brzy po ukončení šestinedělí a vlastní děti nechávaly v péči babiček či jiných příbuzných. 1924 byl vydán částečný zákaz námezdního kojení. Matka dítěte do čtyř měsíců nesměla být zaměstnána jako kojná, pokud by zároveň nemohla kojit své dítě. Když matka onemocněla a nemohla kojit, pomohly mnohdy sousedky a nakojily její děcko spolu s vlastními dětmi. S odstavením, tedy ukončením kojení a nahrazením mateřského mléka běžnou stravou, byla spjata řada zvyků a pověr. Význam se přikládal době odstavení. Dítě se nemělo odstavit za úplňku nebo když kvetou stromy, brzy by zešedivělo. Odstaví-li se v den Božího těla, bude tlusté, v čase, kdy se příroda zelená, když je seno v kopcích nebo když přibývá měsíc, bude šťastné. Nemá se

odstaveno, když padá listí, přely by z něho šaty, ani v době setí, bylo by nehospodárné. Když se chlapec odstaví v době ubývajícího měsíce, bude mravný vůči dívkám. Mělo se sice kojit co nejdéle, ale říkalo se též, že dítě kojené přes dva Velké pátky, tj. déle než rok, bude hloupé. Chlapec dlouho kojovaný bude mít rád děvčata. Vyskytuje se však pohádkový námět o hrdinovi neobyčejné síly, který byl kojovaný devět let. Aby si dítě snáze odvyklo kojení, dávali je někdy na pár dní k příbuzným. O odstaveném dítěti se říkalo, že *prodalo kozu*, nebo naopak *dalo se na kozu, trkla ho koza*. Před odstavením kladli před děcko tři symbolické předměty: modlitební knížku, peníz, hlínu (Benešovsko), modlitby, peníz, součást oděvu (Chrudimsko), knihu, peníze, hračku (Liberecko) apod.; podle toho, na co dítě nejdříve sáhlo, předvídali jeho další osud nebo vlastnosti. Před odstavením dávala matka dítěti jazyk na kliku, aby mu dlouho vydržely zuby. Aby se matce po odstavení bez potíží ztratilo mléko, doporučovalo se klást na prsa hřeben. Dítě bylo poté krmeno kaší, polévkami, postupně běžnou stravou, nejdříve z láhve, pak lžičkou. Matka často dávala sousto nejdříve sama do úst, pak teprve dítěti, aby jídlu nebylo horké. – Mezi kojením se pro uklidnění dával dítěti *cumel (cucka, mulka, žmolek)*. Do hadříku z čistého plátna zavázali krupičnou kaši, rozžvýkaný chléb, buchtu nebo rohlík máčené ve sladkém mléce apod. Cumel přivazovali ke košilce nebo peřince, aby jej k. nemohl polknout. Po 1. světové válce postupně nahradily cumel gumové dudlíky, mnohde donedávna máčené

do cukru. Aby klidně spaly, dostávaly děti pít odvary z různých bylin, někde šťávu z routy, odvar ze zelených makovic, dokonce i alkohol. Žertovné oslovení *ty makovče, hlavo maková* nepochybně souvisí s negativním vlivem makovicového odvaru na duševní vývoj dětí. K uspávání se dětem často zpívalo (ukolébavky i jiné monotónní písně, světské i duchovní). Děti se uspávaly také kolébáním, houpáním, chováním. K. spával nejčastěji v kolébce vedle matčiny postele (též *konouška, kolebuše*), někde také v plachtě zavěšené u stropu zv. *hejčedlo, houpadlo* (Žďársko), *konóvadlo* (Brněnsko), *kolebač* (Hodonínsko), *boukač* (okolí Blanska), *bembela, štěrhadlo* apod. Aby dítě neplakalo, bylo zvykem je stále kolébat nebo chovat. Chování se doporučovalo: *Kdo nechová do roka, bude chovat po roce; kdo nechová krála, vychová srála* (Brněnsko). O k. se starala matka, babička, starší sourozenci, v bohatších rodinách též chůva. Matka brala s sebou malé dítě na pole, kladla je do položené nůše zakryté plachtou nebo do kolébky z plachty zavěšené na tyčích, někdy jen do stínu pod mez či do brázdy. Matky nosily děti v náručí nebo v chovací plachtě (*chůvce*). Byl to asi 2 m dlouhý pruh pevné tkaniny, do níž žena zavinula dítě a obtočila si ji kolem těla tak, že nesla dítě buď na prsou, nebo na zádech. Dítě se nosilo na zádech také ve velkém šátku nebo plachtě. Vozilo se ve vozíčku, v zimě na sánkách s opěradlem nebo bedýnkou (na Slánsku *bertykysna*). Od konce 19. stol. se postupně rozšířilo

užívání dětských kočárků. Bylo a je zvykem s kočárkem stále jezdit a pohupovat. – K. se obvykle po dobu šestinedělí, ale někde až do půl roku zavinoval do peřinky pevně utažené povijanem. Jako plenky sloužily neobroubené kousky látky ze starých košil, povlaků apod. Košilky uvazované vzadu za krčkem, háčkované nebo ručně i strojově pletené kabátky a čepečky patří k základním součástem kojeneckého oblékání. K. koupávali denně večer nebo ráno v dřevěném škopíku nebo vaničce (*vanka, vandlička*) či v necičkách (*koupelky, tročky*). Někde přidávali do koupele různé byliny i trochu mléka (zejm. při první koupeli po narození). – V kojeneckém věku mnoho dětí umíralo, ještě téměř po celé 19. stol. byla vysoká kojenecká úmrtnost. Obavy o život k. vedly k udržování řady pověr s ochrannou funkcí. Dětem do jednoho roku se nesměly stříhat vlasy ani nehty, jinak by se jim zkrátil rozum nebo dokonce život, nehty matka dítěti okusovala. Dítě lezoucí po zemi se nesmělo překročit, pozdě by mluvilo. Ze stejného důvodu se neměly děti líbat na ústa, kojené dítě ani jeho matka neměly jíst ryby. Aby se děti naučily brzy mluvit, matky i další členové rodiny k nim hovořili, zpívali jim, odříkávali dětská říkadla spojená s jednoduchými hrami: *Paci, paci, pacičky; Vařila myška kašičku* aj. Když dítě dlouho nemluvílo, dávali mu do ruky zámek a dovolovali cumlat klíč, aby si odemklo pusku. Když dali dítěti sníst první vajíčko od kuřete, mělo začít mluvit. Matka měla z kostela od přijímání jít rovnou domů, s nikým nemluvit a dýchnout dítěti do úst. Podle dětského prvního slůvka (zda řeklo dříve *tata*, nebo *mama*) usuzovali na pohlaví dalšího sourozence. Kdo najde první zoubek, dostává odměnu, obvykle matka na šaty. Když dítěti vyrostly jako první horní zuby, říkalo se, že si kope hrob. – Ke konci prvního roku se dítě obvykle naučí stát, postupně pak začíná chodit. Při prvních krůčcích se drží židlí, opírá se o stěny, dospělí je přidržují za ruce, někdy mu podvlékají do podpaží šátek, ručník či plenu a vodí je, aby neupadlo. Někde stavěli dítě do džberu: drželo se okrajů a chodilo kolem. Užívaly se též různé typy doma vyrobených chodítek, *chodáčeků*. – Dítě po prvním roce života, které začíná mluvit, samostatně chodit a jíst, se postupně stává členem kolektivu větších dětí, sourozenci je s sebou berou k hrám i práci.

Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Praha 1888; P. Horská – M. Kučera – E. Maur – M. Stloukal: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990; V. Jiříková: *Děti a tradice lidové kultury ve středních Čechách*. MS 4, 1981, s. 117–133.

[vij]

kojenecká úmrtnost, úmrtnost (mortalita) dětí do jednoho roku. Sleduje se i úmrtnost dětí (zpravidla do 15 let). V rámci k. ú. se rozlišují jednotlivé její složky, dané věkem zemřelého kojence: úmrtnost poporodní (trihemerální) 0–2 dny, časná 0–6 dní, novorozenecká (neonatální) 0–27 dní a ponovorozenecká (postneonatální) od 28. dne do 1 roku. Dále se rozlišuje úmrtnost perinatální (mrtvě narození a časně zemřelí). Úroveň k. ú. je jedním z důležitých ukazatelů vyspělosti dané země. V minulosti tvořila k. ú. podstatnou složku celkové úmrtnosti a její úroveň významně ovlivňovala ukazatel střední délky života (naděje na dožití). Pro charakteristiku úmrtnosti dětí ve stáří do 1 roku je možno použít několika ukazatelů. Prvním z nich je specifická míra úmrtnosti ve věku 0 tj. do 1 roku. Vypočítá se tak, že počet zemřelých ve věku 0 se dělí středním stavem počtu obyvatel ve věku 0, a to v přepočtu na 1000 osob. Častěji používaný a snáze zjištělný je kvocient (nepřesně míra) k. ú. Je definován jako počet zemřelých do 1 roku na 1000 živě narozených téhož kalendářního roku. Jestliže se počet narozených z jednoho na druhý rok významněji mění, je vhodnější ukazatel první. Výpočet kvocientu k. ú. se někdy upravuje tak, aby bral v potaz počet dětí narozených v předcházejícím kalendářním roce, neboť část z nich zemřela ve sledovaném roce (stejně jako část kojenců narozených ve sledovaném roce zemře až v roce následujícím).

Nejčastěji se bere jedna třetina narozených předcházejícího roku a dvě třetiny z roku sledovaného. Tento poměr však odpovídá situaci na počátku 20. stol., kdy se kvocient k. ú. pohyboval nad 100 promile, zatímco na přelomu 20. a 21. stol. je podstatně nižší. Opravu není třeba provádět při výpočtu k. ú. v delším časovém úseku, např. za 10 let, kdy je zkreslení zanedbatelné. Analogicky k tomuto koeficientu je možno počítat i koeficienty jiných typů úmrtnosti. Při výpočtu relativních ukazatelů se počty zemřelých porovnávají u k. ú. a jejich složek s příslušným počtem živě narozených dětí, mrtvorozenost a perinatální úmrtnost s počtem narozených včetně mrtvě narozených dětí. Starší statistiky uvádějí novorozeneckou úmrtnost poněkud nepřesně jako úmrtnost ve stáří do jednoho měsíce. Pro nestejnou délku jednotlivých měsíců se od tohoto způsobu upustilo. Nejlepší vyjádření intenzity úmrtnosti v nultém věku je ukazatel pravděpodobnosti úmrtí ve věku 0, který je modelovou hodnotou úmrtnostních tabulek. K. ú. má vždy dvě složky. Část kojenců umírá z příčin endogenních (poruchy zdraví, které si dítě přináší na svět nebo k nimž dojde při porodu: vrozené vady, poškození plodu během těhotenství, poranění při porodu), část z příčin exogenních (nemoci a poruchy zdraví, k nimž dochází po narození). Exogenní složka je zpravidla citlivější na životní podmínky než složka první. V průběhu kojeneckého období

postupně ubývá úmrtí z příčin endogenních a přibývá úmrtí druhého typu. Jejich podíl ve starším období je ale obtížné určit vzhledem k tomu, že do konce 19. stol. v č. zemích neexistovala přesná statistika příčin úmrtí (u většiny kojenců je uvedeno neurčitě označení *psotník*). – Dětskou úmrtnost nejlépe charakterizuje ukazatel pravděpodobnosti úmrtí ve věkových skupinách 1–4 roky, 5–9 let, popř. 10–14 let. Lze jej sledovat v lokálních monografiích od 16.–17. stol. na základě rekonstrukce rodin z matričních zápisů, avšak ve vyšším věku je již značně zkreslen migrací dětí, které opouštějí svou rodinu. – V č. zemích se k. ú. téměř po celé 19. stol. udržovala na relativně vysoké úrovni. Mezi l. 1820 a 1894 činil v jednotlivých pětiletých kvocienť k. ú. 246–265 ‰. To znamená, že minimálně jedna čtvrtina živě narozených dětí umírala před dosažením věku 1 roku. Na sklonku napoleonských válek činil tento kvocienť dokonce 280 ‰. Existovaly i velké lokální a regionální rozdíly, podmíněné sociálně. Např. mimořádně vysoká k. ú. existovala ve starých textilních oblastech s vysokým podílem ženského dělnictva a s vysokým podílem nemanželských dětí. Vysoká úroveň k. ú. nepříznivě odlišovala č. země od jiných průmyslově vyspělých zemí Evropy a přibližovala je spíše evropskému východu a jihovýchodu. Ve vyspělých průmyslových zemích byla ve 2. polovině 19. stol. zhruba o 100 ‰ nižší. Nad hranicí 200 ‰ se její hodnota udržela do konce 19. stol. pouze v Německu a Rakousku, ale i tam byla nižší než u české populace. Sociální a zdravotní situace obyvatelstva č. zemí byla tedy po skončení průmyslové revoluce

značně neuspokojivá. Po celé 19. stol. nedošlo k výraznějším posunům, ani pokud jde o podíl k. ú. na celkovém globální úmrtnosti. Tento podíl se v závěrečných desetiletích 19. stol. stabilizoval asi na 34 ‰, třetinu všech zemřelých tedy tvořili kojenci. Také dětská úmrtnost byla vysoká, takže do 20 let vymřela téměř polovina současně narozených dětí. Přitom u novorozenecké úmrtnosti se již od 70. let 19. stol. prosazoval postupný pokles (ze 110,2 ‰ v l. 1869–1870 na 74,9 ‰ v období 1910–1911), avšak u ponovorozenecké úmrtnosti lze pozorovat koncem 19. stol. krátkodobě dokonce mírný vzrůst. Stav k. ú. v 17.–18. stol. je znám jen z lokálních sond; při značných místních rozdílech se v celozemském úhrnu úroveň k. ú. příliš nelišila od situace v 19. stol. Ve městech byla zpravidla vyšší než ve venkovských farnostech. V některých lokalitách dosahovala její úroveň extrémních hodnot. Např. v Praze v období 1785–1815 dosahoval kvocienť k. ú. v průměru hodnoty 412 ‰, takže do 1 roku tu umírala téměř polovina živě narozených. Kromě nepříznivých hmotných a zdravotních poměrů velkoměsta, umocněných válkami s Francií, působila i skutečnost, že v Praze byla zemská porodnice, v níž rodily svobodné matky z širokého okolí, jejichž děti hojně umíraly bezprostředně po porodu. Teprve na samém konci 19. stol. začal dlouhodobý (a vlastně stále trvajícím) pokles k. ú. V l. 1910–1914 činil její kvocienť 189 ‰, o deset let později 154 ‰, v l. 1930–1934 již jen 114 ‰, v l. 1945–1949 86,7 ‰. Největších úspěchů ve snižování k. ú. bylo dosaženo v Československu v 50. a 1. polovině 60. l. V rychlém sledu klesl kvocienť

ent k. ú. ze zmíněných 86,7 na 46,8 ‰ (1950–1954), 25,1 ‰ (1955–1959) a 19,8 ‰ (1960–1964), v dalších l. se však pokles značně zpomalil a stát byl předstížen řadou evropských zemí. Jestliže se mezi l. 1950 a 1960 podařilo snížit pořadí Československa v Evropě co do úrovně k. ú. z 19. na 9. místo, pak 1980 se nacházelo opět již na 17. místě (do pořadí nejsou zahrnuty bývalý Sovětský svaz, Turecko a drobné státy typu Lichtenštejnska). Kromě celkově vysoké úrovně se kojenecká a také dětská úmrtnost v minulosti vyznačovala i mimořádně velkými krátkodobými výkyvy, způsobenými epidemiemi dětských nemocí nebo nemocí postihujících ve zvýšené míře děti (např. některé epidemie pravého moru): z 11 mimořádných výkyvů mortality v Broumově v údobí 1650–1799 připadaly 4 výslovně na epidemie dětských nemocí. – Vysoká k. ú. zřetelně ovlivňovala mentalitu lidových vrstev místy ještě hluboko do 20. stol. Úmrtí kojenců a zvl. novorozenců byla brána jako samozřejmost, bez sentimentality (*Bůh dal, Bůh vzal*), při vysokém počtu dětí někdy i s úlevou (*bude mu v nebičku lépe*). Takový postoj na jedné straně napomáhal lidem čelit úzkostem postihujícím později rodiče v rodinách s 1–2 dětmi, na druhé straně však byl i vážnou překážkou při realizaci snah zdravotníků o zlepšení péče o kojence, jejíž úroveň byla ještě dlouho do 20. stol. mnohde zcela nedostatečná.

Lit.: Z. Vávra: *Dlouhodobé tendence ve vývoji reprodukce obyvatelstva v českých zemích (léta 1870–1944)*. Praha 1962; A. Šubrtová: *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*. Statistika a demografie 9, 1972, s. 133–163; *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*. Acta demographica 4, 1981; L. Dokoupil–L. Nesládková: *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století*. Historická demografie 12, 1987, s. 193–206. [em]

koláč, pečivo z kynutého těsta z bílé mouky, převážně kulatého tvaru, pečené v peci nebo v troubě na plechu. K. bývá mazaný nebo plněný nádivkou (tvarohovou, makovou, povídkovou, hruškovou, jablkovou, ořechovou). Velké koláče koutní, svatební, posvícenské (*hnětýnky*) a jiné bývaly zdobeny především symboly plodnosti. K. byl pečivem svátečním a obřadním. Velké koláče a věnce figurovaly např. při svatbách, při odchodu čeledi ze služby, při některých zábavách mládeže. Koláče různých druhů, velikostí i vzhledu se pekly při rodinných událostech a o výročních svátcích, v období Vánoc, Velikonoc, o poutích, o letnicích, o posvícení. Patřily mezi poplatky, které odváděly poddaní své vrchnosti svět-

ské i církevní ještě v 1. polovině 19. stol. K. byl součástí odměny čeledí, kantorům, pastýři-slouhovi, kováři a jiným obecním zaměstnancům a také součástí koled. – Termín k. měl v minulosti širší význam, označoval odměnu vůbec, v užším smyslu úplatek. Svědčí o tom i některá rčení (*jít s koláčem*, odcházet ze služby; *brát koláče*, brát úplatky; *snědl koláč*, dal se podplatit). Je zřejmé, že k. postupně přešel někdejší úlohu chleba. Dokládají to některé zvyky při oslavě narození, při svatbě, při úmrtí, výroční obyčeje, terminologie i folklorní materiál. Koláče na Moravě, často zv. *vdolky* nebo *pagáče*, hrály významnou roli při pohoštění pracovníků, jež se vázalo k ukončení některých prací v hospodářství, jako při senoseči, žních, sklizni a zpracování lnu nebo konopí, vinobraní, ukončení přádkla. Koláče měly také význam při setkáních a zábavách mládeže. Pečení koláčů bylo spjato se svatodušními svátky, zv. dokonce *svátky koláčové*. Názvy velkých koláčů a věnců se regionálně i dobově různí. Tvar, vzhled, symboly i jména vypovídají o jejich určení nebo funkci: *dítě*, *bolestník*, *radostník*, *žalostník*, *koutní k.*, *nevěstinský k.*, *vrkoč*, *calta*, *měchura*, *hřebec* (podle zapichaných perníkových koníků), *homole*, *štrycla*, *spleták*, *skládanec*, *plástovák* ad. V Čechách bývaly na povrch koláčů nebo věnců nalepovány ještě před pečením symboly z těsta; hotové koláče se zdobily rozmarýnou, stužkami apod.; někde se symboly z těsta, mandle, ořechy a hrozinky kladly na mazání, jinde se figurky z těsta nebo perníku, sušené ovoce, ořechy i cukroví na dřívkách do k. zapichovaly. Na Moravě byla častěji podkladem velká buchta, symboly do ní vetknuté nebo zavěšené mívaly různou podobu. – Specifickým druhem byl svatební k., zv. také *věvec*, *svatební buchta*, *mazanec*, *paní matčin k.*, *výslužka*, *viúz*, *homole*, *měchura*, *neomítek*, *hřebec*, *paňák*, *plaček* atd. Byl charakteristický pro všechny slovanské svatby (*korovaj*, *kravaj*, *medovník*, *pogača* atd.). – Svatební k. se objevuje při tradiční svatbě v různých podobách a v různých funkcích: pozvánka k účasti na svatbě (*zváč*), výslužka hostům, dar nevěsty ženichově matce, dar nevěstě od vlastní matky (*roháč*, často posázený tolary a dukáty: *za službu rodině, že dobře poslouchala*), dar vdaných žen nevěstě (*zaslouženec*, protože se zavíjejí jen nevěsty, které si to zaslouží, tj. zachovalé), dar faráři, pohoštění ženám po skončení čepení (*očepák*, *vočepák*; píseň *To je pec, peče pěkný vočepáky, dostanete taky ňáky*), podarování kolem stojícím zvědavcům, žebrákům a při zatahování průvodu (*metáčky*), pohoštění přítomným v hostinci při svatební taneční zábavě, platidlo při rituálu vykupování ne-

věsty (když si ženich přišel ve svatební ráno pro nevěstu nebo když ženy ze ženichovy strany vykupovaly nevěstu od domácích žen před odvážením výbavy), znak svatebního stolu a hostiny. Některé názvy svatebního k. dokládají výhradně regionální rozšíření (*řičice*, *baštyka*, *mládě*, *cimbál*). Název *metáček* výmluvně ukazuje, k jakému účelu byl upečen. Obyčejných koláčů různých velikostí, tvarů (kulaté, hranaté, nízké, vysoké) i forem (neplněné, plněné mákem, povidly, tvarohem) bylo veliké množství. Svatební k. s magicko-obřadní funkcí býval jeden pro společnou svatební hostinu nevěsty a ženicha. Protože se mohl péci u obou stran zvlášť, byly to vlastně dva svatební koláče, které si obě strany vyměnily nebo se o ně podělily. Znakem svatebního k. byla mimořádná velikost (*jako žernov*, *jako kolo u vozu*). Údajně se kvůli němu boural i pecní otvor a na jeho pečení se půjčoval veliký obecní pekáč, aby se o k. mohli podělit všichni přítomní hosté. Obřadní svatební k. byl většinou kulatý, plochý nebo vysoký jako bábovka, plný nebo s otevřeným středem, do něhož se na Moravě házely peníze (*házení do koláče*), jednoduchý i pletený. Významné bylo zdobení svatebního k. těstovými ozdobami (figurka miminka často uprostřed), zapichnutými okrášlenými ratolestmi, na dřívkách upevněnými jablky, švestkami, řetězy z jeřabin, barevnými papírky, popř. zimostrázovým malým věnečkem a hořícími svíčkami, takže původní základ z pšeničné mouky byl zcela zastřen. Do svatebního k. býval zastrčen svatební stromek, s nímž velmi často ve své magicko-obřadní funkci splyval. Obřadní svatební k. připravovala starosvatka nebo nevěstina kmotra, ostatní koláče posílaly v dřívějších dobách ženy z ženichovy a nevěstiny strany pozvané do svatebních domů, posléze se ustálil obyčej péct koláče u nevěsty, odkud se před svatbou roznášely. – Obřadní svatební k. se přinášel do svatebního domu rituálním způsobem. Přicházel pro něj průvod za doprovodu muzikantů, na hlavě ho nesl kmotr (družba), který s ním po příchodu k nevěstě třikrát obešel svatební stůl (Morava), na němž pak svatební k. stál celou hostinu, nebo se přinášel až na její závěr. – Svatební k. je jedním ze symbolů svatby. Svobodná děvčata se ho snažila získat jako magický prostředek k dosažení svatby. Jako reminiscence tohoto magického konání zůstává *rohový k.* ze svatby pro vdavekchtivé dívky: *Dejte mně, matičko, / dejte mně roháč, / když se vám nelíbím, / puďte od vás*. Žádala-li nevěsta od matky *roháč* (*panímatčin, vandrovní k.*), žádala o propuštění z otcovského domu, resp. z matčiny služby. – Svatební koláče stále více nahrazuje tzv. vánoční cukroví,

ale symbolicky se pečou stále. Koláčů musí být dostatek hl. na roznášku příbuzným a známým a také, což je nový prvek, na pracoviště obou snoubenců. Velké zdobené koláče se už dělají jen zřídkakde, a to spíše z vžitě tradice, původní význam je zapomenut. Častěji je nahrazuje svatební dort pro nevěstu a ženicha, obvykle poschodový, někdy ve tvaru knihy nebo srdce, zdobený symboly manželského života (prstýnky, kolébka, dětátko, panenka). – V Čechách se dělaly také koláče s náplní uzavřenou do těsta jako do šátečku. Nazývaly se *šátečky*, *šátečkové*, *tvarované*, *očkáté*, *okaté*. Na Moravě a ve Slezsku se pekly spíše koláče (zv. *vdolky*, *vdolečky*, *pagáčky*) s mazáním navrchu nebo dvojité koláče s nádivkou uvnitř a jiným mazáním a posýpkou na povrchu. Koláče se někdy nazývaly podle náplně (*tvarožníky*, *makovníky*, *povidláče*, *trnkáče*) nebo podle tvaru (*čtyřlístky*, *pacičky*, *větvíčkové*, *parožkaté*, *hřebeny*). Při hostinách (křtiny, svatba, posvícení) se koláče podávaly spolu s kávou jako poslední chod. Před posvícením a před poutí chodily s koláči hl. děti. Koláče se nabízely příchozím hostům také při námluvách, nesměly chybět při rozlučce se svobodou, jež se odbyvalo jak u nevěsty, tak u ženicha, při vítí věnečku a při *standletí* či *standu*. Koláče jako součást odměny za práci figurovaly při pohoštění u příležitosti žní, výmlatu, sklizni lnu nebo konopí, při oslavě vinobraní, při dokončení přádkla. Pracovníci je obvykle dostávali i jako výslužku s sebou domů. Stálá selská čeleď je obdržela při odchodu, říději při nástupu do služby. O svátku sv. Martina se pekly hl. velké nadívané rohlíky, podkovy, roháče, na Vánoce či na Hromnice k. či buchta (*výslužek*, *vandrovnice*, *vandrovník*, *zaslouženec*). Menší koláče se někde pekly o Vánocích pro domácí i pro koledníky. – Také na přelomu 20. a 21. stol. jsou bez koláčů nemyslitelné pouti, posvícení, svatby, hl. na vesnici. Pečou se třeba z trojí zadělávky, v elektrických troubách. Je-li v místě k dispozici pekařská pec, sejde se více žen z rodiny a za vedení zkušené kuchařky se podlejí na všech pracích. V t. obřadní a obyčejové pečivo, vdolek.

Lit.: J. J. Langer: *Svatební obyčeje a písně*. Spisy Jaroslava Langra II. Vídeň 1861; F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; F. Lego: *Svatební pečivo z jižních Čech*. ČL 7, 1898, s. 129–132; A. M. Rychmanová: „Koláčová slavnost“ na Slovácku. ČL 12, 1903, s. 56–57; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913; R. Tyršová–A. Kožmínová: *Svěráz v zemích českých*. Plzeň 1918; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; M. Kovářová: *Svatební a koutní koláče z Podblanicka*. SVPP 10, 1969, s. 198–209; M. Ludvíková: *Obřadní pokrmy na Znojemsku*.

NA 11, 1974, s. 185–197; V. Ábelová: *Obřadové a svadobné a krstínové koláče na okolí Trenčína*. AC 3, 1985, s. 83–95; J. Šťastná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1998. [jš + ih]

Koláčková slavnost, Kolatschenfest – lidová slavnost v Brně-Komárově kolem 20. 8. Její název je odvozen od množství koláčů s různými náplněmi, které se k této příležitosti napekly. Byly pův. určeny pro poutníky procházející přes Komárov do rakouského Mariazellu, pak se nabízely každému, kdo přišel. Ve svátečním čase se obec změnila na středisko pohostinnosti a svérázné centrum lidových zábav. Koláče byly vystaveny na lavicích před domy, nabízelo se víno a na ulici i v hostincích se při muzice bavila česká a německá společnost Brna. V místních hostincích vystupovaly skupiny komediantů. K. s. byla u brněnských měšťanů velmi oblíbená a na popularitě ještě získala, když ji 1834 navštívil císař František I.

Lit.: *Das Kolatschenfest in Kumrowitz*. Ein Buch für jeden Brünner 5, 1905, s. 56; L. Masur: *Das Kolatschenfest in Kumrowitz*. Zweiter Heimatbüchlein der Brüner deutschen Sprachinsel. Brünn 1925, s. 39–44. [ev]

kolářství, dřevozpracující řemeslo specializované na výrobu kolových dopravních prostředků, zemědělského nářadí a dalších výrobků. Ve středověku se s k. lze setkat v městském prostředí od 14. stol. (Praha). Bylo úzce specializované a řemeslníci nesli různé označení: kolář, koloděj, nápravník, vozák, podstavkář, korbář, štelmachr. V 16. stol. koláři zhotovovali jen kola a jednoduché formanské vozy; panské vozy a kočáry (vozy kotčí a komorní) byly dílem podstavkářů. Cechovní organizace kolářů vznikají od 15. stol. Byly často společné s kováři, protože obě řemesla úzce spolupracovala (*kovář okoval dřevěné dílo koláře*). Během středověku a raného novověku se výrobní

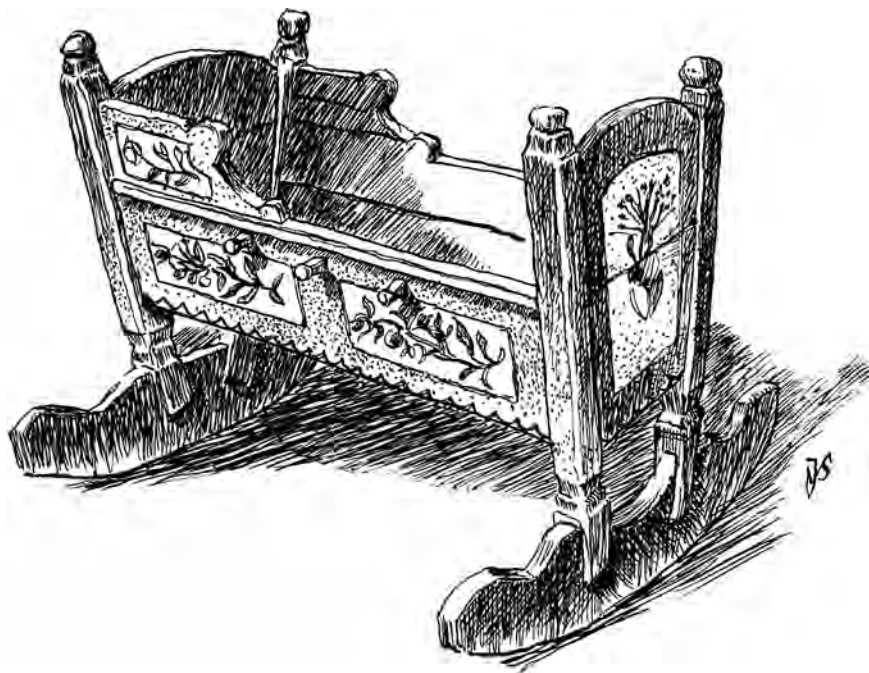
profil k. podstatně nezměnil. Vedle prostředků pro nákladní nebo osobní dopravu koláři zhotovovali i okované káry pro kameníky a zedníky, pivovarnická kolečka a trakaře. Od 18. stol. se kolářský sortiment rozšířil o nové výrobky v důsledku přechodu řemesla na venkov. Na vesnici k. přebralo výrobu zemědělského nářadí, dosud zhotovovaného samotnými hospodáři. Tento proces neprobíhal rovnoměrně a byly v něm výrazné regionální rozdíly. V horských oblastech (Podřevnicko, Šumava), kde práce se dřevem patřila k základním mužským dovednostem, kolářské výrobky zhotovovali nevyučení řemeslníci (*naturisti, fušeři*) formou domácí výroby. Prostřednictvím podomního obchodu a trhů toto zboží prodávali v sousedních zemědělských oblastech. U složitějších výrobků, např. vozů, docházelo k dělbě práce mezi profesionály a domácími výrobci. Mechanizace zemědělství a tovární výroba strojů a nářadí omezovala od konce 19. stol. uplatnění individuálně provozovaného kolářského řemesla a zužovala jeho výkony na opravu dřevěných součástí nářadí a strojů. Po r. 1948, po zrušení soukromého podnikání, odcházeli koláři pracovat do jiných odvětví. Již dříve venkovští mistři vlastnili drobná zemědělská hospodářství. – Základním materiálem pro k. bylo kvalitní dřevo, jak tvrdé z listnáčů (buk, dub, jasan, jilm, bříza), tak i měkké z jehličnanů (smrk, jedle). Kombinací několika druhů dřev s různými vlastnostmi dosahovali požadovaných technických parametrů svých výrobků. Výběr dřeva prováděl mistr osobně na základě svých zkušeností a citu. Dopravu

materiálu, často z větších vzdáleností, si kolář objednával a za *formanku* platil výrobky. Dřevo, rozštípané na čtvrtě a složené do hranic, vysychalo 4–5 let, než bylo použito ke zpracování. – Různorodost kolářského sortimentu se odrazila v používaném nářadí a nástrojích. K hrubému opracování dřeva sloužily různé druhy seker (tesací, lícní, příčná, dlabačka, teslice), oble formované součásti kolářů přirezával obloukovou nebo rámovou pilou. Důležitou součástí kolářské dílny byla i strouhací stolice, na níž kolář přidržoval menší díly při opracovávání pořízky. Podle šířky obloukovité čepele se rozlišuje kolářský poříz široký a úzký. Při hoblování se materiál upevňoval na běžné stolařské hoblici, k uchycení hlavy kola sloužila kolářská stolice, *koza*. Kulaté otvory se vyvrtávaly nebozezem a různými vrtáky. Ke konečnému opracování hlavy kola využíval kolář jednoduchého dřevěného soustruhu. Měření

prováděl skládacími, posuvnými nebo obkročnými měřidly. – K hlavním výrobkům koláře patřil vůz (*fasuněk, žebříňák, valník*). Jeho základní součástí bylo kolo, na němž kolář dokládal své mistrovství. K dalšímu tradičnímu kolářskému sortimentu patřily jednodušší kolové dopravní prostředky, jako trakaře, kolečka, dvoukolové a čtyřkolové vozíky, ze zemědělského nářadí a nástrojů pak kleče a hřídele k pluhům a rádlům, mečinky a paprsky k bránám, vály, žebře a žebřiny do stájí a k vozům nebo vozíkům, sochory, násady a topora k sekyrám, motykám a rýčům, kosiska k travním nebo obilním kosám, hrábě, vidle na seno, hnůj a řepu, nářadí ke zpracování lnu apod. – Výtvarný cit kolář uplatnil při výzdobě výrobků (*malování*), především vozů. Šlo o jednoduchou ornamentální řezbu, jejímž základním motivem byla vlnovka, popř. složitější rozvilina, doplněná lístky a květy (tulipán, zvonek). Dekor se prováděl dlátkem (*kozí nožka*) na částech z tvrdého dřeva.

Lit.: J. Maňal: *Příspěvek ku poznání ornamentu řemeslnického*. ČL 2, 1893, s. 680–685; F. M. Hrubý: *Lidová výzdoba kovářská a kolářská na moravském Šternbersku*. ČL 20, 1911, s. 168–171; J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I. Wald und Holzarbeit*. Praha 1917; V. Broukal: *Kolářská výzdoba vozů v Žarošicích u Ždánic*. VNSČ 1960, č. 2, s. 23–25; J. Kocura: *Kolářství*. Praha 1971; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 126–131; K. Pavlišník: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993. [mv]

kolébka, kolíbka, kolíska – lůžko na konejšení kojence. Nejjednodušším a nejstarším typem je závesná k. z plachty trávnice s provazy nebo popruhy v rozích, jimiž se zavěšovala venku na tři tyče zaražené do země a u vrcholu svázané, ale i na silnou větev či ojí z vozu (*bíba, bumbela, hejčadlo* i *hejčedlo, hongóška, kolombáč, klombadlo, kolebuša, konouška* aj.). V místnosti se plachta přivazovala na bidlo u stropu nebo ke kruhům upevněným ve stropním trámu. Do plachty se na peřínku položilo dítě a kolébalo rukou nebo taháním za provaz upevněný po straně. Plachtová k. se používala až do 20. stol., někde současně s přízemní dřevěnou k. (Valašsko). Pro neobyčejně silné přetrvávání tohoto staletými prověřeného zařízení svědčily důvody praktické: výhoda byla v snadném přemístění a instalování plachty venku, když žena pracovala na poli. Dítě se ukládalo i do oválného košíku, opálky či dlabaných neciček, zavěšovaných na provazech na trám; podobné staré formy k. jsou známé také jinde v Evropě. Používal se tak i prkenný truhlík; když se posadil na čtyři tyčkové nohy, stalo se

Malovaná kolébka. Podještědí, kolem r. 1830

z něho nepohyblivé dětské lůžko (Blovicko, Chebsko). Dlabané necičky se uplatňovaly jako lůžko nemluvnat porůznu ještě počátkem 20. stol. (Chodsko, Písecko, Doudlebsko, Valašsko). Pokládaly se také na lavici či na zem a oblá spodní strana umožnila, že se v nich dítě mohlo kolébat. Bývají považovány za výchozí tvar pro přízemní dřevěnou k. – Základ běžného typu k. tvoří truhlík na čtyřech rohových sloupcích, které jsou na užších stranách (tj. čelech k.) začepovány v páru do dvou obloukových podnoží, kolébadel. U jiného, řídkěji se vyskytujícího konstrukčního typu je čelo i s podnoží vyřezáno z jedné silné desky; takové kolébky byly poměrně nízké. Pro mladší období je charakteristické, že se sloupkové nohy k. zvyšovaly a zvedaly lůžko výrazně nad zem. Kolíky pod okrajem bočních desek sloužily k šněrování povijanu křížem přes k., aby z ní dítě nevypadlo. Podobnou úlohu měla mřížka z vyřezávaných nebo soustružených svislých článků, zasazených do nízkých bočnic. Přízemní dřevěné kolébky se užívaly už ve středověku, jak dokládají četná vyobrazení z 13.–16. stol.; některé z nich měly čela a bočnice vyplétané z proutí. Na oblibu k. v městském prostředí ukazují *kolebečníci*, specializovaní výrobci působící v rámci truhlářského cechu ve 14. stol. (Praha). K. na kolébadlech byla rozšířena v různých sociálních vrstvách jako univerzální lůžko pro nemluvně. Bohatě vyřezávané a intarzované kolébky s vlivy slohového nábytkářství měly své místo v měšťanském a šlechtickém interiéru, ve vesnických domácnostech převažovaly kolébky

jednodušší, rezné i jednobarevně natřené, zdobené profilováním okrajů čel a bočnic, řezbou či soustružením sloupků a ornamentální malbou; podobné měly asi některé hospodyně už v 17. stol. Kolébky byly převážně řemeslnou truhlářskou prací, příležitostně vycházely i z rukou jiných místních dřevovýrobců a samouků. Některé bývaly pěkně malovány rostlinnými motivy s ptáčky, srdíčky, věnečky apod., do výzdoby včlenil malíř nezřídka christogram, monogram Panny Marie, popř. letopočet nebo iniciály. – Méně často se v lidovém prostředí vyskytovaly kolébky stojanové, kde je vlastní truhlík zavěšen mezi dvě stojky spojené u země trnoží. Nejmladším typem k. byl proutěný košík posazený na kolébadla; užíval se porůznu na přelomu 19. a 20. stol. V té době už byly kolébky postupně nahrazovány dětskými kočárky a postýlkami. Na k. se kreslilo svícenou křídou ochranné znamení proti mûře, pentagram. K. se neměla kolébat naprázdno, aby se dítěti nevykolébal spaní.

Lit.: F. Štampach: *Hejčadlo*. Plzeň 1930; D. Stránská: *Necičky jako kolébka. Kolébka ve tvaru korytka*. VNSČ 1959, č. 2, s. 24–26; H. Johnová: *Kolébkae a kolébky*. UŘ 1981, č. 4, s. 46–48, 68–69; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátku národního obrození*. ČL 75, 1988, s. 202–211; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 10–15. [ev]

kolečko (tanec) viz do kolečka

kolečko, jednokolový dopravní prostředek k transportu těžkého nákladu (zeminy, písku, hnoje) na krátkou vzdálenost. Ve středověku se k. užívalo v hornictví a ve stavebních hutích; na venkově je doloženo před třicetiletou válkou. V rolnických usedlostech se vyskytovalo spolu s trakařem po celých č. zemích a mělo řadu regionálních názvů (*heberna, karna, kary, kolce, korbice, kotouč, samokol, táčky*). – Až do 19. stol. se používala kolečka celodřevěná. Konstrukci tvořil nahoru se rozšiřující truhlík (*bedna, korba, korbička*) s rovným dnem, obdélníkovými postranicemi a nejčastěji lichoběžníkovými čely. Postranice byly někdy na jednom konci prodlouženy do držadel, která mohla být také prodloužením nosidel vedoucích pod truhlíkem. Na druhé straně bylo mezi nimi upevněno malé dřevěné kolo s železným ráfem. Na spodku truhlíku se často nacházely nožky, na které bylo možno k. postavit. Ve 20. stol. se rozšířila železná kolečka tovární výroby.

Lit.: V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 424–427. [mv]

koleda [z lat.] 1. občůzkový obyčej spojený s udílením nebo vybíráním potravinových, peněžních i jiných darů, odměn, dávek, platů a příspěvků. Lat. výraz *calendae* označuje první den v měsíci v římském kalendáři. Slovanské názvy *kolada, kolenda, kolinda a koljada* ukazují na skutečnost, že si Slované toto slovo přinesli na nově osídlená území již osvojené. Výklad bývá také odvozován od lat. *collecta* (almužna, dávk, příspěvek),

colere (uctívati) nebo od latinské vánoční písně *Collaudemus Christum regem*, od kolendání, tj. klekání, od slov kol jeda, kolemjdoucí, z rus. *koloda*, kláda, od indického božstva *Kalanda*. Počátky koled a koledování spočívají v předkřesťanské minulosti, v obřadech spojených s počátkem přírodního roku. Byl oslavován s příchodem jara, oteplením a zahájením hospodářských prací. Teprve důsledkem Kristova narození a posunem počátku kalendářního roku na počátek ledna došlo k rozdělení kolední obřadnosti na jarní (známé zejm. jako velikonoční) a zimní (především vánoční). Saturnalické obřady zimního slunovratu se smísily s oslavami římských lednových kalend, obyčej přestrojování a římských bujných průvodů v maskách se rozšířil i na území pohanských Slovanů a donedávna přežil i v české lidové tradici. Místem, kde se zřejmě setkala kultura slovanská s římskou, bylo území Dáků, předchůdců dnešních Rumunů. Ostatně shodně se Slované užívali i obdobný název pro k., *kolinda*. – K. se konala zejm. o Vánocích od Štědrého dne do svátku Tří králů (štědrovečerní, štěpánská, novoroční, tříkrálová k.), ale také o Velikonocích, na sv. Řehoře, Jana, Martina. Zvláštním druhem kolední občůzky je k. masopustní, např. na Doudlebsku zv. *růžička*. Dokud k. plnila funkci magickou a sociální, koledovali především dospělí (k. služebníků obce: pastýře, ponocného; chrámových oficiálů: kněze, kostelníka, zvoníka). Obdobně získávali prostředky na provoz učitelé i žáci (tzv. řehořská k.). S ústupem víry v magickou moc kolednického přání sestoupil obyčej koledování většinou na mládež. Důsledkem josefínských reforem bylo omezování i žebřavé koledování učitelů, zmizelo ale až po úpravě učitelských platů (1875); 2. píseň spojená s událostí Kristova narození, s obdobím vánočních a velikonočních svátků nebo s jinými kalendářními dny v průběhu roku. Při novoročních, pův. však jarních slavnostech byly vykonávány obyčejně občůzky domů a oslovování jejich obyvatel písní. Tato tradice přešla i do zimní občůzky a v koledách se projevuje charakteristickým dotazem koledníků, zda mohou koledovat, přáním zdraví a úspěchů v hospodaření. Byly to koledy pro hospodáře, hospodyně, jejich rodiče nebo děti, pro snoubence a novomanžele, někdy byla koleda zaměřena profesně. Postupně se koledy ustálily v textech, jejichž součástí byla vstupní formule (s motivem oslovení, oznámení koledy) a zakončení, v němž dominují různá přání a prosba o dar. Při koledování hrála důležitou úlohu magie,

víra v kouzelnou moc slova, orientovaná na agrární prosperitu a na oblast rodinného života. Novodobé používání pojmu k. rozšiřuje jeho význam o kancionálové vánoční písně, umělé kompozice a soudobé populární písně s vánoční tematikou, aniž by jejich provozování bylo spjaté s obřadem koledování. Jedna z nejstarších žakovských koled, latinsko-česká *More festi querimus z Jistebnického kancionálu* bývala zpívána při občůzce s *biskupem* na sv. Mikuláše. Mnohé z pozdějších koled vznikly pův. jako umělé duchovní písně, předem určené potřebám chrámu. Bývaly otiskovány v kancionálech, jejichž zásluhou ve zpěvní praxi přežívaly i několik staletí. Do chrámového zpěvu však pronikly i některé vánoční písně již výrazně lidového charakteru. Velká část koled se udržovala pouze ústním podáním, a i když obsahovala duchovní motivy, v chrámovém zpěvu se stabilně nezabydlela. Tematicky byla zaměřena především na sám akt koledování, poděkování za koledu, na tematiku hospodářské prosperity, popis příhod spojených s koledováním a přípravou Vánoc. Právě v nich přežívaly pozůstatky nejstarší, možná předkřesťanské vývojové fáze koledování. Na kouzla a čary v období vánočního koledování ukazuje traktát mnicha Jana z Holešova z počátku 15. stol. Varování před pohanskou magií je tu spojeno s písní *Vele, vele, dubec stojí prostřed dvora*, která byla autorem traktátu mylně vázána na pohanské velebení babilonského boha *Bela (Bála)*. Traduje se, že sv. Vojtěch omezil tyto občůzky, kalendy, na svátek Božího narození a jeho oktáv a změnil i dřívější obsah na uctívání Syna

Božího. Novodobé koledy jsou většinou výsledkem barokně-klasicistní hudební i básnické představivosti. K vrcholům, k nimž dospěla kultura raného baroka, patří písňové sborníky A. Michny z Otradovic (asi 1600–1676) *Česká mariánská muzika* (1647) a *Svatoroční muzika* (1661). Barokní chrámové písně s vánoční tematikou byly soustředěny především v tištěných kancionálech Šteyerově, Holanově, Božanově a v Bridelových *Jesličkách* a obsahovaly široký zpěvní repertoár různých autorů z různých období. Jejich vliv na pozdější vánoční písně, v novější době zjednodušeně označované jako koledy, byl významný jak v textech, poetice a námětových okruzích, tak i v melodii a rytmu. – Zpěvní akt, ať již u předkřesťanských koledníků, nebo u kněží či žáků, byl ve všech vývojových fázích spojen se zpěvem písní při vlastní kolední obchůzce. Tento především městský zvyk měl na venkově svou obdobu v podobě štědrovečerní obchůzky s betlémem (někde s dětátkem). Zpěv koled byl pravidelnou součástí každé zastávky koledníků. Při těchto zastaveních bývala zapívána píseň nebo přednesen dialog, který někdy přerůstal v rozměrnější dramatický útvar: vánoční hru. Sérii vánočních zpěvních příležitostí završoval svátek Tří králů s chozením s hvězdou, různými dialogovými útvary nebo celými vánočními hrami. Jednu z hlavních zpěvních příležitostí nabízel chrám; zpěv písní v národním jazyce si zde získával své místo až postupně, ale především žáci sem již v předhusitských dobách vnášeli parodie církevních obřadů a s nimi některé pohanské, zábavné nebo rozpustilé prvky. Zejm. obyčej přestrojování (často za zvířata) byl zapovídán v sérii nařízení. Avšak ani později nebyla každá píseň pro chrám přijatelná; nepsanou porovnávací normou představoval barokní kancionál. Zpěv koled v soukromí domova a v rodinném kruhu, kde repertoár nebyl nijak funkčně podmíněn, představoval jakési univerzum vánoční zpěvnosti, i když se hl. v křesťanských rodinách přikláněl k duchovní písní s betlémskou tematikou. – V průběhu staletí si tlumočení svěbytného obsahu koled vytvořilo vyhraněnou poetiku, bohatství slovesného a hudebního tvarosloví, idiomů, umožňujících chápat koledy jako jedinečný hudebně slovesný žánr. V nápěvech se objevují postupy v rozložených akordech odvozené z pastýřského vytrubování (*Pastýři, nespěte; Ejhle, tamhle v Betlémě*), legatová prolamování odvozená z dudácké hry (*Nesem vám noviny; Půjdem spolu do Betléma*), melodika chrámových písní (*Co to znamená, medle, nového; Veselé vánoční hody;*

Gloria in excelsis Deo), prvky tanečnosti (*Jak jsi krásné, nevinátko; Páslí ovce Valaši*), sekvence nebo harmonická vybočení obvyklá v umělecké hudbě. Pro texty s pozůstatky nejstarší vývojové vrstvy jsou příznačná opakování slov onomatopoeického charakteru (*hejte, vrhola, dulidú, hejdumdá*), vět nebo refrénů. U koled s duchovními prvky převládají motivy zvěstování a uvítání Ježíškova narození, spěchání do Betléma, pozdravení nového krále, obdarování jídlem a nejnutnějšími potřebami. Objevují se látky legendární (*nocleh Panny Marie*). Součástí textů jsou i příhody hudebníků, výčty hudebních nástrojů, předvánoční shon, pečení koláčů. Zvláštní skupinu koled tvoří koledy milostné, zvl. z česko-moravského pomezí, se zastřenými nebo i zjevnými motivy milostné magie. Časté motivy zeleně a ovoce spojují vánoční koledy s velikonočními (jarními), v jejichž textech výrazně dominují motivy přání, daru a příhod koledníků. Z koledních textů vystupují motivy sociální, vybidnutí k odměně i naznačení její výše. Písňové příběhy jsou často lokálně zakotveny. – Barokní kancionály a vánoční lidové i školní hry poskytovaly podněty autorům české pastorální hudby. V první skladbě opatřené názvem *pastorela* (J. Bixi, 1733) je citována píseň *Narodil se Kristus pán*, která našla uplatnění v mnoha dalších pastorálních skladbách, podobně jako písně *Chtíc, aby spal a Toto malé dětátko* (Michna, 1647), *Den přeslavný jest k nám přišel*

a *Nový rok běží* (Holan, 1693, i Božan, 1719), *Krista krále nebeského* (Rozenplut, 1601) ad. Pastorální kultura se však přímo napájela také z lidových zdrojů, jak v konkrétních melodiích, tak zejm. v rytmicích, a zpětně se do lidového zpěvu vracela (např. *Aria pastorela in D* J. J. Ryby, *trio Tří králů*); 3. konkrétní odměna či dar za k., resp. poplatek vybíraný při obchůzce; 4. den, kdy se k. koná. V. t. obchůzka.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy*. Praha 1889; K. Konrád: *Dějiny posvátného zpěvu staročeského I-II*. Praha 1891–93; J. V. Vykoukal: *Rok v starodávných slavnostech našeho lidu*. Praha 1901, s. 20–45; J. Soukup: *Srovnávací studie o koledách československých*. ČL 19, 1910, s. 113–118; Č. Zibr: *Břevnovský mnich Aleš o staročeském slavení Vánoc (o koledě) ve věku 14*. ČL 24, 1924, s. 81–89; F. Košák: *Žákoušské slavnosti na sv. Řehoře*. ČL 30, 1930, s. 119–121; J. Racek: *Česká hudba*. Praha 1958; Z. Horálková: *České příspěvky k poznání slovanských koled*. ČL 56, 1969, s. 64–78; J. Kouba – M. Skalická: *Koledy v předbřlohorských písňových pramenech*. *Miscellanea musicologica* 30, 1983, s. 9–37; J. Berkovec: *České pastorely*. Praha 1987; V. Frolec: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1989; L. Tyllner: *Jihočeské vánoce*. České Budějovice 1992. [1]

kolední obchůzka viz koleda, obchůzka

kolektivizace zemědělství, násilná socialistická přestavba zemědělství, která znamenala zespolečenštění výrobních prostřed-

ků v zemědělství a zavedení kolektivního hospodaření družstevní formou. Po vzoru sovětských kolchozů probíhala k. z. po 2. světové válce v lidově demokratických státech střední a vých. Evropy. V Československu byly vytvořeny předpoklady pro kolektivizaci po únoru 1948. Zákon o jednotných zemědělských družstvech (JZD) byl vydán v únoru 1949 a postihl všechna vesnická zemědělská družstva (kromě úvěrních). Kolektivizace probíhala postupně v l. 1949–1959. Aby byla pro rolníky přijatelnější, byly stanoveny čtyři typy JZD: I. společná organizace polních prací; II. společná rostlinná výroba na scelených pozemcích po rozorání mezí, organizace práce v pracovních skupinách. Živočišná výroba zůstávala individuální; III. společná rostlinná i živočišná výroba. Odměňování v pracovních jednotkách, zavedeno doplňkové záhumné hospodářství; IV. neposkytovala se žádná náhrada za užívání vnesené půdy. Postupně se přecházelo od nižších typů na vyšší. Rolníci vnášeli do JZD půdu, hospodářská zvířata, hospodářské budovy, zemědělské stroje. Zakládání JZD bylo politickým aktem, nikoliv dobrovolným sdružováním na principu svépomoci. Doprovozeli ho represe a násilností. Za členy JZD byli přijímáni též kovorolníci i bezzemci. Naopak tzv. kulaci, zv. též *vesniční boháči*, do JZD vstoupit nesměli. Když nebyli schopni plnit záměrně nadsazené povinné dodávky, jejich hospodářství byla konfiskována ve prospěch JZD. Podle politické směrnice KSČ o omezování a potlačování byli kulaci perzekvováni a jejich rodiny často vystěhovávány se zákazem pobytu v obci navždy. Počet postižených rodin dosud není znám. Přitom označení za vesnického boháče nemělo žádná exaktní kritéria, např. ve výměře půdy nebo množství dobytka, ale bylo zcela ponecháno na libovůli místních politických aktivistů. Pod hesly třídního boje tak dostala volný průchod osobní msta, závist apod. Rafinovaně přitom komunisté uplatňovali princip *hmotné zainteresovanosti* malorolníků a bezzemků. Tzv. likvidace vesnických boháčů se negativně odrazila na stavu vesnické pospolitosti. Teprve od r. 1957, kdy již byla JZD stabilizována, bylo dovoleno kulakům vstoupit do JZD, pokud ještě v obci zůstali. Po završení kolektivizace vyvstala v naléhavé podobě otázka velikosti JZD. Až dosud platila zásada: v jedné venkovské obci jedno JZD, jehož velikost byla dána výměrou zemědělské půdy v obci. V r. 1959 existovalo v Československu 12 560 JZD, z nichž některá měla výměru i pod 200 ha. Tehdy vydalo vedení KSČ pokyn ke slučování JZD s cílem

vytvářet velké zemědělské podniky, v nichž by bylo možné efektivně využít budov, mechanizačních prostředků, pracovních sil a finančních prostředků. Slučováním JZD i venkovských obcí vznikaly nové, kvalitativně odlišné hospodářské a správní celky, současně však byla narušena kontinuita staletého historického vývoje. Složitý dlouhodobý proces koncentrace, specializace a integrace položil základy nové epochy kvalitativních přeměn v zemědělství. V 60. a 70. l. došlo ke změnám v oblasti řízení podniku a organizace výroby, v oblasti struktury, kvalifikace a specializace pracovních sil i ve sféře rozdělování výsledků výroby. Z klasického zemědělského podniku se stával podnik průmyslového charakteru. Podstatně vzrostla úloha techniky i chemie v zemědělství, vznikla řada nových oborů a činností v zemědělství samém, i v odvětvích, která zemědělskou výrobu předcházela či na ni navazovala. Ke konci r. 1970 klesl počet JZD téměř na polovinu, na 6 270 JZD o průměrné výměře 638 ha zemědělské půdy. V l. 1972–1976 se tempo slučování zrychlilo. Poté se pokračovalo mírnějším tempem, takže čtená JZD prošla během let několikerým slučováním a JZD s výměrou nad 3 000 ha nebyla vzácností. V některých okresech vznikala dokonce i JZD o výměře 4 000–5 000 ha. Vytváření těchto gigantů nepřinášelo žádoucí ekonomický efekt a ustavičné slučování vytvářelo prostředí nestability. Po listopadu 1989 se záhy převážná většina sloučených JZD opět rozpadla na původní zemědělská družstva, která potom procházela dalšími proměnami.

Lit.: Z. Antoš: *Některé změny v počtu a struktuře pracovních sil v zemědělství v 1. polovině padesátých let*. Sociologie a historie zemědělství 1970, s. 95–106; Z. Antoš: *Základní podmínky a charakteristické rysy počátku kolektivizace zemědělství v ČSSR*. Sociologie a historie zemědělství 1972, s. 121–130; J. Honcová: *Společenské přeměny v československém zemědělství od r. 1945*. SČVTS 1981, s. 31–54; F. J. Vohryzka-Konopa: *Venkov v temnu*. Mnichov 1986. [jhn]

kolektivní repertoár, skupinový repertoár – souhrn písní a folklorních skladeb zahrnující jak individuální repertoár jednotlivců, tak i repertoár skupin a vrstev obyvatel žijících v příslušné lokalitě nebo regionu. Charakter k. r. závisí na prostředí, v němž se utváří, na zpěvních příležitostech, jichž se mohou členové kolektivu zúčastňovat. Mladá generace přebírá repertoár od starší. Děti na slováckém Podluží vidí od malička tancovat verbuňk, na Doudlebsku o masopustní koledě je i nejmladší generace vtažena do děje celodenní obchůzky.

Významný je i vliv rodiny. Zpěvné rody ovlivňují vytváření repertoárových fondů celých generací. K. r., stejně jako repertoár jednotlivců, zpravidla ovlivňovala škola, ve 2. polovině 20. stol. vzrostl vliv dalších výchovných a kulturních zařízení. – Součástí k. r. jsou individuální repertoáry, není však tvořen pouhým jejich skladem. Jednotlivé repertoáry se vzájemně různým způsobem a v různé míře prolínají a překrývají. V k. r., stejně jako v individuálním, existuje společné jádro, které zná většina členů kolektivu, a dále vrstva okrajová, v níž dochází k diferenciaci. Jádro lze zpravidla ztotožnit s aktivním repertoárem. – K. r. mužů a žen je odlišný. Ženský repertoár obsahuje písně obřadní, zejm. svatební, žatevní a dožínkové, balady a legendy, ukolébavky a písně zpívané dětem, mužský tvoří nejčastěji písně rekrutské a vojenské, žertovné, pijácké a taneční. Individuální repertoár umožňuje poznat jen výsek z k. r. lokálního nebo regionálního. Vztah kolektivního a individuálního repertoáru se projevuje mnohostranně a intenzivně. K. r. je dynamickým souborem repertoárů jedinců a různých skupin vytvářejících se v lokalitě podle věku, pohlaví, zaměstnání, zájmů apod. K. r. lokální nebo regionů věnovali badatelé pozornost mnohem dříve než repertoárům jednotlivých zpěváků. Vydávání výběrů z kolektivních repertoárů různých regionů má dlouhou tradici. Písně a taneční edice od přelomu 19. a 20. stol. zachycovaly určitou část k. r. vymezeného teritoriálně (krajové a lokální písně monografie) nebo sociálně (zpěvníky určité skupiny). Tak vznikl např. zpěvník-sbírka *Písničky „Modloslužebníků“* (1906), který představuje zpěvní repertoár brněnské stolové společnosti scházející se na začátku 20. stol. v hostinci U Polenků. Povahu k. r. mají také menší soubory písní interpretované v rámci malých skupin v rodině, ve škole, v zájmových kroužcích, v pracovních kolektivech. Na k. r. pozitivně působí vynikající zpěváci a tvůrci, a to nejen ve smyslu udržování a dalšího šíření písní, ale také tím, že kolektiv přejímá nové výtvořené skladby lidových skladatelů. Sítem kolektivního hodnocení úspěšně pronikly např. písně Fanoše Hřebačky-Mikuleckého. K. r. není konstantní. Podléhá vývoji v souladu s proměnami řádové menších repertoárů, z nichž sestává. Je poznamenán měnícími se kulturními podmínkami a představuje otevřený kulturní systém.

Lit.: M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982. [mt]

koliba [z turec.], sezonní obydlí na salaši, sloužící k přebývání pastevců a ke zpracování

nadojeného mléka. Na území č. zemí se vyskytuje pouze v oblastech, do kterých se v 16. a 17. stol. rozšířil zvláštní způsob pastevckého hospodaření (salašnictví), a to na vých. Moravě a ve slezském Těšínsku. Název k. je rozšířen po celých Karpatech se stejným nebo podobným významem. Na Moravě a ve Slezsku se objevuje už v dokumentech ze 16. stol. K. představuje velmi archaický typ obydlí. Také u této prosté stavby však lze doložit výrazné vývojové proměny, podmíněné především rozdíly ve způsobu zpracování mléka a také tím, jak často se k. přemísťovala. Nejstarší popisy a ilustrace dokládají vzhled kolib v 18. a v 1. polovině 19. stol. Byly to jednoduché přístřešky: jednospádové nebo sedlové střechy dosedající přímo na zem nebo na nízké obvodové stěny z desek či trámů, které se ve štítové stěně snadno překročily. Od poloviny 19. stol. se stěny k. postupně zvyšovaly, až se v průběhu sta let přiblížily dimenzím lidového domu. Byly sestaveny z desek, častěji se roubily z hrubě otesaných trámů. Tato vývojová tendence neměla obecnou platnost, na Těšínsku se ještě ve 20. stol. uchovala k. se stejnou primitivní konstrukcí, jakou je možno spatřit na Nigriniho mapě (1724). V posledních desetiletích úpadku salašnictví docházelo i k regresi: majitelé salaší se opět vraceli k primitivnímu nadkrytí (sloužilo pouze k přenocování pasáka). V konstrukci k., jak ji lze sledovat už od 18. stol., je několik

rozdílných typů. Na Těšínsku se ještě ve 20. stol. stavěla k. se sochovou konstrukcí. *Sochy* (sloupy zakončené rozsochou) se zatloukly do země ve středu obou štítových stran a spojily se *slemenem* (hřebenovou vaznicí). O tu se opíraly hrubě opracované desky tvořící zároveň i krytinu střechy; jejich spodní konec se přímo dotýkal země. Jindy se zatloukly ještě čtyři nízké rohové sochy, které se spojily podélnými trámy (nebo i vydlabanými korýtky) a krov střechy spočinul na nich. Nízké stěny se zakryly prkny nebo pletenými díly košáru. Ve 20. stol. na Valašsku převládla roubená konstrukce stěn, o které se opírala sedlová střecha se šindelovou krytinou. V její štítové straně se umístily prosté deskové dveře. Konstrukce k. byla přizpůsobena častému stěhování. Šindelová střecha se dala rozložit na 4–6 dílů (příčně nebo podélně), roubené stěny k. se rozebraly po trámech, u deskových se stěhovaly jednotlivé stěny. V obcích Nedašov a Nedašova Lhota na Valaškokloboucku přemísťovali celou k. bez rozebrání. Její srub byl proto velmi pevný a celá k. stála na dvou silných sanicích z modřínového dřeva. Po mokré trávě ji táhly dva páry volů. – Interiér k. byl na vých. Moravě i Těšínsku podobný, platí to i v celokarpatském kontextu. Její vybavení bylo velmi prosté. Chyběla podlaha, strop i okno. Místnost spoře osvětlovalo stále planoucí nebo alespoň doutnajícím ohniště (*vatra*) ve středu místnosti, v nově-

ší roubené k. bylo při dolní podélné stěně. Na ohništi si pastevci připravovali stravu a v kotli nad ním se ohřívala syrovátka; kotel visel na speciální otočné konstrukci (*kumbáru*). Podél stěn stály široké lavice, na kterých pastevci spali a také na ně odkládali nádoby a nářadí. V zadní části k., kam teplo a světlo z ohniště již tolik neproniklo, se uchovával ovčí sýr a jiné produkty salašnického sýraření. Bochníky sýra vysychaly a vyzrávaly na polici zv. *komárník*. Na salaších s velkou produkcí sýra se zadní část k. přehradila, nazývala se pak *komůrka*. Na těšínských salaších se *komorka* (*kumorka*, *kumarniček*) ve 20. stol. oddělila od k. a stavěla se přímo proti vchodu do k. v její štítové straně. Potřeba zvláštního objektu vyplývala mj. i ze zvláštního způsobu sýraření. V *komorce* stálo veliké koryto na mléko, skladoval se tu sýr a navíc v ní měla lože pasačka krav, na salaši zv. *bačuwka*.

Lit.: I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 49–52; J. Štika: *Salašnické koliby v západokarpatské oblasti*. ZSNM 62 E 9, 1968, s. 77–117; J. Štika: *Salaschenwirtschaft in Ostmähren bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest 1969, s. 258–287; J. Štika: *Salaschenbauten in den Westkarpaten*. AE ASH 31, 1982, s. 337–375. [jšt]

kolísavé tóny, kolísavé stupně – označení pro tóny, jež se vyskytují ve stupnicové řadě v základní a zvýšené (snížené) podobě, ojedinele nebo ve větším počtu. Podle J. Vysloužila jsou výrazem neúplných (premodálních) stupnicových řad, objevují se však rovněž v modálních nebo dur-mollových útvarech. Spolu s archaickými melodickými obraty jsou k. t. výrazným jevem v lidové písni na Moravě a ve Slezsku. Lze je nalézt i v jiných evropských lidových písňových kulturách, W. Danckert poukazuje na jejich orientální původ. Sestaveny do systému tvoří k. t. ultradiatonickou stupnici, jež se zdánlivě nepodstatně, ve skutečnosti však zásadně liší od novější chromatické soustavy. V durovém rámci ultradiatonické řady se vyskytuje kolísavý 3. (e-es) a 7. stupeň (h-hes), v mollovém rámci kolísavý 3. stupeň (c-cis), které se v chromatickém systému neobjevují. K příznačným kolísavým stupňům náleží na Moravě a ve Slezsku také zvýšený 4. a snížený 7. stupeň v dur (jako lydická kvarta a mixolydická septima). Kolísavé tóny jsou významné pro harmoniku lidové písně.

Lit.: W. Danckert: *Das europäische Volkslied*. Berlin 1939, s. 303; J. Trojan: *Moravská lidová píseň*. Praha 1980, s. 26–29. [jtr]

kolna, kůlna – 1. prostora, přístřešek nebo stavba k uložení zemědělského i jiného

náradí, zemědělských strojů, vozů a saní, k úschově dřeva (dřevník), pilin, uhlí, krmiva a také k pracovní činnosti (lámání lnu, oprava náradí, výroba šindele, dřeváků a měchaček, pletení košíků). Nář. se nazývá *kolník, kůlník, podstáj, stáj, stájka* (vých. Čechy), *šopa, šopka, šopna, šupna*, zdrob. *kůlnička* (rčení: *udělat z něčeho kůlničku na dříví*). Vedle jednoduchých objektů byly zvl. u hospod časté otevřené či polootevřené kolny na dubových sloupech, posazených na zemi nebo podložených plochými kameny (na Chebsku jsou krov se sedlovou střechou nebo patrová sýpka neseny sloupy s protínajícími se ližinovými pásky). K. se přistavovala k chalupám, u větších usedlostí ke stodolám a chlévům a od 18. stol., s růstem zemědělského inventáře, se často budovala jako samostatná stavba, dotvářející půdorys dvora, který se v té době začal v některých oblastech uzavírat. V podstřeší k. se ukládalo seno nebo sláma, místy se nad ní budovala podstřešní nebo patrová sýpka. Taková k. bývá pak často vybavena pavlačí, s výjimkou Chebska, kde jsou kolny-sýpky přístupny zevnitř. Špýcharové kolny byly rozšířeny hl. v oblasti polohrázděného domu na Slánsku, Českolipsku, Teplicku a zejm. na Chebsku, kde se podle dochovaných vrocení budovaly hl. od 2. čtvrtiny 18. do poloviny 19. stol. Kolny představují vývojovou řadu od přízemních obdélných přístřešků se stěnami vyplétanými proutím nebo zhotovenými z dřevěných tyček a s volným vstupem nebo s jednoduchými vraty (vých. a jihových. Morava), přes dřevěné (roubené nebo bedněné), až po hrázděné a zděné, které bývají při průčelní orientaci ve štítě stejně bohatě vyzdobeny jako domy. Vedle otevřených kolen se stavěly také kolny průjezdní nebo uzavřené vraty. Ve Slavonii a Banátě bývají někdy kolny v českých usedlostech podle místní tradice i součástí stohu. – Sloupové kolny se hojně dochovaly na Chebsku, kde se počet sloupů řídí délkou k. (obvykle pět sloupů včetně nárožních). Jsou obdélného půdorysu, nehluboké (4–5 × 12–22 m), vzhledem k vysokým fúram vysoké přes 4 m, s hrázděnými stěnami a roubeným věncem v podstřeší (nízké roubení ze dvou až pěti trámů, posazených na koruně dřevěné nebo zděné stěny stavby). Půdní prostor, rozčleněný do oddílů, představuje skladištní plochu pro 80 až 100 m³ zrna o hmotnosti 600 až 700 q. Na Pardubicku se k. označovala stejně jako chlév termínem *stáj* či *stájka* a sloužila pro povozy nebo k uložení píce. Na Litomyšlsku, Poličsku a Vysokomýtsku, tedy v oblasti statků se čtyřbokým dvorem, se k. nazývala také *stáj*, častěji *podstáj*. Tímto slovem byl označo-

ván zastřešený prostor kolem vjezdů do dvora v jednom nebo dvou křídlech zástavby. Nad podstájí byla často umístěna sýpka nebo půda k ukládání sena, slámy a plev. V podstáji stály vozy, bylo tu uloženo zemědělské nářadí a za nepříznivého počasí se zde i pracovalo. Na Litomyšlsku se rozlišovala podstáj návesní a záhumenní. Stavební plány z 18. a 19. stol. dokazují toto názvosloví i přestavby podstájí na kamenné chlévy v průběhu 19. stol. – Kolny u chalup a domků, ale také v dělnických koloniích a na dvorcích nájemních domů měly funkci dřevníků zv. *kůlničky* nebo *šupny*, v horských chalupnických usedlostech měly i více funkcí (např. nahrazovaly stodolu). Na Blatech kůlny sloužily také k sušení rašelinných borků; 2. nář. *kolňa* (jihových. Morava), *kolník* (j. Čechy), průjezd u čtyřboké usedlosti; 3. nář. *kolník*, hrot na žebřině; 4. též *šopka*, mandel či panák (obilí).

Lit.: J. Vařeka – V. Pražák: *Hospodářské stavby Chebska se zvláštním zřetelem k věžovitým špýcharům (chlév, stodola, kolna – sýpka, špýchar, ostatní objekty v usedlosti a nezemědělské stavby)*. ČL 58, 1971, s. 265–282; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 158–160. [ap]

kolo, taneční forma rozšířená nejvíce v oblastech záp. Moravy (Horácko, Podhorácko) a Brněnska, částečně v Čechách (Chodsko). Obecně se řadí spolu s chorovody k nejstarším evropským tanečním formám. Hudebně se k. v č. zemích opírá o mladší písňový materiál. Na Moravě se kola tancovala především o přestávkách při tanečních zábavách, slavnostní ráz získávala na svatbách, masopustních zábavách a při hodech, kde se tančila venku pod májí. K. se účastnily hl. ženy, ale přidávali se i muži, takže k. mohlo být smíšené, nebo ženské a mužské v prostoru vedle sebe, popř. v soustředných kruzích. Nemělo většinou žádné pevné pohybové nebo kompoziční zákonitosti. Taneční krok odpovídal charakteru a rytmu taneční písně, až na výjimky však nebyl na jednotlivé, většinou namátkově volené písně pevně vázán. Nejčastěji se zde objevovala chůze (hladká, houpavá i se zvláštním vytáčením v bocích), krok poskočný, cvalový, běhový, méně často polkový, dále krok valčíkový, tančený jako přísunný krok. K. obvykle začínalo písněmi volnějšího tempa a rychlost se stále stupňovala. Vyvrcholením bylo rozvinutí k. do útvaru spirály, řetězu apod. Charakteristickým rysem kol byl jejich vokální doprovod (hudba doprovázela k. spíše výjimečně, pouze v závěru, kdy na zpěv navázala polkou nebo valčíkem,

Tanec kolo. Tikovice (Brněnsko), Jelínková 1983, s. 125

a k. se pak rozpadlo na jednotlivé dvojice; v případě dívčího k. byly tanečnice zadány okolními tanečníky). Ačkoli sled písní byl libovolný, někdy se ustálilo jejich oblíbené pořadí. Zajímavá forma k. se dochovala na Jihlavsku při *tušování* (připíjení). Nejprve se zazpívala jedna sloka písně za chůze v kruhu bez hudebního doprovodu, po ní následovalo *cupání*, tedy tanec v kole zvláštním dupavým krokem již za doprovodu hudby, která opakovala nápěv předzpívané písně.

Lit.: Z. Jelínková: *Dívčí kola na západní Moravě*. LTV 6, 1955, s. 165–166; Z. Jelínková – R. Kubeš: *Horácké tance I.* Havlíčkův Brod 1956; Z. Jelínková: *Lidový tanec ve Velkém Brně a na Brněnsku*. BMD 1, 1959, s. 168–177; Z. Jelínková: *Lidové tance a taneční hry na Brněnsku*. Brno 1974.

[zj + mp]

kolonie viz dělnické obydlí, nouzové obydlí

kolové tance, označení pro skupinu tanců, které jsou založeny na opakování jednoho tanečního motivu, při němž se dvojice otáčí kolem společné osy a zároveň postupuje po obvodu kruhu. Hlavním znakem k. t. je typizace tanečního kroku. K. t. jsou posledním stupněm v procesu vývoje lidových tanců, ke kterému dochází v průběhu 19. stol. na základě uvolnění vazby tance na doprovodný nápěv (podobně jako u točivých tanců). Pro jejich obohacení si tanečníci přidávali podle své vůle další taneční motivy, a tím zároveň přerušovali plynulý spád tance. Jejich náročnost se často zvyšovala otáčením dvojice doleva. – Vznik k. t. spadá do období národnostně emancipačních tendencí české společnosti ve 30. letech 19. stol. K. t. pocházejí z městského prostředí, avšak rychle se šířily i na vesnici a vzhledem k příbuznosti společenských podmínek překračovaly národní hranice a přicházely do módy na širokém evropském území. V českém prostředí zdomácněla polka, třásák, lendler, původem německý valčík, ze starších lidových tanců se vyvinuly samostatné k. t. obkročák, skočná, sousedská. Nejvíce obměn a variant si vytvořila polka, obohacená o zvláštnosti národního nebo regionálního tanečního stylu. V Čechách lze rozeznat západočeský skočný styl polky, východo-

českou polku na tzv. dlouhý krok, pohupovanou polku, jihočeskou valčíkovou polku, slezskou nedotahovanou polku tzv. na šest. Ustálily se také různé způsoby kombinování a rozvíjení taneční motiviky s dalšími prvky, např. polka-mazur, dvojpolka, dupák. Pojem k. t. vznikl z potřeby odlišit tento taneční rod od takových tanečních typů, při nichž dvojice nepostupovala s otáčením po obvodu kruhu. Sběratelé konce 19. stol. však tímto pojmem označovali i tance, které byly později etnochoreology řazeny do kategorie tzv. figurálních tanců. V 90. letech 20. stol. se pro rozlišení těchto dvou skupin tanců začala dávat přednost užívání termínu tance s volnou resp. pevnou vnitřní vazbou na hudební doprovod.

Lit.: Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV.* Praha 1951; P. Novák: *K otázkám studia mladších vrstev lidových tanců.* ČL 56, 1969, s. 325–332. [ds]

kolovrat, nářadí k předení. Má řadu lid. a nář. názvů: *brumlák, helvét, housárek, chlívek, hvězda, kolovratnica, kozlík, přádek.* Základ tvořilo kolo o průměru 50–75 cm, které poháněno rukou nebo nohou (šlapadlem) uvádělo do rotačního pohybu vřetenou převodem strunou nebo šňůrou. Kolo i stojánek na vřetenou byly zasazeny do jednoduchého rámu, ležícího na zemi nebo na čtyřech nízkých nohách. – Starší typ (k. poháněný rukou) byl pravděpodobně vynalezen v Indii a používal se k předení bavlny, popř. vlny. Do záp. Evropy byl zaveden v raném středověku. Nejstarší vyobrazení nářadí je známo z anglického rukopisu z doby kolem r. 1338. Asi r. 1335 je *spřádací kolo* doloženo (ne zcela

přesvědčivě) v Brně, 1401 ve Slavonicích. Tento typ k. se používal ještě v 19. stol. pro předení lnu ve vých. Čechách a na Českomoravské vrchovině. – V obdélném rámu (170 × 30 cm) na 80 cm vysokých nohách bylo na ose, zapuštěné asi v jedné třetině rámu, nasazeno kolo s paprsky. Na jednom z paprsků mělo kolo připevněnu kliku. Na druhém konci rámu byl sloupek (*zhlaví*), do něhož byla zapuštěna kovová osa k nasazení vřetenou, podpíraného někdy dřevěnou podpěrou (*soškou*). Na tomto k., zv. *hvězda, špuňkový* nebo *culkový* k., se spřádala hl. hrubší lněná příze. Práce byla dvakrát rychlejší než na ručním vřetenou. – K předení jemnější příze se užíval po celé 19. a v některých oblastech i začátkem 20. stol. k. s křídlovým vřetenem a na nožní pohon, mylně připsovaný J. Jürgenovi. Nožním pohonem se uvolnily obě ruce k vytahování vláken z přeslice a práce se zrychlila. Tento typ k. byl v č. zemích zaváděn v 15. stol., za silného odporu cechů: např. jihlavský cech 1442 zakazoval používat na osnovy *kolovratní přízi*. Podobné zákazy se opakovaly i počátkem 16. stol. v Ústí n. Orlicí a Rychnově n. Kněžnou. V 16. stol. byli v Praze speciální výrobci k., tzv. kolovratníci. Vyobrazení k. je v Komenského díle *Orbis sensualium pictus* (1658). – Pohon kola byl veden převodem páky od šlapačky (*šlapáku, podnúžky*), vodorovného prkénka při zemi, spojeného vertikální tyčkou (*nožičkou, těhníkem*) s kolem. Druhý konec šlapačky byl začepován k prkénku nebo do nízkého stojánku. Nejčastější byly kolovraty se dvěma souběžnými soškami, mezi nimiž bylo na ose kolo. Sošky byly zasazeny do desky ležící na zemi nebo do nízkého stojánku. Vřetenou se umísťovalo na ose nad kolem mezi soškami, jindy byly do sošek zasazeny horizontální nosné příčky pro umístění osy vřetenou a mezi soškami byl uložen šroub umožňující upravovat výšku vřetenou a tím vypínat strunu pohánějící vřetenou. Na vřetenou bývala

připevněna *křídla (píra, péra)*, dřevěné či kovové obloučky se zoubky, háčky nebo provázkovými očky k uchycení spřádané příze. Na cívku nasazenou na ose vřetenou, která měla jako tzv. *přeslínek* kolečko s drážkou pro vedení struny, se postupně navíjela upředená nit jejím přesazováním do dalších zoubků křídla. Křídlové vřetenou se technicky dále zlepšovalo. Vyrábělo se ze dřeva nebo z kovu. Část osy se změnila v trubku s křídly. Trubkou se vedla nit k otvoru (*hubičce*) v místě nasazení křidel, pak přes křídla na cívku. Také se někdy připojovalo kolečko s drážkou přímo na vřetenou. Varianty se označovaly jako vřetenou české, německé, ruské a srbské. Na poměru velikosti převodového kolečka na vřetenou nebo na cívce a velkého kola závisela rychlost otáčení spřádané nitě a tím i větší počet jejích zákrutů. – K. *vosnovák* měl čtyři sošky, z nichž dvě nesly kolo, druhé dvě podpíraly vodorovné příčky, které nesly stojky pro nasazení vřetenou a cívku. Zařízení k navíjení příze bylo bokem od velkého kola. Stojky, které nesly vřetenou, byly posuvné pomocí dřevěného šroubu. – Některé kolovraty byly hladké z měkkého dřeva, jiné měly ozdobně řezané sošky i desku na zemi nebo byly celé soustružené. Kolovraty používané ve městech bývaly na čtyřech (výjimečně na třech) vyšších soustružených nožkách. Jejich soustružená kola, menší než na k. venkovském, měla na špruších navlečeny dřevěné kroužky, které při práci vydávaly chřestivý zvuk. Tyto kolovraty se nazývaly *kozlík, kozlíček, pavouček*. Výjimečné byly třínohé městské kolovraty o nestejně výšce nohou, takže kolo bylo výše nežli vřetenou. – Práce na k. byla dvakrát rychlejší než na spřádacím kole s ručním pohonem. Přesto se od 40. let 18. stol. při zavádění rychloběžného člunku nedostávalo ručně předené příze. Proto se snažili konstruktéři o sestrojení spřádacích strojů. V č. zemích se konaly pokusy se spřádacími stroji v manufakturách již koncem 18. stol. V t. předláctví.

Lit.: J. Staňková: *Zvláštnost slovenského soukenictví – výroba gub.* NVČ 32, 1951, s. 370–380; R. Suk: *Rukodělná textilní výroba.* MVP 4, 1966, s. 74–84; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu.* Praha 1972; A. Geijer: *A History of Textile Art.* Stockholm 1979. [jst]

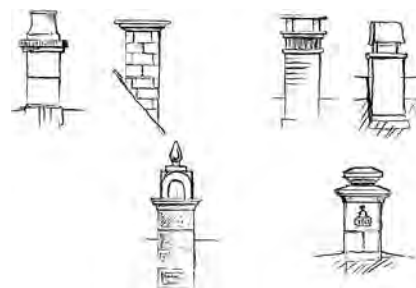
kolovratec viz niněra

kolovrátek viz flašinet

Kolovratský rukopis, Kolovratská sbírka – rukopisná sbírka českých a německých světských i duchovních lidových písní z Čech zaznamenaných v rámci tzv. guberniální

Lit.: J. Markl: *Kolovratská sbírka lidových písní*. ČL 55, 1968, s. 25–36; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987, s. 50–58.

[mt + lt]

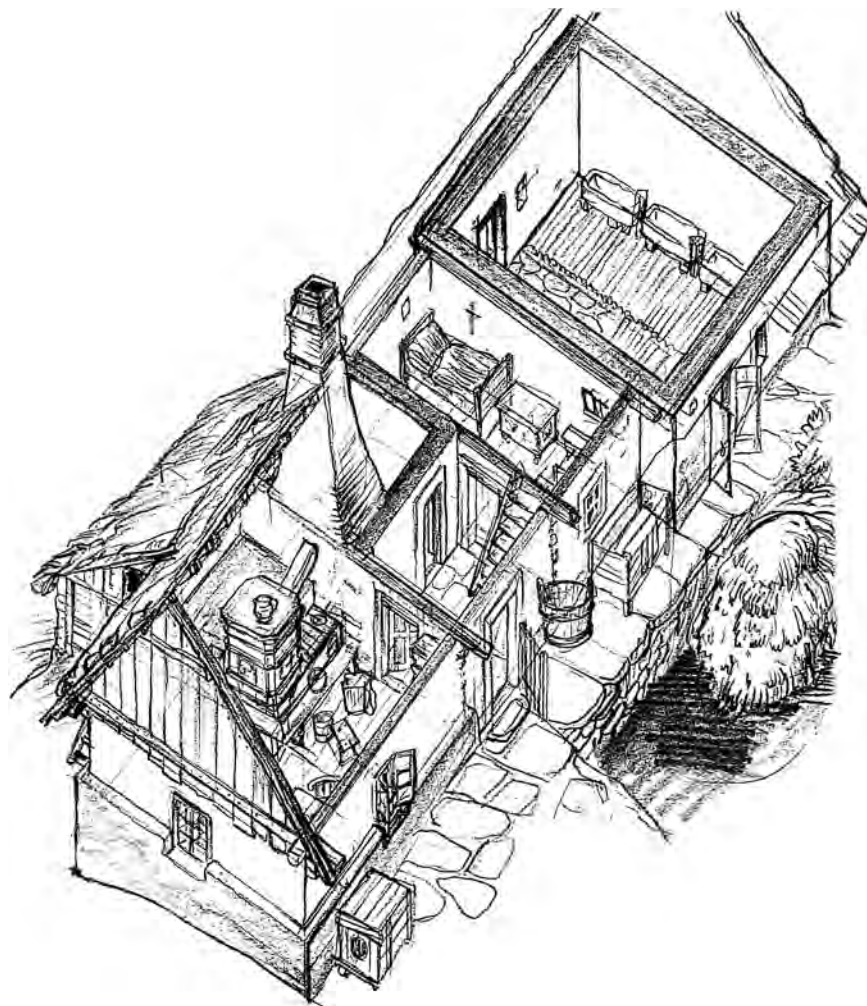

Komíny. Sev. Čechy

komín [z ital.], zařízení odvádějící dým z topeniště nad střechu. Termín je z ital. *camino*, krb. Stavěl se zpravidla v sňíovém díle domu, kde do něho ústily dýmovody z topenišť. Pův. byl konstruován přímo nad ohništěm před ústím pece v síni nebo v oddělené kuchyni. V oblastech roubeného stavitelství se budovaly komíny s rámovou konstrukcí zhotovenou z dřevěných hranolů, vyplétanou proutím a vymazávanou hlínou, nebo z desek. Jejich ústí bylo nadkryto obvykle šindelovou sedlovou stříškou. V důsledku požárových řádů byla dřevěná konstrukce nahrazována zděnou (nejčastěji kamennou), nejprve ve spodní části nacházející se v kuchyni. V případě zděné kuchyně (i v roubených domech) bylo komínové těleso založeno nad ústím pece při stěně a na klenbě stropu. U velkých centrálních

kuchyní do k. ústila klenba celé místnosti. Horní část zděného k. měla tvar pravidelného hranolu širokého kolem 70 cm a více. Ústí k. nad střechou obvykle kryl plochý kámen (někde zatížený jehlanovitým nebo ozdobně tvarovaným kamenem zv. *bubák*). Pod kamennou tabulí byly dva i více otvorů pro odchod dýmu. Vyústění k. mohlo být i zaklenuté nebo s obrubou či s hlavicí. U cihlových komínů je časté ozdobně tvarované stupňování šířky nebo

sběratelské akce 1819. Nazvána je podle nejvyššího purkrabího v Čechách, hraběte Kolovrata Libštejnského (1778–1861), který byl mylně považován za iniciátora sběru. Přesný název rukopisu zní: *Sammlung böhmischer Nationallieder geistlichen und weltlichen Inhaltes, nebst Nationaltänzen mit und ohne Text*. Dochovaly se dva exempláře, které jsou uloženy v literárním a hudebním oddělení Národního muzea v Praze. Rukopis obsahuje 252 stran a 310 čísel. Písňe jsou seřazeny podle krajů: Kouřimsko, Plzeňsko, Rakovnicko, Klatovsko, Budějovicko, Bydžovsko, Boleslavsko, Prácheňsko, Čáslavsko, Chrudimsko a Loketsko. B. D. Weber (1766–1842), významná osobnost pražského hudebního života té doby, měl zpracovat zápisy písní a tanců docházející pro vídeňskou *Gesellschaft der Musikfreunde*, od níž vyšel podnět ke sběru. Weber použil jen část písní a tanečních melodií z podstatně rozměrnějšího množství zaslaných záznamů a bez důmyslnějšího výběru je utřídil podle krajů. Zbytek zápisů, které označil jako nevyhovující, byl patrně zničen nebo poskytnut přátelům (Kunzova sbírka). Původní rozsah zaslaných sběrů dokládají průvodní dopisy s výčtem zasílaných písní, dodatečně objevená sbírka ze Sadské (Němečkova sbírka), která se dochovala v opisu a v konečné Weberově redakci figuruje pouze několika zápisy (NM), rukopisy z Hosína a Hluboké (Třeboňský archiv), Hešova sbírka ze Zbraslavi (Muzeum české hudby) a Hanouskovy zápisy v sedlčanské farní knize. Z porovnání vyplývá, že značnou část původních zápisů Weber do K. r. nezařadil. Zemskému presidiu jej odeslal 1823, tj. v době, kdy už celá akce byla ukončena. Do Vídně K. r. nebyl odeslán nikdy. Část písní vyšla v první tištěné sbírce českých lidových písní, *České národní písně* (1825), jejímiž redaktory byli J. Rittersberk a B. D. Weber.

Komínové těleso a topeniště (studie). Uhřetice (Voticko)

také použití keramických ozdob ve vrcholu (kříž, pták, kužel). Nadstřešní část zděného k. bývá zpravidla omítnutá, někdy zdobeně obložená břidlicovými taškami. Výjimečně je v komínové fasádě vyznačena datace. Komíny mladšího původu (19. a 20. stol.) bývají nejčastěji zcela uzavřené, pouze u paty mívají železná dvířka pro vybírání sazí a otvory k napojení kouřovodů. Široké komíny ve větších a starších domech mívaly v podstřešní části pod zúžením svého korpusu oddělenou komoru pro uzení, nebo tam byly jen upevněny přepážky k zavěšení masa. Vlivem působení stavebních řádů se zmenšovala světlost komínového průduchu a síla jeho stěn, dbalo se však na neprostupnost plynu důkladným spárováním zdiva a na izolaci od spalného materiálu krytiny, krovu či stropních záklopů. Vzorem pro zavádění komínů ve vesnickém prostředí bylo řešení odvodu dýmu v kamenných stavbách hradů (od 11. stol.) a v měšťanských domech (rozvoj ve 13. stol.). Do maloměstského a vesnického prostředí se komíny šířily nepravidelně od 16. stol., ale v horských oblastech s opožděným vývojem se pro nákladnost komíny vyskytují až od konce 18. do začátku 20. stol.; často je tam nahrazovaly dýmníky. Jako součást architektury vesnického domu k. přijímal inovační impulzy z architektury slohové včetně prvků renesančních a barokních. – Kontrolou a údržbou komínů se zabývali kominíci. Čištění k. probíhalo převážně tak, že kominík vymetal v průduchu usazené saze (které se snadno mohly vznítit) spouštěním kovové koule s hroty, protahováním šetky a vynášením sazí ze dna komínového prostoru. Rovněž posuzoval protipožární bezpečnost k. podle příslušných ustanovení a prováděl další zásahy stavební údržby komínového systému. Kominické řemeslo vzniklo ve středověkých městech, jeho příslušníci se sdružovali do cechů zastávajících také hasičské povinnosti (organizovali spolupráci cechů při hašení požárů a prováděli při tom nejdůležitější zásahy k likvidaci ohně), a to až do vzniku samostatných hasičských sdružení na přelomu 18. a 19. stol. Proto byl patronem kominíků (stejně jako hasičů) sv. Florián, ochránce majetku před požárem. Kominíci nosili černý pracovní oděv s bílou čepicí. Lidé věřili, že setření sazí z oděvu kominíka lehkým dotykem přináší štěstí (také se doporučovalo při setkání s kominíkem uchořit knoflík vlastního oděvu, aby se splnilo nějaké přání). Kominíci v předvánoční či novoroční době obcházeli domy s přáním štěstí (ve 20. stol. roznášeli kalendáře) a vybírali peněžitou koledu.

Lit.: J. Kapinus: *Barokní komíny na Jaroměřicku*. VSV 2, 1958, s. 109–114; V. Hank: *Alttertümliche Schornsteinhauben von mährischen Bauernhäusern*. Ethnographica 2, 1960, s. 131–141; LA, s. 94–95; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 155–157; J. Langer: *Příspěvek k typologii topenišť*. AH 12, 1987, s. 233–243; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 123–125; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby*. Rožnov p. Radhoštěm 1997. [jlg]

komora [z lat.], nevytápěná a slabě osvětlená místnost pro skladování zemědělských produktů, textilií a místo pro dočasné přespávání nebo i pro dlouhodobější bydlení zvl. odrostlejších dívek, manželských párů, výměnkářů a příležitostných hostů. Z lat. *camera* (klenutí, sklepení; komora, síň) přešel název do všech evropských jazyků. K. byla součástí obytného domu nebo existovala i jako samostatná stavba (někdy zv. *sýpka*, *špýchar*, *sroubek*, *srub*, *pavlačka* apod.), přízemní či dvojpodlažní. K. jako součást domu se mohla nacházet také v polopatře nebo patře domu a v hospodářských objektech. – K. byla vedle jizby či světnice základním prvkem vytvářejícím třetí díl domu (zvl. u Slovanů). V zaniklých obcích Pfaffenschlagu u Slavonic nebo Mstěnicích na Třebíčsku (14. stol.) bylo archeologicky prokázáno těsnější i volnější spojení k. s domem. Komory jako samostatné

stavby stály proti jizbě nebo světnici při vjezdu do dvora. Sloužily zpravidla k uložení zemědělské produkce, zvl. obilí, a proto se nejčastěji nazývaly sýpky. U k. v domě převažovala funkce uskladnění potravin (zemědělských produktů již zpracovaných, jako je např. mouka v truhle, povidla, sádlo a mléko v hrncích, sušené ovoce v koši, kyselé zelí v kádi nebo sudu, kupované výrobky v obchodních obalech), oděvu a textilií (např. prádlo a šátky v truhle, kožichy, deky na bidle či koberce na moučných truhlách) a nástrojů a náradí zvl. pro výrobu textilu (kolovrat, přeslice, špulř, motovidlo, snovadla). Lůžko pro dočasné přespávání se v k. obvykle vyskytlo až v 19. stol. K. mívala jeden nebo dva ventilační štěrbinové otvory (někdy i s mříží), v 19. stol. se komory již běžně uzavíraly oknem. Při přeměně k. na stále obytný prostor nebo na světničku bývalo okno pravidlem. K. zanikla obvykle přestavbou na zadní světnici s kamny. Jestliže toto řešení domu se dvěma světnicemi vešlo do regionální stavitelské tradice (např. na Těšínsku a Lašsku), pak pro funkci k. byla vytvořena místnost v půltraktu vedle jizby nebo světnice přilehlé ke stěně s pecí. V tom případě zpravidla na přední straně zůstala k. obytná a při zadním obydlí k. skladovací. Její funkce mohla být přenesena také do podstřešního prostoru. Často se lze setkat se dvěma obytnými místnostmi kolem síně a s k. v polopatře či patře. – V oblastech hospodářsky rozvinutých, s výskytem

instituce výměnku (16.–18. stol.), se vžila tradice stavět vedle hlavní obytné místnosti z ní přístupnou k. pro bydlení výměnkářů a jejich neprovdaných dcer (výjimečně i hospodářových sourozenců). Kromě postele a truhly se tam nacházelo vše, co výměnkáři vlastnili, někdy i potraviny (např. brambory pod lůžkem, kyselé zelí v sudu, sýr a chleba na polici nebo ve skřínce). V některých regionech bylo pro výměnkáře vyčleněno obydlí v zadním díle domu, rozděleném v ose stavby na k. obytnou a k. skladovací. V 16.–18. stol. v domácnostech velkých statků žilo více osob (rodin), snažících se o získání odděleného bydlení v domě. Z toho důvodu v selských domech od raného novověku vznikaly patrové komory nad zadní částí domu a v některých oblastech vytvářely i tradici stavění patrových domů (rozlišovaly se dolní a horní komory). Tato tendence našla architektonický výraz na Moravě v patrovém přístavku zv. žudr (*žondr*). Vyskytoval se jak v podobě roubené (Knínice a Sebranice na Boskovicku), tak zděné (zvl. Haná). V patře žudru, umístěného před vstupem do domu, byla skladovací k. nebo sýpka. – Obytná k. pro výměnkáře nebo čelě se někdy přistavovala v hospodářském traktu nebo vestavovala do prostoru kůlen, chlívů či velké síně. Jestliže se v usedlosti vyskytla naléhavá potřeba rozšířit počet obytných místností, adaptovaly se hospodářské prostory (např. chlív) na obytnou k. U malých chalupnických dvojdílných domů a zvl. maloměstských domů byl prostor k. řešen v patře. Řemeslníci využívali patrové komory všeho druhu hl. ke skladování surovin a zboží a přilehlou pavlač k sušení. – Podobně se množily a funkčně diferencovaly i komory skladovací, zejm. v bohatých usedlostech a regionech s tradicí velkých a složitěji členěných domů. Jedná se o speciální mléčnou k., spížirnu, k. pro zrání sýrů apod. – Názvem k. se mnohde označovaly hospodářské prostory uzavřené stěnami, se vstupními dveřmi obvykle ze dvora a často alespoň s jedním oknem (např. řezárna sečky nebo dílna pro údržbu domácnosti či pro výrobu). – V duchovní kultuře měla k. zvláštní význam jako místo či schránka pro uložení cenností majetkoprávní povahy, které zajišťovaly existenční podmínky rodiny, a také jako místo pro přespávání či ukrývání dívek: rodiče měli možnost snadné kontroly předmanželských kontaktů dcer s mládenci (v písňové tradici je mnoho příkladů o snahách mládence dostat se k milé do komůrky); jakmile však byly naplněny, považovalo se to za závazný příslib manželství. Proto byla věnována pozornost

uzamykání k., popř. ochraně okenních otvorů mřížemi (železnými i dřevěnými) i okenicemi proti vniknutí. Zejm. v dobách válek plnila k. funkci ochranného trezoru rodiny. V bohatých selských usedlostech nebo maloměstských domech sloužily patrové obytné komory také k demonstrování sociální prestiže: soustředěním dekorativního nábytku (skleník, malované skříně, truhly), textilu, zvl. výbavy pro dcery hospodáře (ubrusy, dečky, záclony, peřiny), obrázků a devocionálií. Tyto komory mívaly někde malovaný dřevěný strop (Třebíz, severových. Čechy, Jablunkov ve Slezsku). Dekorativnost se rozvíjela nejvíce v období od poloviny 18. do 2. poloviny 19. stol. – Konstrukce k. sice odpovídala místní a dobové stavitelské tradici, ochraně sýpky, chlěva a k. však byla věnována zvýšená pozornost užitím trvalejšího stavebního materiálu a pevnější konstrukce. Často to byly první části usedlosti, u nichž se budovaly stěny a krytina z nespalného materiálu (zvl. od konce 18. stol.), i když světnice zůstávala ještě roubená. Pravděpodobně už ve středověku se na sýpkách a komorách používala roubená valená klenba důsledně omazaná hlínou, a tím izolovaná od lehkého dřevěného krovu s doškovou krytinou, neseného hřebenovou vaznicí.

Lit.: V. Nekuda: *Pfaffenschlag*. Brno 1975; L. Štěpánek: *Komora ve vývoji českého lidového domu*. VPZM 16, 1977, s. 135–143; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983. [jlg]

komparatistika [z lat.] 1. vědecká srovnávací metoda; ve společenských vědách jeden z důležitých metodických nástrojů a přístupů, umožňující vyvozování obecných závěrů z dat získávaných z různých pramenů, z terénních a jiných výzkumů; 2. nauka užívající tuto metodu. Na rozdíl od k. literární či folklorní je v etnografii situace složitější: diskuse o možnostech i limitech srovnávání trvá do přelomu 20. a 21. stol. Názor odmítající srovnávací metodu prosazuje představu o vzniku a vývoji unikátních kultur (společností) a ve svých důsledcích ústí ve vědecký izolacionismus a samoučelné sběratelství unikátních dat. Opomíjí skutečnost, že srovnávání je i nástrojem poznání zkoumaných kultur a společností. Kritika a odmítání srovnávací metody se výrazněji uplatňuje v příbuzných vědách, např. v archeologii a historii. Na komparaci byly založeny významné etnologické i antropologické školy, z blízkých oborů především religionistika (M. Eliade, 1907–1986). – Pro formování folklorní k. mělo značný význam vzkříšení

indické pohádkové sbírky *Pañčatantra*, kterou přeložil do něm. a s komentářem vydal 1859 německý orientalista T. Benfey (1809–1881). Srovnávací metodu aplikovali ve svém díle již bratři J. (1785–1863) a W. (1786–1859) Grimmové, podobnosti ve folkloru však vysvětlovali předpokládáním existencí společné pravlasti indoevropských národů. Postupy srovnávacího studia ve slovesné folkloristice (přísliví) anticipoval v č. zemích J. Dobrovský. K. se stala základní poznávací metodou finské školy a celý systém byl nakonec zdokonalen v tzv. historicko-geografické metodě. K významným českým slovesným komparatistům patřili J. H. Máchal, J. Polívka, V. Tille, J. Horák, K. Horálek, K. Dvořák, O. Sirovátka a další. V t. difuzionismus, etnokartografie, finská škola, katalogy lidové prózy, kulturně historická metoda, migrační teorie, škola kulturních okruhů.

Lit.: T. Benfey: *Pañčatantra. Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*. Leipzig 1859; J. Polívka: *O srovnávacím studiu tradic lidových*. NSČ 2, 1898, s. 1–49; M. Eliade: *Myths, Dreams and Mysteries*. London 1960; K. Horálek: *Studie ze srovnávací folkloristiky*. Praha 1966; *Pañčatantram*. Praha 1968; K. Horálek: *O teoretické základy slovesné komparatistiky*. ČL 64, 1977, s. 205–211; K. Dvořák: *Soupis staročeských exempel*. Praha 1978; K. Horálek: *Tradice slovesné komparatistiky*. In: *Folklór a světová literatura*. Praha 1979, s. 7–35; M. Eliade – I. P. Culianu: *Slovník náboženství*. Praha 1993; O. Sirovátka: *Srovnávací studie o české lidové slovesnosti*. Brno 1996. [jkt + jt]

komunikace 1. dopravní cesta; v mn. č. síť těchto cest (veřejných, privátních, státních, městských, obecních), které jsou znakem hospodářské, sociální a kulturní úrovně, způsobu života i technické vyspělosti. K. či pozemní k. se rozumí široký pruh země, ušlapaný, projety, upravený pro chůzi nebo jízdu povozy, který spojuje sídlo s pracovními místy nebo jinými lokalitami v obci i mimo obec. Veřejnou cestu (*hradskou*) udržovala obec a odpovídala právně za její stav. Privátní cesty vedoucí k domu, stodole, do polí udržoval a spravoval majitel usedlosti. – Ve středověku udržované cesty vedly k panskému sídlu, do kostela, na hřbitov, k mlýnu, k brodu přes řeku či potok, do polí a lesa, přirozeně i přes ves. Hlavní k. byly zaznamenány v mapách běžně od začátku 17. stol. a některé z nich byly známé jako mezinárodní spoje, např. jantarová cesta od ústí Visly Moravskou bránou na jih k Jaderskému moři existovala už od římské doby. Zlatá stezka ze Salcburku přes Pasov do Českých Budějovic sloužila k dopravě soli z rakouské Solně

komory. Historické cesty mají staleté i tisícileté tradice a spojovaly země, kraje a hlavní sídla; po zemských, krajských komunikacích jezdili formani, poštovní vozy, postupovalo vojsko, putovala procesí do poutních míst. – Obchodní cesty byly známy už od 13. stol.; spojovaly velká města a kupci nesměli odbočovat na okliky, aby se nevyhnuli mýtným poplatkům. V močálovitých úsecích byly k. upravovány hatěmi, podklad byl zpevňován otesanými kládami, v neprůchodném terénu se přitesávaly skály, v hrboletém prostoru se kopaly úvozy, zářezy do svahu. Cesty neměly příkopy (odvodnění). Ve 14. stol. byly velké k. vedoucí přes les kvůli nebezpečí přepadení upraveny 30 m širokým průsekem. Obchodní cesty byly také vedeny ve velkých obloucích, aby se vozy s pevnou přední nápravou nemusely nadhazovat. Nezpevněnému povrchu vyhovovala více vysoká kola s vykloněnými paprsky, zpevněnými nepravidelným zasazením v loukotích. Brzdilo se svázáním kola s korbou tzv. zavíráním kola, řetězem, nasazenou sanicí (smykem), čímž se povrch cesty značně poškozoval. Do vzdálenosti jedné míle od hradeb udržovalo cestu město. Náklady se hradily z mýtného. – Lokální cesty vznikaly účelově a jejich situování i povrch byly upraveny podle dopravních prostředků a nákladů, které se po cestě dopravovaly. Náklady musely být podle stavu cesty zajištěny, připoutány, popř. zakryty před nepřízní počasí. – Zemské a krajské k. měly předepsané rozměry, úpravu povrchu a stoupání. Často sledovaly tok řeky, polohu údolí, využívaly terasovitých

terénních útvarů, vrstevnic úvalů, proplétaly se terénními překážkami. Vznikaly úvozy, brody přes vodní toky nebo dřevěné či kamenné mosty. Od 13. stol. se dochovály před branami hradů dřevěné a kamenné můstky v původních rozměrech, které vedly přes ochranné příkopy naplněné vodou. Dřevěné, často kryté mosty vedly např. ke kostelu (Kočí u Chrudimi), vodnímu mlýnu, hospodářským objektům apod. – Zatímco vesnické udržované cesty ležely mezi domy, za vsí musely být vytyčeny kamennými patníky, v zimě tyčemi, pokud nebyly lemovány stromy a keři. – Pěší cesty jsou stále, přechodné a sezonní. Bývaly jiné v létě a v zimě a vytvářely v krajině

i kolem sídel bioplastické sítě komunikací, které charakterizují typ osídlení. Některé byly zaznamenány v katastru obce, aby umožňovaly volný přístup k polím, do lesa, k rybníku, řece apod. Při prodeji pozemku nebo při dědění bývaly často předmětem sporů, a proto staré k. byly potvrzovány výdržným právem u rychtáře. Platnost těchto ustanovení přetrvala i staletí. Citlivé v držbě byly mezníky vyznačené k. mezní, které dělily pole. Stále cesty hrazní oddělovaly od sebe rybníky, lemovaly potok, mlýnský náhon, vedly k dřevěným můstkům přes potok, strž, příkop. – Venkov dokresluje k. pěší, tj. chodníky, pěšiny, cestičky, stezky, které člení krajinu, ale jejich vznik a konfigurace závisely na způsobu nošení břemen, typu dopravních prostředků, profilu krajiny i na zvyklostech místních obyvatel. Typické provozní proudnice v usedlosti nebo jejím blízkém okolí charakterizovaly pracovní aktivity. Lišily se podle způsobu zastavení, situace obytného domu a hospodářských budov, velikosti dvora a zahrady, dispozice různých center činností podle sezony. Na základě změněných klimatických podmínek některé mizely, jiné vznikaly podle práce. Spojovaly chalupy navzájem a vedly k veřejným komunikacím. Vysoký sníh na Valašsku prošlapával dobytek, jiné cesty se protahovaly saněmi a stále k. se vytyčovaly dlouhými tyčemi, které stály při vysokém sněhu často nad sebou. Úvozy v nížinách mívaly šířku jednoho vozu, ale na loukách a kolem polí se rozšiřovaly. – Pro extenzivní způsob hospodaření a pro náhorní planiny byly typické široké k. s větším stoupáním, které se zdolávaly přípravem dalšího zvířete, nebo pomáhali

lidé. V jarním období se vždy vyhledávala pevnější půda a tak vznikala velmi široká a v létě prašná cesta (Rusava, Horní Bečva na Valašsku). Rozšíření cest bylo patrné v terénu s velkým spádem, kde bylo nutné povoz brzdit (sanicemi, řetězy, lidskou silou), nebo u brodu přes řeku či potok, kde se nájezd i výjezd řídil stavem říčního dna. – Pěší chodníky pro lidi nesoucí břemeno se dělily na stoupající a klesající, např. chodníky ke studánkám ve stráních, přímější cesty do kopce s prázdným vědrem, napříč svahem s plným. Pěšiny užívané muži byly strmější, ženské povlovnější. – Cesty pro stahování dřeva pěšími smyky na stráních vytvářely rozmanitě sítě po spádnici, které přetínaly napříč vedené cesty po úbočí, po nichž lesní

dělníci i domorodci dopravovali na zádech letní saně nebo ruční smyky (Nedašova Lhota, Lysá hora, Lomná). Pěšiny pro dopravu sena na krosnách v Krkonoších charakterizovaly místa odpočinku běžce. Náklad dopravovaný na vzdálenost 1–2 km z výše položených polí vyžadoval úpravu cesty prosekaním keřů a navršením nebo vyhloubením sedátek (krosna se opřela o horní výstupek a nosič seděl na nižším stupínku s pokrčenýma nohama, aby bez cizí pomoci mohl pokračovat v dopravě nákladu). – V horském a zvlněném terénu lze snadno přehlédnout a zhodnotit funkci pěšin, v rovině jsou systémy méně patrné. K neviditelným k. patří ty, po nichž běhali nebo klouzali za rosy na travnatých strán-

ních muži s trávou nebo senem naloženým v plachtách (Horní Lomná) nebo na letních saních (*na kozách*). Muži s velkými naloženými plachtami, obutí v krcích, jeli přímo po spádnici, s letními saněmi se jezdilo v obloucích (muž běžel vpředu a řídil pevnou oj). – Zvláštní cesta se stavěla pro letní saně, na nichž se dopravovaly uschlé větve nebo prosekané haluze habrů. Nejvhodnější byl mírný svažité terén s dostatečnou vrstvou suchého listí. Haluze se nejprve ukládaly na hromadách (pro jeden náklad) v přístupných místech. Potom se položily v zamýšlené trase napříč rovné, hladké, tenčí větve o délce asi 150 cm ve vzdálenosti 1–2 m. Tím se dočasně zpevnil podklad a saně mohly klouzat z větve na větev. Takové cesty se upravovaly na vzdálenost 200–500 m podle terénu a v lesním porostu tvořily i velké oblouky. S posledním nákladem se posbíraly nakladené větve a cesta zmizela (Ostravice, Bílá, Velké Karlovice). – Dočasné k. byly chodníky přes bahna a rašeniště, které znali lesní dělníci, lesníci a pašeráci na Šumavě (Horská Kvilda, Mrtvý Luh). Chodci se orientovali pomocí nepatrných znaků (kořeny, trs trávy, souška) a hlavním směrem na ústí z bahen, např. stromem se zásekem, kamenem, skálou, uměle zkrýženými větvemi. – Mezi dočasné k. lze zařadit i chodníky ve sněhu, po nichž se v horách roznášel hnůj (záp. Karpaty, Javorníky). – Vedle suchozemských komunikací byly v č. zemích využívány cesty vodní, a to k plavení dřeva, soli i jiného zboží. Řeky byly upraveny pro voroplavbu jezy a propustmi (Vltava, Otava, Labe, Sázava, Bečva, Morava). Umělý tzv. schwarzenberský kanál na Šumavě sloužil k plavení metrového dříví; byl dlouhý 44,4 km a spojoval povodí Vltavy s povodím Dunaje. Krátké vodní kanály se stavěly i v jiných lokalitách; 2. dorozumívání, výměna informací, styk. V. t. doprava.

Lit.: F. Roubík: *Dějiny silnic*. Praha 1938; J. Vařeka: *Polní komunikace*. NVČ 33, 1956, s. 365–368; R. Jeřábek: *Karpatské vorařství v 19. století*. Brno 1961; L. Baran: *Neviditelné chodníčky*. Frenštát p. Radhoštěm 2002. [lb]

koncovka viz flétna

konfekce, hromadně zhotovované oblečení, převážně továrně produkované. Do odívání lidových vrstev vstupuje na většinu českého území časněji a ve větší míře v mužském oblékání, což vyplývá ze změn ve způsobu obživy, především ze začlenění mužů do průmyslu, dopravy apod. Podle toho se také dávala přednost součástkám a materiálům vhodným pro tyto pracovní

veřejně přiznávají ke křtu. Poté se stávají plnými členy církve s právem přistupovat k přijímání večeře Páně. Z hlediska náboženské komunity je k. iniciačním rituálem a zároveň rituálem přechodovým, upravujícím přechod z dětství do dospělosti. K. se zpravidla účastní rodiče a kmotří a bývá spojena s rodinnou hostinou.

Lit.: A. Adam: *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha 2001. [lp]

konkubinát, relativně stabilní životní společenství muže a ženy bez formálního uzavření sňatku. Na počátku 21. stol. se tato forma, zejm. pokud jde o soužití nežentálních a neprovdaných partnerů (*druha* a *družky*), označuje spíše jako nesezdané soužití, kohabítace, faktické nebo konsenzuální manželství, lid. *žít na hromádce* apod. V širším slova smyslu se používá termínu k. i pro stabilní sexuální vztah muže a ženy bez společného bydlení, přičemž jeden (nebo i oba) žijí v dosud platném manželství s jinou osobou. Ve starém Římě byl k. legálním svazkem, nicméně nižší kvality než manželství. Kanonické právo jej neuznávalo, sexuální styk mimo manželství byl podle něho zásadně trestný. V právním řádu většiny evropských zemí je k. legalizován, v některých zemích je však právně ignorován a jinde může být i trestný jako zdroj veřejného pohoršení. Kromě absence sňatku se k. liší od manželství i absencí povinností mezi partnery. Jeden z nich nemůže na druhém právně vymáhat ani povinnost věrnosti, ani pomoci, ani spolubydlení. I v legalizovaném k. jsou druh a družka často diskriminováni, např. v dědických nárocích, fakticky však mohou být i zvýhodněni (např. při souběhu důchodů). K. se v minulosti stával východiskem pro dvojice, jež z různých důvodů nechtěly nebo nemohly uzavřít sňatek. Ve středověku byl běžný v řadách kléru, odsouzeného k celibátu. Např. kolem r. 1380 bylo zjištěno na 268 venkovských farách pražského okolí 160 kněžských konkubin, z toho 85 s dětmi. Po r. 1726, kdy byl v Čechách stanoven pevný počet židovských rodin, se k. masově rozšířil mezi Židy (zčásti ovšem šlo o tajná manželství), takže v 1. polovině 19. stol. se až 40 % židovských dětí rodilo mimo manželství. V 19. stol. byl k. rovněž častý v řadách proletariátu, zejm. v pohraničních německých oblastech (Krušnohoří). K jeho vzniku vedla kromě upadajícího vlivu církve také obecně sdílená představa, že muž může uzavřít sňatek jen za podmínky, že je dostatečně hmotně zajištěna existence jeho budoucí rodiny. Takové svazky byly často dodatečně legalizovány sňatkem. Na

přelomu 20. a 21. stol. se stalo nesezdané soužití masovým jevem ve vyspělých západoevropských zemích, kde se až polovina dětí rodí mimo manželství. Odtud začíná nový typ reprodukčního chování pronikat i do č. zemí.

Lit.: L. Kárníková: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965; L. Rabušic: *Nesezdané soužití v zemích západní Evropy a USA*. Demografie 28, 1986, č. 2; I. Možný – L. Rabušic: *Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia*. Czechoslovak Sociological Review, srpen 1992. [em]

konopí, rod přadných rostlin, jejichž vlákna se užívala ke tkaní textilií a splétání provazů a lan. Semena sloužila k tlačením oleje. Za domov k. (lat. *Cannabis*) se považuje oblast jihozápadně od Kaspického jezera, východně od Kavkazu nebo Indie. Druh rostoucí v Itálii je neobyčejně vysoký (až 3 m); v č. zemích se pro vlákno i semena pěstuje k. ruské (sibiřské), dozrávající v původní vlasti během krátkého léta. – K. je kulturní rostlina mladší než len. Z doby kamenné se nedochovaly žádné doklady o jeho užívání, Egyptané a Féničané k. neznali, Řekové ani Římané je k odívání nepoužívali, jen Trákové z něho v 5. stol. šili oděvy. Slované k. pěstovali od 8. stol., ale doklady konopných látek jsou na západoslovanském území vzácnější (konopné nažky z 8.–9. stol. v Kloboukách u Brna) než u Slovanů východních. – V č. zemích se k. pěstovalo po celé 2. tisíciletí. Dосvědčují to místní jména (ves Konopiště u Prachatic, osada Na Konopici u Přelouče, hrad Konopiště) i písemné záznamy poddanských povinností (urbář strahovského kláštera z r. 1143). 1390 byli poddaní obce Dřevice u Helfenburku povinni k. vytrhávat a sbírat na panských zahradách, 1379 v Maršově na rožmberském panství byla vybírána roční dávka dvou hrstí k. Také hospodářské instrukce (např. frýdlantské z r. 1628) určovaly výnosy k. Na střední a jihových. Moravě se rozšířilo pěstování k. v 17. stol. Zůstalo nepostradatelným, doma spřádaným textilním materiálem po celé 19. a začátek 20. stol. V Čechách se přestalo k. pro domácí potřebu pěstovat a zpracovávat v 19. stol., ale konopická se slavila ještě na konci 20. stol. v mnoha obcích na šumavském podhůří. – K. vyžadovalo dobře prohnojenou a několikrát zoranou půdu. Semeno se silo koncem dubna a v květnu tak hustě, *aby se vešlo devět zrněk pod palec*. Na rozdíl od lnu vyrůstají z konopného semene rostliny samčí (poskonné, poskorné) a samičí (materné, hlavaté, hlavatka). K. roste bujně, takže samo ničilo plevel a pole se nemuselo plít.

činnosti (cajkové kalhoty, masivní boty, v 1. polovině 20. stol. gumové holínky apod.). Také konfekční prádlo pronikalo rychleji do mužského než do ženského odívání a jeho kompletní převzetí se časově krylo se záměnou mužského i ženského lidového oděvu za městskou, převážně konfekční módu. Akceptování této indiferentní oděvní kultury bylo jednou z příčin odkládání tradičního kroje i zániku jeho výroby, zvl. poté, co se běžným oděvem mužů stávaly od 2. poloviny 19. stol. konfekční obleky nejen pro všední, ale také pro sváteční dny a slavnostní příležitosti. – Prvními známkami uplatňování konfekčních součástek v ženském odívání byly v 19. stol. šátky, na přelomu 19. a 20. stol. vlňáky, punčochy a tovární obuv. Konfekčně vyráběné oděvní součástky se kombinovaly s pozůstatky tradičního kroje, jak to lze pozorovat ještě na počátku 21. stol. při využívání lidového oděvu o svátečních a slavnostních příležitostech v některých oblastech Čech a hl. Moravy a Slezska.

Lit.: I. Melkus: *Podomácká krejčovská výroba na Boskovicku*. Socializace vesnice a proměny lidové kultury 3. Uherské Hradiště 1984, s. 128–132; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 52–100; *Textilnictví. Výroba oděvů*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 272. [aj]

konfirmace, obřad v protestantských církvích, obdoba biřmování. Mladí lidé ve věku 14–16 let (konfirmandi) skládají nejprve zkoušku ze základních znalostí věrouky a církevní historie a slavnostním aktem se

Po dvou měsících od zasetí se po odkvětu (v červenci) ještě zelená poskonná stébla opatrně po jednom vytrhávala, na kraji pole svazovala ve snopky a ihned na 4–5 dnů ukládala do *močidla* (vodní nádrž). Po vytažení z močidla se stébla rozprostřela na louce k rosení (na dva týdny). Během této doby se dvakrát obrátila. Urosená a svázaná do snopků se odvezla domů, kde čekala na další zpracování. – Hlavaté k. se trhalo nejčastěji v září, podle počasí ještě při sv. Václavu (28.9.). Vytrhaná stébla se svazovala do snopků, které se nechávaly jeden až dva týdny doschnout na poli, seskupené v řádkách o 3–5 snopcích, aby semena dozrála (*došla*). Semena se vymlátíla cepy nebo drhla na drhlu. Po odstranění semen se hlavaté k. ve snopcích dva týdny močilo. Umočené se prostíralo na louce do jehlanů (*poklíčky, skřídělky*) na 2–3 dny k sušení. Za deštivého počasí se dosoušelo doma na peci, v peci nebo v sušárnách na ovoce. Pak se k. zpracovávalo za slunečných podzimních dnů na stejném nářadí jako len: třelo se na mēdlici, potíralo na patěrače a v ochlovalo. – Poskonné rostliny se zpracovávaly odděleně od hlavatých, neboť jejich vlákna se lišila kvalitou. Poskonná se blížila jemnosti a měkkosti lnu, materná byla silnější a pevnější. Zamotané vlákno odpadávající z vohle byla koudel, druhá kvalita byla pačesné vlákno a třetí kvalita vlákno. Někdy se oddělovala ještě vlákna dolní třetiny stonků od kořene jako hrubší. Vyčesaná vlákna se svazovala do věnců (*kytek, kocúrů*) o 10–12 uzlech (*sucích*). Z nejlepších vláken se předla příze ke tkaní plátna na oděvní součásti, z pačesného na slavníky a pytle a z koudel se předly nitě na šití nebo se z ní splétaly provazy a provázky na vázání sítí a tenat. V. t. olejiny.

Lit.: F. Zapletal: *Len a konopě na Hané*. ČL 14, 1905, s. 438–439; V. Cílek: *Konopická*. ČL 15, 1906, s. 324–327; Č. Zíbrt: *Toč se a vrč, kolovrátku. Obrázky z přástek bývalých*. Praha 1909; J. Húsek: *Zaměstnání obyvatelstva na moravském Slovensku IV. Polní hospodářství*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 280–314; A. Daněk: *Konopická na Strakonicku*. ČL 25, 1925, s. 61–65; V. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; A. Gottlieb: *Vaříme s konopím*. Praha 1995. [jst]

konopice, obřadní fašankový tanec ve 2/4 taktu z Horňácka. Jeho původním smyslem bylo magicky zajistit růst konopí. Tanec začínal zpěvem a chůzí v řetězové formě v neuzavřeném kruhu, který se s narůstajícím počtem účastníků změnil v uzavřený. Podstatou tance zůstalo opa-

kování základního hudebně-pohybového schématu (chůze a zpěv v kruhu), jeho formy se však časem proměňovaly. Pův. se tance zúčastňovaly jen ženy, které se připojovaly po jedné k rostoucímu chorovodu. Se ztrátou obřadní funkce se zkrátila délka tance (vymizelo postupné připojování, tanec zahajovaly všechny ženy najednou v kruhovém uspořádání), vokální doprovod byl rozšířen o doprovod hudební, který se nejprve střídal se zpěvem, v poslední fázi vývoje tance zpěv vymizel vůbec. Do k. se po skupinách začali zapojovat také muži, což souviselo s převládajícím zábavním charakterem tance a s jeho bezprostřední návazností na repertoár taneční zábavy. Ve variantě tance ze Suchova, kde se vyskytuje pod názvem konopě nebo konopná, se dochovalo vyskakování mužů uvnitř kruhu, jež se vztahovalo k představě o výšce konopí. Taneční projev je rovněž součástí konopické, lidového zvyku, zábavy a slavnosti, rozšířen v českém i německém Pošumaví a na j. Prácheňsku. V. t. zvyky při zpracování lnu a konopí.

Lit.: Z. Jelínková: *Ostatkový tanec „konopice“ v Nové Lhotě na Horňácku*. ČE 10, 1962, s. 127–165; J. Režný: *Konopická*. České Budějovice 1987. [zj + mp]

konopická viz dokončení práce, konopice

kontrabas viz basové smyčcové nástroje

kontrafaktura viz obecná nota

kontratanc [z angl. + franc.], kadryla, čtverylka – skupinový tanec, v němž se jednotlivé páry ze základního postavení (v řadách, v kruhu, ve čtverci, v zástupu nebo v kolonách) střídavě setkávají v různých tanečních formacích. Počet dvojic event. trojic je pevný nebo libovolný, sled figur je buď uzavřený, nebo progresivní, tj. s postupným začleňováním párů do taneční akce. Byl to pův. historický společenský tanec zábavního charakteru, který vznikl z potřeby pohybové komunikace mezi jeho účastníky. Inspiroval se staršími lidovými tanci, které zpětně ovlivňoval. Stal se také předlohou k některým pozdějším lidovým tancům řadového, kruhového a čtvercového typu s upořádáním v zástupu nebo v kolonách s postavením tanečnicka

Tanec čtyřpárová. Přím u Rychnova n. Kněžnou, Vycpálek 1921, s. 77

a tanečnice volně proti sobě. – O původu k. je veden spor mezi Angličany a Francouzi. Skutečností je, že první tištěný soubor společenských kontratanců nazvaných *Country-Dances* vyšel 1650 v Anglii, zatímco francouzský pojem *contre-danse* se objevil až o století později. Nesporné je však průběžné vzájemné ovlivňování. Všem společenským kontratancům jsou společné některé základní figury, skrývající se pod různými jmény. Např. koš (*basket, canasta*) a girlanda (*guirlande*) jsou stejné figury, podobně jako kříž (*cross, cruz*), hvězda (*star*) a mlýnek (*moulinet*). Krokové varianty společenských kontratanců se v různých zemích a obdobích obměňovaly. V 18. stol. se zjednodušovaly, zatímco v období obrozeneckého romantismu se zdobily výponem na špičky a oblými pohyby paží. K dalšímu zjednodušení kroků a zrychlení tempa k. přispěl v 1. polovině 19. stol. vliv valčíku a polky. – Od poloviny 18. stol. se s ustalováním určitých typů k. objevují názvy *potpourri* (řazení oblíbených figur k. do malých suit na základě metrického kontrastu) a *quadrille* či *quadrille française*. Francouzská čtverylka se stala standardizovaným, v Evropě obecně známým tanečním typem a byla mnohokrát zpracována hudebními skladateli, jako např. J. Offenbachem (1819–1880), J. Straussem (1825–1899), J. Lannerem (1801–1843), F. Škroupem (1801–1862), K. Kovarovicem (1862–1920). V 19. stol. se objevila nová forma zv. *cotillon*, rovněž sestavená z kontrastních hudebních ploch, ale bez pevného pořádku. Obrodu kontratanců vyvolalo jejich spojení s prvky lidových tanců. Forma čtverylky sehrála významnou úlohu v obrozeneckém hnutí mnoha národů, pokrokoví vlastenci skládali hudební i taneční suity z národních prvků. Takovým příkladem je i Česká beseda, která vznikla 1862. Převzala sice francouzskou kompozici i řazení, ale byla sestavena z lidových tanců. Vliv francouzské čtverylky prozrazují mnohé české a moravské lidové tance 2. poloviny 19. stol. Většinou mají pevnou vazbu na konkrétní nápěv ve 2/4 nebo 3/4 taktu. V těchto čtverylkách, nejčastěji prováděných chůzí, poskočným, přísunným a přeměnným krokem, krokem třasáku či cvalu, se objevují motivy lidových tanců. Jejich názvy se v různých oblastech liší. Z Rychnovska pochází záznam čtverylky čtyřpárové, z téhož kraje pochází kuželka, zapsaná také na Bydžovsku. Na Moravě se kontratance vyskytovaly pod souhrnným názvem křížáky, některé z nich nesou i vlastní název jako podvlékačka, kotolion, rožek, křížovy či bukovinka.

Lit.: J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 77, 90; C. Sachs: *Eine Weltgeschichte des Tanzes*. Berlin 1933; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951; J. Pohanka: *Dějiny české hudby v příkladech*. Praha 1958; J. Michal a kol.: *Písňe a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 131; K. Petermann: *Gesellliche Tänze*. Leipzig 1968; J. M. Guilcher: *La contredanse et le renouvellement de la danse française*. Paris 1969; E. Kröschlová: *Dobové tance 16. až 19. století*. Praha 1981. [hl + bč + ds]

konzervování a ukládání potravin, způsob úpravy a skladování plodin a poživatin, aby nepodléhaly zkáze. K. a. u. p. bylo důležité především tam, kde jídla připravovali z vlastních zdrojů. V době vegetačního klidu mohli absenci některých rostlinných i živočišných produktů nahradit konzervovanými. V některých případech mají způsoby k. a. u. p. dávnou kontinuální tradici (sušení, uzení, kvašení), v jiných jde spíše o občasnou činnost zahrádkářů, chalupářů a chatařů. – Z rostlin se sbíral a sušil planě rostoucí kmín, kopr, listy a plody rostlin na čaj nebo jako lék a ty druhy, které se používaly ke kořenění. Sušením se od pradávna konzervovaly houby. Pokrájené na plátky se rozprostřely na půdě a suché se uchovávaly v plátěných pytlících. Někde houby navlékali na nitě a sušili venku nebo na půdě. Podobným způsobem navlékali a sušili řepu, třeba u kamen ve světnici. U chudých lidí se v zimě upravovala jako čerstvá. V hladových letech byla nouzovou stravou, sušená se semílala a přidávala do chlebové mouky. – Ovoce z podzimní sklizně se konzervovalo více způsoby. Poživatiny určené pro brzké konzumování se ukládaly do komory a do sklepa. Jablka a hrušky někde vkládali do sena či slámy. Větev se švestkami místy zavěšovali do studní nad vodní hladinou, švestky vydržely čerstvé až do Vánoc. Ve vinorodých krajích hrozny také po určitou dobu uchovávali zavěšené v komorách. Valná část jablek, hrušek a především švestek (*trmek*) se konzervovala sušením. Kde šlo o menší množství, sušili pokrájené ovoce na peci po pečení chleba, jinde v otevřené troubě kamen. V některých ovocnářských krajích stavěli samostatné sušárny, vytápěné zespoda dřevem. Pokrájené hrušky nebo jablka, rozprostřené na lískách, se sušily průměrně 2–3 dny. Během sušení se ovoce obracelo, lísky se přemísťovaly. Švestky se sušily samostatně o málo kratší dobu. Někde si ponechávali všechno sušené ovoce, jinde počítali s prodejem do měst. I v městské kuchyni mělo toto ovoce své místo, ale ne tak významné jako ve stravě vesničanů. Jedlo se samotné, k zahrnutí žízně, braly si je děti s sebou do školy, bylo i součástí koled a upotřebilo se v řadě pokrmů. – Dalším způsobem konzervování ovoce bylo vaření. Na povídla se rozvářelo

především čerstvé švestky, při menší spotřebě i švestky sušené. Kde se rozvářelo větší množství švestek na povídla, měli malou pícku se zabudovaným kotlem. Byla umístěna přímo v sušárně nebo v síni ve stavení. Jen málokde švestky před vařením vypeckovali a teprve rozvařené je cedili: v malém množství přes hrnec-děravec, ve větším množství přes necičky s otvory. V menší míře se na povídla rozvářela jablka a hrušky, místy třešně, borůvky, bezinky. Povídla sloužila jako pomazánka na chléb, náplň do moučných i bramborových pokrmů, do pečiva, k přípravě polévek a omáček. – Sušením se konzervovaly i některé potraviny živočišného původu. Na čerstvém vzduchu se sušily homolky či tvarůžky, jež se rozkládaly na prknech, přikrývaly lehkou tkaninou, aby na ně nešly mouchy a nevyzobávaly je ptáci. Někde se sušily ve speciálních pecích či posadách o několika patrech. Klece se zavěšovaly do proudícího vzduchu na půdě nebo v podstřeší. Vysušené homolky se v klecích ponechávaly, nebo je postrouhali a v plátěných sáčcích uchovávali; sloužily jako posypka pokrmů. – Dávným způsobem konzervování bylo uzení. Týkalo se především vepřového masa, hřbetního sádla, popř. klobás. Místy se udívalo i maso skopové, na Šumavě někde ještě počátkem 19. stol. udili hovězí i telecí maso. Vepřové maso z domácí zabijačky, očištěné a rozčtvrcené, nechávali 2–3 týdny uležet v láku (*pácu*); pak je zavěšovali na příčky do komína spolu s podobně připravenými poltami hřbetního sádla. Na jihových. Moravě a ve Slezsku, kde byla slanina zvláště oblíbena, udili téměř všechno hřbetní sádlo. V Čechách se naopak hřbetní sádlo z větší části přepouštělo. Vyuzené maso, slanina i klobásy se uchovávaly zavěšené v komoře nebo na půdě. Na Těšínsku je ukládali do speciálních skříní, *špirmiků*. Byly pletené z proutí nebo z loubků, takže dobře větraly a obsah chránily před škůdci. Zřejmě starým způsobem konzervování vnitřního sádla, zaznamenaným na Karvinsku, bylo potření česnekem a solí. Sádlo formovali do tvaru bochníku, *pecinku*. Pak je vkládali do podbřišní blány a ponechávali na půdě. Hleděli je však zkonsumovat brzy, především na zásmažky. Kde vnitřní i hřbetní sádlo přepouštěli, brzy po zabijačce je krájeli a škvařili. Čisté sádlo se slévalo do hrnců-sádláků nebo do *štanďlíků*. Část sádla se škvarky se ponechávala na maštění a na mazání chleba, někde ke smažení svátečního pečiva. Přepuštěním se konzervovalo i máslo (pokud se tak dělalo ještě na otevřeném ohništi, snadno vzňalo a mohlo způsobit požár). Přepuštěné máslo (*šmolec*, *šmalc*) se uchovávalo v hliněných hrncích. Část másla u dna nádoby, v níž se přepouštělo, se nazývala *cmer* nebo *cmour* a využívala se v pokrmech. Přepuštěné máslo se používalo především v post-

ních dnech. Máslo se konzervovalo i prosolováním. – Jedním z nejstarších způsobů konzervování je kvašení. Jím se konzervuje zelí (v okolí Vysokého n. Jizerou zelí červené). Podobně se snad ještě dříve konzervovala řepa, místy okurky: nakládaly a konzumovaly se v létě, zelí se nakládalo až v pozdním podzimu. Očištěné hlávky zelí se postrouhaly na kružadle. Zelí se posolené a promíchané s pokrájenou cibulí kladlo do štanďlíku nebo do bečky po vrstvách, které se důkladně ušlapaly nebo upěchovaly dřevěným tloukem. Pro ochucení se přidával kopr, višňový nebo vinný list. Někdy se do zelí ke dnu nádoby dávala menší jablka, která byla pochoutkou hl. dětí. Zelíná voda (lák) byla zvl. ve venkovské domácnosti žádaným a zdravým nápojem. V potravě hrálo zelí jednu z nejvýznamnějších rolí, v syrovém stavu i vařené. Bylo základem pro přípravu dalších pokrmů. – Mezi novější způsoby konzervování, užívané převážně až v průběhu 20. stol., bylo zalívání pečeného masa i klobás sádlem do patentních sklenic, zaváření ovoce ve sklenicích, vaření džemů a zavařenin. Konzervování zeleniny se děje sterilováním, vejce se nakládala do vápenné vody, vodního skla a do dalších přípravků; do octa se nakládají houby a rajská jablka; houby se uchovávají také mezi vrstvami soli ve sklenicích. Tyto způsoby konzervování byly především městskou záležitostí, po 2. světové válce se ujímaly i na venkově. Později se rychle rozšířil způsob konzervování mrazením: v lednicích a hl. v mrazácích se uchovávají potraviny i hotová jídla. – V minulosti se potraviny ukládaly v chladnu (komora, sklep), ve vodě (haltýř), v ledu (na vesnici byla lednice výjimečně ve sklepě nebo jako samostatný objekt u hostinců a řezníků), v suchu na vzduchu (půda, podstřeší, komora).

Lit.: M. Hradilová: *Konzervování potravin*. Praha 1923; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 59, 276–278, 286–287, 299–302; D. Stránská: *Pletené skřínky*. ČL 49, 1962, s. 16–23; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 74–75, 84. [jš]

kopa, kopka, kupa, kupka – pravidelná hromada píce, sena nebo slámy připravená k sušení, k ochraně před promoknutím, popř. ke konzervaci či k odvozu. V malých kopcích probíhalo enzymatické kvašení, samozáhřevem se vypařovala část vody a narušovala se nestavitelná vláknina. Seno se kupilo, kopovalo do malých kopek, pokud možno hned první den sušení pomocí hrábí. Druhý den se kopy po oschnutí rosy rozhazovaly a pak se již většinou k večeru seno opět hráběmi nebo vidlemi kupilo do velkých kopek. Náručně sena se kladly do kruhu, k vrcholu se k.

zužovala. Dobře kladená k. byla pevně svázána jednotlivými náručemi sena a odolávala i poměrně silnému větru. K. se urovnala, hráběmi učesala tak, aby voda při dešti dobře stékala po povrchu a ani u země nezatékala pod k. V horských oblastech se kopky občas chránily před deštěm plachtou, kusem starého oděvu, později igelitem. Malé kopky byly většinou 80–100 cm vysoké, velké kopky převyšovaly 2 m. V kopcích se sušilo většinou seno zelené, ale od 19. stol. občas i seno hnědé. Seno z kopek bylo chutnější, vonavější a lehčejí stravitelné. – Od 2. poloviny 20. stol., kdy se rozšířila možnost dosoušet seno ve skladovacích prostorách (s ventilátory), nemělo již kopekání píče takový význam. Tradiční kopky se stavěly jen na menších plochách luk, v zahradách a podobně. V. t. luční hospodářství.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 22–23. [zt]

kopáč 1. nářadí pro práci s hnojem nebo ruční manipulaci s rostlinným materiálem, sestávající z dřevěné násady a železné, pův. dvouzubé nebo třízubé pracovní části, se zuby postavenými více či méně kolmo k tuleji a násadě. K. byl běžným nářadím v zemědělské usedlosti a používal se při kydání hnoje ve chlévech, úpravě hnoje na hnojišti, nakládání a odvozu hnoje na pole. K. umožňoval snazší zasekávání a trhání hnoje z hromad než vidle, motyka, lopata nebo rýč. Železná pracovní část k. byla zhotovována venkovskými kováři, později (s ocelovými zuby) se vyráběl továrně. Kovářské kopáče mají zuby čtyřhranné, továrně vyráběné většinou v průřezu kruhové. Původní nářadí bylo nahrazováno kopáči se čtyřmi i více zuby. K. se používal též k ruční manipulaci s další rostlinnou hmotou (k stahování rostlinných zbytků, natě, plevele, kompostu, sena apod.); 2. člověk, který kope. [zt]

Kopaničář, obyvatel tzv. Kopanic na moravsko-slovenském pomezí, tj. rozptýlených sídelních jednotek (samot) na stráních Bílých Karpat. Území pokrývaly souvislé hluboké lesy, až koncem 17. stol. majitelé světlovského panství (patřila k němu i značná část Bílých Karpat na moravské straně) začali svým poddaným z údolních vesnic (např. Starého Hrozenkova) povolovat mýcení a vypalování karpatských lesů k získání půdy, na níž by se mohli usadit a hospodařit. Tímto způsobem, obdobným pasekářské kolonizaci na Valašsku, vznikaly v karpatském regionu usedlosti (představované obydlím a nejnětějšími hospodářskými stavbami) situované přibližně uprostřed plochy takto získaných polí a pastvin. Zůstávaly obklopeny původním lesem, dokud jiný hospodář (mnohdy dospělý syn už usazeného hospodáře) nezačal mýtit soused-

ní plochu lesa pro vlastní potřebu. Jednotlivé kopaničářské usedlosti byly proto od sebe značně vzdáleny a nevytvářely pravidelnou sídelní formu; z hlediska prostorového vztahu k sousedním dvorcům byly situovány zcela nahodile. Počáteční hradby lesů mezi nimi se stále tenčily, až úplně zmizely. Z těchto samot pak v průběhu 18. stol. vznikaly kopaničářské kolonie a osady, k nimž na Starohrozenkovsku patří Žitková, Vápenice, Vyškovec a Lopeník. Obecně mají názvy *kopanice* a *kopaničář* původ ve způsobu prvotního obdělávání zemědělské půdy z vymýceného lesa na horských stráních, kterou zpočátku nebylo možno obdělávat jinak než kopat motykou. V. t. Moravské Slovensko a Moravští Slováci. Lit.: L. Niederle: *Ves, obydlí, dvůr*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 41–96; J. Húsek: *Hranice mezi zemí Moravskoslezskou a Slovenskem. Studie etnografická*. Praha 1932; J. Štika: *Vzdělávání dočasných polí z lesní a pastviné půdy na moravsko-slovenském pomezí*. In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Ostrava 1974, s. 27–35. [zm]

kopaničářský kroj, lidový oděv karpatského typu na Slovácku. Nosil se ve Starém Hrozenkově, Žitkově, Vápenici a Vyškovci a na okolních Kopanicích. Obyvatelé tohoto horského kraje chodili za prací jinam, např. na sezonní práce do Uher. V mnoha detailech se k. k. přibližoval krojům na slovenské straně hranice a měl mnoho společného s oděvem v Břežově. – Ve 2. polovině 19. stol. se mužské všední

oblečení skládalo z hrubší košile tunikového střihu s kratšími volnými rukávy, která byla červeně vyšita na stojatém límci a u rozparku na přednici (u *puntu*), z konopných gatí a obnošených svátečních součástí. Na nohy se obouvaly krpce nebo hrubé boty. – Jemnější sváteční košile měla rukávy u zápěstí stažené do barevných lemůvek, s výšivkou přes vrapy, stojatý límeček a punt vyšitý černě s barevnými detaily. Spolu s ozdobným volným švem, *stínkem*, ji zdobilo pod ramenem tři až sedm černých nebo modrých linek. Ke konci 19. stol. nosili staří muži ve svátek nohavice z bílého hrubého sukna, zdobené modrým nebo černým šňůrováním, nohavice mladých byly už černé se šňůrováním modrým. Vesta (*prucel*) byla černá soukenná, zdobená výšivkou a krepinkou, vzadu vyrůstala ze srdce kytice tulipánů, na přednicích tvořila horizontální linky, na obou koncích s knoflíkem. Halena měla zdobené výložky a velký límeček. V zimě obouvali staří muži krpce (*bačkory*) a přes kalhoty přetahovali pletené vlněné *pančuchy*, sahající do poloviny lýtek; zdobily se nad kotníky černou vlnou a hustě ovazovaly černými *ovlaky* (šňůrami) od krpců. Kozich byl krátký dubený, zdobený aplikací červenými kůžemi, při nepohodě se přes něj přehazovala halena. Na práci do lesa se braly palcové rukavice, pletené na formě. Vlasy nosili dlouhé, uprostřed rozčesané, klobouk menší, zdobený žinylkou a zelenou pentlí, s malými kosírky. V zimě jej nahradily *čepky* (dříve *tchořovice*) s aksamitovým zeleným vrškem, pak s vyšším okolkem z beránčiny a nakonec běžné *baranice*. V 1. polovině 19. stol. se na svatbu nosily tmavomodré mentýky, opávané textilním pásem, *sakem*. – Ženský kroj všední a sváteční se lišil stupněm obnošenosti. Skládal se

z konopného rubáče, rukávců příramkového střihu s dlouhým tílkem (*stánky*), stojatým límcem a rukávy bez volánu (*kadlí*), sahajícími pod loket, z leknice a zástěry. Bílá plátěná leknice měla hustě vrapenou zadní zástěru, spojenou vyšíváním pruhem plátna (*ljamec*) se živůtkem (*živôtek*). Výšivka leknice byla geometrická, provedená vlnou a bavlnkou, vývojově nejstarší se nacházela na ljamci a přes vrapy, následovala na límci a na příramcích rukávců, nejmladší byla křížková na živůtku. Zástěra (*záscera*) se šila ze dvou kusů tmavomodrého plátna, spojených stínkem, vyšívala se střídavě. Honosná byla bílá s příčnou vložkou tzv. *žilinské roboty* (prolamovaný pruh s pávy, prodávány podomními obchodníky ze Slovenska). *Prešpurská zástěra*, přinášená z práce v Uhrách, byla modrotisková s oboustranným žlutým, zeleným a bílým vzorem (jednodušší strana na všední den, lícní se složitějším vzorem na svátek), nebo se používal různý potištěný materiál a dole se zdobila našitými pentličkami. Kolem těla se dvakrát uvazoval široký pás (*sak*), starší v 1. polovině 19. stol., z karmazínových či červených šňůr, zeleně převazovaných, na konci s třapci (nosili jej pův. muži od Valašska po Podluží), mladší byl z červené vlny, pletený na desce. Na nohy se obouvaly punčochy, krpce s ovlaky nebo vysoké hrubé boty. Svoobodné dívky vázaly na hlavu turecký šátek pod bradu a dozadu *na babušu*, vdané přes podložku, obalenku (*kontulu*) *na zaušničky*. Do r. 1885 nosila děvčata do kostela šatku, ženy čepec a šatku. Za chladna se kolem hlavy, přes prsa a dozadu ovazoval ještě bílý *obrus* a nosila se (jako v Březové) halena převazovaná *sakem*. Kožichy byly krátké, rovněž

podobné mužským. Se svatbou souvisela zvláštní úprava hlavy nevěsty a částečně i družice. Nad vrkoč obalený pentlemi se dopředu kladla vyšívaná šatka, pak zdobená stuha *párta*, věnec a růžice z červených pásem hedvábí (*podvazky*) a pod týlem mnoho pentlí; na oddávky rozmarýn. Kolem rukou se odzadu ovinul přehoz z pruhu plátna, na koncích s proužky a třásněmi, nebo *úvodnické prosceradlo* bohatě vyšité na podélné středové vložce a kolem ní; nosívalo se také při křtu a úvodu kmotrami a družicemi. V zimě se oblékaly tmavomodré mentýky a boty s navrapenými holinkami, na nártu a podpatcích bíle vyšité. V meziválečném období se poprvé vyměňovala obuv a pokrývka hlavy, kabátky se přizpůsobovaly ostatním na Slovácku.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovácku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 206–211. [ml]

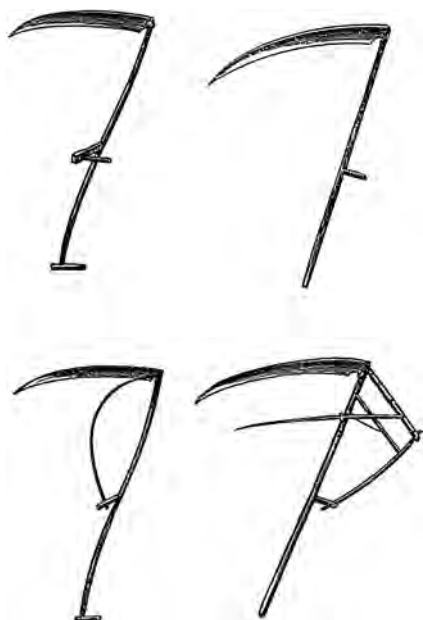
kořenář viz bylinkář, léčitel

koření, čerstvý nebo usušený rostlinný materiál evropských, subtropických nebo tropických rostlin s výraznou až ostrou chutí a silnou vůní. Používání k. v evropské kuchyni má dvě stránky: je výrazem potřeby lidí obohacit monotónní stravu, a je také významným faktorem kulturním: citlivým *barometrem* sociálního zařazení konzumenta, resp. okázalou demonstrací luxusu. – Kořeny středověké vášně Evropanů pro k. sahají až do starověkého Říma. Jeho spotřeba začala narůstat zejm. v 16. stol. v důsledku zvýšených dodávek cizokrajného k., které následovaly po objevné cestě Vasco da Gamy k břehům indického subkontinentu. Přesto i v následujících

dvou staletích zůstávaly dovážené druhy k. luxusním zbožím. Navzdory jeho rostoucí oblíbenosti se pokrmy ochucené pepřem, skořicí, hřebíčkem, muškátovým ořechem, badyánem, šafránem či zázvorem až do 20. stol. objevovaly v Čechách a na Moravě pouze na stolech zámožných sociálních vrstev, anebo při svátečních příležitostech. V měšťanské kuchyni byly v oblíbenosti cukrářské výrobky (např. perník, zázvorky). Kuchyně chudých byla odkázána na místní k.: aromatické byliny, jako byl tymián, majoránka, saturejka, anýz, kmín, koriandr, kerblík, kopr, estragon, bazalka, máta, šalvěj, ruta, ale jako k. se využívaly i houby, cibule a česnek. Řada těchto rostlin, pěstovaných nebo sbíraných v přírodě, byla používána nejen k dochucení pokrmů, ale v mnoha podobách také v domácím lékařství. V t. léčení lidí.

Lit.: Z. Žáček: *Vůně koření*. Praha 1981, 2. vydání. [ašk]

kosa 1. ruční nářadí na sečení píce a obilnin. K. je doložena archeologickými nálezy od pravěku, na českém území nálezy z laténského a později ze slovanského období (Lety u Řevnic, Mikulčice a další lokality). Ve starším období byly obvyklé kosity krátké, svírající s kosištěm tupý úhel; používaly se k sečení trávy. Od 14. stol. se na území č. země zaváděla k. delší, svírající s kosištěm ostrý úhel. Způsob práce s delší k. byl jiný. Krátké kosity vymizely ve 14. až 15. stol. K sečení obilí se dlouhé kosity začaly používat od 15. stol., ale převládly teprve v 18. a 19. stol. – K. travní v 19. a 20. stol. sestávala z ocelového listu (kosity) a dřevěného kosiště. List byl ke kosišti připevněn pomocí železné objímky (*kosířku*), dřevěného klínku a kožené podložky. Na kosišti byly obvykle dvě ručky (*berle*), někdy jen ručka ve středu kosiště. Délka listu byla 60–90 cm, kosiště 140–180 cm. Při sečení pícnin se k. vedla obloukovitým pohybem tak, aby vlastní k. odřezávala stébla a lodyhy asi 4,5 cm nad zemí a pata k. s kosištěm pokládala podřezané pícniny na volnou plochu do souvislého řádu (pokos). – Kosity obilní se dělí na dva základní typy: starší s ocelovým listem až 140 cm dlouhým a kosištěm opatřeným hrabíci, mladší s kratším listem a kosištěm vybaveným jednodušším a především lehčím odhrnovacím *křídlem*. Pro starší typ obilní k. se používalo označení *hrabice*, pro novější *bachlice*, *hasák*, *chlopák*, *lepák*, *luňák* a mnoho dalších názvů. Hrabice obilní k. byla složena ze sloupku se 3–7 dřevěnými rožni, branky či struníku, drátěných strun, prutu, ručky a kratšího kosiště. Novější obilní k. měla odhrnovací křídlo tvarované z dřevěné lišty (prutu) zpevněné příčkami a potažené pytlouinou nebo vypletené jako řídké pletivo. Vyskytují se též kombinace

Kosy k sečení píce a obilí – zleva travní kosa a obilní kosa bez rožňů a obloučku, dole obilní kosa s obloučkem a kosa s rožňi. Čechy, 1861

obou typů obilních kos s použitím 1–3 samorostlých rožňů či křídel částečně tvořených dřevěnými destičkami. List se na kosiště upevňoval stejným způsobem jako u k. travní. – K. hrabící se sekalo krátké obilí, především ječmen, oves a někdy i pšenice na řad, nebo vyšší obilí (hl. žito a pšenice), které se přisekávalo a přihánělo i k. s plachetkou k obilí ještě stojícímu a ihned se odebíralo. Sekání hrabící bylo těžké a technicky náročné: záběr asi 2 m a hloubka záběru 20–25 cm. Za den se posekalo asi 0,2–0,6 ha (1–3 měřice) obilí. Sekáč přenášel k. na rameni. – Kosy se ostřily naklepáváním na klepadle a při práci přebušovaly brouskem z přírodního, později umělého kamene. Člunkovité brousky

Obilní kosa – hrabice. Šumava, 60. léta 20. stol.

nosili sekáči v dřevěném, rohovém, posléze v plechovém toulci zavěšeném na opasku. Toulec (*krbec*) s vodou se též hrotem zapichoval ve svislé poloze do země. Sečení obilí k. zaniklo ve 40. letech 20. stol. – K. se objevuje v lidových rčeních: *Přišla si pro něho ta s kosou; padla kosa na kámen*. – Vlastní ocelová k. (list) se používala také jako tzv. kosíř k řezání hrstí slámy k podestýlání, vyřezávání slámy ze stohu, v úpravě jako nůž řezací stolice na řezanku a jako nůž-žabka na další práce (chmel, řepa); 2. nůž na koželužské zpracování kůže.

Lit.: M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 56–58; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 63–71; V. Vondruška: *Tradiční žňové nástroje*. MVP 20, 1982, s. 83–92; V. Vondruška: *K problematice rozšíření obilní kosy v 19. stol.* NA 19, 1982, s. 273–278; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 39–41. [zt]

kosmogonické představy, představy o vzniku a vývoji vesmíru související s uvědoměním si vlastní existence a místa člověka na světě i s poznáváním běhu života v prostoru a čase. V tradiční kultuře byly k. p. už ve středověku formovány jednak *časem cyklickým*, spočívajícím v pravidelném opakování přírodních jevů a procesů obnovy, jednak *časem lineárním*, časem lidského života a křesťanským pojetím světa od stvoření do posledního soudu. Pro k. p. tradiční kultury je typické prolínání liturgického roku na principu lineárního času s rytmem cyklického času agrární kultury. Lineární čas vnímal člověk na venkově v procesu stárnutí a neopakovatelnosti jedince až po jeho konec. Refletoval jej rodinným zvykoslovím i magickým jednáním. Už od středověku však převládal čas cyklický, charakteristický výraznými změnami během roku, opakováním a obnovou stejných jevů, jejichž podstatou byl v daném životním prostoru vesmírný, astronomický řád. Střídání cyklu bylo v podstatě binární: zima/léto. V k. p. odpovídá času zimy čas noci, spánku, nepráce, neživota, tedy smrti. Naproti tomu čas léta je časem aktivní práce, dlouhého dne, tedy života. – Cyklus vyjadřují výstižně názvy měsíců, které jsou odvozeny z agrárních a přírodních jevů: leden (led), březen (zeleňání bříz), srpen (srp, nástroj žni), říjen (říje, páření lesní zvěře), listopad (opadávání listů), prosinec (pův. *prasinec*, zabíjení domácích vepřů). Z pozorování přírodních jevů vznikly i k. p., které se odrazily v pranostikách, pořekadlech, říkadlech, rčeních i písních a které naplňovaly zemědělský kalendář. Střídání dne a noci s jejich rozdílným trváním byla nejkratší časová jednotka, kterou určoval běh slunce, delší byla určována

různými fázemi měsíce a rozhodující pro binární rok byly dny zimního a letního slunovratu, v nichž se konala a koná řada obřadních obyčejů. K. p. našly výraz i ve výtvarném projevu jako ikonografická schémata Adam a Eva v ráji, strom života, sluncové motivy na fasádách domů, motivy měsíce, slunce a hvězd na kostýmech jihočeských maškar, zobrazení času na střeleckých štítech, hodinové ciferníky na zádech kominíků o masopustu. Jejich výrazem jsou též představy o přítomnosti *orákula* při narození dítěte, hádání osudu, vyjádření životních etap a jejich promítnutí do výročních a rodinných zvyků.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, 5.–6. kapitola; A. Navrátilová: *Postavení ženy po narození dítěte v tradičním společenství*. Praha 1996. [lb]

kosmologická symbolika viz symbolika kosmických těles

kost, tvrdý nosný základ těla obratlovců. Nář. se nazývá *kóst* či *hyčela* (Lašsko), *kos* (j. Čechy), *hnát*, *kůstka*, *koška*, *kostička* a *kosťečka*. Kostra je u člověka znakem síly, ale i symbolem smrti, společným etnikům celého světa; v českých vyprávěních je zobrazována s kosou. – V různých léčebných praktikách jsou často používány spálené či rozdrcené zvířecí kosti; lidské kosti slouží hl. úkonům černé magie a jejich použití vzbuzovalo vždy strach před případnou pomstou mrtvé osoby. Lidské kosti či prášek z nich bývaly hledaným artiklem k výrobě různých léčiv; kupovaly se od hrobníků, většinou k velmi utajovaným účelům. Lidská či zvířecí lebka bývala užívána k věštění, v černé magii dokonce přinu-

cována zvláštním obřadem, aby promluvila. Magické kouzlo (známé ze střední Austrálie), namířenou lidskou či zvířecí k. způsobit nepříteli těžké onemocnění nebo smrt, není v Evropě zaznamenáno, ale některé magické ceremoniály k němu měly jistě velmi blízko. – Onemocnění kostí může být podle lidového podání způsobeno smutkem, strachem, starostmi, chladem, zimou, vlhkem; nejhorší je studený vítr a průvan. Revmatismus a jiné bolesti kostí se lid. nazývají *studenej jed, suchý loupání, suchý bolení, hostec, vřed, pakostnice, podagra, kostižer*, v páteři *houser* ad. Tyto bolesti údajně napadají staré lidi jako trest za hříchy spáchané v mládí, nebo vznikly očarováním čili *uděláním (střile* posílané čarodějnicemi) a uhranutím. Mohou je působit nadpřirozené bytosti, personifikovaní démoni či mátohy různého tvaru; oslovují a vyhánějí se v zaříkadlech. V staročeštině slovo *revma* pův. označovalo rýmu, *šňupku*. Léčilo se teplem na peci nebo teplými zábaly, na koleno se přikládalo lejno (*svojnec*), postižená část těla se šlehala kopřivami, vstřčila se do mraveniště, masírovala bylinnými extrakty i petrolejem, potírala masť z hadího a včelího jedu. Očarování úmyslně způsobené druhou osobou se léčilo jako ostatní nemoci vzniklé očarováním či uhranutím. Člověk trpící dnou měl jít prvního březnového dne před východem slunce mlčky k bříze nebo k vrbě, navrtat do ní otvor, bolavé místo propíchnout jehlou, vytékající krev zachytit do bílého hadříku, zastrčit jej do vyhloubeného otvoru a zase místo dobře zatlouct, aby kúra brzy srostla; potom prý dna zmizí. – Zaříkávadla oslovují nemoc jako živé bytosti a vyhánějí je z těla, jindy je tzv. odpočítávají: *Svatý Job ležel v hrobě, měl na sobě 9 nemocí, ne 9, ne 8 atd., ne jednu, žádnou!* (Říká se třikrát a bolest se potom pokřizuje.) Podobně se léčily i bolesti zubů. Onemocnění podagrou přisuzuje Tomáš Pešina z Čechorodu v 17. stol. vlivu příliš opožděného vinobraní a nedostatku vápna ve vínech j. Moravy. – Tzv. polámání, polámaniny, strženiny, obraženiny či schváceniny se léčily masáží, obklady a napravováním, chiropraktikou, kterou prováděli zejm. ranhojiči: byly prováděny různé torsní pohyby až do lupnutí kloubu, oblíbené bylo našlapování páteře pomocí dětských chodidel. – Bolesti vertebrogenního původu, bolesti hlavy, ale i jiné vnitřní potíže byly pověřeně přisuzovány střelám čarodějnic (*střile, střily, ústřely, podstřely*). Jejich původ byl hledán ovšem také v mechanickém poškození nebo v nachlazení. K léčbě se užívalo racionální napravování a masáže, teplé nebo záparné obklady, koupele v minerálních pramenech; léčilo se však i tzv. přeléváním střílů. Postižené místo se přelávalo vodou a současně se odříkávala modlitba k pěti ranám Kristovým. Jiná rada

zní: *Podrž nad hlavou člověka, jenž na střile trpí, hliněnou mísu, polož do ní nůž a nůžky křížem a při tom říkej: Chodili střelci, střelice po horách, po krajinách, potkala je svatá Apolena, ta se jich tázala: Střelci, střelice, kam jdete? My jdeme k té a té osobě (jméno), mozek jísti, krev píti, maso dráti, kosti lámati. Řekla jim svatá Apolena: Střelci, střelice, vraťte se a té osobě pokoj dejte! Třikrát opakovat a po každé do mísy trochu vody nalej a několik zrněk ovsu nasyp. – Vymknutí či vyvinutí kloubu nebo natažená či vymknutá žíla se kromě napravení a masáže také zažehnávaly; zažehnávačka držela nit v ústech a v prstech levé ruky, slinila ji prsty pravé ruky a říkala: *Když byl Pán Ježíš na světě, jel na koníčku, svatý Petr na oslíčku. Petře, pojed! Pane, nemohu, (jméno) vymknul si nohu (ruku). Petře, říkej tato slova: Stup oud do oudu, kloub do kloubu, maso do masa, krev do krve, žíla do žíly jako Duch svatý do Panny Marie, jež Krista Pána porodila. Bůh Otec † Syn † Duch svatý † Amen.* Nasliněnou nití pak obvázala porouchaný úd (Chotěbořsko; zaznamenal již 1613 Matěj Poličanský). – Zlomeniny či zlámání kostí a jiné úrazy ošetřovali napravovatelé (*napravěči*) a ranhojiči, zdárná ošetření jsou doložena již ve středním neolitu, včetně dobře zhojených trepanací lebky (5.–3. tisíciletí př. n. l.). *Koltún a náčcha* se projevovaly bolestmi v kloubech, ale týkaly se i jiných nemocí. – *Píchnání* či *pchaní* v různých částech těla se týkalo hl. onemocnění ušních a zubních. Zaříkávání či zažehnávání u kostních neduhů bývalo pro pacienta stejně významné jako mechanické napravování či léky.*

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročešská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Čizmar: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [jin]

kostel [z lat.], chrám – 1. křesťanská sakrální stavba, sloužící bohoslužebným a jiným liturgickým účelům, která představuje běžnou součást urbanistických sídel i volné krajiny, kde obvykle tvoří jádro poutního místa či pozůstatek zaniklé sídelní lokality. Výraz je z lat. *castellum*, hrad, tvrz, útočiště. Nejstarší kostely byly jako samostatné budovy stavěny již ve 2. stol., běžně pak po vydání milánského ediktu (313). Na rozdíl od antických kultovních staveb, které byly vyhrazeny pouze kněžím, sloužily kostely ke shromáždění obce věřících. Prostor k. se člení na kněžiště (apsidu, presbytář, tj. místo vyhrazené pro oltař) a loď či větší počet lodí (místo určené pro věřící). Nejstarší architektura kostelů se inspirovala stavbami římských tržišť. Základní architektonickou formou raně křesťanských kostelů se stala římská bazilika. Později slouží termín *bazilika* pro označení staveb bazilikálního typu, trojlodních chrámů s vyšší a přímo

osvětlenou střední lodí; bazilika větší a menší jsou čestné tituly, které obdržely papežským rozhodnutím nejvýznamnější římské kostely a od počátku 20. stol. též nejvýznamnější křesťanské svatyně mimo Řím; na území č. země to jsou chrámy na Velehradě, Svaté Hoře u Příbrami, Svatém Hostýně i jinde. Ve středoevropském teritoriu byly nejstarší křesťanské svatyně drobnějších rozměrů; kromě kněze do nich měli přístup pouze zakladatelé k. (donátoři) a jejich rodiny, popř. nejvýznamnější členové jejich družin, zatímco ostatní věřící se shromažďovali před vraty k. V románském období se velikost k. zvětšovala a stal se přístupným pro všechny věřící. Předrománské a raně románské kostely byly budovány na hradištích, návrších a jiných významných místech (např. na předkřesťanských kultovních místech) a byly opevněny; později se stavěly při tvrzích v přímém sousedství sídel a od vrcholného středověku stávají na návrších, náměstích i jinde v centru sídelních lokalit a vytvářejí jejich významnou dominantu (např. v lesních lánových vsích byl k. s farním dvorem obvykle zasazen ve střední části do jedné z řad poddanských usedlostí nebo umístěn do svahu nad touto řadou). Místo, na němž byl k. vystavěn, mělo být jednou provždy vyjmuté ze světského užívání; prostor k. byl obdařen právem azylu. – Většina chrámů na českém území vznikla do konce 18. stol., některé z nich, zejm. poutní či filiální chrámy, byly zrušeny v důsledku josefínských reforem. Až do tohoto období kolem kostelů pochovávali farníci své mrtvé, poté byly hřbitovy v centru obcí z hygienických důvodů rušeny. Značnou redukci počtu sakrálních staveb přineslo období komunismu, výrazně protinábožensky zaměřeného,

kdy bylo jenom v pohraničních a vojenských oblastech zničeno přes 200 převážně římskokatolických kostelů. Po r. 1990 se výrazně zlepšila památková péče o sakrální architekturu a některé z těchto staveb (např. poutní místa) byly obnoveny či znovupostaveny. – Podle své funkce a organizace církevní správy se římskokatolické kostely rozdělují na farní, filiální, kolegiální (při nichž je zřízena kapitula) a konventní (řeholní). Kostelům biskupským, opatským, patriarchálním, primariálním a metropolitním přísluší název katedrála. Do oblasti sakrální architektury patří vedle drobných sakrálních objektů (boží muka, smírčí kříže, křížové cesty, morové sloupy, plastiky a sousoší ve volné krajině) i kaple, nevelké kostelní stavby, a oratoře, soukromé sakrální prostory sloužící bohoslužebným účelům. Ve větších sídelních lokalitách se lze běžně setkat s několika typy římskokatolických kostelů a sakrálních staveb; v lokalitách konfesně rozdělených pak vedle nich zvl. s kostely evangelickými, které se od kostelů římskokatolických odlišují svým vybavením, popř. půdorysem. – Od počátků christianizace usilovala církev vzhledem k poslání a významu k. o výstavbu kamenných staveb. V místech či v určitých údobích, když ke stavbě kamenného k. nebyly podmínky, tolerovala církev stavbu dřevěnou, která byla obvykle chápána jako provizorní. Na rozdíl od dřevěných kostelů, které jsou spjaty s regionálními projevy lidové roubené architektury, se kostely zděné architektonicky váží ke slohové architektuře a nesouvisejí

s regionálními a místními formami lidového domu; samy často vytvářejí vlastní okruhy, dané (zvl. od nástupu renesance a baroka)

rukopisem význačných stavitelů a architektů. Venkovský zděný k. bývá ve srovnání s centrálním městským chrámem obvykle menších rozměrů, jednodušší, s rustikálními prvky ve vnější i vnitřní výzdobě. – Soubor pravidel o zřízení, postavení a vybavení k. se vyvíjel již od raných křesťanských dob. Nejstarší popis obřadů z doby papeže Vigilia (okolo poloviny 6. stol.) byl v podstatě kodifikován tridentským koncilem a upravován dále novelami. Písemné svolení k postavení k. dává diecézní biskup. Při stavbě k. na vybraném místě musí být nejprve konsekrován (svěcen) základní kámen, po dostavbě pak dochází ke svěcení či benedikci celé stavby a ke svěcení hlavního oltáře, popř. i oltářů vedlejších, křížové cesty a zvonů. Každý k. je zasvěcen, a tedy postaven pod zvláštní ochranu některé božské osoby či tajemství víry. Svěcení k. zaniká odsvěcením v důsledku zboření většiny k. nebo jeho odevzdáním ke světským účelům a užívání, event. po znesvěcení (např. krveprolitím, použitím k bezbožným a vulgárním účelům, dříve i pohřbem nekatolíka). – Nezbytnou součástí interiéru k. je vybavení a předměty sloužící k liturgickým účelům, především křtitelnice, kropenka, kazatelna (od 13. stol.) a zpovědnice (v zavedené podobě od tridentského koncilu).

V kostelech se dále vyskytuje místo vyhrazené hudebnímu nástroji (varhany, harmonium) v pozadí, na kůru či na boku chrámu. Ke k. patří sakristie, kde se uchovávají paramenta, liturgická roucha a nářadí potřebná k liturgickým úkonům a kde se kněz, celebrant, koncelebranti, jáhnové a přístupující laici připravují ke mši svaté. Od románského období se na českém území stavěly u k. věže, v nichž byly umístěny zvony a někdy i byt věžného. Jeho úkolem bylo vyzvánět v předepsaných hodinách, sledovat, zda poblíž nevypukl požár, starat se o hodinový stroj, popř. vytrubovat hodiny. – V lodi k., v jeho lavicích i prostorách určených k stání zaujímalí farníci svá místa podle nepsaného zasedacího pořádku, který byl jedním z projevů sociální stratifikace vesnického společenství. Čestnější místa v popředí, tedy poblíž oltáře, byla při mši svaté vyhrazena místní honoraci (nejbohatším obyvatelům, místní inteligenci, členům rodiny faráře apod.); místa k sezení v lavicích se někdy zakupovala a označovala kovovým štítkem se jménem jednotlivce či rodiny. Dospělí muži a ženy seděli velmi často odděleně, nejmenší děti zaujímalí místo u svých matek nebo babiček, odrostlejší děti a dívky stávaly vpředu, mladí muži a chudina vzadu pod kůrem či na kůru, v přední nebo i přede dveřmi. – K. se jako sakrální prostora, místo konání náboženských obřadů i jako jedno z center života sídelní komunity či celé farnosti těšil vysoké úctě věřících. Lidé ji při cestě kolem k., kaple a jiných sakrálních objektů vzdávali pokřižováním nebo modlitbou, dodržováním ticha při pobytu v k. apod. Účast na bohoslužbách v k. o nedělích a církevních svátcích byla jednou ze základních náboženských povinností věřících, s výjimkou těžce nemocných a lidí, kteří se bohoslužeb nemohli zúčastnit z některých dalších závažných důvodů; podle pověrečných představ měla návštěva k. pomoci nemocným k uzdravení. Nadpřirozenou mocí bylo podle tradičních názorů obdařeno i liturgické nářadí a náčiní, oltář, hostie, zvuk kostelních zvonů a dokonce i smetí vymetené o významných svátcích z k. či prach setřený z kostelních vrat, který údajně přinášel štěstí; nositelé tradiční kultury jej používali jako léčebného prostředku (záp. Čechy, Krušné hory). Krádež v k. patřila podle církevního práva i lidových názorů k nejtěžším zločinům; míru její tabuizace vyjadřují i lidová podání o zlodějích, kteří byli po krádeži v k. stížení těžkou nemocí, nemohli dojít posmrtného klidu apod. Motiv k. jako posvěceného místa se objevuje v řadě legend a dalších folklorních žánrů, např. o nadpřirozených momentech při výběru místa pro založení k. (určení místa zastavením tažného zvířete, které vezlo náklad na stavbu, opa-

kovaným stěhováním základů budoucího k. a stavebního materiálu, přemístováním zázračného obrazu, sochy či jiného kultovního objektu), o nadpřirozené pomoci při stavbě k., o zvířecích i lidských obětech při zahájení stavby, o potopených kostelích, z nichž je při významných svátcích slyšet hlas zvonu apod. Ke k. se též vztahuje řada lidových rčení a přísloví: *Není kostelíčka bez kázáníčka; není toho kostelíka, aby v něm jednou do roka posvěcení nebylo; ještě si ji do kostela nevede; ty jsi tam platný jako pes v kostele; chudý jako kostelní myš; ticho jako v kostele.* – Od existence k. v sídle je odvozeno i několik názvů sídelních lokalit nebo přívlasků obcí (*Kostelík, Kostelec, Kostelní Lhota, Kostelní Vydří*); 2. služby boží, mše, pobožnosti, zast. církev. V. t. dřevěný kostel.

Lit.: J. Gerhardy: *Praktische Ratschläge über kirchliche Gebäude, Kirchlichergeräte und Paramente*. Paderborn 1913; A. Kuhn: *Die Kirche. Ihr Bau, ihre Ausstattung, ihre Restauration*. Einsiedeln 1917; Z. Wirth: *Kostel na dědině a v městečku*. Praha 1929; Z. Boháč: *Postup osídlení středního Povltaví podle starých církevních staveb*. SVPP 9, 1968, s. 53–81; M. Benža: *Zasadací poriadok v kostole v prostredí Slovákov v Maďarsku – pokusné komentáre*. SN 42, 1994, s. 478–485; K. Kuča: *Regionalita architektury venkovských kostelů v českých zemích*. MVP 32, 1994, s. 193–232; R. Jeřábek: *Venkovské sakrální stavby – lidové či nelidové*. NR 1999, s. 29–36. [jv + vsch + lk]

kostelní píseň viz lidová duchovní píseň

kostlivec viz fext

koš, nádoba různé velikosti i tvaru upletená z proutí nebo jiných přírodních materiálů (loubek, orobinec, sláma) a určená k přenášení nebo ukládání zemědělských produktů

a dalších artefaktů. Název je často odvozen od tvaru (*kuláček, baňáček, oválek*), funkce (*bramborák, jablůškový, uhlák*), výzdobného detailu (*šternák* s hvězdou na víku, *kostkový*) nebo od místa, odkud byl převzat vzor (*český, lyon, americký, londýnka*). Někdy se vžily názvy náhodné; často se pro jeden druh košů užívala v jednotlivých regionech odlišná pojmenování. – Koše lze dělit na dva druhy: 1. koše z proutí, které bylo hlavním materiálem při jejich pletení. Podle kvality použitého proutí a jemnosti vypracování se rozlišují: a) koše z neloupaného proutí (*zelená práce*). Užívaly se v tradičním zemědělském hospodářství i v dalších provozech (hospodářské koše); b) koše z upraveného proutí (loupaného, štípaného). Byly určeny pro domácnost, městské prostředí nebo sloužily jako oděvní doplňky. U košů této skupiny se ve tvaru a výzdobě uplatňovaly módní vlivy. – Z hlediska funkce a formy představovaly menší kulaté koše (horní průměr 20–40 cm) s obloukovitým uchem jeden z obvyklých tvarů (*rukovák, košík s roučkou, trháček, bramborák*). Jejich variantou byl oválný k. s obloukovitým uchem, který sloužil nejčastěji jako k. nákupní. Byl obvykle jemně vypracován a opatřen jedním nebo dvěma víky (*masák, školák, oválek, fraukorb*). Účelem k těmto nákupním košům patřil hranatý dvouvíkový k. Jedno obloukovité ucho a oválný tvar měl k. pekařský, ale byl podstatně větší (delší průměr až 60 cm). Objemnější koše s dvěma menšími uchy se zhotovovaly ve dvou velikostech. Menší (horní průměr kolem 50 cm, výška asi 50 cm) se běžně užívaly v zemědělských hospodářstvích, v řemeslnických dílnách i továrních provozech jako dopravní prostředky k přenášení trávy, řezanky, chmele, příze, cívek, uhlí atd. Jejich nejčastější názvy byly *přídávka, přídávák, polovičník, travník, fimfase*. Větší koše (horní průměr až 75 cm, výška 60–70 cm) měly obvykle také dvě ucha na

uchopení, ale častěji se nosily na popruzích, uchycených o vyztužení stěn. Jejich nejběžnější názvy byly: *koš ouhrabečný, ouhrabečňák, plevák*. Obdobně vysoké byly také koše *zásobnice*. Mladší typ představují dvouuiché oválné nebo hranaté koše na prádlo (*ušák, vandle*), hranaté koše (*kufry*) a tvarově rozmanité koše na papír, dárky, květiny (*božítělové košíčky*), špinavé prádlo, květinové sazenice, uzeniny a konečně hrubé koše (*pakovák*) na zaslání drůbeže, ovoce, ryb atd.; 2. koše z jiných materiálů. Patří sem loubkový *kúš* z oblasti j., jihozáp. a záp. Čech. Loubky k. byly vpleteny do dřevěné kostry; měl velké obloukovité ucho a tři nebo čtyři nožky, popř. popruhy jako nůše. V uvedených oblastech nahrazoval koše z proutí a přejímal jejich velikost a názvy (*ouhrabečný, travní*), v menším provedení se nosil na zádech jako nůše. Rozšířeny byly také menší koše ledvinovitého, oválného nebo hranatého tvaru s jedním uchem, v hrubším provedení na sběr brambor, v jemnějším na nákup (Pošumaví, v j. Čechách *suden*, k. na brambory; na Jihlavsku *těž lánaný košík*). Z loubků se zhotovovaly také koše na prádlo. – Pod názvem *kúš* se na Chodsku dochovaly slaměné zásobnice s víkem na peří a obilí. V t. košíkářství, přírodní pletiva.

Koš na brambory – suden. Putkov (Pošumaví), 1960

Lit.: H. Šenfeldová: *Košikářská výroba v českých zemích*. Praha 1980; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 25–26; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1740–1914) I-II*. Praha 1989, s. 146, 186–187, 255–256, 258, 319. [hš]

košárování, vyhnojování horských pozemků ustájením dobytka v přenosné ohradě. Pův. slovanský termín *košár* (ve Slezsku *košor*) se do č. zemí dostal zřejmě prostřednictvím rumunským. K. je součástí salašnického způsobu hospodaření: v č. zemích bylo rozšířeno jen v karpatské části Moravy a Slezska. S podobnou praktikou, zv. *rouhování*, se lze setkat v 16.–18. stol. v úrodných nížinách Čech a Moravy. Uplatňovalo se spíše na vrchnostenských statcích a vyhnojoval se tak především úhor. Se zánikem trojpolního systému zaniklo i rouhování. Mezi ním a karpatským k. není spojitost. Na karpatských salaších představuje k. poslední vývojovou formu ustájení ovcí na salaši. V počáteční formě, zhruba v 16.–18. stol., se stádo ovcí po návratu z pastvy volně shromažďovalo na velkém prostranství kolem koliby, které mohlo být ohrazeno (*zarubaný košár*), anebo nebylo ohrazeno vůbec. V blízkosti koliby se postavila ohrada pro ovce zv. *košár* anebo *strunga*, ve které se ovce vydojovaly a vháněly se tam i za nepohody. Na některých salaších zřejmě stály dvě ohrady: košár pro ustájení a strunga pro dojení. Ohrada měla oválný půdorys a byla sestavena z kůlů vbitých do země, navzájem propletených větvemi. Chránila ovce před větrem, částečně před deštěm a špičaté kůly snad i před vlky. Zhruba po 3–7 týdnech se salaš přesunula na nové místo; to předešlé, znečištěné a zároveň i prohnojené výkaly ovcí, se potom užívalo jako horská louka. Nejvíce vyhnojená místa, kde stával košár, se někdy využila jako pole: přímo do vrstvy hnoje se zaseto obilí nebo v následujícím roce nasadila zelná přísada a potom i zelí (počátek 19. stol.). Tento způsob hnojení však ještě nebyl k. v pravém slova smyslu. K. se rozumí až následná fáze, kdy ustájení ovcí bylo plně podřízeno záměru vyhnojit horské pozemky. Stalo se tak během 19. stol., ale nelze vyloučit, že se tato praktika v menší míře užívala již ve stoletích předchozích. – V 19. stol. došlo k postupnému zintenzivňování zemědělství, které pronikalo do stále vyšších poloh. Pevný oválný košár byl vystřídán přenosnou ohradou (*košárem*) ve tvaru obdélníka. Byla sestavena z jednotlivých dílů, plůtek, navzájem spojených houžví a uprostřed přehrazena stěnou, ve které se ponechaly dva otvory (*strungy*) pro dojení ovcí. Změnila se i konstrukce košáru. Na nepřenosný oválný košár navázala podoba plůt-

ků na Valašskokloboucku. Sloupky vbíjené do země nahradily lískové hůlky zv. *podusky*: zapustily se do ráhna o délce kolem 2 m, ležícího na zemi. Tato konstrukce se hustě opletla lískovými pruty nebo březovými větvemi. Jednotlivý díl košáru se nazýval *lésa*. V severní části Valaška a také na Těšínsku se užívala jiná konstrukce: tři horizontálně nad sebou položené žerdě (*brliny, žídky*) byly pevně zapuštěny do postranních sloupců, které se zatloukly do země, a tento díl košáru se vertikálně propletl tenkými *štípami* (asi 100 × 8 cm) z jedlového nebo smrkového dřeva. Jinde k tomu užili lískové pruty, jedlové větve nebo jakoukoli mladou tyčovinu. Jednotlivé díly košáru se na Těšínsku jmenovaly *křasla*, na Valašsku *branky*. Předností této konstrukce byla ochrana stáda před nepohodou. Podobně tomu bylo u *lésového* košáru na Valašskokloboucku. Jejich pořizování a udržování však bylo náročné a práce s těžkými plůtky při častém přemísťování košáru obtížná. Proto na celém Valašsku i na Těšínsku během 20. stol. převládá košár, jehož konstrukci představují jen tři horizontálně položené žerdě a dva postranní sloupky, tedy bez výpletu. Posuňoval se sice lehce po pasvině, neskýtal však ovcím ochranu před nepohodou, a tak se na salaších začaly stavět pro ovce chlévy nejrůznější konstrukce i názvů. – Technika k. byla na celém území stejná. Košár se postupně přesunoval po pozemku vždy po jedné nebo dvou nocích. Na výše položených salaších se tak vyhnojovaly pastviny a horské louky, zv. před polovinou 19. stol. *valašské louky* nebo *polany*. V níže položených místech se kromě pastvin a luk košárovala v menší míře i pole. Významnou roli v obhospodávání výše položených polností sehrálo k. na Valašskokloboucku, na úpatí Bílých Karpat. Vyhnojovala se zde pole a louky jednotlivých hospodářů (pole před podzimní orbou, louky po senoseči nebo před jejich zoraním) a na nové místo se s košárem stěhovala i koliba, speciálně pro častou přepravu uzpůsobená (polovina 20. stol.). – K. bylo významnou součástí produkce salaše. O užitek z něho se podílníci salaše dělili podle pravidel, při nichž se nejčastěji vycházelo z počtu ovcí jednotlivých hospodářů.

Lit.: J. Štika: *Salašnické ustájení dobytka a košárování na moravskoslovenském pomezí*. ČL 45, 1958, s. 64–74. [jš]

košíkářství, rukodělná výroba užitkových předmětů z přírodních pletiv; v užším slova smyslu výroba košů a dalších výrobků z vrbového proutí. K. existovalo jako výroba pro místní spotřebu, jako obor domácí výroby i jako řemeslo. Ve všech těchto formách se udrželo až do poloviny 20. stol. – Obecně je splétání přírodních pletiv pokládáno za

jednu z nejstarších výrobních činností, i když se o něm zachovalo málo dokladů vzhledem k pomíjivosti materiálu. V archeologických nálezech z českého území je možno pokládat za nejstarší doklad pletení z proutí otisky zbytků pletených stěn příbytků z mladšího neolitu (Bylany). Z užitkových košů patří k nejstarším dochované zbytky rybářských vrší z období Velké Moravy, které byly nalezeny v Mikulčicích. Od 14. stol. dosvědčují vyobrazení různých košíků v rukopisech, že pletené výrobky patřily k dennímu životu. – Z hlediska sociálního postavení košíkářů se pravděpodobně v raném středověku od sebe oddělily dva proudy: a) k. neřemeslné, které provozovali hl. samouci na vesnicích. Neřemeslní košíkáři zhotovovali zejm. hospodářské koše z neloupaného proutí nebo loubků pro sebe a nejbližší okolí. Vyráběli příležitostně nebo sezonně, jejich činnost nebyla nikdy evidována, a proto jsou v historických pramenech nepostizitelní. Znalost pletení přebírali od starších výrobců; b) k. řemeslné, které je písemně doloženo ve městech od 14. stol. V 19. stol. bylo k. vyspělým řemeslem. Košíkáři byli ve svém oboru vyučeni, byli členy sdružených cechů a někteří z nich i váženými měšťany. Své výrobky zhotovovali na objednávku nebo prodávali v dílnách či na trzích. Jejich výrobní sortiment byl široký. Kromě hospodářských košů pletli také košatiny do vozů a jemněji vypracované výrobky určené pro domácnost, jako nákupní košíky, misky, košíčky na šití a různé schránky. Pro lepší zboží proutí loupali a štípali. Od počátku 19. stol. pracovali hl. s proutím šlechtěným, které se pěstovalo v prutnicích. Koncem 19. stol. používali též cizokrajný pletařský materiál (rotang, pedig) a mnozí v té době také zhotovovali pletený nábytek. Po r. 1948 řada košíkářů řemeslníků byla nucena svůj obor opustit. Pokud pracovali v rámci komunálních podniků nebo víceoborových družstev, nepřibírali učedníky, protože obor nebyl považován za perspektivní. S dožitím staré generace košíkářské řemeslo v místě zaniklo. – K řemeslným košíkářům lze přiřadit i výrobce, kteří pracovali v centrech hromadné košíkářské produkce. Část z nich byla vyučena (zvl. od 2. poloviny 19. stol.), ti bývali v dobových statistikách vykazováni jako mistři. Větší počet tvořili pracovníci označovaní jako pomocníci a sezonní výrobci. Někteří pomocníci dělali přípravné práce, většinou však zhotovovali pro mistry nebo překupníky kompletní výrobky. – Největší střediska hromadné košíkářské výroby vznikla přirozeným vývojem v místech, kde byl dostatek materiálu a naopak nedostatek pracovních příležitostí. V některých případech sehrálo roli blízké odbytové centrum (Praha).

K., které zpracovávalo převážně domácí suroviny a které nevyžadovalo nákladné výrobní zařízení, bylo pokládáno za formu zaměstňání a obživy obyvatel v hospodářsky zostalých oblastech. Stalo se objektem zájmu některých velkostatků, které se snažily pěstováním šlechtěné vrby zužitkovat jinak málo výnosnou vlhčí půdu. Tak vznikla velká střediska košíkářské výroby na Mělnicku (velkostatek Polyxeny z Lobkovic, po r. 1811), Křivoklátsku (velkostatek K. E. Fürstenberga, po r. 1840), v Horní Plané (německý spolek *Böhmerwaldbund*, po r. 1910) a některá menší. Jinde krátkodobé kurzy pomohly zkvalitnit práci drobných vesnických košíkářů. – Výrobní střediska se vyvíjela od konce 18. stol. do počátku 20. stol., ve všech výroba kulminovala na přelomu 19. a 20. stol. Citelné snížení výroby přinesla 1. světová válka, po ní ztráta trhů způsobená rozpadem

Rakousko-Uherska, další pokles nastal v období hospodářské krize ve 30. letech 20. stol. V pozdějším vývoji se jednotlivá výrobní střediska od sebe odlišila. – Výrobní středisko na Zbraslavsku bylo jedním z nejstarších. Zprávy o něm pocházejí z konce 18. stol. Ve 30. letech 19. stol. byla košíkářská výroba pro oblast tak příznačná, že vrchnost vyslala pro reprezentaci kraje na korunovační slavnosti do Prahy (1836) alegorický vůz s dívkami pletoucími košíky. Na Zbraslavsku pracovali jednotliví živnostníci s dělníky, dostatečným odbytištěm byla Praha, takže se zde nevyvinul složitý systém překupnictví. Poslední profesionální košíkáři pracovali na Zbraslavsku v 80. letech 20. stol. – Středisko na Mělnicku vzniklo z podnětu panenského velkostatku. 1811 povolala vrchnostenská rada velkostatku v Hoříně několik

košíkářů ze Zbraslavi, usadila je v Pšovce (součást Mělníku) a zřídila prutník. Výroba se rozšířila do dalších obcí, zejm. do Mlatic. 1888 vzniklo *Společenstvo košíkářů Mlazičko-pšovských*, ve 20. letech 20. stol. družstvo, které brzy zaniklo. Další družstvo bylo ustaveno po r. 1945, přetrvalo až do 90. let 20. stol., ale počet košíkářů se značně omezil. – Čelákovice n. Labem byly koncem 19. stol. nejproduktivnějším košíkářským střediskem v Čechách. Výroba se začala rozrůstat ve 20. letech 19. stol., zboží se vozilo hl. do blízké Prahy, později i za hranice tehdejšího Československa. Výrobci pracovali samostatně, sdružovali se jedině ke zřízení a provozování nákladného kotle na vaření proutí. Obchod organizovali někteří místní podnikatelé. Kromě běžného zboží se zde pletly koše užívané na přímořských plážích na ochranu proti větru. Výroba v Čelákovících zanikla ve 40. letech 20. stol. – Největší životnost projevilo košíkářské středisko v Morkovicích (Kroměřížsko). Rozvíjelo se od konce 18. stol. na řemeslném základě.

1887 přenesena do Prahy jako součást slepeckého ústavu), Morkovice (1888; v polovině 20. stol. přeměněna v učňovskou školu), Mělník (1897; zanikla v 50. letech 20. stol.). Školy v dalších místech působily jen krátkodobě. – Významnější košíkářské středisko, kde se nepracovalo s proutím, ale s loubkem, vzniklo v Krchlebech u Staňkova. Úspěšnost výroby byla založena na jediném typu výrobku, na bytelném prádelním koši, jehož tvar i výrobní technologii vypracoval jeden z výrobců ve 30. letech 19. stol. Krchlebské košíkáři i nadále zhotovovali koše s obloukovým uchem pro potřeby zemědělského okolí, ale s prádelním košem se rozšířily možnosti prodeje loubkových výrobků i ve městech. Koncem 19. stol. se výrobou prádelních košů zabývali téměř všichni obyvatelé Krchleba a zboží se posílalo do Prahy, Vídně i Budapešti. Výroba se snížila ve 30. letech 20. stol. a v polovině 20. stol. zanikla.

Lit.: J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I*. Praha 1917, s. 380–394; D. Stránská: *Pletené skříňky*. ČL 49, 1962, s. 16–23; M. O. Růžicka: *Košikářská a pletařská výroba na Zbraslavsku*. VNSČ 1964, č. 1–2, s. 16–24; J. Příkryl – V. Karlík: *Morkovští košíkáři*. Morkovice 1968; R. Vermouzek: *Košáři*. ČL 57, 1970, s. 149–154; M. Šulcová: *Košikářství na Poděbradsku*. ČL 59, 1972, s. 190–191; H. Šenfeldová: *Košikářská výroba v českých zemích*. Praha 1980; E. Špaček: *Košikářství v Čelákovících*. In: Studie a zprávy 1983–84. Brandýs n. Labem 1984; A. Vondrušková: *Košikářství na Mělnicku*. MS 7, 1984, s. 73–93; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 101–126; H. Šenfeldová: *Pletení z proutí od A do Z*. Praha 1995. [hš]

V Morkovicích existoval samostatný košíkářský cech. Nejstarším dokladem je cechovní protokol z r. 1819, ale tradice klade vznik cechu do 30. let 18. stol. Morkovické centrum přestalo všechny výkyvy v konjunktuře výroby a košíkářská výroba zde existuje ještě na konci 20. stol. V Morkovicích vycházel 1925–1936 také odborný časopis. – Košíkářskou výrobu ovlivňovaly vedle krátkodobých kurzů také odborné košíkářské školy, které vznikaly v centrech výroby: Zbraslav (1880;

košile, základní součást mužského, ženského i dětského oděvu kryjící trup, ramena a paže. Sahala ke kolenům, někdy téměř ke

kotníkům, ženské košilky mohly být krátké nad pás. K. (nář. *košela*, *košula*) se většinou oblékala na nahé tělo a v průběhu dob plnila funkci prádla i svrchního šatu. V lidovém prostředí se šila z domácího lněného nebo konopného nebarveného plátna různé kvality (sváteční, pracovní k.), od 19. stol. také z dalších materiálů (bavlněné plátno, batist, kment, cajk, flanel, košilovina). – K. patří k nejobvyklejším kusům oděvu. Na konci pohanské doby se lze setkat s několika názvy pro různé druhy oděvu kryjícího trup (*rubacha*, *čechel*, *svita*, *sraka*, *sukně*, *košile*, *kotyga*). Časem se vyvinulo spodní roucho, pro něž se ve slovanském prostředí používalo od 11. stol. výrazů *košulja*, *košule* (z lat. *casula*) a od 12. stol. *camisia* (užil Kosmas při interpretaci pořekadla *bližší košile než kabát*). O století pozdější je zpráva o vyšívaných košilích u pomořských Slovanů, zatímco u Rusů se názvem *košulja* označoval také kožešinový oděv. K. oblékali sedláci, měšťané i králové (Václav III. byl zabit v k.), české prameny uvádějí barvu (spodní modré košile českých pánů) i materiál (jistý moravský mlynář vlastnil lněné, konopné a koudelné košile). V 16. stol. sahala k. až ke krku a nabrané, široké rukávy byly (stejně jako límec) všity do obojku, jenž se stal základem pozdějšího okruží. Hovoří se o košilích řezaných, nabíraných, vázaných, tkaných, malých a velkých, z hlediska materiálu o lněných, kmentových, taftových, karmazínových, vlněných a bavlněných; barevně převažovaly bílé, ale nosily se i modré, rudé a šarlatové. Nejstarší ozdobou košil bylo vyšívaní hedvábím (do r. 1600 černým), později přišly do módy košile přemované zlatými tkanicemi, u šlechticů měly kolem obojku našité perly (tzv. košile s vykládáním). 1575–1585 přišlo do módy veliké nabírané okruží ke krku i k rukám, k jedné k. bývalo i několik okruží (*taclů*). Poté nastoupily škrobené, ale hladké zvednuté límce. V následujících stoletích už mužská i ženská k. výrazněji procházely vlastním vývojem. – M u ž s k á k. se v lidovém prostředí šila většinou z rovných (trhaných) dílů domácího plátna. V 18. stol. byly košile volné, řasnaté, u krku i rukou nabrané. Svazovaly se nebo zapínaly vzadu v týle, záda se ponechávala rozevřená. Ve 30. letech 19. stol. už se objevuje zapínání na prsou. Nejjednodušší střih (z celé šířky rovných dílů plátna, na ramenou přeloženého, s mělkým výstřihem u krku a prostřihem na prsou) si uchovaly košile v některých krajích vých. Moravy. Starobylý byl i střih založený na ovinovacím principu, se sešitím vpředu a na ramenou (Horňácko). – Vývoj střihu mužské k. probíhal v různých krajích

jak samostatně, tak pod vlivem dobové městské módy (Čechy, záp. Morava). Podle vyobrazení z 30. let 19. stol. jsou košile v Čechách vesměs s řasnatými rukávy, u krku s nabraným výkladem nebo úzkým stojáčkem, mnohé se svazují ještě vzadu. Časem převládly přeložené límečky různých velikostí i tvarů, manžety, náprsenky a jiné novější prvky. V některých krajích Slovácka se koncem 19. a v 1. polovině 20. stol. rukávy rozrostly do šíře, u zápěstí byly volné nebo stažené do manžety, jindy bývaly směrem k zápěstí zkosené a na ramenou hustě navrpené do nárameníků. Pokud široké rukávy vadily při práci, převazovaly se tkanicí či řemínkem a upevňovaly nátepníčky (*zapiastky*), které zpevňovaly ruku a poskytovaly i ochranu proti chladu a zranění. V určitých obdobích a krajích (Haná) byla k. velmi dlouhá: nahrazovala spodní kalhoty a zároveň sloužila jako noční oděv. V novější době převládly tzv. německé košile: v krajích s živým tradičním krojem se však zprvu nosily jen do zaměstnání ve městě. – V lidovém prostředí se tradiční košile šily z domácího lněného, konopného a od 2. poloviny 19. stol. také bavlněného plátna. Na pracovní košile se užívalo silného polobíleného plátna režného, koudelného nebo pačesného, pro svátek bývaly košile bílené, z jemnějšího plátna, u zámožných lidí nebo k obřadním příležitostem např. z kamrtuchu či kmentu (*tenčice*). Někde se tak šetřilo, že sváteční košile mívaly z tenkého plátna jen horní díl (*půlkošile*), k němuž se našívá spodek z hrubší tkaniny. V Hřčavě byly nedělní košile z ručně tkaného bílého cvilichu celé podložené jemným plátnem. – K. se u krku a zápěstí zavazovala tkanicemi (ve svátek pentlí) nebo zapínala pomocí kostěného knoflíku či kovového špendlíku. Na Valašsku se výstřih na prsou spínal okrouhlou sponou, *kotulí*. Košile blížící se novodobému střihu se zapínaly na řadu perletových, skleněných, cínových, olověných a nitěných knoflíčků. – K. zdobila výšivka, sámký, našívané ozdobné tkanice, prýmky, vložky, krajky a stuhy. Výšivka u všedních hrubých košil byla střídá, především zpevňovala okraje a švy nebo vůbec chyběla. U pracovních košil se prováděla nebarvenou lněnou přízí nebo bavlnkou, u svátečních košil hedvábím, vlnou (harašem), jednobarevnými i pestrými bavlnkami, k zvlášť významným příležitostem nebo v bohatých krajích také zlatým dracounem (střední Čechy, Mladoboleslavsko, Hořicko). Umístění, rozsah a množství výšivky se přizpůsobovaly dobovým i krajovým zvyklostem a řídily se příležitostmi i věkem nositele. Výšivka zdobila límec a manžety, nára-

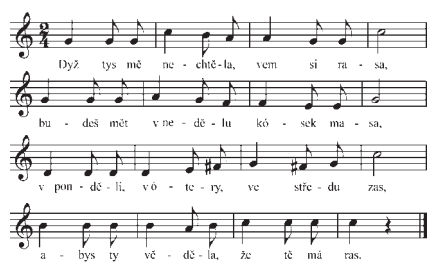
meníky (*přírámky*), náprsenku, rozkládala se na prsou podle výstřihu, na překladu pod krkem nebo pokrývala v širokých pružích konce volných rukávů. V konečné fázi (19. stol.) většinou převládla jemná bílá výšivka, jak geometrická (podle počítané niti), tak především předkreslená z volné ruky (*na pomalování*). V Čechách se nejdéle nosily vyšívané košile na Doudlebsku a Chodsku (do 30. let 20. stol.), na Moravě přetrvaly déle (na Slovácku místy i po 2. světové válce). Největšího rozkvětu dosáhla výšivka na Hané a na Slovácku. – V létě byla k. svrchním oděvem, dokud nepřišly do módy vesty. Starší muži si přes k. brali kabát; vyjít do města, na úřad nebo do kostela jen v k. se nepovažovalo za slušné. Na vých. Moravě však byla parádní k. v létě dostatečným oděvem. V mnoha krajích zůstala k. svrchním pracovním šatem spolu s plátěnými kalhotami nebo gatěmi a nosila se často přes ně. Proti chladu nebo nepohodě se oblékalo i více košil přes sebe. K. patřila k naturálnímu platu čeledína. Beskydští pastevci nosili hrubou plátěnou *bačuvku*, která se neprala a občas se celá promastila máslem. Zvláštním druhem oděvu do nepohody byla formanská k., volná tmavomodrá halena z hrubého plátna s dlouhými rukávy, nošená přes kalhoty. – Vlastnoručně upředěná, utkaná, vybílená a ušitá k. byla odedávna svatebním darem nevěsty ženichovi. Nitě, které zbyly od šití, si nevěsta dobře uschovala a jen těmi se pak košile spravovala (zahánělo to prý nemoci a zabezpečovalo dlouhý věk i manželovu věrnost). Motiv svatební k. má starobylé kořeny; vyskytuje se v pohádkách, písních (baladách) i v lidovém vyprávění. V pozdější době se zvyk redukuje již jen na osobně ušitou a vyšitou k. (na Chodsku 6–8 košil). Podle staročeského obyčeje ještě koncem 19. stol. nevěsta z pražské měšťanské rodiny posílala ženichovi půl tuctu jemně vyšívaných košil (nejpěknější si oblékl na oddavky). – Na přelomu 19. a 20. stol. nosili muži v některých českých krajích na k. bez límce nebo pod vestu *foremetku* či *šmiretku*. Byla to neúplná k., jen přednice s přeloženým límečkem, na nedělní pěkně vyšívaná, která nahrazovala sváteční k. – Pod límečkem k. se uzavíral šátek. Jeho velikost, barva, materiál a způsob úvazu se řídily krajovými a dobovými zvyklostmi i věkem nositele. Někde jej nahrazovali pentlí. – Ž e n s k á k. plnila také dvojí funkci: byla základní svrchní součástí oděvu a zároveň prádlem. V průběhu doby se vyvíjela a její vzhled se kraj od kraje lišil. Na rozdíl od krátkých košilek na převážné části Moravy (*rukávců*) byly košile v Čechách dlouhé i krátké. Vývojově starší,

dlouhá k. ještě v 1. polovině 19. stol. sahala po kolena. Buď sestávala celá z jednoho materiálu, nebo se na horní, viditelnou část užívalo jemnější tkaniny. Mívala větší nabrané rukávy a širší límec. Zdobila ji střídá výšivka i paličkovaná krajka. V záp. Čechách byly i v mladší době oblíbené dlouhé celistvé košile, na Chodsku šité např. ze vzorovaných krepů či flanelů. Mají jednoduchý střih, úzké krátké rukávy a mělký výstřih, někdy vpředu s krátkým rozparkem zapínaným na knoflík. Dlouhou krojovou k. časem všude nahradila krátká košilka k pasu a spodnička. Ženská košilka je značně variabilní ve střihu i výzdobě; v Čechách nejčastěji z rovných dlů tkaniny, k nimž se našívají nabrané (rovné, úzké, dolů zkosené) rukávky s klínkem v podpaží. V regionech, kde lidový kroj žil poměrně dlouho, se tradiční košilka také přizpůsobovala novodobé módě střihem i výzdobou (jihočeská Blata). – Ženské košile se šily z různých materiálů: od domácího bíleného lněného a konopného plátna až po jemné lněné i bavlněné krepové tkaniny. K. se zdobila pestrou výšivkou, krajkou, sámký, našívanými portičkami, strojovým vyšívaním, knoflíčky apod. K ochraně drahé sváteční k. se pod ni oblékala starší nebo speciální spodní košilka. Všední k. z hrubšího domácího plátna mívala střídá výzdobu. – S oblibou jupek a kabátků se k. stále více stávala spodním oděvem, popř. prádlem. S tím souvisí i její střihová proměna: zpočátku k. ztrácela rukávy a oválný výstřih se prohloubil, později sahala jen do podpaží a zavěšovala se na dvě širší ramínka; objevila se noční k. Vznikly oděvní součástky, které jen předstíraly, že má nositelka k. pod kabátkem (foremetka nebo přídavný límeček a vkládací manžety); všechny měly za úkol oživit tmavý kabátek bílou výšivkou či krajkou. – D ě t s k á k. (*košilka*) má také svou tradici. Chudobná matka zavinula novorozeně do pleny tak, že ji nakoso přehnutou položila dítěti přes hlavu, ramena a ruce, protilehlý cíp přeložila přes nohy, postranní cípy překřížila, dítě zabalila a ovinula povijanem (středověká vyobrazení, formy na perník, panenky z jednoho kusu dřeva zv. *trdla*). Tento způsob oděnění kojence se pro svou jednoduchost a praktičnost dlouho uchovával. K. pro nemluvně se často šila ze starších, opraných kusů oděvu (ušetřilo se a hl. košilka dítě nedřela). Mnohdy ji nosilo jedno dítě po druhém. Byla bílá, z tenkého plátna, rovná s poněkud zkosenými nebo rovnými rukávy, obvykle vzadu zcela otevřená, u krku svazovaná tkaničkami, hladká, popř. s několika sámký vpředu nebo s krejzlíkem. Někdy ji zdobila

skrovná, obyečně bílá výšivka. Pro kojenca a batolata byla k. základním a kromě čepičky často jediným kusem oblečení. Střih se po staletí téměř neměnil. Z nového, jemného materiálu se šila křestní k., na jejíž výrobě si obdarovávající kmotra nebo babička nechala záležet. – K. téhož typu nosily malé děti vůbec. Odrostlejší mívaly i vcelku sešitou k. se stojáčkem a krátkým rozstříhem na prsou, v některých krajích pěkně vyšitou, jinde se setrvalo u starého střihu k. vzadu otevřené, s krejzlíkem u krku. Přes k. se někdy oblékala barevná sukénka sahající přes ramena nebo šatečky s rukávy; chodili tak i chlapi. Často teprve před vstupem do školy dostali k. mužského střihu a k ní jednoduché, podomácku ušité plátěné kalhoty na jednu šli. Malým chlapcům vzadu z rozparku kalhot čouhal cíp k. (*mličen, cumel*). Ve středních Čechách bylo zvykem vždy v neděli dávat dítěti čistou k. V karpatských krajích malá děvčátka běhala buď jen v k., nebo si přes ni vážala zástěrku, jindy přes k. oblékala sukénku bez rukávů (*leknici*). V horských krajích vých. Moravy a v těšínském Slezsku (Hrčava) chodily ve všední dny děti v *košulach* z hrubého plátna, sahajících až po paty; byly stejného střihu jako košile pro muže. I dorostlí chlapi tu chodili v dlouhých hrubých košilích až do odvodu na vojnu, kdy zpravidla dostali první kalhoty. – K. jako základní část oděvu, nošená na holém těle, tedy tělu nejbližší, byla vždy v zájmu lidových pověr, obyčejů a zvyklostí. Hrála důležitou úlohu v milostných kouzlech a svatebních zvycích, je motivem lidových písní a rčení: *Bližší košile než kabát; sulékli ho do košile; přišla k němu v jediné košili; drží se máminy (ženiny) košile; drží se něčeho jak hovno košile* atd. Znamením nejhoršího pohrdání bylo říci o někom, že nemá ani košili.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 120; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 52, 126–127, 131–133; I. Štěpánová: *Příspěvek k typologii součástek středověkého oděvu*. AUC StE 3, 1976, s. 9–22; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 17–18, 31–32; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 37–38; H. Bretová: *Lidový oděv a textilie při narození a křtu dítěte*. SNM H 49, 1995, č. 3–4, s. 48. [ap + red.]

kotek, kot, karyton, honit kotka – lidový řetězový a honivý tanec, který se dochoval nejdéle ve svatebních tanečních zábavách. Pro svoji rozvernost byl oblíbený i o masopustu. Pův. chorovodový typ tance doprovázel pouze zpěv a tancovali jej muži i ženy. Hlavní roli v něm hrál tzv. předák,

Tanec kot. Kojetín (Haná),
Mátlová-Uhrová 1954, s. 152

ktej vedl zaplétání tanečnicků. Nejstarší zmínka se objevuje v zákazu točivých a honivých tanců v krnovském městském řádu (1551). V *Rozmlouvání Petra s Pánem* kárá tento rozverný tanec mládeže při přástvě také Š. Lomnický z Budče (1552–1622). 1613 rozhojňuje kritické zmínky spis *Pokuty a trestání přestupníkův Zákona Božího* M. Poličanského, určený těm, kteří *karytona honili, skákali rozpustile z lavic a stolů*. O řetězovém uspořádání svědčí zmínka M. Dačického z Heslova ve spisu *O masopustovi* (1620): *Tanec karyton, v němž rameny a rukama se svazují jako řetězem*. Řetězová forma k. se udržela v Čechách, na Moravě a ve Slezsku po celé 18. stol., existují zmínky i z konce 19. stol., které jej popisují v rámci svatební taneční zábavy. Podle záznamů L. Mátlové v *Hanáckých tancích z Tovačovska* (1954) se ještě 1898 v Kojetíně *svatebčané druhý den pochytili za ruce (muži někdy za sukne žen), vzali nevěstu doprostřed a začali polkovým krokem pobíhat, proplétali se pod rukou a skákali ze židle na stůl, a když oběhli kdeco, vyskočili oknem na dvůr a vrátili se zpět dveřmi. Řetěz tanečnicků se pak všelijak klikatil, zamotával se a opět se rozvíjel*. Podle výzkumu Z. Jelínkové z l. 1958–1960 v obci Ostraty zůstalo honivý k. součástí svatebního veselí i na moravském Podřevnicku: *Po třásákovém úvodním tanci a odložení zástěr děvčat na jednu bromadu se všichni uchopili za ruce a předtanečnick vedl řetěz obvyklými cestami. Na pokyn pak dívky spěchají pro své zástěrky. Poslední dívku pak chlapi vymetou koštětem ven*. Je otázka, zda tento závěrečný motiv poukazuje na souvislost s obrozenským tancem vymetov, o němž se hovoří ve frašce J. N. Štěpánka (1783–1844) *Masopustní žert aneb pan Šídlo, taneční mistr*. Řetězový princip tance se uchoval také v tanci babský hačo (z něm. *Hatscho*). V horácké Dlouhé Brtnici stará svatbí vodí nevěstu a ženy do tzv. šneku a klubíčka údajně proto, *aby nevěsta v novém domě nenašla cestu zpět k mámince* (Z. Jelínková). Tanec hačo byl znám též na Jihlavsku. Honivý princip tance byl také hlavním motivem taneční hry kaplanka.

Lit.: Č. Zábrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1950, s. 178–187, 258, 2. vyd.; M. Dačický z Heslova: *Prostopravda*. Vyd. E. Petru. Praha 1955, s. 58; Z. Jelínková: *Lidové tance z Podřevnicka*. Gottwaldov 1977, s. 10. [hl]

koudel, nekvalitní krátká vlákna lnu a konopí odpadávající během česání na vochli. Jen ve Slezsku se tohoto názvu užívá pro nejlepší vyčesaná lněná vlákna. Podřadná koudelná vlákna se zpracovávala na přeslici a kolovratu v nejsilnější a nejméně rovnou přízi nejhorské kvality. Někdy se k tomuto předení používalo zvláštního hřebínku, *gracky*, která se nasazovala na dolní polovinu přeslice. Hrst k. se snáze spřádala na gracce než jen z přástvu přivázaného k přeslici, neboť vytažování vláken položených na gracce se koudel znovu pročešávala a urovnávala. Z posledního druhu příze, *koudelky*, se tkávala hrubší plátna, určená na různé plachty potřebné v hospodářství (na přenášení trávy, sena, kleští), k výrobě postražků a na pytle (na brambory, hrách, někdy i na mouku). Z k. se také vyráběly provazy (podomácku i u provazníků). Nezpracovaná koudel a pazdeří se užívaly na podzim k vystýlání krechtů na brambory a ve 20. stol. ji používají instalatěři k těsnění závitů. V. t. len.

Lit.: J. Staňková: *Provaznictví na Žďársku*. ČL 39, 1952, s. 176–181. [jst]

koupě a prodej, uzavření dohody o směně zboží a jeho následné předání. V případě výměnného obchodu se směňovalo zboží za zboží, v rámci peněžní směny se uskutečňovaly k. a p. prostřednictvím peněz. Probíhaly veřejně před svědky pomocí gest, určitá gesta

pak měla závaznou platnost, např. vzájemné plácnutí rukou znamenalo uzavření dohody. Tu potvrzovalo obřadní zapíjení, tzv. litkup (aldamáš), který byl pův. obětí za zdar uzavřeného obchodu. Litkup se týkal především větších a závažnějších obchodních transakcí. Prodejní akce na tržišti byla provázena určitým rituálem: lákání zákazníka, nabídka zboží, smlouvání a dohoda o uzavření obchodu. Někdy se u větších nákupů neplatilo hotově, ale bylo dohodnuto splacení v určitém termínu. V takovém případě se často uzavírala smlouva a platil *závdavek*. Týkalo se to zejm. prodeje dobytka nebo nemovitostí. Prodej vesnických nemovitostí se zapisoval do pozemkových knih (*gruntovnic*), které jsou v č. zemích zachovány od 16. stol. – K. a p. u řemeslníků se uskutečňovaly zpravidla v jejich dílně, zvl. jednalo-li se o výrobu na zakázku. Nejčastěji se nákup a prodej realizoval v krámech městských obchodníků nebo na tržišti. – K prodeji mohlo docházet i ve stáncích nebo přímo na ulicích. Mimo krámy prodávali svoje zboží vesničtí domácí výrobci, překupníci a potulní kramáři. Tato forma prodeje se s obnovením drobného soukromého podnikání po r. 1989 znovu rozšířila podobně jako prodej podél komunikací. Prodej některého zboží probíhal formou podomního obchodu. – Cena se tvořila dohodou, svoji úlohu hrála nabídka a poptávka. U zemědělského zboží záleželo na úrodě, při obchodu uskutečňovaném na tržišti na počtu trhovců a zákazníků. Velký počet trhovců nebo malý počet zákazníků cenu zboží snižoval. V zájmu trhovců bylo prodat všechno zboží, proto ke konci trhu ceny klesaly, jak se trhovní snažili zboží zbavit. – Protože cena zboží na trhu závisela na řadě náhodných okolností, byla s cestou na trh spojena řada pověřených praktik, které měly zajistit zdar zamýšleného obchodu. Roli zde hrála magie počátku. Trhovce se snažil úspěšně uzavřít obchod s prvním zákazníkem, protože věřil, že první utržené peníze mu přinesou zdar. Důležité byly tyto praktiky při prodeji dobytka. Kus vedený na trh se nakuřoval nebo kropil vodou ze tří studní, ve které bylo ponořeno dřevo, na němž se rojily vosy (Hlinecko). Věřilo se, že dobře se prodá dobytec, který bylo na trh přivedeno na provazu z oběšence (Hlinecko). – Trhovci prodávající stejnou komoditu byli na tržišti soustředěni na jednom místě vedle sebe, podobně i řemeslníci téhož řemesla. Proto na sebe v konkurenčním boji museli upozornit a zákazníky přilákat. U krámů obchodníků a řemeslníků k tomu sloužily vývěsní štíty, u trhovců to bylo typické vyvolávání, tj. nabízení zboží pomocí říkanek a sloganů, které měly upoutat. – Ve snaze dobře prodat se trhovní dopouštěli i různých podvodů, jimiž se pokoušeli

zvýšit prodejnost svého zboží. Při prodeji se uplatňovala např. upravená závaží s upilovaným vnitřkem. Těmto podvodům měl bránit tržní dozor. Časté byly podvody při prodeji dobytka. Platilo, že zatajil-li prodávající vážné vady prodáváného zvířete, musel zvíře do čtrnácti dnů vzít zpět a uhradit kupujícímu vzniklé náklady. – Ve 20. stol. se uplatňují nové, moderní formy prodeje, např. zásilkový prodej, prodej zmrazeného zboží z mrazírenských vozů a také tzv. party prodej, tj. prodej zboží zástupci firem na večírcích, kde je zboží zároveň předváděno.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900, s. 239–240; ČSV-N, s. 297; J. Štátná: *Pražské trhy a tržiště od konce 18. do počátku 20. století*. ČL 67, 1980, s. 5–19; E. Faltánová: *Zvyky při predaji a kúpe domácích hospodárskych zvierat*. SN 44, 1996, s. 168–187. [jks + jsn]

koupel, lázeň – koupání nebo umývání těla; také roztok připravený k tomuto účelu. Podle hlavního zamýšleného účinku se k. dělí na reálně očištnou, magicky očištnou a léčebnou. – K. *reálně očištná* je hygienický úkon. Již arabští obchodníci a historioграфové 10. stol. popisují u Slovanů parní lázně, zakončované ochlazením ve studené vodě. Vytopené světnice s teplou vodou připomíná ve 12. stol. i Herbord (*Vita Ottonis*). Pokud šlo o koupele typu finské sauny (rus. *baňa*), patřily také k dalším typům k., protože na rozpálené kameny bývala sypána konopná semena či kladeny jiné byliny za účelem omamným, ale i léčebným. K očištění byly používány zprvu různé hlinky (Skytové), v Galii již byla známa výroba mýdla, u Řeků a Římanů byl také používán pěnivý vodní

výluh z mydlice lékařské (*Saponaria offic.*); o Slovanech je známo, že se polévali louhovým kvásem a patrně znali i výrobu mýdla z popela a tuku, popř. používali i kořen mydlice. K bojové taktice dávných Slovanů patřilo plavání pod vodou s třtinou v ústech (Maurikios). Středověcí lékaři koupání v přírodě nedoporučovali. Domácí koupele ve škopcích a vanách bývaly zpočátku spojeny s léčením, navíc byly více doporučovány koupele studené (*z teplého mytí hlav zlé vlhkosti se v hlavě rodí*). K očištění těla sloužily především lázně parní (*stubaе balneales*). Dřevěné domky se štěrbínami vystlanými mechem připomínaly dnešní sauny. Vola stoupající z kamenů politých vodou uvolňovala póry a rozšiřovala cévy. Rozpařenou pokožku drhli věchty ze slámy nebo šlehali březovými proutky. Tato lázeň je užívána tradičně v soukromí i na venkově až do 18. stol. Od 17. stol. se postupně ujímaly také domácí koupele v kádích a neckách. Veřejné lázně v č. zemích souvisely s provozováním řemesla městských lazebníků. Návštěva v lázních byla společenským obřadem, zvl. pro muže. Pobyť v nich spojoval řadu požitků, kromě koupele v ohřáté vodě a zkrášlujících služeb lazebníka, např. holení, stříhání vlasů, též pohoštění a zábavu společně se ženami. Lazebník rovněž trhal zuby, ošetřoval rány a pouštěl žilou. Do koupelí sedacích nebo jen končetinových přidával odvary z léčivých rostlin. Na účet svých mistrů společně chodili do lázní v určité dny také řemeslníci, tovaryši a učedníci. Koupel pro chudé zajišťovala charitativní péče. Lázeňské budovy stávaly poblíž vodních toků a bývaly vybaveny kamennými vanami, dřevěnými káděmi, džberky a vědérky na polévání, prkennými lavicemi a kachlovými kamny. Lazebníci se organizovali v cechy, jejich znamením byl zelený věník a *točenie*, tj. ručník stočený do uzlu, nebo modrozelený ledňáček či zelený papoušek, event. kachňátko tímto ručníkem obtočené (staroměstská Mostecká věž v Praze). Lazebnické řemeslo a veřejné lázně upadly během velkých epidemií v 17. stol. Z výzkumů tradiční kultury vyplývá, že osobní hygiena byla omezena i dostupností teplé vody. Děti do šesti let se omývaly teplou vodou a mýdlem asi jednou týdně, větší péči o tělesnou čistotu měly dospívající dívky. Bylo zvykem, že se ve vytopené místnosti koupala ve škopku v jedné vodě mládež podle stáří, jeden po druhém. Při ranním umývání stačilo jen nabrat vodu do úst, vypustit ji pak do dlaně a tím si promnout alespoň oči (moravsko-slezské pomezí). V létě se koupávala mládež navečer ve vodních tocích, ale vždy odděleně, děvčata vskrytu. V říční vodě se neměl nikdo koupat až do svátku sv. Jana Křtitele (24. 6.), napřed se měla omočit hlava a při pocitu chladu

hned z vody vyjít. Pro koupání v přírodě platila tabu: na sv. Annu (26. 7.) se nemá nikdo koupat, aby se neutopil, o svátku Sedmi bratří (10. 7.) musí vodník podle tradičního podání utopit sedm lidí, za stejně nebezpečné byly považovány svátky sv. Prokopa (4. 7.), sv. Petra (1. 8.) a chvíle, kdy se vyzvánělo klekání. – K. *magicky očištná* zajišťuje ochranu a očistu za pomoci nadpřirozených sil. Především to je svátost křtu, která byla v počátku křesťanství prováděna skutečnou celkovou koupelí, tj. ponořením do vody. Studená voda byla v lidových představách obdařena velkou ozdravující mocí. Očistné omývání a koupele jsou součástí některých výročních, hl. vánočních (tzv. šťastná voda) a velikonočních zvyků. Obřadné omývání v rodinném kruhu při východu slunce na Velký pátek je dodržováno na mnoha místech i na počátku 21. stol. (Vlašimsko), stejně tak společné omývání chlapců před řehtací obchůzkou a polévání při obchůzce pomlázkové. Magickou očištnou vodou byla provázena i řada hospodářských obyčejů, např. polévání oráčů vodou před první orbou. Magické obřady provázely i první k. novorozeného dítěte. Ponoření do studené vody ihned po porodu, aby děcko nebylo zimomřivé, je dosud běžný zvyk u romské populace a při event. bezduší dítěte. Podle tradice postupovaly i porodní báby, když např. natíraly děcko před koupelí medem či cukrem, aby prý bylo vzácné (Slovácko), aby se mu ztratily všechny povrchní vady (Čechy). Do k. děcku přidávaly dvanáctero koření a stříbrné peníze, aby bylo zdravé, bohaté a moudré (Horácko), devatero koření z tzv. svatojánské postýlky a dvě vejce, aby bylo hezké (Podkrkonoší), sedmikrásky (*Bellis perennis*) pro krásu, dobromysl (*Origanum vulgare*), aby bylo dobré, spoříček (sporyš, *Verbena offic.*) pro šetrnost, chlapcům tučný mužíček (rozchodník, *Sedum*), děvčatům mateřídoušku (*Thymus serpyllum*; Mladoboleslavsko). Podobně měly zapůsobit: žito (dobrý hospodář), stříbrný peníz (bohatství), šípková růže (krása; Slovácko); u chlapce sůl a železo (rozum a síla), u děvčete sláma (dlouhé vlasy; Valašsko), devaterník (*Helianthemum chamaecistus*) a stříbrný peníz (štěstí; záp. Morava), trocha *spůšťaného* mléka (bílá pokožka; Slezsko), rozžvýkaný chléb (dlouhý život; Českomoravská vrchovina), balzám (máta kadeřavá, *Mentha crispa*: zesílení), víno nebo mléko (snědá nebo bílá pokožka), dvě vejce (štěstí, proti bloudění v životě), fenykl a otýpka kmínu (dobrý spánek), stříbrný peníz (bohatství; Pardubicko). Na Domažlicku byly přidávány: maceška polní (*Viola tricolor*), mateřídouška, řebríček (*Achillea millefolium*) a kopřiva (*Urtica dioica*). Pod vanu se podkládala

modlitební kniha, aby dítě bylo zbožné, popř. byla do k. přilévána svěcená voda, aby zlo a ďábel neměli k němu přístupu. Na Valašsku se říkalo, že voda k první k. nemá vřít, lidé by prý dítě neměli rádi; v Podkrkonoší se k. nesměla odložit na druhý den, aby se z dítěte nestal fext, vampýr. Zvl. významné bylo vylévání vody z k.: od chlapce se vylévala k jasanu, smrku nebo k dubu, aby dítě v pozdějším věku bylo vysoké a tvrdé, od děvčátka k sladké jabloni, aby bylo milé a příjemné. Ve folklorním materiálu jsou uváděny i koupele v mléce či v krvi. K. znamenala očistu a ochranu v magickém smyslu nejen pro přímého vykonavatele tohoto úkonu, ale i pro celé společenství. – K. *léčebná* je od středověku spojena především s existencí minerálních pramenů. Minerální voda se dlouho užívala výhradně zevně, tedy ke k. U řady vřidel vznikala poutní místa širokého či jen lokálního významu (tzv. svaté vodičky).

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; L. Niederle: *Život starých Slovanů I*. Praha 1911; Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvada*. Praha 1924; J. Čiřmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [jjn]

kouřimský skanzen viz Muzeum lidových staveb v Kouřimí

kout 1. lůžko, na němž ležela rodička s novorozenětem po dobu šestinedělí. Stávalo v levém rohu u čelní stěny světnice a bývalo odděleno závěsem zv. koutní plachta, *koutnice*, *boudnice*. Nejstarší koutnice se zhotovovaly z konopného nebo hrubšího lněného plátna. Koutnice byla součástí výbavy, někde si ji dívky samy vyšívaly, jindy ji dostávaly darem od matky nebo kmotry, v některých rodinách se dědila. Zavěšovali ji přímo na strop nebo na bidlo, popř. k *nebesům* posteje. V novější době byly koutní plachty ušity i z potištěného kartounu. Místo závěsu stavěli někde k posteli šestinedělky zástěnu zv. *koutra* s vyobrazením světců. Zahalení lůžka zajišťovalo matce a dítěti klid, ale především zaručovalo magickou ochranu před zlými silami, spolu s dalšími ochrannými předměty. Na Moravě zašivala babka při zavěšování plachty do jejích horních záhybů drobtý chleba, do rohů stroužky česneku. Drobtý se po ukončení šestinedělí vhodily do ohně. Na ochranu proti mŕve zapichovali do plachty křížem dva nože nebo velké jehly. Do rohu posteje kladli další apotropajní (ochranné) předměty: sekeru, kladivo, kosu, nůžky, koňskou podkovu, pilku nebo kleště, kříže z osikového dřeva, svěcené kočičky, různé devocionálie. Žena v k. měla mít při sobě růženec, škapulír, dítěti dávali na ručku nebo na krk červené korálky nebo stužku. Ochranné předměty byly později

nahrazovány znaky vyšívanými na koutnici. Na pelest posteje kreslili často muří nohu. Výšivky na plachtě bývaly v barvě bílé či nažloutlé, později převládla ochranná červená barva. Novorozeně opouštělo k. na delší dobu pouze při křtu, před návratem byl vykropen svěcenou vodou. Šestinedělka měla odtud vycházet co nejméně a zachovávat všechny příkazy a zákazy týkající se šestinedělí; 2. synonymum pro šestinedělí. Místo *těhotná* se užíval často termín *je do kouta*, *čeká se do kouta*, tedy bude rodit a ležet pak s dítětem v k. *Nosit do kouta* znamenalo přinášet šestinedělce tradiční dary. Místo šestinedělka se někde říkalo *koutnice*.

Lit.: F. Bartoš: *Kout dle obyčejů lidu moravského*. Olomouc 1906; J. Krupková: *Tradice a etnografie*. Praha 1991. [vj]

koutní hrnec, koutňák – hrnec s obloukovitým držadlem, někdy i s hubičkou a víkem. Ve své původní zvykoslovné funkci se užíval k nošení slepičí polévky ženám po porodu (šestinedělkám) *do kouta*. Často byl víceúčelový a sloužil také k transportu pokrmů na pole. Jako podtyp, odvozený od hrnce, se vyvinul pravděpodobně až v 18. stol. v důsledku hospodářského vzestupu venkova. Z běžného užívání se vytratil koncem 19. stol. Pozdější výrobky, např. valašskomeziříčského hrnčáře K. Hausera (1916–1972), měly dekorativní funkci. – Podle tvaru výdutě lze rozoznat k. h. hrncovitý, soudkovitý a džbánkovitý. Vedle běžnějšího obloukovitého ucha se objevuje i varianta s malým uchem připevněným k pláští. Objem se pohyboval u hrncinových koutních hrnců kolem 8–12, výjimečně i 6 žejdlíků (žejdlík český = 0,48 l). – Koutní hrnce vyráběli hrnčíři i džbánkaři a v 19. stol. také některé továrny na bělninu (Olomučany u Blanska). Jako zboží na objednávku, cennější a reprezentativní, dávané darem novomanželům, měl k. h. kvalitně provedené glazury a výzdobu různého charakteru (malířská, plastická, rytá). Objevují se náboženské motivy i aktivně narativní dekory se jménem majitelky a datací. Tzv. vraními oky zdobil své výrobky kolem r. 1900 hrnčář J. Šmigura z Březolup u Napajedel. U olomučanských továrních výrobků z přelomu 19. a 20. stol. převažuje stereotypní rostlinný dekor se stolistou růží a dalšími květy.

Lit.: V. Scheufler: *Lidové hrnčářství v českých zemích*. Praha 1972, s. 30; V. Vondruška – V. Koprivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádoby a náčiní*. ESMR I, s. 22. [mv]

koutnice 1. almárka, koutní skříňka – úzká skříňka troj- nebo pětiúhelníkového půdorysu, která sloužila k ukládání písemností, knížek, zpěvníků, psacích potřeb, insignií rychtáře a jiných vzácných předmětů. Nář. se

1988, s. 202–211; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 37; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

kouzelník viz čaroděj

kouzla viz čáry a kouzla

kov, chemicky jednoduchá látka, obvykle pevná, tvárná, dobře vodící elektřinu a teplo, získaná většinou tavením rud. U kovů se posuzuje zejm. kujnost, tažnost, křehkost a tvrdost. V lidovém prostředí se lze setkat s předměty zhotovenými ze železa (ocel, litina), cínu, mědi a jejich slitin (bronz, zvonovina, mosaz), méně z olova, zinku, hliníku a drahých kovů (stříbro, zlato). Kovové předměty byly vytvářeny odléváním, kováním, tepáním, ražením, lisováním, tlačáním, řezáním, soustruhováním, galvanickým odléváním; dekor bývá reliéfní (odlévaný, tepaný, kovaný), rytý, gravírovaný, cizelovaný, leptaný, tausovaný, emailovaný, inkrustovaný aj. – Ze železa (Fe) byly zhotovovány především součásti zemědělského a pracovního nářadí, nářadí ohňové, nádoby, zámky a různé druhy kování, z oceli (většinou dovážené z rakouského Štýrska) srpy, kosy, břity seker, nože, přístroje a pokladny. Železná (černá) litina se začala užívat od počátku 15. stol. jako materiál pro výrobu děl a dělových koulí, krbových a kamnových desek, hmoždířů, roštů, kotlíků, kamnovců a závaží. Od 2. poloviny 19. stol. se z litiny ve slévárnách odlévaly a v lidovém prostředí šířily plastiky, hřbitovní kříže, svícny, mřížky, ale i žehličky, šicí stroje apod. – K nejstarším známým kovům patřil cín (Sn), užívaný pro výrobu předmětů v městském, ale i venkovském prostředí. Je to

nazývá *halmárka*, *koutník*, *koutní jarmárka* či *rohovníčka*. Měla své pevné místo ve světnici ve svatém koutu: visela v rohu nad lavicemi nebo na nich stála. Koutnice byly konstruovány podobně jako starší typy skříní ze svislých desek prodloužených pod dno a zakončených vlnkovým výřezem. Pod jednokřídlými svlakovanými dvířky bývá vsazena zásuvka. Vnitřek k. dělí obvykle 2–4 poličky, některé koutnice mají uvnitř mezi dvojitým dnem tajnou skříň. K. se zamykala, proto byla opatřena zámkem. Podle archivních dokladů se koutnice užívaly ve vesnických domech již v 16. stol., nejdříve ze skříňového nábytku. Vyvinuly se ve středověku patrně z rohových výklenků a deštěných nik, krytých dvířky. Už umístěním na význačném místě ve světnici se k. dostalo reprezentativní funkce, proto byla zdobena řezbou, malbou, jednoducho intarzií apod., označována letopočtem, opatřována ozdobně profilovaným nástavcem v podobě zábradlí nad profilovanou římsou. Koutnice vyráběli z měkkého i tvrdého dřeva převážně truhláři. Místo na lavici u k. bylo považováno za čestné, při svatbě tam byli posazováni ženich s nevěstou, což se stalo i motivem svatebních písní. Podle lidového podání měl v k. místo ochránce domu (skříteček, *kříteček*); 2. plachta (viz) před ložem šestinedělky; 3. šestinedělka.

Lit.: H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátků národního obrození*. ČL 75,

ušlechtilý, snadno leštitelný, poměrně těžký bělošedý k., který na vzduchu nepatrně tmavne. Těžil se v Krušných horách. Z cínu se vyráběly talíře, konvice, korbely, číše, lžíce, naběračky a jiné zboží (rakve). Cínem se vylévaly rukojeti bičů, přeslice, kužely, ozdoby na nábytku atd. – Měď (Cu), měkký tažný k. červenavé barvy, špatně odlévatelný, s charakteristickou smaragdově zelenou patinou, sloužila jako materiál pro kostelní báně, z mědi se dělaly kotlíky, konvice, lívanečnický, formy na pečivo, po pozlacení také dózy, tabatěrky, hodinková pouzdra, knoflíky, bižuterie a liturgické nádoby. V období secese byly v měšťanských domácnostech v módě měděné bytové doplňky (teploměry, zvonky, rámečky na fotografie, lustry, lampy). Měď byla nejčastějším kovovým podkladem pro emailování. Dovážela se do č. zemí z Uher, porůznu se měděné rudy nacházely též v českých pohraničních horách. – Nejznámější slitinou mědi byl bronz (měď a cín), užívaný pro knižní a nábytkové kování, spony, přezky, střenky příborů a liturgické nádoby (zlaceň). Bronz s vysokým obsahem cínu (20–23 %), tzv. zvonovina, se užíval na odlévání zvonů. Mosaz, slitina mědi se zinkem, známá od začátku n. l., je žluté barvy, tvrdá a trvanlivá. Používala se na výrobu lamp, svícňů, lustrů, liturgických nádob a hmoždířů, od 18. stol. na nábytkové, dveřní a okenní kování, v 19. stol. též jako materiál na přezky, spony, prsteny, jehlice do vlasů apod. – Okrajově se v lidovém prostředí objevily i jiné kovy, např. zinek (Zn; tiskařské štočky, chladičové nádoby, drobná plastika), olovo (Pb; rakve, urny, devocionálie, přezky, spony, prsteny, těžítka), hliník (Al; od konce 19. stol. přístroje, bižuterie) a různé slitiny. – Z drahých kovů bylo zastoupeno především stříbro (Ag), méně zlato (Au), jako materiál pro lidový šperk (stříbrné náhrdelníky, knoflíky, háčky, spony, pásy, často s filigránovou výzdobou, typické zejm. pro lidový kraj na Těšínsku). – Řada předmětů se vyráběla z kovového (zvl. železného pozinkovaného, měděného, mosazného) plechu. Byly to nádoby, formy na pečivo, vývěsní cedule, spony a řada dalších. Z kovových drátů se zhotovovaly podložky pod čepce, naběračky, věšáky, podložky pod hrnce a pod žehličky; drátovaly se jimi poškozené nádoby. Kovové nitě byly používány v některých oblastech jako materiál pro lidovou výšivku a krajku. – Víra v magickou, apotropajní a léčivou moc kovů je doložitelná od starověku. Vztahovala se jak na rudy a neopracované kusy kovů, tak na předměty vyrobené z k. i na hluk, hlahol a cinkání kovových předmětů (křesťanskou modifikací této staré víry jsou představy o ochranné moci zvuku posvěcených zvonů). Nejvíce pověrečných představ se pojilo ke čtyřem hlavním kovům (zlato, stříbro,

železu a mědi). Archaická víra v sílu a moc kovů vycházela z představ o schopnosti k. odvracet demony a zlé síly, chránit své vlastníky před očarováním (stříbro, zlato, železo), zlomit každé kouzlo (měď) apod. Jako takové se kovy staly oblíbeným materiálem pro výrobu amuletů. Za zvlášť účinné považovali nositelé tradiční kultury zděděné šperky, nalezené kovové nářadí či předměty vyrobené z nalezeného kusu kovu, např. hřebíky a podkovy. (Jako šťastné znamení chápali již samotný nálezu kusu železa, což pravděpodobně pramení ještě z vysoké pořizovací ceny k. v období raného středověku.) Jedním z typů kovových amuletů (do doby, než u nich převládla funkce reprezentační, okrasná a estetická) byly prsteny, nejen ze vzácných kovů, ale např. i ze železa, mající ochraňovat své majitele před kouzly a nemocemi na základě víry v sílu k., ve význam kruhového tvaru prstenu a v účinek vyrytých znaků, písmen či vsazených drahých kamenů (např. proti epilepsii, bolestem zubů, morovým epidemiím). Některé prsteny si ženy navlékaly pouze při určité události (v Krušnohoří např. prsteny ze stříbra při setí lnu, aby záhy uzrál a neškodil mu *Bilwisschnitter*). Při těžkém porodu měla rodička naopak prsteny sejmout z ruky (např. Valašsko). Jako amulety působily analogicky i náušnice a kroužky do uší, zlaté a stříbrné šperky pokládané dětem do kolébek či stříbrné, dobře ražené mince dávané kmotry jako křestní dary, které dětem poskytovaly ochranu a zajišťovaly jim bohatství a prosperitu. Stříbrný peníz vzhazovali příbuzní do vody při první koupeli novorozence. Podle místních pověr však naproti tomu dítě v prvních dnech života nemělo spatřit žádný předmět ze zlata či stříbra, aby z něj nevyrostl marnivý nebo lakomý člověk (např. Horácko). Zvláštní význam měla kulka ulitá ze stříbra, kterou myslivci užívali jako prostředek proti očarování svých pušek a která nikdy neměla minout cíl. (Při podezření na očarování mléka střelil hospodář touto kulkou do máselnice, aby spolu se zrušením kouzla zabil také čarodějnicí.) Jako předměty s ochrannou funkcí používali v agrárním prostředí zejm. železná pracovní nářadí a předměty, u nichž se moc k. spojovala s magickou silou přičítanou ostří (nůž, sekerka, nůžky, hřebíky). K široce rozšířeným praktikám patřilo pokládání ostrých a špičatých předmětů z k. na práh od stájí v osudové dny roku, popř. do kolébek novorozenat, loží šestinedělek a osob domněle uhranutých nebo sužovaných mýrou (*morou*), přitloukání nalezených podkov na dveře obytných i hospodářských prostor pro zamezení přístupu škodlivých sil či pokládání zkřížených nožů a jehel pod máselnici při stloukání másla. Apotropajní význam mělo také obtáčení stolu železným řetězem při ve-

čeři o Štědrém dnu. Přes řetěz položený na práh stáje vyháněli z hospodářství dobytek k prvnímu výhonu na pastvu, aby ho *nebolely noby* (Slovácko). Ke specifickým praktikám využívajících ochrannou moc k. patřilo např. zakopávání peří a brků domácí drůbeže naplněných rtutí pod práh stájí nebo navrtání rohu kráve po otelení a následné naplnění této dírky rtutí (Hlinecko). – Kovů užívali nositelé tradiční kultury také k léčbě nemocí, ať již na základě skutečného účinku některých kovů (zejm. rtuti), nebo v rámci magických praktik založených na principech sympatické magie. Spojování řady sedmi kovů (zlata, stříbra, železa, mědi, rtuti, cínu a olova) se sedmi planetami sluneční soustavy (Slunce, Měsíc, Merkur, Venuše, Mars, Jupiter a Saturn), které je mezi alchymisty doloženo již ve 13. stol., vedlo ke vzniku léčebných praktik užívajících zejm. těch kovů, jejichž planety nejčastěji a nejvíce křížovaly život nemocného. V tradičním lidovém prostředí léčili nemocí lidí i dobytka především dotekem k., obkružováním nemocných částí těl kovovými předměty, tinkturami a mastmi vyráběnými z kovových prášků, napařováním a požíváním vody, v níž se kovy vyařovaly. Zlato figurovalo zejm. v léčbě žloutenky, přičemž měl nemocný nosit na krku zlatý peníz, prsten (Horácko), dívat se na zlatý dukát (Valašsko), do nádoby s vodou, v níž ležela zlatá mince, nebo do zlatého kostelního kalichu. Měď používali předkové např. k léčení vředů a vyrážek, měděný prášek na léčení nemocí vlasů (Hlinecko). Řada nemocí se léčila mastmi ze rtuti a různých přísad (např. otoky, kožní a pohlavní onemocnění, jako strupovitost, lišej, svrab a příjice). Roztepaná olověná kulka vkládaná pod jazyk měla odstranit bolesti zubů, přiložení železa údajně zmírňovalo křeče, napaření vodou, v níž se kalilo železo, léčilo ženské nemoci (Hlinecko). Představy o vyhánění nemocí prostřednictvím k. se uplatňují v symbolických aktech zatloukání hřebíků, odhazování kusů k. od nemocného apod. K preventivním, široce rozšířeným praktikám proti bolestem nohou patřilo např. stoupaní na sekeru před východem slunce o Zeleňém čtvrtku nebo Velkém pátku či na sekeru položenou pod štědrovečerní tabulí. – Kovy a kovové předměty figurovaly i v předvídání budoucnosti. Obecně rozšířeným byl na území č. zemí zvyk zabodávání nože do pecnu chleba, přikládání chlebového a vánočkového těsta k ostří nože o Štědrém večeru či v průběhu velikonočních svátků. Zrezivění nože do druhého dne či konce svátků signalizovalo neúrodu příslušného druhu obilí v nadcházejícím roce. Pád nože a vidličky ze stolu předznamenával úmrtí v domě, zabodnutí do podlahy ohlašovalo návštěvu hosta (Hlinecko). Nůžky zabodnuté do dna potoka sloužily

jako pomůcka pro určení zloděje (okradený uváděl různá jména, při vyslovení jména zloděje se nůžky údajně otočily v proudu; Hlinecko). Kovové mince a prsteny figurovaly vedle dalších předmětů symbolického významu (modlitební kniha, hlína, křížek, chléb) jako věštbny prostředek pro určení osudu člověka v nadcházejícím roce při náhodném výběru dospělými o Vánocích (prsten znamenal sňatek, peníz bohatství) či budoucí povahy dítěte po církevním aktu křtu či úvodu (sáhlo-li dítě po minci, znamenalo to lakotu; Horácko). Velmi frekventované bylo lití olova do studené vody v předvečer či v rámci tzv. osudových dní zimního období (sv. Ondřej, Tomáš, Štědrý večer, Silvestr a Zjevení Páně). Tvar ztuhlého olova symbolizoval člověku budoucí osud, svobodným dívkám pak zejm. možnost sňatku, iniciálu křestního jména nebo povolání ženicha. – Vysoká cena drahých kovů se v lidovém prostředí promítá i do řady pohádek a pověstí o nálezech pokladů, proměně méně hodnotných látek (smetí, sláma, listí) ve zlato a stříbro zásahem nadpřirozených sil. Zvláštní účt se v lidovém prostředí těšili i lidé, kteří dokázali opracovávat k. v ohni, zejm. kováři.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární*. Velké Meziříčí 1883; J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; M. Václavěk: *Moravské Valašsko. Lidopisné obrazy I*. Vsetín 1894; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 2, 1929/30, sl. 552–557, 717–731; 3, 1930/31, sl. 918–926; 5, 1932/33, sl. 836–838; 6, 1934/35, sl. 207–211; 7, 1935/36, sl. 414–417; 8, 1936/37, sl. 1–4; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; L. Hasman – L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966; V. Vošková: *Práce z kovu v muzejních sbírkách*. MVP 14, 1976, s. 68–81; *Výrobky z kovu v českých zemích*. Praha 1985; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 17–20; V. Tomolová: *Těšínské krojové šperky*. Těš. 1992, č. 1, s. 1–2. [jpe + lk]

kovárna 1. dílna pro práci se železem, v níž kovář provozoval své řemeslo. Existovaly kovářny panské, obecní a soukromé. Budovaly se ze dřeva nebo byly zděné z kamene či cihel. Mohly být spojeny s obydlím kováře nebo další veřejnou budovou. Vesnické kovářny se stavěly nejčastěji na návsi, od 18. stol. z bezpečnostních důvodů (práce s ohněm) spíše za vesnicí při frekventovaných cestách. – Nejdůležitějším vybavením k. byla výheň a kovadlina. Výheň stála uprostřed čelní nebo boční stěny. Topilo se pod ní dřevěným uhlím a k dmýchání vzduchu do ohně byly používány šlapací nebo tahací měchy, od 20. stol. ventilátor. U výheň mělo své místo ohňové náčiní (lopatka, háček, špice, slaměný kropáč

a korytko s vodou). Kouř stoupal pův. volně, později byl odváděn plechovým sopouchem nebo komínem rozšířeným nad výhni. – Na kovadlině se rozžhavené železo opracovávalo pomocí kladiv a přidržovalo se kleštěmi. Kovadlina stávala obvykle na dřevěném špalku uprostřed místnosti. Bývala velmi těžká (100–200 kg), železná či litinová, s ocelovou horní plochou (*drahou*) a měla obvykle jeden nebo dva kuželovité výběžky (*roby*) na ohýbání železa a otvory na zasunutí útinky a speciálních zápustek, pomocí nichž se železo tvarovalo. K lehčím pracím sloužila malá rohatina. Při práci u kovadliny se užívaly sedlíky, sekáče, průbojníky a jiné nářadí, které měl kovář uloženo na dosah ruky, nejčastěji zavěšeno na háčcích u kovadliny.

– Důležitý byl široký sortiment kleští (ploché, oblé, špičaté, hákové, připalovací), z nichž mistr volil podle profilu předmětu, který měl opracovávat. Podobně byly k dispozici různé typy těžkých i lehčích kladiv. Lehké příruční kladivo používal zejm. mistr (ukazoval, kam uhodit), těžší obouruční (*přítloukací*) kladivo pomocníci. Masivní kladivo s rovnými ploškami na obou koncích (*perlík*) se užívalo při nejtěžších pracích. K případnému zdobení výrobků užívali kováři razidel, důlčků apod. Kované hřebíky a nýty se za tepla tvarovaly na hřebovnách. Všechno nářadí, dokonce i kovadlinu, si kováři pův. zhotovovali sami. V rohu dílny se obvykle nacházel ponk se svěrákem a nářadí k opracování železa za studena (pilníky, nebozezy,

vrtáky, nůžky na plech, závitníky). V k. bylo také místo na uložení materiálu a hotových výrobků. – Pokud kovář podkovoval i koně, musel mít pro tuto činnost v blízkosti k. vhodný prostor, nejčastěji krytý průjezd nebo předsunutý štít; sloužil také k okovávání vozů a jiných rozměrných předmětů. K základnímu podkovářskému vybavení patřilo několik druhů speciálních kleští, kladívko, hřeby podkováky, podkovářská stolička a polotovary podkov, které kovář buď kupoval, nebo si sám zhotovoval, zejm. v případě speciálních podkov na vadná kopyta. Kováři mívali ve svém inventáři též struhy na kopyta, nůžky na stříhání ovcí a paznehtů skotu, ale i nářadí zvěrolékařské. Ke kutí skotu se někdy užívala

zvláštní klec, v níž bylo dobytče upoutáno a vyzvednuto do výšky. – V k. pracoval obvykle mistr s tovaryšem či učněm nebo také s někým ze své rodiny. Ve větších dílnách bývalo pomocníků více. Zejm. v létě se pracovalo od časného rána do pozdních večerních hodin. – K modernizaci tradičních kovářských dílen docházelo ve 20. až 30. letech 20. stol., kdy byla do k. zaváděna elektřina a stroje, např. elektrické ventilátory, vrtačky, frézy, brusky, buchary, později i soustruhy. Strojně vybavené kovářské dílny s výrobou podřízenou novým požadavkům odběratelů měly i několik zaměstnanců a byly za první republiky prosperujícími podniky. Po únoru 1948 však vesměs zanikly nebo se staly součástí JZD, komunálních podniků či jiných organizací. Jen malá část z nich byla obnovena po r. 1989. – Vnější znakem k. býval vývěsní štít s podkovou, kladivou či jiným znakem kovářského řemesla. K. mívala významnou společenskou funkci, neboť byla častým místem besed a sousedských setkání; 2. obydlí kováře s dílnou.

Lit.: M. Janotka: *Nástroje kovářské rukodělné výroby v muzeích*. MVP 12, 1974, s. 71–84; LA, s. 99–100; M. Janotka–K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 20–36. [jpe]

kovářství, kovozpracující řemeslo zabývající se tvarováním kujného železa na kovadlině pomocí kladiva, popř. jiného nářadí, většinou za tepla. K. patří k nejstarším výrobám; jeho počátky spadají do 3. tisíciletí př. n. l. Archeologické nálezy kovářských výrobků a náčiní v č. zemích pocházejí z období kultury halštatské (Býčí skála) a laténské (Stradonice, Hořovice). V předfeudálním a raně feudálním období zhotovoval kovář asi 80 druhů výrobků, zejm. radlice, motyky, srpy, kladiva, sekery, pily, koňské podkovy, součásti oděvu a zbraně. Měl ve společnosti výsadní postavení. – Ve městech docházelo k diferenciaci a specializaci k. na zbrojířství, platněřství, zámečnictví, kotlářství apod. Na venkově zůstalo doménou kováře zhotovování železného nářadí a okouvání nářadí dřevěného. Kováři zhotovovali nářadí rolnické (rádla, pluh, motyky, nože, sekáče, okutí vozů a saní), řemeslnické (skoblíče, tesly, dláta, nože) a domácí (třínožky, kleště k odstavování hrnců, železné nádoby, panty, zámky, váhy, pouta na koně), občas i předměty výtvarně náročnější, např. domovní a nábytková kování, mříže, korouhve, kříže, oplátečnice a votivní předměty. Někdy bylo kování koní a vozů označováno jako dílo *černé*, zhotovování seker, srpů, lopat, hřebíků atd. jako dílo *bílé*. – Venkovští kováři pracovali většinou v panských či obecních kovárnách a mívali i své vlastní hospodářství, neboť poptávka po železných předmětech nebyla nijak veliká,

protože byly drahé. Teprve rozvoj hutnictví v polovině 19. stol. umožnil, že bylo ve větší míře nahrazeno dřevěné nářadí železným (železné hrábě, vidle, lopaty, zuby k bránám, obruče, drhleny na len apod.), a tím podnítil i rozkvět venkovského k., který vyvrcholil na přelomu 19. a 20. stol., kdy měla svého kováře téměř každá vesnice. – Podkovářství bylo od r. 1874 koncesovanou živností, k jejímuž provozování musel mít kovář osvědčení o absolvování podkovářského kurzu.

– V pozdějším období vlivem konkurence počet kováren klesl, převážila opravárenská činnost. Prosperovat začaly jen strojně vybavené podniky, které byly schopny vyhovět speciálním přáním zákazníka při zachování kvality a tovární ceny. Po znárodnění odešla většina kovářů pracovat do průmyslu či zemědělství. Některé postupy tradičního kovářského řemesla se udržují v dílnách uměleckých kovářů. – K nejužívanějším pracovním postupům, známým už v pravěku,

Lit.: J. Soukup: *Památky, obyčej a pověry kovářské*. ČL 11, 1902, s. 161–163; R. Pleiner: *Staré evropské kovářství*. Praha 1962; M. Janotka: *Hodnota a výraz vesnického kovářského díla*. UŘ 1969, č. 5, s. 222–227; J. Ország-Vranecký: *Valašské kovářství*. Rožnov p. Radhoštěm 1973; V. Scheufler: *O kovářích*. UŘ 1980, č. 3, s. 65–67; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 20–32; J. Pechová: *Organizovanost a odborný tisk moravských kovářů*. FE 25, 1991, s. 39–52. [jpe]

kovorolník, kovozelemělec, domkář – příslušník vesnické sociální skupiny, která má profesně smíšený charakter. Kovorolníci bývají hlavním povoláním průmyslovými, zemědělskými či lesními dělníky, zaměstnanci, řemeslníky, živnostníky apod., kteří doplňují své příjmy důchodem z vlastní zemědělské půdy. Tato sociální skupina se vyskytuje v četných evropských zemích, má tedy mezinárodní charakter. – V č. zemích vznikla v 18. stol. sociální vrstva domkářů, kteří stavěli své domky nejčastěji na obecních pozemcích. Jejich obživou nebyla půda, nýbrž řemeslo nebo nádenická práce. I když část bezzemků odcházela za prací do měst, jejich počet na vsích neustále vzrůstal, ve 40. letech 19. stol. již měli na vesnicích početní převahu. Rozvoj železniční a později též autobusové dopravy umožňoval stále většímu počtu průmyslových dělníků a zaměstnanců bydlet na vsi a dojíždět do zaměstnání. S postupující diferenciací rolnictva získávali i domkáři koupí zemědělskou půdu. Již před 1. světovou válkou existovala vrstva malých zemědělských hospodářství kovorolnického charakteru. Jejich počet vzrostl zejm. v důsledku první pozemkové reformy. 1930 patřilo kovorolníkům 88 % zemědělských závodů velikostní skupiny do 2 ha a 45 % skupiny 2–5 ha. Zemědělské práce vykonávali do značné míry členové rodiny k. Práce na vlastní půdě dávala kovorolnickým rodinám existenční jistotu, zejm. v době hospodářské krize. Po 2. světové válce počet kovorolníků stále vzrůstal. Nejvyšší byl 1956, kdy žilo na československém venkově 1 840 000 osob – příslušníků kovorolnických rodin. Příčinou byly vysoké ceny potravin. V 60. l. pak následoval prudký pokles, takže 1966 čítala tato sociální skupina již jen 840 000 osob. Za kolektivizace sehráli kovorolníci aktivní úlohu při zakládání JZD, odkud však záhy v hojném počtu vystupovali. V dalším vývoji klesal u kovorolnických zemědělských závodů význam zemědělské půdy pro účel obživy, což znamenalo změny v jejich struktuře, vzrůstal počet zahradních parcel, které slouží zahrádkářům i majitelům chat s funkcí převážně rekreační.

Lit.: A. Červinka: *Práce a volný čas*. Praha 1960; B. Filipcová: *Člověk, práce, volný čas*. Praha 1966; P. Machonin a kol.: *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha 1966; K. Čiháková: *Sociologické a ekonomické problémy kovozelemělců*. ZZVÚZ 1968, č. 12. [jhn]

kovo zpracující výroba, výrobní činnosti zabývající se opracováváním kovů a zhotovováním kovových předmětů. S kovy pracovali: a) lidé zaměstnaní v hutích, hamrech, mincovnách, manufakturách a továrnách, jejichž odborné znalosti a dovednosti byly na různé úrovni podle povahy vykonávané práce; b) samostatně pracující vyučení řemeslníci, usazení většinou ve městech (s výjimkou kovářů); c) domácí výrobci, jejichž práce se obvykle omezovala na jednoduché opracovávání kovu za účelem zhotovení určitého druhu nenáročného výrobku (cvočky, špendlíky, nože *kříváky*). K nim se řadili i nevyučení řemeslníci, *fušeři*, z řad kovářů, cínařů apod. – Už v 11. a 12. stol. je možno v č. zemích doložit řadu řemeslníků, kteří opracovávali kovy. Byli to mincíři, kotláři, zlatníci, kováři, zbrojíři a nožíři. Ve středověkých městech se většina řemeslníků úzce specializovala. Zásadní význam mělo zpracování železa. Kromě kovářů se jim zabývali především zámečníci, nožíři, nůžkaři, jehláři, cvokaři, pilníkáři, hodináři, ostrožníci (dělali ostruhy), pasíři (zdobili pásy), mečíři, platněři, brníři, zbrojíři, puškaři a ručníkáři (vyráběli zbraně a brnění). Při zhotovování kujného železa v železných hutích a hamrech pracovali šmelcíři, *šmídknechtí*, *hamršmídi*, ale hamry zaměstnávaly i kováře, kosaře a srpaře. Kromě zkušňovacích a kovacích hamrů existovaly od konce 16. stol. též hamry na výrobu plechu a drátovny, od 20. let 18. stol. *cánhamry* na výrobu prutového železa. Železářství bylo rozšířeno zvl. v oblastech s bohatými rudnými ložisky, na Podbrdsku, v Krušnohorské oblasti, na Českomoravské a Dražanské vrchovině, v karpatské oblasti i jinde. – Zpracováním mědi se zabývali mědikovci (*cuprifabri*), o jejichž práci jsou v č. zemích zprávy od 11. stol. Z měděného plechu zhotovovali za studena kotlíky, pánve a jiné nádoby. Jako specializované řemeslo se z nich vydělili kotláři (*rotšmídi*, *caldariatores*), tj. výrobci kotlů, měděných pánví a hrnců, a měditepci, kteří hotovili náročnější práce z jemného plechu (zbraně, svícny, kalichy, monstrance, zdobené nádoby, knižní kování). Často se mědikovci zaměřovali na výrobu jednoho konkrétního předmětu a nazývali se pak např. svícníci, mísáři apod. Mosazníci pracovali s mosazí, zhotovovali stříkačky, foukací nástroje, visuté svícny, hmoždíře, zvonce, ohřívadla aj. V 15. stol. jsou o kotlářích zprávy z Prahy, Hradce Králové a Plzně, v 16. stol.

patřilo vytahování, pěstování, sekání, ohýbání za studena i za tepla, probíjení, kalení, svařování přelátování apod. Od 19. stol. se užívalo též stříhání, pilování, řezání závitů, ve 20. stol. přibýlo např. elektrické svařování. Zdobení kovářských výrobků, zejm. vozového kování ornamentem a označování iniciálami bylo obvyklé zvl. od začátku 19. stol. do konce 30. let 20. stol. – V lidovém prostředí byli kováři váženi pro svou sílu a moudrost, obvykle patřili k nejvdělanějším lidem ve vesnici a bývali v obecním představenstvu. Díky své práci s ohněm a znalosti léčení zvířecích a lidských nemocí se často stávali hrdiny folklorních vyprávění a projevů a lid jim přisuzoval nadpřirozené schopnosti. Voda, v níž se kalilo železo, tzv. kovářská voda, pomáhala při bolení zubů a léčily se jí i kurděje. Věřilo se, že nechá-li kovář kladiwa na kovadlině přes noc, kují jimi čerti, on nemůže usnout a ráno ho při práci bolí ruka. Když někdo na někoho zanevřel, říkalo se: *Sedí na něm jako čert na kovadlině*. Také v písňovém folkloru patří kováři a jejich práce mezi nejpovězovanější z řemesel. Kovářky mívaly pověst znamenitých bylinářek a lidových léčitelek, často bývaly i porodními babičkami. – Organizování kovářů do cechů je podchyceno od 1. poloviny 14. stol. (Jihlava); v pražských městech vznikají kovářské cechy v 15. a 16. stol. Pro venkovské kováře byla cechovní organizovanost povinná od 18. stol. (1739). Po r. 1860 kovářské živnostenské organizace náležely k nejlepším; vydávaly několik odborných časopisů. Patronem kovářů byl sv. Eligius. – K. bylo významným řemeslem Romů. Cikánští kováři obvykle neměli zděné kovárny, ale pouze srubové přístřešky či přenosné výhně a kovadliny, které odpovídaly jejich kočovnému způsobu života.

pracovali i v menších městech, obvykle po jednom. Někdy patřil k jejich živnosti i hamr. Kromě výrobků pro domácnost, k nimž patřily též konve, pekáče, kotlíky, formy na pečivo a mycí dřezy, hotovili mědikovci v novější době rovněž zařízení pro lihovary, škrobárny, cukrovary a pivovary. Od konce 19. stol. mědikovectví zaniká jako důsledek nahrazování mědi jinými materiály (např. měděných krytin pozinkovaným plechem) a vzhledem k přechodu na tovární velkovýrobu měděných zařízení. Tradiční mědikovecká dílna se podobala kovářské, byla vybavena výhni (uprostřed dílny), měchem či ventilátorem, několika kovadlinami, kladivem, sekáči, kleštěmi, vrtáky, průbojníky, pilkami a svěráky. – Bronz, slitina mědi s cínem, byl nejčastěji zpracováván odléváním. Odléváním bronzu i jiných kovů se zabývali kovolitci (kovolijci) a slévači. Odlévalo se do forem z hlíny či kamene, často i do tzv. ztracené formy, kopírující voskový model, který byl následně roztaven. Později se začaly používat dokonalejší a technicky náročnější pískové formy. Pův. se litím zhotovovaly pracovní nástroje, ve velkomoravském období hl. šperky, ve 13. a 14. stol. především předměty církevního charakteru, např. zvony, svícny a křtitelnice (první zvonář je uváděn ve 14. stol. v Rakovníku), později také pušky. Z cínu své výrobky odlévali konváři (*canulatores*) a cínaři (*stannifusores*). Obě profese, zmiňované od 14. stol., zhotovovaly tytéž předměty: křtitelnice, zvony, konvice pro církevní i světské účely, poháry, mísy, talíře, umývadla aj. Vrcholem dosáhlo cínařství v 16. stol., kdy každý konvář měl většinou i svůj krám. Cín se lil při přesně vymezené teplotě do kadlubů z písku nebo hlíny, časem též ze sádry či mosazi. Odlité cínové nádoby se dotvářely soustružením, pilováním a leštěním. Některé části cínových nádob (ucha) se odlévaly zvlášť a k nádobám se pájely. Už od dob Karla IV. (vládl 1346–1378) se cínové předměty povinně značkowały, většinou třemi značkami. První byla osobní značka mistrova, druhá znak města a třetí uváděla množství olova v cínařské směsi. Vksu venkovského spotřebitele přizpůsobovali cínaři dekor (vypichované či ryté lidové ornamenty). Předměty si zdobili a letopočty či monogramy označovali také sami jejich majitelé. Od konce 17. stol. cínaři běžně vyráběli i hračky pro děti, které se staly módní záležitostí zvl. v 19. stol. (cínoví vojáčky, zmenšeniny kuchyňských předmětů). Zájem o cínové nádoby od 18. stol. v důsledku rozkvětu keramické produkce upadal. – K hotovení odlévaných výrobků se od počátku 15. stol. užívala také litina, tj. surové železo. Slévači z ní zhotovovali litinové desky ke kamnům, zbraně a nádoby, od poloviny 18. stol. též umělecké předměty a průmys-

lová zařízení. Významné slévárny, které pracovaly pro venkovské spotřebitele a ovlivňovaly jejich výtvarné cítění, byly v Plasech, Hořovicích, Mýtě, na Moravě ve Frýdlantu n. Ostravicí, Adamově, Blansku a jinde. – S drahými kovy pracovali zlatolijci a zlatotepci, stříbrníci a stříbrotepci. Ražení mincí v mincovnách obstarávali peregíři. Na zhotovování výrobků z plechu se specializovali flašněři, pojmenovaní podle toho, že měli ve znaku láhev (*flašku*). V Praze jsou uváděni už od 14. stol., jinde ojediněle. Vyráběli lucerny, láhve a různé nádoby z plechu. V 16. stol. pracovali flašněři hl. s plechem černým, *klomffři* (klempřři) s plechem bílým, cínovaným, popř. i žlutým, mosazným. Klempřři ovládali též řemeslo pokrývačské a pro stavebníky zhotovovali roury, okapy, plechové krytiny, ozdoby na fasády atd. Od konce 18. stol. se začalo běžně užívat plechu válcovaného a krátce nato zdomácnělo užívání zinkového či pozinkovaného plechu. K hlavním klempřřským nástrojům patřila kladiva, stříhací, sekací a ohýbací nástroje, později stroje. Zájem o plechové výrobky poklesl v 2. polovině 19. stol. – K typickým domácím kovozpracujícím výrobám náleželo hřebíkářství a cvočkařství na Podbrdsku (Mýto, Hořovice) a Rožmitálsku, které vzniklo v 2. polovině 18. stol. jako řemeslná výroba při vysokých pecích. Snástupem kapitalismu se změnila řemeslná produkce na domácí, zejm. zimní sezonní výrobu, jež zaznamenala velký vzestup za 1. světové války (pak rychle zanikla). Podobný charakter mělo špendlíkářství, jehož centrem bylo Novopacko, sev. Čechy a Valašsko. Na Valašsku se jako rukodělná domácí výroba ve 2. polovině 19. stol. rozvinulo též křiváčkářství, zhotovování nožů. Čepele byly opracovávány v malých kovárnickách při domech, tzv. křiváčkárnách. Výrobky z drátu zhotovovali a drát k opravám hliněného nádobí používali dráteníci, patřící k tzv. lidem světem jdoucím. V č. zemích pracovali zejm. dráteníci ze Slovenska, z Trenčanska. Podobný charakter mělo sítařství, výroba a opravy sít a říčic (sítu s hrubými oky) z drátěného pletiva. Na začátku 20. stol. bývali zahrnováni do společenstev kovozpracujících živností např. i brusíci oceli, rytci, mechanikové, instalatěři, výrobci hudebních nástrojů, opraváři šicích strojů. Rukodělné zpracování kovů se v tomto období dostává na okraj společenského zájmu. – Příslušníci kovozpracujících řemesel bývali ve městech kvůli hluku z dílen a nebezpečí ohně často vykazováni k městským hradbám a do postranních ulic. K lidovému prostředí měli nejbliže kováři, kteří pracovali obvykle na zakázku. Výrobky ostatních řemeslníků (zámečnicků, cínařů, hodinářů, puškařů) se na venkov dostávaly ve větší míře od 16. stol., hl. pro-

střednictvím trhů a jarmarků. Patronkou kovozpracujících řemesel byla sv. Barbora. Na její svátek se nepracovalo a příslušníci cechů museli povinně jít na mši. Jako patron všech černých řemesel, pracujících s ohněm, byl uctíván také sv. Florián.

Lit.: L. Lábek: *Plzeňské konvářství*. Plzeň 1920; S. Černý: *Rokytnické sítařství*. OHP 7, 1929/30, s. 121–123; J. Chylík: *Železné hutě na Valašsku*. NV 12, 1944, s. 109–110; J. Kofan: *Staré české železářství*. Praha 1946; L. Lábek: *Plzeňští zámečníci*. Plzeň 1947; M. Zemek: *Železářství na Žďársku*. ČL 40, 1953, s. 16–21; P. Bohnický: *České lidové cínařství*. VL 5, 1953/54, s. 356–366; G. Hoffmann: *Dvě kapitoly z dějin cvočkařství na Hořovicích*. ČL 53, 1966, s. 134–145; G. Hoffmann: *Výroba a spotřeba železa v Čechách v polovině 18. století*. ČL 55, 1968, s. 49–55; J. Langhammerová: *Kotláři*. UR 1972, č. 2, s. 64–65; E. Urbachová – J. Ország-Vranecký: *Křiváčkářství na Valašsku*. Rožnov p. Radhoštěm 1976; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 157–160; *Výrobky z kovů v českých zemích*. Praha 1985; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 17–66; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II; H. Mevaldová: *Cvočkařství na Podbrdsku*. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 70–84; *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001. [jpe]

koza domácí, menší přežvýkavec chovaný pro mléko. Koza (kozel, kůzle, hňup: kastrát) byla domestikována asi v 8. tisíciletí př. n. l. v jihozáp. Asii z výchozí formy kozy bezoárové. Ve střední Evropě se pravděpodobně vyskytovala souběžně s ovčí domácí od mladší doby kamenné, ale v menším počtu. Na její častější chov upozorňují zákazy pastvy koz v lesích od 17. stol. V 1. polovině 19. stol. se jich v Čechách chovalo asi 100 tisíc. K výraznému rozšíření chovu koz došlo v č. zemích v 2. polovině 19. stol. Kozy chovali většinou drobní rolníci nebo bezzemci. Rozšíření jejich chovu souviselo s růstem počtu nejchudších městských a zejm. venkovských vrstev obyvatelstva. Kozy se začaly více chovat i v selských usedlostech, kde se kozí mléko používalo k výkrmu prasat. V 80. letech 19. stol. byly kozy v č. zemích nejvíce chovány v severních horských oblastech od Chebska po Jeseníky. Od 50. let 19. stol. do 1. světové války vzrostl počet koz v č. zemích (zvl. na Moravě) více než na čtyřnásobek. Počet chovaných koz dále stoupal za obou světových válek a krátce po nich. V období mezi světovými válkami se chovalo asi kolem 1 milionu koz (pěti až dvacetinásobek počtu ovcí). – Kozy se chovaly zejm. pro

mléko (samozásobení), pro maso, zužitkovala se kůže (kozina, kozlečina), popř. srst. Pro drobné držitele půdy byl velmi významný kozí hnůj. K. d. bývala nazývána krávou chudých. – V č. zemích se chovaly původní české a moravské kozy, od 90. let 19. stol. se importovaly bílé bezrohé dojně kozy sánské a v českém pohraničí se šířil chov hnědé srnčí kozy zušlechtovaný hnědou bezrohovou kozou krátkosrstou. Ve 40. letech 20. stol. již všeobecně převládala dojná bílá bezrohá koza krátkosrstá sánského typu. Začátkem 30. let 20. stol. byla průměrná roční dojivost kontrolovaných koz na Brněnsku a Kojetínsku 614–744 kg mléka. – Vlastní chov koz byl velmi jednoduchý. Skromné zvíře se spokojilo se zelenou pící a senem. Kozy se často pásly na pastvištích, stráních, úvozech, příkopech nebo společně na loukách po poslední seči, na úhorech, vyžívala se pro ně tráva v lesích apod. V zimním období kromě sena byly krmeny řepou, vařenými brambory se řezankou z krmné slámy nebo s přidávkou plev. Jadrné krmivo se přidávalo březím kozám (šrotu a otruby) a popř. v období laktace. Objemová píce se dávala ve chlévě většinou na zem nebo do jeslí; brambory a řepa s řezankou (posekané sekáčem s nožem ve tvaru S) do dřevěných škopků, voda či připravený nápoj v putýnkách. Kozy bývaly ustájeny ve chlévech v samostatném oddíle (boxu) nebo v jednoduchých chlívkách (dřevěných, zděných) či v různých uvolněných komorách, přístavcích apod. Na stání se kozy většinou přivazovaly řetízky nebo provazem. Kozy se hřebelcovaly, čistily kartáčem nebo otíraly slaměným víchem a včas se jim ořezávaly paznehty. V obci býval obvykle obecní kozel, držení na vhodném místě, aby svým zápachem přilákal neobtěžoval okolí. V době říje (*prskání, honění*) se kozy vodily ke kozloví. Říje bývala na podzim od poloviny září do listopadu. Po 152–154 dnech březosti k. *metala* 1–4, nejčastěji 2 kůzlata. Na jaře se obvykle zabíjelo jedno kůzle, na podzim druhé. Pokud se na podzimní zabítí nechával kozlík, občas se kastroval. Při výměně staré k. se samozřejmě ponechávala kozička, která se později odstavovala (po 6–8 týdnech). Při větším počtu chovaných koz se prodávala kůzlata řezníkům nebo přímým zájemcům. – O rozšíření chovu koz a jeho významu svědčí mj. běžná rčení: *Mlsný jako koza; vyrostl na kozím mléce; váží jak špatná koza; rozumí tomu jako koza petrželi; pro krejcar by na koze jezdil; hospodář z krávy na kozu; chodí jako koza na ledě; já o voze a ty o koze; vlk se nažral a koza zůstala celá.* Postava s maskou kozy je pradávou součástí masopustních

přívodů. – Přeneseně se pojmenování *koza* používá pro věc, která jí připomíná (podstavec na řezání dříví, k jednoduchému lešení, na klepání kosa, na sušení sena).

Lit.: M. Václavěk: *Jména zvířat domácích na Valašsku*. ČL 20, 1911, s. 292–294; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 72–73; B. Hlaváček: *Chov koz. Nemoci a jejich léčení*. Praha 1943. [zt]

Hrá - ly - du - dy - u - Po - bu - dy, já - jsem - je - sly - še - lit -
 dá - va - li - mně - za - hrad - ní - ka, já - jsem - ho - ne - ché - la -
 a - já - rad - si - krej - cí - ho, ten - je - ně - en - lep - si - ho -
 u - si - je - mně - sně - ro - vá - ku - z - por - te - le - ně - cí - ho.

Tanec kozák. Berounsko, Erben 1862, č. 133

kozácká, kozák, kozačka – tanec skočného charakteru ve 2/4 taktu rozšířený v Čechách i na Moravě. Název tance k. se většinou pojí s nápevným typem *Hrály dudy u Pobudy*, u K. J. Erbena jej lze nalézt také pod názvem *hanácká* (z Prácheňska). Jeho popis se dá najít ve sbírce J. Vycpálka; je zde zachycen jako řezníček (z Rychnovska). O stáří tance svědčí výskyt tohoto nápevného typu v guberniálním sběru, s incipitem *A ty bratře kamaráde, já na tě něco vím*. Staří informátoři sběratele Č. Holase, který zapsal k. s incipitem *Kozáckou jsem tancovala, kozáčkou mně hrejte, uváděli, že to byl zvláštní, zcela původní tanec*. S malou textovou obměnou je tento písňový typ také ve sbírce J. Jeníka z Bratřic. Novodobé sběry z období kolem poloviny 20. stol. zachycují k. hlavně na Moravě, kde se dochovala jako součást obchůzky královníček a tancovaly ji samotné dívky, nebo se vyskytovala naopak jako mužský tanec, kde základním tanečním prvkem bylo vzájemné přeskakování přes kulatý předklon tanečnicků. Na Opavsku byla k. zaznamenána jako párový tanec, zatímco kozák se zde vyskytoval jako mužský skok. Souvislost skočných prvků k. s tanci připomínajícími historickou existenci dobrovolně organizovaných útvarů kozáků, účastníků kolonizace v Podněpří, kteří bránili tuto část Ukrajiny před vpády Tatarů, je obtížně prokazatelná. Více se dá odvodit z její přítomnosti ve sbornících užitkové taneční hudby 16.–18. stol., kde se objevuje pod názvem *kozica* spolu s tanci *hungarica, valachica, polonica* apod. Tyto slovanské hudebně taneční motivy byly v kosmopolitní kultuře aristokratického prostředí uplatňovány jako znaky, které obecně charakterizovaly selský projev, avšak voleny byly hlavně takové, které evokovaly představu určitého etnika. Postavení těchto slovanských

tanců se upevnilo také v č. zemích. K. byla ve jménu slovanské myšlenky zařazena do obrozenských zábav v 1. polovině 19. stol. O tanci *à la Kosak* se zmiňuje také K. Světlá. Kdy se dostala k. do lidového tanečního repertoáru, není přesně známo. Na existenci k. v Čechách měl patrně také vliv zdejší pobyt ruských pluků za napoleonských válek.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862, s. 33, č. 133; Č. Holas: *České národní písně a tance* V. Praha 1910, s. 152–153, č. 206; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 60; H. Podešvová: *Lidové tance na Opavsku I-II*. Opava 1950–51; J. Pohanka: *Dějiny české hudby v příkladech*. Praha 1958; *Rozmarné písničky Jana Jeníka z Bratřic*. Vyd. J. Markl, Praha 1959; J. Kresánek: *Historické kořeny hajdúského tanca*. Hudobnovedné štúdie 3, 1959, s. 136–162; A. Gumenjuk: *Ukrainski narodni tanci*. Kijev 1962; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987. [hl + ds]

Kozácko, národopisná oblast v okolí Tábora, která se vyznačovala především rázovitým lidovým krojem. Název regionu byl prý odvozen od růžkovitě zahnutých křídel ženského čepce připomínajících kozí růžky (F. Lego), nebo od lalůčku podobného kozímu ocásku, do něhož vybíhá na zádech kdysi módní kazajka mládenců (V. Petrů). Podle M. Prunerové-Roudné byl název této poměrně chudé krajiny odvozen od koz, které se tu v minulosti místo krav hojně chovaly; v kraji je podobných názvů více (Kozín, Kozí Hrádek). Ve srovnání s jižněji položenými Blaty byl kraj na K. chudší a méně konzervativní, neboť ochotněji přijímal prvky městské módy; na rozdíl od bohatých Blat zde zanikal ještě před koncem 19. stol. Lidový kraj byl také nejvýraznějším dělicím znakem mezi K. a Blaty, a proto krajinští badatelé (E. Fryšová, F. Lego, V. Petrů, M. Prunerová-Roudná) kolem r. 1900 poměrně přesně vytyčili západní a jižní hranici oblasti nošení kozáckého kroje (a tím také K.) vesnicemi Radimovice u Tábora, Dražičky, Malšice, Čenkov u Malše, Třebelice, Dudov, Vyhnanice, Hlavatce, Želeč, Třebiště, Roudná, Doubí, Brandlín, Dvorce, Budislav, Tříklasovice, Psárov; severovýchodní hranice K. nebyla tak ostrá jako jižní a badatelé ji vedou zhruba povodím Černovického potoka. Nejméně výrazná byla severní hranice kozáckého neboli táborského kroje, který měl těžiště v blízkém okolí Tábora. Na rozdíl od velkoryse pojaté barevné vyšivky na Blatech má vyšivka na K. zcela jiný ráz. Starší typ představují dlouhé a řasnaté bílé zástěry z jemného plátna vyšité karmázinem. Jsou lemovány vyšivanou bordurou a poházeny drobnými kvítky. Tzv. zelečské zástěry doplňují našité zlatavé kovové penízky. Později převládla bílá vyšivka na zástěrách,

plenách, kosičkách, košílkách i holubince v čepců. Její bohaté prolamování (*katry*) vytváří rovné pásy, ale i vlnité cesty. – Lidová architektura má jednodušší formy než blatská, tzv. selské baroko sem nenašlo cestu. Usedlosti zachovávají půdorys typický pro jihočeské vsi, ale vzhled je prost geometrických tvarů. Třebaže K. nikdy nepředstavovalo tak výrazný etnografický region jako např. sousední Blata, není možno je považovat jen za krojový okrsek: oblast měla v 19. stol. svůj název, který ji i její obyvatele odlišoval od sousedních regionů. Selkám, které nosily kozácký kroj, se podle F. Lega přezdívalo *Kozačky*.

Lit.: E. Fryšová: *O rozhraní kroje blatského a kozáckého*. ČL 9, 1900, s. 292; F. Lego: *Kroj kozácký*. ČL 9, 1900, s. 45–54; V. Petří: *Kroj kozácký*. ČL 9, 1900, s. 211–214; M. Prunerová-Roudná: *Sousedství Blat – Kozácko*. In: K. Weis: *Český jih a Šumava v písní XIV–XV*. Praha 1941, s. 27–28; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha 1949, s. 186–189; J. Svobodová: *Lidový oděv a kroj*. JVN, s. 90–115; I. Štěpánová: *Lidový oděv v okolí Tábora*. Tábor 1995. [jv]

Kozina a Lomikar, hlavní postavy historické pověsti z Chodska. Reálným základem pověsti byla vzpoura Chodů: pod vedením J. Sladkého (nar. 1652), zv. podle statku Kozina, se vzepřeli poddaní majiteli panství W. M. Lamingenovi řečenému Lomikar. Kozina byl 1695 v Plzni popraven a záhy náhle zemřel i Lomikar (1696). Právě tato shoda okolností dala zřejmě podnět ke vzniku pověsti o božím soudu, k němuž pod šibenicí vyzval odsouzený pána do roka a do dne. Pověst zaznamenala 1840 B. Němcová, jako historickou novelu *Psohlavci* (1884, knižně 1886) ji zpracoval A. Jirásek. Působením románu i jeho přetvořením v libreto stejnojmenné opery (1897) K. Kovařovice (1862–1920) se z chodského lokálního podání stala celonárodní tradice, silně nacionálně akcentovaná. Boží soud jako doklad nevinny patří k obecným motivům tzv. anti feudálních pověstí. Přezdívkou Chodů *Psohlavci* je doložena již v kronice P. Stránského ze Zap (1583–1657) *O státě českém* (1634).

Lit.: D. Klímová: *Zur Frage der Hundsköpfigen in der Folklore*. ZV 1, 1971, s. 95–101; J. Kramář: *Kozina a Lomikar v chodské lidové tradici*. Praha 1972. [dk]

kožedělná výroba, odvětví zpracovávající kůži i kožešinu na surovinu a kožené a kožešinové výrobky. Vzhledem ke složitosti výrobních postupů se od nejstarších dob zabývali zpracováním kůže specialisté. Ve svědectví, které podal kolem r. 965 kupec Ibrahim-ibn Jákúb, se uvádí, že pražské tržiště bylo významným místem, kde se obchodovalo s ko-

žešinami a kde se nabízelo mnoho výrobků sedlářských, uzdařských a štítů potažených tlustou kůží. Toto zboží, zhotovované pro trh, bylo dílem specializovaných výrobců, kteří v pozdějších stoletích vytvořili vrstvu řemeslníků. V archivních pramenech se objevují řemeslníci zpracovávající kůži od 13. stol. Při zakládání měst se uvádějí mezi novými měšťany koželuhové, sedláři, uzdaři i řemenáři, v dalších stoletích k nim přistupují kožešníci, jircháři, ševci, v 15. stol. i rukavičkáři. Koželužské cechy jsou v Čechách zaznamenány od 14. stol., nejstarší artikule kožešnického cechu na Novém Městě pražském pocházejí z r. 1396. Řemeslný charakter měla k. v. až do konce 19. stol., kdy začaly vznikat tovární provozy, v nichž se uplatňovaly rychlejší a méně nákladné výrobní postupy. Řada kožedělných výrobků v té době ztratila své využití v běžném životě, protože se měnily výrobní technologie i v jiných oborech a měnil se i životní styl. Levnější tovární zboží časem nahradilo výrobky řemeslníků a jejich živnosti postupně zanikaly. – Koželužství zpracovávalo surovou kůži ve vydělanou useň. Koželuzi činili kůže všech druhů domácích živočichů a zhotovovali z nich usně různých kvalit podle potřeb dalších řemeslníků. Jircháři také vydělávali kůže, ale v pracovním postupu neuzívali tříšlo. Pracovali převážně s kůžemi drobnějších zvířat a mládat. Vyráběli jemné a měkké kůže na oděvy, pro některé sedlářské a řemenářské výrobky a pro rukavičkáře. – Sedláři zhotovovali sedla, chomouty, koňské postroje, specialisté potahovali měšťanské a panské kočáry. V 19. stol. zhotovovali i další součástky hospodářské výbavy z kůže. V dřívějších stoletích se sedlářství dělilo ještě na několik speciálních oborů. Na přelomu 16. a 17. stol. byli např. uváděni sedláři, kteří potahovali sedla, vyráběli chomouty a také potahovali kůží stolice, kočáry a vozy. Vedle nich pracovali uzdaři, kteří dělali uzdy, třmeny a další kožené potřeby pro zápřah a osedláání koní. Řemenáři se zabývali zhotovováním rozličných řemenů a bičů. Výrobky řemeslníků těchto specializací se zřejmě překrývaly. Ještě v tereziánském katastru (18. stol.) se jmenují řemeslníci všech těchto profesí, ale v menších městech a na drobných panstvích se nikdy nevyskytují společně. Nekonkurovali si jen ve větších městech. Nejdříve se ze zpráv vytrácejí uzdaři, jejichž výrobky byli schopni zajistit sedláři. Řemenáři se vyskytovali ještě ve zprávách živnostenských komor na konci 19. stol. Jejich výrobky se uplatňovaly nejen při zemědělské práci a v oděvu, ale velkými odběrateli byly i továrny, kde bylo obvyklé přenašet hnací sílu ke strojům pomocí soustav silných kožených řemenů. V 70. letech 19. stol. vzniklo na základě působení sedlářského a řemenářského závodu

v Chrudimi menší středisko domácí výroby. – Obuvníci (ševci) zhotovovali z kůže pevnou obuv, která byla v určitých zemských pásmech nutností. Její zbytky se vyskytují v archeologických nálezech. O obuvnictví existují zprávy ve 14. stol., kdy vznikaly první cechy (v Praze 1391). Již od středověku se obuvníci dělili na výrobce nové obuvi a na opraváře. Ti, kteří zhotovovali novou obuv, zmizeli se vznikem velkých obuvnických továren v 1. polovině 20. stol., opraváři pracovali dále. Ve 2. polovině 19. stol. vyvolaly vznikající obuvnické továrny domácí výrobu obuvi. Část výroby se zadávala jako domácí práce jednak vyučeným obuvníkům v blízkém okolí, jednak i silám zaučeným, které dělaly jen některé úkony, např. splétání řemínků na sandály. Střediska vznikla v okolí Mnichova Hradiště, Brtnice, Žďáru n. Sázavou, Protivanova, Prostějova a na Břeclavsku (Ladná, Březí, Sedlec, Lednice). Podnikatelská činnost řemeslníků dala vzniknout domácí výrobě obuvi ve Slezsku (Jeseník, Krnov, Frýdek), ve vých. Čechách (okolí Týniště n. Orlicí, Pardubic, Holic, Heřmanova Městece, Chrastí, Poličky a Lanškrouna) a v j. Čechách v okolí Polné, Červené Řečice, Vlašimi, Písku a Sušice. Technický rozvoj soustředil obuvnickou výrobu do továren a domácí výroba obuvi v prvních desetiletích 20. stol. zanikla. – Rukavičkáři (*rukavičníci*) jsou zmiňováni v 15. stol. (1438 založen cech v Praze). Ve venkovských městech jich bylo málo. Kromě rukavic šili z jemné kůže polštáře a podobné zboží. Řadili se k nim měšecníci a tobolečníci (*taškáci, mošnaři*), předchůdci soudobých brašnářů. Rukavičkářská výroba se podstatněji rozvinula až v 19. stol., kdy se obecněji rozšířilo nošení kožených rukavic. Ve 2. polovině 19. stol. vznikla velká centra domácí výroby rukavic v oblastech na jihozápad od Prahy, na Tábořsku, Strakonicku a Písecku, v okolí Liberce a Jeseníku. – Početným řemeslem bylo kožešnictví, které zpracovávalo kůže s vlasem. Velké množství kožešníků se uvádí v písemných pramenech od 14. stol., ve velkých městech i v drobných venkovských sídlech. Jejich počet se začal podstatněji snižovat až ve 2. polovině 19. stol., kdy se nákladné kožichy začaly nahrazovat dostupnějšími teplými textilními oděvními součástkami. – Řemeslníci zpracovávající kůži a kožešiny žili převážně ve městech, ale jejich provázanost se zemědělským okolím byla značná. Stejně jako řemeslníci jiných oborů pracovali pro městske obyvatelstvo i pro venkov. Mnozí byli na venkovských zákaznících zcela závislí, znali jejich potřeby, vkus a zvyklosti. Naopak náročnost zpracování kůže a kožešin zabraňovala výrobě pro vlastní potřebu, a tak se venkovské obyvatelstvo muselo na řemeslníky obracet.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; J. Hücke: *Sbírka historických památek řemesla kožešnického*. Praha 1939; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 101–126; F. Šumpela: *Koželužství a kožedělný průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 163–168. [hš]

koželužství, řemeslo zabývající se zpracováním surové kůže v useň, tj. na materiál pro ostatní kožedělnou výrobu. Koželuži zpracovávali kůže všech domácích zvířat: volovice, kravské kůže, konice, teletice, skopovice, oslovice, vepřovice, kozinky, psice. Koželuh zbavoval surovou kůži podkožního vaziva se zbytky masa a vrchní pokožky se srstí, a zbylou středovou vrstvou (škáru) zpevňoval a zvláčňoval. První dva úkony byly společné pro všechny druhy kůží, vlastní vydělávání středové škáry se lišilo podle kůže a konečných výrobků. Nejprve se odstraňovalo podkožní vazivo s nečistotami. Kozky se asi dva dny máčely v tekoucí vodě (někdy vypnuté v rámech), pak se rozprostíraly na *postrub* (trám na vypínání) spodní stranou nahoru a mízdřící skoblou (*skobzou*), oboustranným tupým nožem, se spodní vrstva sdírala. Zároveň se vytlačovala voda. Tomuto úkonu se říkalo *mízdření*. Aby se odstranila srst, musela se kůže připravit. Silné kůže se na masové straně natíraly solí a skládaly na hromadu nebo do jámy (srst na srst, kůže na kůži) a takto se nechaly zapařit (*potit*). Slabší kůže se poskládaly stejným způsobem a zalily vápenným mlékem nebo potíraly hašeným vápnem po chlupové straně. Naložené zůstaly kůže podle druhu asi dva týdny. Pak se položily srstí vzhůru na postruh a *omykací kosou* se sdírala srst a obtahovacím fetízkem pokožka (*omykání* nebo *posázření*). Středová škára se musela v pórech zahustit a zpracovat tak, aby snadno nevlhla a zůstala vláčná. Póry se zaplňovaly tříslem (koželužské zpracování) nebo hlinitými solemi a tukem (jirchářské zpracování). Aby se činící látka dostala do pórů kůže, musely se póry co nejvíce otevřít a zbavit vnitřního tuku. Kůže se proto *rozkyprávaly* v lázni složené ze slabého roztoku třísla a ječmenného šrotu s kvasem. Toto *kyprění* trvalo velmi dlouho. Kůže se překládaly ze slabšího roztoku do silnějšího, propíraly ve vápenné vodě a opět nakládaly. Potom se vypíraly a potahováním se z nich odstraňovala voda i zbytky louhovacích látek. Podle síly kůže trvalo louhování několik týdnů až několik měsíců. Teprve potom se přistupovalo k vlastnímu vyčiňování kůže. Od této fáze pracovního postupu se poté lišila práce koželužská od jirchářské a zámišnické.

– K o ž e l u z i používali tříslo získávané z dubové kůry, z dubének nebo z dubových pilin (bylo nejvydatnější). Pokud neměli dostatek dubového materiálu, používali i kůru z vrby, smrku, modřínu, jilmu či buku; od 19. stol. také tříslo z cizokrajných dřevin. Vzhledem k nejčastěji používané surovině se vyčiňování kůže nazývalo *dubení*. Dubové tříslo zabarvovalo kůži do hněda. Kůže se při činění skládaly do jámy nebo do kádí a silně prokládaly tříslovinovou drtí z kůry a pilin. Nahoře se zatížily a zalily vodou. Voda louhovala z drtí tříslo a kůže je do sebe vtahovala. Přibližně za dva měsíce se kůže vyjmuly, propláchny a celý postup se opakovalo ještě dvakrát až třikrát. Po ukončení činění se kůže protahováním přes hranu zbavovaly vody nebo se nechávaly vyschnout posypané suchou tříslovou drtí na tyčích. Suché se promazávaly tukem (lojem), který se do kůží zapravoval šlapáním, válením lícím dřevem nebo železným válcem. Některé kůže se na líci leštily, nejčastěji hladkým kamenem. Čím byla kůže silnější, tím delší čas se zapravovala. Celý pracovní proces se tak protáhl až na jeden rok. Zpracování kůže na podešve trvalo až dva roky. Koželuži připravovali kůže pro obuvníky, sedláře a řemenáře. – J i r c h á ř i používali k činění roztok hlinitých solí, tj. kamence, vinného kamene, soli kamenné a dalších přísad podle druhu kůže a zpracování (výluh z psího lejna, pšeničná mouka, mléko, žloutky, olej). Nakypřená kůže se ukládala do roztoku, nechala se prosáknout, několikrát se potahovala a znovu máčela. Pak se obvykle důkladně mastila, potloukala na jirchářské valše, šlapala dřeváky, někdy se useň mírně nahřívala, aby jí tuk lépe prostoupil. Jircháři zpracovávali nejčastěji kůže z koz, jehňat, telat, ze srnců a jelení zvěře, z kamzíků. Zhotovovali jemnou useň *zv. jircha*. Kromě vydělávání kůže se také zabývali šitím kožených oděvů, jako loveckých kabátců, vest a kalhot pro panské vrstvy, kožených zástěr pro řemeslníky a vojenských kabátců. Pro lidové vrstvy šili kožené kalhoty, které se ve vesnickém prostředí nosily pravděpodobně od 18. stol. až do odložení krojů. Koženky byly součástí lidového oděvu na celém území Čech, na záp. a sev. Moravě, na Haně a na sev. Kyjovsku, na Opavsku; v 1. polovině 19. stol. jsou o nich zmínky i z Podluží. – Z á m í š n í c i zhotovovali nejjemnější kůže. Vyčiňovali je jen tukem, který do připravených očištěných kůží zapravovali několikerým promazáváním a vtlučkáním na valchách. Po posledním promazání je dávali proschnout, nejčastěji do slámy, která pohltila přebytečný tuk, a pak je po přesně vymezenou dobu nechávali sbalené zapařit. Kůže se v poslední fázi mohly také barvit, což dělali zejm. jircháři a zámišníci. – Vydělávání

kůží bylo náročné na práci, čas i prostor, bylo řemeslem, které vyžadovalo přístup k vodě a které obtěžovalo okolí zápachem kvasících lázní. Koželuh musel mít větší počet jam a kádí, aby mohl průběžně pracovat. Proto se zámožnost koželužského mistra udávala počtem koželužských kádí, které vlastnil. Uvedený způsob vydělávání kůží se nezměnil od starověku. Teprve koncem 19. stol. se vypracovaly nové, rychlejší způsoby činění kůží za pomoci chemikálií, které zkrátily proces činění.

Lit.: A. Pecelt: *Mizející řemesla*. Praha 1958; J. Štátný – F. Šumpela: *Dějiny koželužství na Moravě*. Zlín 1994; F. Šumpela: *Koželužství a kožedělný průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 163–168. [hš]

koženky, mužské kožené kalhoty sahající pod kolena. Zprávy o užívání kůže na kalhoty jsou velmi četné a svědčí o oblibě tohoto materiálu od 16. stol. Šily se buď celé z kůže, nebo byly z šerky, ze sukna apod. a mívaly kožený vrch, popř. alespoň tzv. sedění ke zpevnění a prodloužení jejich trvanlivosti. Výraz k. se ve starých slovnících vůbec nevyskytuje, nahazejí se tam *kožené spodky* (*poctivice, nohavice*), *zvířecí poctivice*, *zvířetice*, nebo název přímo určuje druh kůže, z níž jsou zhotoveny: *kozlovice, skopovice, zámišové poctivice* aj. Kožené spodky byly především oděvem lidí dělných, chudých. *Zvířecí poctivice* či *galioty* však nosili příslušníci všech stavů, zejm. měšťané, včetně profesorů a vysoce postavených kněží (např. proboštů), a oblékali je občas i rytíři a páni (1600 měl J. Hrobčický *bílé kalihoty kozlovty*; M. Lobkovic, zemřelý 1588, po sobě zanechal *poctivice kožené, bílé*). Kožené poctivice (hladké nebo s řemínky) byly natolik obecnou součástí oděvu, že 1578 drahotný řád císaře Rudolfa II. stanovil cenu, kolik si smí krejčí za jejich ušití počítat. Nejvíce bylo kozlovic, přestože v řádu sušických krejčů (1580) se mistři nabádají, aby na prodej šili poctivice spíše ze skopovic než z kozlovic. Zámožní si však pro svátek dopřávali spodky i z kůže jelení, laní a dokonce losí, ale naopak zase pražskému mlynářskému tovaryši se 1591 ztratily nohavice psí. Nejvíce se v zápisech vyskytují nohavice zámišové. *Zvířecí poctivice* obyčejně mívaly barvu bílou (tj. přírodní), hřebíčkovou nebo černou a bylo na ně třeba dvou velkých skopovic (kůží ze dvou skopců), na široké padly kůže tři. – Obliba kožených kalhot se pro jejich praktičnost dlouho udržovala. Běžně patřily k městskému oblečení ještě v období empirie v 1. třetině 19. stol. Tehdy byly úzké, těsně přiléhavé a prodloužené hluboko pod kolena, kde se zapínaly na

knoflíčky. Přes ně se obouvaly polovysoké boty s ohrnutými škorňemi, *shrmořačky*. Od 40. let 19. stol. k. z městského oděvu mizí a nahrazují je *pantalony*, dlouhé kalhoty dole otevřené a šité z kupovaných látek. – Krátké k. však žily dále na venkově v lidových krojích. Pro Čechy a záp. a střední Moravu se staly charakteristické a udržely se často až do zániku krojů. Na j. Moravě zasahují jenom po Kyjovsko, na severu až do opavského Slezska. Během doby však měnily nejen střih, šířku nohavic i délku u kolen a výšku v pase, ale někdy také barvu a výzdobu. Krátké poctivice se ve vesnickém prostředí šily ze šerky, sukna, cajku, manšestru i plátna, avšak nejoblíbenější byly ze zvěřecích kůží telecích, ovčích, skopových a kozích (*zvěřetice*, *skopovice*, *kozlovice*, *puklovice*, *capovice*); nákladné kůže jelení (*jelenice*) nebo dančí si dopřávali jen zámožní sedláci a spodky z nich nosili pouze ve svátek. V 18. stol. měly k. poměrně volný, pohodlný střih, který si např. na jihočeských Blatech zachovaly až do konce své existence. Vlivem působení městské módy 19. stol. se k. mnohde zúžily natolik, že byly výstižně nazývány *praštěnky*. Např. na Doudlebsku a Vodňansku změnily i střih tak, že těsně obepínaly trup i nohy a sahaly až ke kotníkům. Přes ně se pracně natahovaly (a ještě hůře vyzouvaly) vysoké boty. Také výška v pase kolísala podle dobové módy natolik, že buď sotva visely na bocích, nebo zase přesahovaly nad pás. Obvykle měly dva rozparky a mezi nimi různě široký poklopec. U starších tradičních typů k. byl poměrně úzký, u k. podléhajících městským vlivům se šířil, až kryl téměř celou přednici a zapínání bylo posunuto k bokům (např. střední Čechy). Poklopec se lidově nazýval *punt*, *poklopes*, *vrátka*, *dvířka*, *bránka*, *lac*, *schlop*, *padací most*, *namlouvák* apod. Starý způsob zapínání k. se zachoval pouze u hanáckých *baní*, které si podržely jediný rozperek v předním středovém švu. Nemá krytí a zapíná se na malý olověný knoflík. Rozperek byl také při dolním okraji každé nohavice, ukončené všitím do límce. Spínal se jedním nebo několika knoflíky (obvykle plochými ze žlutého kovu, mosazi), nebo se stahoval na koncích rozšířenými řemínky s vykrajovanými okraji a prosekávanými ozdobami (na Chodsku *íšťěrky*), někde ještě podloženými barevným sukmem. Svobodným mládečům visely řemínky od kolen až skoro pod kotníky (j. Morava). Na Olomoucku je nazývali *darmovisy*. – K. bývaly pěkně zdobené: buď nenápadnou, podbodávanou *marsejskou* výšivkou, jejíž obtehováním, podkládaným vzor plasticky vystupoval (např. Plzeňsko), nebo bílý, černým, červeným, zeleným, popř. pestrým vyšíváním, provedeným většinou úsporným nebo plochým stehem (hedvábím,

harasem nebo bavlněnou přízí). Výzdoba se soustřeďovala podél švů, kapes, na poklopce a na přednici. Svobodní si potrpěli u svátečních k. na bohatší výzdobu, ženatí muži se spokojili s výšivkou skromnější a střívějším zdobením. – V lidovém prostředí všude převládaly k. v barvě přírodní, bělavé a žluté (*žlutice* na Hané, *housesničky* na Blovicku, *brslenky*), avšak nosily se i k. barvy hnědavé, červenavé (*červenice* na Hané, *závorky* na Kozácku) nebo černé. Žluté k. náleží starší vývojové fázi, rezavo-červené (na Hané) a zejm. černé novějšímu období. Nosili je hl. muži v okrcích se smíšeným česko-německým obyvatelstvem nebo v krajích s německým etnikem sousedících. Někdy se na černo obarvily obnošené světlé k., které se už nedaly dobře vyčistit. – Muži k. dobře opatrovali, šetřili je a také si je sami čistili. Nejprve je vymnuli v otrubách, pak vyprali v měkké vodě a dobrém mýdle, natřeli hlinkou na žluto, vycpali slámou, vytvarovali a dali sušit na hambálky na půdě nebo do vikýře, kde proudil vzduch, event. je pověšili do koruny stromu na sadě. Skoro suché k. dobře promnuli, aby byly měkké. Na Humpolecku kupovali za 2 krejčary *vidlo*, rozmočili je a touto hlinkou k. natřeli, aby měly pěknou žlutou barvu. Černé k. se obnovovaly tzv. šmelováním. K tomu bylo třeba utřít saze s klejtem a lněným olejem. Tento šmelc, natřený na k., však dobře nedržel, proto jej bylo nutno obnovovat. Pestře vyšívané k. se barvou nenatřaly. – Základní tón dal k. jirchář, který vyciňoval a barvil kůže. K. z nich pak šil místní krejčí, který se postaral také o jejich výzdobu a výšivku. Některé k. byly

podšité plátnem (Chodsko, Haná), většinou jsou bez podšívky. V některých krajích se šily s kapsami, jinde se drobnosti dávaly do poklopce, protože do těsných praštěnek se kapsy nevešly. – Výměnkáři, starci a také muži, kteří byli nuceni pobývat v zimě venku, si dávali zhotovit k. z kožešiny obrácené srstí dovnitř (na Moravě *kožuchovice*, *chlupatiska*). V zimě je nosili také povozníci (formani), kteří spolu s příslušníky některých dalších řemesel (kováři, popeláři) zůstávali k. věrni nejdéle. V době, kdy mladší muži už dávno nosili dlouhé módní kalhoty z textilu, někteří starší ještě *donášeli* k. – Ke k. sahajícím po kolena se nosily modré punčochy a střevice s kovovou přezkou na nártu. Později přišly do módy nižší měkké a no nich tvrdě vysoké holínky, z nichž vyhlížel pruh bílé punčochy. – K. buď samy držely v pase za hrubý podolek košile, nebo se stahovaly koženým páskem s kovovou přezkou. Jen v určitých krajích a jen v některých obdobích se k. zavěšovaly na široké kožené šle (*kšandy*), zdobené výšivkou. V t. koželuzství.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893, s. 90–91, 159–161, 306–307, 350–351, 473–483; A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900, s. 173–174; R. Tyršová – A. Kožmínová: *Svěráz v zemích česko-slovenských. Čechy*. Plzeň 1921, s. 173–174; J. Vydra: *Nauka o kroji*. Praha 1931; J. R. Bečák – J. Zbořil: *Mužský kroj*. In: Lidové umění na Hané. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 229–237; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 20–21, 42–44, 109, 113; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 31. [ap]

kožešnictví, řemeslo zabývající se vydělaváním kožešin a šitím kožešinových výrobků. V č. zemích je tato forma kožedělné výroby doložena od 14. stol. (první chechy), ale znalost úpravy zvěřecích kožešin patří k starým dovednostem obyvatel chladnějších zemských pásem. Je pravděpodobné, že vesničtí obyvatelé, kteří hojně chovali ovce, ovládali také jednodušší techniky zpracování kožešin a pro vlastní potřebu je upravovali. V č. zemích je to prameny nedoložené. Zato zmínky o řemeslnících jsou počínaje 14. stol. velmi četné a dokazují, že kožešníci žili a pracovali ve velkých městech i v menších venkovských sídlech. Zpracovávali kočky a z vyciňených kožešin šili kožešinové výrobky. Kočky kupovali v okolí, od obchodníků s kůžemi nebo na objednávku zpracovávali kočky donesené. V písemných památkách pražských kožešnických cechů existují záznamy o hromadných cechovních nákupech vzácných dovážených kožešin od 16. stol. Tyto kožešiny byly určeny hl. pro zákazníky z panských a měšťan-

ských vrstev. Zákazníky kožešnických mistrů byli však i obyvatelé z venkova. Prokázáno je to zejm. v 19. stol. Kožichy, které se v tomto období nosily jako svrchní součástky lidových krojů, byly dílem kožešníků z venkovských městeček. – Nejběžnější domácí surovinou byla ovčí kožešina, z níž se šily hl. kožichy určené pro venkovské spotřebitele. K domácím surovinám patřily také kožešiny zaječí, vydří, kuní a zvláště ceněné liščí a jehněčí. Pokud ještě nebyla zvláště vyhubena, byly to i kožešiny vlků a medvědů. Dovážené kožešiny kupovali kožešníci obvykle od obchodníků, kteří je získávali na trzích, od 18. stol. zejm. v Lipsku, Frankfurtu n. Odrou, v Petrohradě a v některých místech v Polsku a v Uhrách. Kožešníci, kteří zhotovovali na Slovácku lidové kožichy ještě v prvních desetiletích 20. stol., šili sice z ovčích kožešin, ale užívali raději kožky dovážené (tzv. *rumunky*, *bulharky*, *italky*), protože byly lehčí a jemnější než domácí (*valašky*). Kožešníci kupovali nebo přebírali ke zpracování usušené surové kožky, *spratky*. Ty se musely vyčinit a upravit, aby rubová strana byla semišově hladká a měkká a kožešina čistá a načechraná. – Kožka se nejprve máčela v teplé mýdlové vodě nebo slabém louhu, aby zejm. vlasová strana byla zbavena nečistot a mastnoty. Po rozmáčení se vlas pročešával až ke kůži a znovu propíral, nejlépe v čisté proudící vodě. Potom se rozmáčená kožka na rubové straně zbavovala podkožního vaziva, zbytků masa a uzlin. Kožešník si kožku upevnil v rámu a přejížděl rubovou stranu kožešnickou škrabkou (*šlichtem*). Škrabka byla nepříliš ostrý měsíčkovitý nůž upevněný v dřevěném držadle, někdy i s podpůrnou berlovitou tyčí, která dávala tahu škrabky větší sílu zasazením pod rameno. Toto čištění se nazývalo *mízdření* nebo *flajšování*. Očištěná rubová strana se natírala vodním roztokem soli, ječmenného šrotu nebo pšeničných otrub (*pác* nebo kvas) a natřený kus se sroloval a skládal do kádí. Voda s přísadami zkvasila a rozvolnila kůži. V kádích se kožky máčely čtrnáct dní až měsíc, ale denně se musely překládat. Pak se kůže po rubové straně znovu čistila, měkčila přetahováním přes hranu nástroje zv. *kosa*. Nakonec se rubová strana vyčiňovala mastnotou a namaštěná kožešina se prošlapávala v sudu spolu s otrubami, pilinami, řezankou a někdy i se sádrou, která napomáhala vniknutí mastnoty do kůže. Prošlapaná kožešina získala na rubové straně vláčnost a odolnost proti navlhání. Našlapaná kožešina se sušila, hůlkou se vyklepávaly zbytky otrub a podle potřeby se vytahovala, česala, postříhovala a barvila. Pokud se z kožešiny šily kožichy blánové (s chlupem dovnitř), rubová strana se buď bělila (hlínkou, krídou), nebo barvila (dubovým tríslem na hnědo, měděnými

pilinami na zeleno, výluhem z železných pilin na černo). Práce s vyčíněním kožešin se obvykle dělaly v létě, aby měly vodní lázně dostatečnou teplotu a aby se kožešiny dobře vysušily. – Od podzimu do jara se pak kožichy šily. Kožešina se do tvaru střihu obvykle nestříhala, ale krájela po rubové straně kožešnickým nožem listovitého tvaru. Jednotlivé díly se sešivaly ručně režnou nití kožešnickou jehlou, která měla trojúhelníkový průřez. Mezi výrobky kožešníků patřily kožichy blánové i potahované látkou, ve starších dobách i jiné součástky (např. na konci 18. stol. byla v Praze jedním z předepsaných mistrovských kusů ženská kožešinová suknice). Dále to byly čepice, rukávnický, límce a lemy k látkovým oděvům. – Řemeslná výroba lidových kožichů od poloviny 19. stol. postupně zanikala. Nejdéle se tyto kožichy šily na j. Moravě, ale i zde jejich výroba ustala v prvních desetiletích 20. stol. Zakázkové kožichy se na počátku 21. stol. šijí v městských dílnách a kožešníci se již nezabývají činností kožešin. Pracují s kožešinami upravenými v jiných provozech. Část produkce vzniká sériově. Lit.: J. Hücke: *Sbírka historických památek řemesla kožešnického*. Praha 1939; E. Urbachová: *Slovácké kožichy ve sbírkách Moravského muzea*. ČMMZ 39, 1954, s. 98–124. [hš]

kožich, svrchní součást oděvu ušitá z kožešiny nebo kožešinou podšitá. K. je slovo všeslovanské, svědčící o dávném původu této součástky. Ve středověkých pramenech se objevuje několik názvů pro tuto zimní oděvnou součást, lišící se střihem i výzdobou. *Krzno* pův. znamenalo vyčíněnou kožešinu nošenou jako přehoz (přeneseně typ kožichu). Koncem 17. stol. se uvádí v artikulech pražského malostranského cechu kožešníků, předpisujících krzno ze šedých králíčích kožek jako mistrovský kus. *Šubu* převzali Slova-

né od některého ze sousedních národů. Až do 19. stol. se tak označoval k. potažený látkou, který přejímal střih obdobných textilních oděvních součástek. Z lidového prostředí 19. stol. je znám z Valašska nebo z Podluží, kde označoval nákladný slavnostní soukenný kabát se širokými kožešinovými lemy. Místní názvy kožichů se odvozovaly z různých znaků: a) střih srovnatelné textilní součástky (*mentýk*, *mentík*, Horňácko, Podluží); b) technika barvení (*dubenáč*, *dubeňák*, Slovácko); c) výzdoba (*liščák*, Haná; *vornát*, Horácko). – K. měl řadu forem ovlivněných obecným vývojem oděvu, dobovou módou i funkcí: a) kožichy dlouhé (nejméně po kolena) a krátké (do pasu i k bokům); b) kožichy s vlasem dovnitř, jejichž svrchní stranu tvoří semišový rub kožešiny (*blánový k.*, *blány*); c) kožichy s vlasem dovnitř potažené tkaninou; d) kožichy s vlasem ven (v č. zemích novodobá forma). Podoba kožichů nošených lidovými vrstvami je dokumentována od 15. stol. Prameny ze 16.–18. stol. ukazují, že se na venkově nosily nejčastěji kožichy ušité z kožešin králíka, beranů, jehňat a lišek. Konkrétní formy je možno na základě vyobrazení či dochovaných součástek poznávat až od počátku 19. stol., ale ani pro tuto dobu nelze sestavit vyčerpávající přehled. Písemné zprávy a vzpomínky pamětníků dokazují, že se kožichy nosily po celém českém území, ale v průběhu 19. stol. se začaly odkládat a nahrazovaly se teplými součástkami textilními. Koncem 19. stol., kdy začíná odborný zájem o oděv venkovských obyvatel, se kožichy a kožíšky nosily jen na Chodsku, Plzeňsku, Chotěšovsku, Českomoravské vrchovině, Hané, Slovácku, Valašsku a v horské části Slezska. – Podle střihu lze kožichy rozdělit na: 1. ocáskové kožichy, které patří k nejstarším typům. Zprávy o nich pocházejí z 16. stol. (Moravská Třebová). Jako svrchní součást mužského (výjimečně ženského) oděvu se ocáskový k. nosil v 18. a 1. polovině 19. stol. na Hané, širším Brněnsku, sev. Kyjovsku, lipenském Záhoří a Těšínsku. Náleží k typu těsných blánových kožíšků (*plechy*, *plíšky*). Byl to k. jednoduchého střihu sešitý ze dvou ovčích kůží, který se přetahoval přes hlavu. Jméno mu daly výběžky ocasní kůže, které visely vpředu i vzadu z dolního okraje. Kulatý výstřih u krku a rukávy lemovala kožešina, někdy byly zvýrazněny ramenní švy, na dokladech z Hané nechybí aplikace nebo výšivka v podobě srdce; 2. dlouhé kožichy mužské, jež se nosily v několika oblastech Čech a Moravy, zejm. na Českomoravské vrchovině (Horácko). Horácké kožichy se vyráběly v několika městech a prodejem na trzích se rozšiřovaly do vzdáleného okolí. Nosily se asi do 80. až 90. let 19. stol. Zhotoveny byly z ovčí kožešiny, měly rov-

ný stříh a kulatý límec z tmavé kožešiny, která lemovala také rukávy a kapsy, někdy i okraje. K. měl bělavou barvu a jeho hlavní výzdobou byla aplikace bílých jirchových pásů a barevná výšivka vlnou. Široké pásy překrývaly švy na zádech a obloukovitě se stáčely ke kapsám. Mezi pásy se našívala *tabulka* zdobená vyšitou kyticí, která vrcholila do špičky, nebo se ještě jednou opakovala nad tabulkou mezi pásy. Drobné vyšívané motivy zdobily pásy i okraj kapes. Vyšívané části se říkalo *kšandy*, kožichu *vornát*. Podobný k. je znám z kreseb z Písecka, výšivka byla rozložena jen na zádech, lemy nebyly tak výrazně pošíté. Přesnější podoba dlouhých blánových kožichů z jiných míst v Čechách není známa, existují jen zmínky (např. Staňkov u Domažlic, Mladoboleslavsko). – Na kresbě J. Mánesa je doložen dlouhý mužský k., který se nosil na Hané ve 30.–80. letech 19. stol. Byl hnědý, dlouhý, měl kulaté sedlo a malý stojatý límeček. Úzká horní část se zapínala na hustou řadu knoflíků, zadní část se dole rozšiřovala vloženými šosy, nad nimiž byl čtvereček výšivky. – Několik variant dlouhých mužských blánových kožichů se nosilo v 19. stol. a v prvních desetiletích 20. stol. na Slovácku. Kožichy ze staršího období (polovina 19. stol.) byly bílé. Na Uherskohradištsku měly černý kulatý kožešinový límec, švy a okraje zdobily našité pásy červené a černé jirchy. Ve stejné době se na Podluží, Strážnicku a na Kyjovsku nosily obdobné bílé kožichy, které se lišily jen délkou a výzdobou. Na okraji přednic a dole byly lemovány ústřížky bílých a černých kůžiček, pro které se vžil název *buchtíčky* a celý k. byl zván *buchtíčkový*. Na Kyjovsku se nosil ještě na počátku 20. stol. Mladší vrstvy kožichů na Slovácku představují kožichy hnědavé barvy, *dubené*. V okolí Veselí, Uherského Ostrohu, ve Vlčnově a na Hornácku se v 2. polovině 19. stol. zdobily při lemech našívanými pásy ozdobně vykrajované červené a bílé jirchy. Proto se jim říkalo *malované*. V 80. letech 19. stol. se na Podluží začaly nosit dlouhé hnědavé kožichy, které se zdobily výšivkou z vlny. Výšivka se soustřeďovala na jirchových pásech, které kryly obloukové švy na zádech; v nejužším místě mezi oblouky se umísťoval květ směřující dolů. Vyšívaným pásům se říkalo *řemeny*. Téměř nezdobené byly hnědé *dubeňáky*, které na Uherskohradištsku a Uherskobrodsku nahradily bílé kožichy koncem 2. poloviny 19. stol. Byly mohutné, volně střížené a nezapínaly se. Mírně rozšířené přednice se vahou na okrajích ohrovaly a dlouhé spodní chlupy tvořily nejnapadnější ozdobu kožichu. Ze Strážnicka se od 70. let 19. stol. šířily do okolí dlouhé dubeňáky střížené do sedla, jejichž jedinou ozdobou byla černá beránčina kolem krku a u rukávů;

zdobený aplikací červeného safiánu. Dlouhé blánové ženské kožichy se hojně nosily ve 2. polovině 19. stol. na Slovácku v okolí Uherského Hradiště, Uherského Ostrohu, Vlčnova a Kyjova; některé ještě v prvních desetiletích 20. stol. Tyto kožichy byly bílé, lemované při okrajích pásy černé jirchy, která v užších páscích kryla i švy. Na bocích u švů byla aplikace obloučkovitých motivů (*laštůvky*). K. se nosil přepásaný textilním pásem (Uherskohradištsko a Ostrožsko) nebo volně; 5. polodlouhé a krátké blánové kožíšky ženské se nosily téměř ve všech krojových okrscích na Slovácku; od 19. stol. až do prvních desetiletí 20. stol. se užívaly polodlouhé bílé blánové kožíšky od pasu výrazně rozšířené. Přední rozšířené cípy byly často trvale sepnuté vzadu, čemuž byla přízpůsobena i výzdoba: lem z černé kožešiny byl našit na cípech zesponu. Jinak tvořil výzdobu širší pruh našité černé jirchy při okrajích, na Hornácku ozdobně vykrajovaný. Krátké kožíšky, které se nosily do konce 19. stol. v záp. Čechách, sahaly jen do pasu, někde v souvislosti s celkovou siluetou oděvu jen nad pás, měly trojdielný stříh zad s prohnutými švy. Tvar švů a okraje přednic provázely pásy aplikace zdobené protahováním pestrých proužků doplněné výšivkou, okraje lemované kožešinou. Nepotažené a nezdobené byly kožíšky, které se nosily ještě koncem 19. stol.

3. krátké kožichy mužské jsou v pramenech zachyceny jen velmi kuse. Místy v Čechách se v 19. stol. nosily přiléhavé kožichy sahající mírně pod boky, rovné nebo vzadu poněkud rozšířené šosy, se střídmou výzdobou u švů nebo zcela bez zdobení. V podobném kožíšku je nakreslen sedlák z Písecka od M. Alše (1852–1913), nezdobený k. byl fotograficky zachycen i na Horácku. Obsáhlejší zmínky se dochovaly ze záp. Čech, kde se nosily ještě ve 2. polovině 19. stol. krátké hnědé kožíšky s límcem a lemováním z černé kožešiny, poměrně bohatě zdobené aplikací, portami a výšivkou. Pocházely z Plzeňska a rozšířily se až na Chodsko. Na Moravě se krátké kožíšky dochovaly jen v okrajových horských oblastech na východě. Pocházely většinou od slovenských výrobců. V horských obcích na Jablunkovsku byly krátké, hnědé, zdobené aplikacemi červenavé jirchy a barevnými řemeníky. Nízký límeček lemoval úzký proužek jirchy, který přecházel vpředu na koncích ve střepečky. Podobný k. se dochoval z Kopanic; 4. dlouhé blánové kožichy ženské z počátku 19. stol. jsou doloženy z Čech pouze ze Staňkova u Domažlic. Z Moravy existuje popis a nedokonalé zobrazení dlouhého kožichu z Valaška: byl bílý a při okrajích

na Českomoravské vrchovině a na Brněnsku. Výzdobou žlutavých kožíšků z Hané byl lem z liščí kožešiny a drobná výšivka. Krátký hnědavý kožíšek dochovaný ze Zděchova na j. Valašsku měl drobnou výšivku v lince na zádech, šůsky v bocích a přední cípky přehnuté ven do trojúhelníčků. Ženské kožíšky z Valašské Polanky měly lem z liščí kožešiny a našité šňůrky. Na Kopanicích a v horské části Slezska nosily ženy krátké kožíšky shodné s mužskými; 6. krátké ženské kožíšky potahované tkaninou; vyskytovaly se v 19. stol. častěji než blánové. Střihem kopírovaly tvar obdobných soukenných či šerkových součástek (kabátků). Ve shodě s nimi byly také zdobené výšivkou, šňůrováním, navíc měly zdobené kožešinové lemy ze vzácnějších druhů kožešin. Zprávy o nich se dochovaly z různých míst Moravy. Patřily ke kroji zámožnějších vesnických vrstev. Z Chodska se dochoval kožíšek, který se zde nosil na počátku 19. stol., stříhově pokládáný za pozůstatek 18. stol. Přednice a rukávy měl úzké, přiléhavé, v zadním díle byly dlouhé hustě naskládané varhánky nasazené vysoko nad pasem. Potahoval se černým sukem a zdobil drobnými rostlinnými motivy vyšitými barevným hedvábím. Na Moravě se potahované kožíšky nosily na Hané, Brněnsku, v západní a severozápadní části Slovácka a místy na Valašsku. Sahaly do pasu, rukávy měly nahoře nabrané a dolů se zužující, trojdílný střih zad a vzadu tvrdé stojaté šůsky. Výstřih byl lemovaný kožešinou (např. kožíšek z okolí Klobouk) nebo měl úzký protáhlý látkový límeček (v Zubří na Valašsku). Zvláštní vývoj měl *kožíšek* na Chodsku, kde se

ještě na počátku 20. stol. nosily krátké textilní kabátky, nepodšité kožešinou, jen s úzkým kožešinovým lemem na okrajích. Vnějšíkový vzhled imitoval podšité kožíšky, ale šlo o kabátek; 7. potahované polodlouhé a dlouhé ženské kožíšky, které představovaly nákladnou sváteční oděvní součástku. Na Chodsku to byl svátební *hřebíčkový* k., nošený v prvních desetiletích 19. stol. Měl úzké přednice svazované stuhou a vzadu hluboký rozparek, který sahal až do pasu. Z Hané jsou zprávy o dlouhých *županech*, kožíších potažených modrým sukem. Z 1. poloviny 19. stol. se dochovalo vyobrazení a popis

dlouhého k. (*šuby*) bohatých fojtek a vrchařek (vlastníci pastvin a stád) z Valašska. Jejich k. byl podšit kunami, potažen červeným atlasem a vyzdoben našívanými portami. Na Podluží přibližně do konce 80. let 19. stol. nosily bohaté ženy ke svatbám a dalším slavnostním příležitostem *mentýky*, dlouhé kožíchy potažené fialově červeným (Lanzhot) nebo modrým sukem. Mentýky měly vzadu v pase vložené dva šosy, které spodní část rozšiřovaly. Kolem šosů se soustředila bohatá výzdoba šňůrováním. Slavnostnost mentýků podtrhovaly široké kožešinové lemy. Na svatby a další slavnostní chvíle se nosily na Horňácku potahované kožíšky (zv. též mentýky); byly třičtvrtěční, potahované bleděmodrým sukem a měly charakteristicky zvonovitě rozšířenou spodní část. Nosily se ještě v prvních desetiletích 20. století. V. t. kožešnictví. Lit.: J. Kopáč: *Horácký kožích*. NVČ 2, 1907, s. 33–42; J. Uprka – F. Kretz: *Kožuchy*. Kroměříž 1920; J. Dostál: *Kožuchy na Podluží*. VVM 2, 1947, s. 264–272; S. Todt: *O strážnickém duběňáku*. MK 3, 1948, s. 21–23; J. Kopáč: *Horácké kožíchy*. ČL 6, 1951, s. 252–255; E. Němec: *Kožích goralského kroje*. RZ 4, 1954, s. 23; E. Urbachová: *Slovácké kožíchy ve sbírkách Moravského musea*. ČMMZ 39, 1954, s. 98–124; M. Ludvíková: *OCáskový kožích a halima s kapucí. K otázce jejich geografického rozšíření*. NVČ 5/6, 1970/71, s. 221–236; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 40–42. [hš]

krajané 1. lidé pocházející z jednoho místa, oblasti, země, státu (rodáci); **2.** příslušníci téže národnosti. Od 2. poloviny 19. stol. je to ne zcela přesné pojmenování pro obyvatelstvo českého původu usedlé dočasně či trvale v zahraničí. 1918–1989 byli za k. považováni Češi a Slováci, k nimž byli zahrnuti za první Československé republiky i vystěhovalci jiných národností pocházející z Československa. Odborná literatura se pokouší nejednotně a nedůsledně nahrazovat termín k. alternativními výrazy: české etnikum v zahraničí, vystěhovalci, emigranti, exulanti, zahraniční Češi, Čechoameričané, Francouzi českého původu apod. 1948–1989 se vžilo v Československu i v zahraničí dělení (emigranti versus k.) odvozené od politického poměru vystěhovalce k Československu. K. byli ti, kteří měli tzv. upravený vztah k lidové demokratickému a později socialistickému zřízení v Československu. Většinou se jednalo o vystěhovalce v první generaci (a jejich potomky), kteří často přijali dvojí státní příslušnost. Po listopadu 1989 převažoval názor, že pominul důvod klasifikovat vystěhovalce podle jejich právního či politického vztahu k zemi původu a že lze pojem k. přijmout v jeho původním rozsahu: lidé českého původu (nebo z č. zemí, čes-

ké i jiné národnosti) žijící v zahraničí. Někteří vystěhovalci (zvl. ve Spojených státech) však odmítli termín k. pro označení emigrace po r. 1948. – Počáteční pobyt k. byl zaměřen na obživu a likvidaci provizorního způsobu bydlení (např. ubytovny v dělnických koloniích nebo u zemědělských vystěhovalců přechodné stavby: zemnice, sruby, drňáky). Dům k. prošel od poloviny 18. stol. řadou vývojových typů od provizorních stavení přes dvou- a trojdílný typ až k současné moderní stavbě. Současný stav vnitřního členění obytných částí budov vychází většinou z místních dispozic. Výjimečně přetrvávají donesená specifika: v českých vesnicích v Rumunsku se zachovaly zbytky černé kuchyně. Také vývoj interiéru podléhal novým zvyklostem pod vlivem místního trhu nebo místní domácí výroby. Ojedinele dlouho do 70. let 20. stol. přetrvávala domácí a řemeslná výroba přenesená v 19. stol. z Čech (Rumunsko). Struktura sídel, která k. zakládali nebo v nich tvořili většinou, odpovídala téměř vždy tamním typům pod vlivem rázu krajiny. Nejčastější byl sídelní typ silnicový. České vystěhovalci mohli jen v několika případech zasáhnout do půdorysného uspořádání sídel, neboť se orientovalo většinou na osídlené krajiny a používalo již existujících staveb (výjimkou je např. Vojvodovo v Bulharsku, kde byla domová zástavba provedena na tzv. zeleném drnu do základní sítě tří podélných a tří příčných ulic). Oděv byl až do 2. poloviny 20. stol. nejnapadnějším přežitkem české kultury u k. v Rumunsku (zvl. ženský a dětský, kromě kožených opánků-krpců přejatých od Rumunů). Jinde ztratil etnickou výlučnost. Etnická symbolika obsažená v oděvu se projevovala při slavnostních příležitostech a pódiových vystoupeních (používání tzv. českého kroje). Strava u vesnického obyvatelstva vycházela z produktů vypěstovaných v hospodářství a z úrovně kuchyně přenesené první generací z č. zemí. Tradiční česká strava z moučných jídel a brambor odolávala místním inovacím, neboť adaptace na odlišné komponenty stravy neprobíhala tak rychle jako v jiných jevech materiální kultury. – Etnický aspekt imigrační skupiny přetrvával podstatně déle v duchovní kultuře než v hmotné. Kultura k. v zemědělských osadách vých. a jihových. Evropy se odvíjela od tradiční kultury české vesnice 19. stol. a v některých případech (u Čechů na Střelínku) od 18. stol. Její regionální diferencovanost se projevovala částečně v domě, více v kroji a stravě a nejdéle v kalendářním zvykosloví, slavnostech, rodinných obřadech a v hudebním a tanečním folkloru. V cyklu výročního zvykosloví lze sledovat český regionální původ a zároveň vlivy jinoetnického prostředí. Např. u volyňských Čechů se

udržel do 20. stol. velikonoční zvyk tzv. pálení Jidáše (na Velký pátek a Bílou sobotu se scházela celá ves kolem ohně za vyprávění pověstí). Vedle Vánoc a Velikonoc to byly výroční svátky dožínky a posvícení. Posvícení se slavilo často i v městských spolcích jako taneční zábava. – Zatímco potomci českých zemědělských kolonistů z 18. a 19. stol. v zemích vých. a jihových. Evropy si uchovávali většinou ještě v 1. polovině 20. stol. (v některých případech do konce 20. stol.) prvky české etnicity, docházelo v prostředí průmyslových center k silné asimilaci. Tempo asimilace bylo závislé na několika faktorech: velikost skupiny, kompaktnost osídlení, objektivní příčiny a subjektivní důvody k migraci, míra odlišnosti sociálního prostředí mezi emigrační a imigrační zemí, kontakty s č. zeměmi v oblasti příbuzenských svazků nebo institucí. – S ohledem na kompaktnost osídlení lze stanovit několik typů. Prvním typem bylo původní obyvatelstvo tzv. moravských vesnic na Hlubčicku a Ratibořsku a české vesnice v Kladsku, které souvisely s původním osídlením č. zemí a nevznikly migrací. Druhým typem jsou vesnice založené českými osadníky. Lze rozeznávat další podtypy: osady nebo části osad založené exulanti, kteří přchali před rekatolizací, nebo vesnice českých protestantů, kteří byli k emigraci vyzváni Fridrichem II., anebo vesnice založené k hospodářskému povznesení zaostalých nebo pustých oblastí (Volyň nebo Banát). Třetím typem byly tzv. kolonie v průmyslových aglomeracích, čtvrtým rozptýlené usazení, které je nejčastější. Pro žádné období neexistují přesné statistické údaje. 1990 bylo ve Spojených státech odhadem asi 1,5 milionu Čechů a Slováků, v Německu a Rakousku po 70 000, ve Francii 30 000. Na desetitisíce byly odhadovány počty Čechů a Slováků též v Maďarsku, Jugoslávii, Polsku, Rumunsku, Kanadě, Sovětském svazu a v Argentině, tedy celkem 2,5 až 3 miliony Čechů a Slováků. Kolem r. 1930 bylo registrováno 242 obcí, v nichž obyvatelstvo českého nebo slovenského původu tvořilo většinu, 6400 krajanských spolků, 162 doplňovacích škol, 152 časopisů vydávaných k., 375 katolických kostelů, 332 evangelických sborů. – V té době také vrcholily vzájemné kontakty mezi k. a Československem. Většina československých ministerstev měla speciální vystěhovalcká či krajanská oddělení, o koordinaci státního postoje ke k. se starala meziministerská komise pro vystěhovalce a kolonizaci, od r. 1922 platil vystěhovalcký zákon, který tvořil základ pro emigrační a krajanskou politiku Československé republiky. Na domácí půdě i v zahraničí působilo několik dobrovolných nevládních institucí: Ústav pro hospodářské styky emigrační

ni a kolonizační při Masarykově akademii práce (zkráceně Emigrační ústav), Sdružení československých spolků zahraničních, Kostnická jednota, Spolek sv. Rafaela, Zahraniční župa sokolská, Školský spolek Komenský aj. 1928 vznikl Československý ústav zahraniční, jehož posláním byla koordinace vztahu mezi krajany a Československou republikou. Vycházelo několik časopisů specializovaných na vystěhovalce a krajanství: Emigrační ústav vydával Československou emigraci, Zahraniční odbor Národní rady československé vydával Naše zahraničí, Sdružení československých spolků v zahraničí vydávalo v české verzi časopis Vystěhovalce a v německé Heimatsbote. Vyvrcholením kontaktů mezi krajany a Československou republikou byly dva krajanské sjezdy v Praze (1932 a 1938). Krajané prokázali svůj vztah k původní vlasti vojenskou účastí v protihabsburském zahraničním odboji (1914–1918) a v protinacistickém odboji (1939–1945). – Po r. 1948 byly tyto historicky vzniklé vazby zpřetrhány. Iniciativa krajanských organizací usilujících o jejich navázání ve smyslu právním, institucionálním a podnikatelském nebyla podle jejich vyjádření vyslyšena. Krajanská sdružení kromě sokolských jednot nemají celosvětovou organizaci se sídlem v České republice. Po r. 1945 vycházela periodika Československý svět, Postilion a Český dialog, od r. 1985 vydává Ústav pro etnografi a folkloristiku ČSAV resp. Etnologický ústav AV ČR sborník Češi v cizině.

Lit.: J. Auerhan: *Národopisný soupis československých menšin zahraničních*. Naše zahraničí 7, 1926, s. 49–51; S. Klíma: *Československá péče krajanská*. Praha 1931; J. Auerhan – R. Turčín: *Češi a Slováci za hranicemi*. In: Československá vlastivěda V. Praha 1932; *První sjezd zahraničních Čechů a Slováků*. Praha 1933; K. Střežek: *Průvodce po československém zahraničí*. Praha 1938; J. Sedláček: *Nynější krajanská péče*. Praha 1940; J. Folprecht: *Naši krajané v cizině*. Praha 1940; J. Folprecht: *Studie o povaze zahraničních krajanů*. Praha 1947; F. Štědrónský: *Zahraniční krajanské noviny, časopisy a kalendáře do roku 1938*. Praha 1958; I. Heroldová: *Život a kultura českých exulantů 18. století*. Praha 1971; S. Brouček: *Krajané a domov. Nástin dějin Československého ústavu zahraničního*. Praha 1985; *Češi v cizině* 9. Ed. S. Brouček. Praha 1996; *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Ed. K. Hrubý – S. Brouček. Praha 2000; *Emigrace a exil jako způsob života. II. symposium o českém vystěhovalství, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Ed. S. Brouček – K. Hrubý – A. Měšťan. Praha 2001.

[sb]

krajpolka viz křížák

krajka, samostatný textilní útvar transparentní podoby, tvořený různými technikami. Nejrozšířenější a specifické pro výrobu krajek je paličkování, další techniky jsou síťování, pletení, háčkování, šití, vázání a tkaní. K. má řadu nářečných názvů: *čipka, ficle, kraječka, mřežka, tkanice, tkanička, vložka, zuby*. V rukodělné formě se k. řadí mezi typické projevy českého textilního umění. – Historie dokládá bohaté uplatnění krajek v souladu s vývojem oděvu v Evropě především u šlechty a měšťanstva. Pozoruhodné formy a výraznou stabilizaci užití postupně získala k. také v kultuře lidových vrstev venkova a malých měst, kde měla i tradiční výrobní zázemí. – Č. země, ležící ve střední Evropě na křižovatce kulturních cest, mají výrazné místo v dějinách k., a to v celoevropském kontextu. Předpokládané slovanské prvky byly usměrňovány vlivy přicházejícími ze záp. a j. Evropy od doby renesance. Řada těchto vazeb je zřetelná právě u k., která byla více zdobnou než užitnou textilií a mohla proto se starými motivy volně nakládat. Zachovala tak v technikách i vzorkování celou škálu motivů. – Užití krajek českým venkovským lidem lze dokumentovat na oděvních a interiérových textiliích od konce 18. stol. Kolem poloviny 19. stol. se lidová k. dostává na vrchol svého vývoje. Vyskytuje se především na plátěných součástech oděvu, nejvíce na těch, které kryly ženskou hlavu, tj. na plachetkách, plenách, šátkách, šatkách, čepcích, dále na oděvních plachtách, na košilích, rukávcích a zástěrách, někde i sukních. Vlněné a hedvábné součásti obvykle zdobila k. kovová. V interiéru se k. uplatňovala na reprezentačních kusech ložního prádla a hl. na obřadních koutních plachtách, zakrývacích lože matky v šestinedělí. V souladu s vývojem lidového interiéru, hl. na přelomu 19. a 20. stol., přibývá využití k. na ubrusích, záclonách, pokrývkách apod. – Krajky užívané v Čechách, popř. na střední a sev. Moravě měly charakter západoevropské k., typické pro česká výrobní střediska. V oblasti j. a jihových. Moravy se více užívaly tzv. režné typy krajek východního stylu, které byly obvykle slovenské provenience. Vývojem se však naznačené okruhy měnily a výběr krajek se přizpůsoboval trhu nebo naopak trh se přizpůsoboval poptávce. Krajky měly nejen regionální, ale i dobové rysy. Mnohde díky místním zvyklostem jistý typ k. dlouho přetrvával, jinde (nebo na jiné oděvní součásti) byl akceptován novější typ k. Vznikla tak široká paleta krajek i jejich teritoriálního rozložení. Bylo běžné, že jeden typ se užíval v několika oblastech a výběr se lišil jen detailem vzoru. Jsou však oblasti, např. Domažlicko, Valašsko nebo Litomyšlsko, kde se spojila místní výrobní tradice s konkrétní potřebou kroje

a vznikla pak ojedinělá lidová krajkářská díla. – Podle techniky výroby se krajky dělí na: 1. *síťované krajky*, zhotovované síťováním, poměrně jednoduchou krajkářskou technikou, rozšířenou v Evropě od dob renesance. Pomocí síťovací jehly a nekonečné nitě se diagonálně vytváří soustava ok, která se spojují do pravidelné sítě. Pro tuto techniku bylo typické další zdobení základní sítě výšivkou, která často zachovávala archaické vzorování. V lidovém textilu byla tato technika obvyklá ve formě krajkových vložek a lemů, pro snadnou tvarovou přizpůsobivost i při výrobě čepců. Ve srovnání s jinými krajkářskými technikami je dokladů méně. Lidovému pojetí jsou nejbliže oděvní kusy často barevně skloubené s krojem. Mezi nimi vynikají např. čepce z Valašska, s barevnou výšivkou v síti. Zajímavé typy krajkové metráže pocházejí z Českomoravské vrchoviny, kde se síťovaných krajek užívalo kolem poloviny 19. stol. k bohatě řaseným límcům ženských košilek nebo u novější formy kroje

ve Veselí n. Moravou. Mezi unikáty síťovaných krajek lze řadit krajky z koutních plachet, které pro obřadní funkci textilie zachovaly i staré motivy vzorování, např. k. z koutní plachty z Valašska s vyšitým motivem oběti Izáka. Síťované krajky s rostlinnými vzory v tlumené barevnosti vypovídají více o době vzniku než místě výskytu (vých. Čechy nebo j. Morava); 2. *pletené a háčkové krajky*, zhotovované krajkářskou technikou, jejímž základem je nekonečné vlákno, které se pomocí jehlic nebo háčku proplétá a vrství v řadách smyček. Kombinací prvků se dá vytvořit i krajkový vzor. Pletením a háčkováním se vytvářely některé oděvní doplňky, např. punčochy, čepce a jiné kusy, často ovlivněné módou města (součásti dětské křestní soupravy). Háčkové krajky se v lidovém prostředí ujal koncem 19. stol. a do textilií vnašely módní vzorování, nebo napodobovaly starší, hl. paličkové kusy. Tuto nejmladší krajkářskou techniku silně ovlivnily industriální kurzy a dobová průmyslová výroba. Našly uplatnění v interiéru městského charakteru; 3. *šité krajky*, představující nejsložitější krajkářskou techniku. Vzor se vytváří šitím výplní, které se upevňují na nitěných konturách vzoru přichyceném na pomocné textilní a papírové podložce. Technika šité k. je natolik složitá a časově náročná, že v lidovém prostředí našla jen ojedinělé uplatnění. V č. zemích byla výrobně zavedena počátkem 19. stol. v Krušnohoří, odkud pronikla na Podorlicko i do jiných center. V lidové k. se uplatnila pouze na Litomyšlsku, odkud pocházejí vzácné kusy šitých krajek z počátku 19. stol., sloužící jako lemy ženských šatek. Charakteristickým výzdobným motivem byla dvojhlavá orlice; 4. *vyšívávané krajky*, vytvářené krajkářskou technikou, při níž plátno zůstalo téměř neviditelnou oporou prolomaného vzoru nebo kde byl vyšitý útvar hotoven a užíván jako samostatná k. Jde o mistrovsky vyšité krajky (*zuby*) k čepcům ze Zubří na Valašsku a výrobky, které vyšíváním napodobují starší paličkové krajky, např. u ženských čepců ze středních Čech kolem poloviny 19. stol.; 5. *vázané a tkané krajky*, zhotovované krajkářskou technikou, kterou se krajkový vzor vytváří se soustavou nití vycházejících z osnovy tkaniny nebo jinak speciálně připravenou. V českém lidovém textilu se do krajkového vzoru nejčastěji vázaly třásňové okraje šátků, hotovené z volné ruky nebo pomocí háčků. Řada prvotních krajkových vzorů je vázána nebo pletena na různých rámech, popř. tkána na jednoduchých tkacích zařízeních. Představuje techniky, které obvykle předznamenávají paličkování. Některé postupy se objevují ojediněle na přelomu 18. a 19. stol. a v průběhu dalšího vývoje mizí. Nejčastěji se tyto krajky nacházejí na lemu plachet. Rozšířené

byly krajky tkané v jednoduché dírkové vazbě, červenobíle příčně pruhované s třásněmi na okrajích. Vzácné jsou i vzorově jednoduché krajky s pravidelně prokříženými nitěmi režné příže, objevující se počátkem 19. stol. na Litomyšlsku, ale i v j. Čechách. Známe jsou krajky hotovené na rámu z oblasti Valaška, kde je patrná spojitost s karpatskou oblastí Slovenska (technika se označuje jako práce na krosienkách). Touto technikou se pletly pro valašské ženy pružné čepce v krajkovém vzoru; 6. *paličkované krajky*, nejdokonalejší krajkářská technologie, představující největší procento ručních krajků užívaných v lidovém prostředí. – K. se v lidovém prostředí podřizovala celku a stylu kroje. Často byla chápána jako běžná švadlenská příprava, která se podle potřeby barvila, škrobila a řasila vrapením a skládáním, v němž se někdy skryl i vlastní krajkový vzor. Byla však nenahraditelným článkem celku. Některé kroje dovedly k. mistrovsky exponovat, především na pokrývkách ženské hlavy. Hl. na čepcích z českých krajů se lze setkat s množstvím materiálů, technik a bizarních tvarů. Výrazné využití krajků je rovněž na límcích košilek a rukávců, které rámují ženskou tvář. K. však dokresluje i tvary mužského kroje. Výrazné uplatnění nachází na širokých rukávech košil na Slovácku, např. na Podluží, ale nosili ji v 19. stol. také jihočeští Blatáci. K. dokreslovala výšivku, zvyrazňovala stříh oděvních součástí a dávala oblečení měkké linie. V. t. krajkářství, paličkování.

Lit.: M. Smolková – R. Bíbová: *Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uherském Slovensku*. Praha 1908; F. Kretz: *Krajka na kroji*. In: *Moravské Slovensko II*. Praha 1922, s. 592–594; E. Marková: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962; J. Langhammerová: *Lidová krajka v českých zemích*. MVP 15, 1977, s. 139–159; *O lidové krajkce*. Praha 1982; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992. [j]

krajkářství, rukodělná výroba krajků. Kořeny k. sahají do středověku a jsou spojeny s řemeslnou produkcí tkaničníků, šňůrařů a pozamentářů. Jednoduché formy krajkových lemů, které předznamenávají krajků, se nacházejí na dobových vyobrazeních od 14. stol. Vlastní výroba krajků je spojena s obdobím renesance, kdy se v evropské módě začíná krajka uplatňovat jako samostatná textilie. Zvýšená spotřeba žádala rozšíření výroby. Tím se k. začíná dotýkat i lidových vrstev, zatím jako výrobců. – První zpráva o výrobě krajků v Čechách pochází z poloviny 16. stol. a jsou spojeny s kolonizací horské části záp. Čech, s Krušnohořím. K. proniká do Jáchymova a Božího Daru zároveň s hornictvím. Zásluhy o zavedení a organizaci

Krajkářka. Krušné hory, 19. stol.

zdejšího k. se připisují B. Uttmanové ze saského Annabergu. Vazba k. a hornictví je patrná i při formování krajkářského centra v Českém lese. Císař Rudolf II. 1587 povolil usazení řemeslníků v obci Hostouň na Domažlicku; mezi nimi byli i krajkáři. Třetí významná oblast českého k. vstupuje do historie 1642, kdy zakoupil vamberecké a rychnovské panství ve vých. Čechách císařský plukovník K. Gramb. Jeho žena, rodem Belgičanka, údajně zavedla v kraji paličkování krajků, pův. pro potřebu panství. K. se zde rozšířilo natolik, že se z Vamberecka stala nejvýznamnější krajkářská oblast č. zemí. – Krajka se stala důležitým obchodním artiklem, proto její produkce neunikla pozornosti rakouské státní pokladny. V 18. stol., hl. za vlády Marie Terezie (1740–1780), se k. dostává podpory státu. 1753 je prohlášeno za svobodné povolání, formuje se odborné školství a výroba se šíří do dalších oblastí (j. a vých. Čechy, Slezsko). V 19. stol. k. dosahuje vrcholu. 1860 v č. zemích pracuje na 80 000 krajkářů. – Domácí krajkářská výroba vycházela z evropských módních trendů i technických možností oboru. Byla ovlivněna krajkářským stylem, který do č. zemí přišel z Itálie přes Francii, Belgie a Německo, a to prostřednictvím dobových vzorníků i přímých kontaktů. Šlo o techniku paličkování mnohopárové krajky. Tyto vazby jsou zřetelné především u nejstarších dokladů, ale v českém k. dlouho přežívají, např. ještě na začátku 19. stol. byla pro českou krajkářskou produkci typická *valencienka*, krajka francouzského typu *Valencienne*, která byla užívána jako prefabrikát u ženské oděvní výroby. – V české lidové

krajce se objevuje i styl, který je obecně označován jako východní. Užívá výrazně jednodušší techniku paličkování, tzv. páskovou, typickou pro krajky jihových. a vých. Evropy (včetně národů slovanských). Na české území pronikla hl. prostřednictvím trhu a jen někde zakotvila výrobně. Šlo pak více o práci domácí, tak jako u krajků, které nebyly ovlivněny módou, ale vycházely z potřeb lidového oděvu a interiéru. Některé z těchto typů se hotovily i profesionálně a využívaly další krajkářské techniky, nejen vlastního paličkování. Obvykle to byla místní výroba krajky síťované, šité, vyšívání, tkané, vázané. Podle charakteru kroje a jeho potřeb se udržovala jen místně nebo v menším regionu. Např. síťování krajků bylo typické pro oblast Českomoravské vrchoviny nebo j. Moravy, složitá šitá krajka se vyskytovala ojediněle na Litomyšlsku. Specifická krajkářská tradice, spjatá s místním krojem, vznikla na Valašsku, kde se zhotovovaly několika technikami pružné krajkové čepce žen. – Přes tato místní specifika se prosazuje do lidového užití i paličkováná krajka, pův. spojená s prostředím vyšších společenských vrstev. Oproti panské módě 16.–18. stol., která krajkou často hýřila, se na lidových textilních krajkách ujímá s jistotou váhavostí, a to i v dobách rozkvětu. Dokladem jsou datované lidové textilie ze 17. a počátku 18. stol., které nebyvají krajkou vůbec lemovány. Teprve v polovině 18. stol. se lemy textilií zdobí jednoduchou nášivkou krajkového typu. Jsou to např. řídké gázové útvary nebo různá třepení výrazně manufakturního typu. Až konec 18. a celé 19. stol. přináší krajků do lidového oděvu jako charakteristický výzdobný i funkční prvek. Nastává rozvoj vlastního lidového k., vázaného hl. na techniku paličkování krajky. – Některá střediska k. se specializují na výrobu určitých druhů lidových krajků užívaných v kroji. Tak vynikla např. česká střediska na výrobu *vláčky*, jemné tylové krajky belgického původu, ale s domácím vzorováním. Její výrobou proslul v 19. stol. Strážov u Klatov, Sedlice u Blatné a především Vamberk, kde se výroba krojových krajků udržela na profesní úrovni do 1. poloviny 20. stol. jako výrobní středisko pro oblast moravského Slovácka. V 70. letech 19. stol. vzrostl význam k. na Chodsku, především v obcích u bavorských hranic (Postřekov). Jako domácí práce, potřebná i pro zdejší kraj, se udržela až do 2. poloviny 20. stol. Na Moravě se k. jako profese objevuje málo. Vedle Valaška lze doložit tradici paličkování krajky na jihomoravském Podluží, a to počátkem 19. stol. Krajkářky zde vyráběly náročné krajky (*ficle*) z kopřivové příže v páskovém vzoru pro lemy ženských šatek. Zmínky o výrobě krajků jsou též z oblasti Hané, Hor-

ňacka a Uherskobrodská. Obvykle jde o rezné krajky s jednoduchou vzorovou strukturou. – V k. lze nalézt jisté protiklady: výroba se váže na chudší kraje, kde je užití krajků v oděvu střídmé. Ovlivňování stylu přicházelo z krajů bohatších, z Blat, Hané a ze Slováků. Spojení obou sfér se uskutečňovalo prostřednictvím trhu. Nejprve to byl podomní obchod, vázaný na faktorskou práci v krajích výroby. Někteří tzv. krajkáři chodívali i do vzdálených zemí, z Čech na Moravu a do Rakouska. Ve 20. stol. převažovala běžná obchodní spolupráce. – K., hl. paličkování, mělo v oblastech rozvinuté výroby formu domácí práce. O jejím charakteru a organizaci jsou zprávy z konce 19. a počátkem 20. stol. z Vamberecka a Domažlicka. Paličkováním se zabývaly nejvíce ženy (někde i muži) a pomáhaly děti, často již od pěti let. Pracovalo se nejvíce v zimním období a vždy, kdy to dovoľovalo polní hospodářství. Práce byla nejčastěji organizována faktorsky. Řídila se určitými společenskými normami, platnými v rodině a obci, často se odbývala ve formě společných večerních posezení. – České k. ovlivňovalo od poloviny 18. stol. školství. První krajkářská škola byla založena v Praze (1767) Marií Terezií. Na ni navázaly další, takže 1790 jich bylo v Čechách asi dvě stě. Školení ovlivňovalo krajkářský styl i u lidové krajky. Mnohé ze škol a krajkářských kurzů se udržely řadu let, na konci 20. stol. vyučuje obor k. pražská *Střední umělecká škola textilních řemesel*. Z pedagogů krajkářských škol vyšli první badatelé a odborníci na české k., např. M. Smolková a R. Bíbová, autorky prvního díla o českých a slovenských krajkách. – Na konci 19. stol. začal zájem o krajkou silně klesat a 20. stol. s novými názory na oděvní a bytovou kulturu a změnami v ekonomice odsunulo krajkou na okraj společenského zájmu. Péče o krajkou se postupně přesouvala do kulturní sféry. Od konce 19. stol. se také objevují tendence k záchraně ruční krajky a vznikají krajkářská výtvarná díla, která pomáhají překlenout dobu stagnace. Formuje se česká výtvarná krajkářská škola. Ve 20. a 30. letech 20. stol. z osobností vyniká M. Sedláčková-Serbousková, ale hl. E. Paličková (1892–1973), která získala velkou cenu za krajkou na světové výstavě v Paříži (1925). Přicházejí další úspěchy českého k. na světovém výtvarném fóru, také úspěchy žákyň E. Paličkové, které vychovávala po celou generaci na *Vysoké škole umělecko-průmyslové* v Praze. Dnešní krajkářskou generaci představuje několik desítek osobností, které krajkou chápou v nových souvislostech a uměleckých názorech na oděv a interiér. Mezi umělkyně, jež ve výtvarných dílech dovedly zhodnotit lidovou krajkou, se řadí L. Krejčí (nar. 1925) a L. Kaprasová

(nar. 1941). – Vedle děl profesionálů a práce ateliérů se podařilo v poválečných letech podchytit výrobkyně v terénu, které v rámci ÚLUV pod vedením výtvarníků uplatňovaly svou rukodělnou zručnost. V krajkářských oblastech se tak na čas prodloužila tradice ruční výroby. Okruh kvalitních krajkářek je vázán obvykle na starší generaci. – Ruční k. na konci 20. stol. představuje více uměleckou než výrobní profesi a zároveň i oblast zájmové činnosti, rostoucí spolu s módní oblibou rukodělných technik a v krajích, kde dříve nebyly rozšířeny.

Lit.: M. Smolková – R. Bíbová: *Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uherském Slovensku*. Praha 1908; Č. Zbrt: *Krajkářství v zemích Koruny české a na Slovensku*. ČL 17, 1908, s. 375–389; J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst II*. Praha 1918; A. Dříza: *Jihočeské ruční krajkářství*. Praha 1925; J. Vydra: *Krajkářské školství v Československu*. Praha 1928; M. Sedláčková-Serbousková: *Techniky lidového krajkářství v Československu*. VL 2, 1949/50, s. 140–170; J. Vydra: *Staré tradice krajkářství v Československu*. VL 2, 1949/50, s. 97–131; D. Stránská: *Poznámky ke krajkářství na Těšínsku*. RZ 2, 1952, s. 83–88; L. Kybalová: *Emilie Paličková*. Praha 1962; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992. [jl]

Krakonoš, Rýbrcol – nadřirozená bytost, horský duch pohoří Krkonoše. K. je pozdější pojmenování; původní Rýbrcol (z něm. *Rübezahl*) pochází z německé tradice pruského Slezska. Z ní čerpal v polovině 17. stol. P. J. Praetorius (vl. jménem H. Schultze, 1630–1680), který ve čtyřech svazcích (1662–72) uveřejnil celkem 241 příběhů o Rýbrcolovi. Ze starších českých autorů o něm píše H. Žalanský (1567–1621) a B. Balbín. Obsáhlou skladbu zařadil do svých *Volksmärchen der Deutschen* J. K. A. Musäus (1735–1787). Opakovaně byla vydávána Krameriova knížka lidového čtení *Rýbrcol na Krkonošských horách*. Jméno K. vytvořil 1824 V. K. Klicpera (1792–1859) jako reakci na žertovný otročský překlad F. L. Čelakovského (*Rübezahl*: Řepočet). Ve své době proslula i divadelní hra A. Jiráskova *Pan Johanes* (jedna z Krakonošových přezdivek). – K. je stále oblíbenou postavou i na počátku 21. stol., jak v lidovém podání, tak v televizních večerníčcích o knížeti Trautenberkovi. Samostatnou knihu příběhů o K. vydal také spisovatel a folklorista J. Spilka. – Podobně jako ostatní nadřirozené bytosti K. nestrpí, aby byl přímo pojmenován. Dovede se proměnit ve zvíře (zajíc, pes, kočka, osel) nebo ve věc (pařež, kámen, kolo). Škádílí pocestně, trestá lakomce nebo lichváře, pomáhá

chudým. K obecným motivům lidové tradice náleží epizoda *Krakonoš mlatcem*: při zních si K. vymíní, že dostane za odměnu tolik, kolik unese; naloží si tedy a odnese všechno. K mezinárodním námětům náleží epizoda *magický věřitel*: K. půjčil potřebnému peníze na roční lhůtu, ale po roce se na smluveném místě K. neobjeví a dá tak najevo, že peníze nechce zpět. Látka je velmi životná, byla zapsána od lidové vypravěčky K. Mašatové z okolí Kolína ještě ve 2. polovině 20. stol. Ke známým námětům náleží vyprávění o listí v žaludku zdechlé kozy, které K. promění v dukáty a pomůže tak chudé podruhyni, nebo enšpíglovský žert se sklenářem, jemuž K. proměněný v pařež rozbije celý náklad skleněných tabulí, když si na něj odloží krosnu se sklem. Na odškodněnou se K. promění v osla: je prodán nepoctivému mlynáři a za trest ho vyděsí tím, že promluví lidskou řečí a vezme na sebe zpět lidskou podobu. – Soubornou monografii o K. zpracoval J. Jech; je uložena v jeho pozůstalosti. Výběr nejvýznamnějších studií k této problematice vydala 2002 E. Koudelková (nar. 1949).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/2, s. 555, 558, 601; P. J. Praetorius: *Krakonoš*. Přel. J. Ort. Hradec Králové 1970; J. Jech: *Tschechische Volksmärchen*. Berlin 1984, s. 85; S. Wienker-Piepkó: *Zählt Riebezahl wirklich Rüben*. Märchenspiegel 7, 1996, č. 2, s. 5–7; *Čtení o Krakonošovi*. Ed. E. Koudelková. Liberec 2002. [dk]

král viz královské obyčeje

král Ječmínek viz Ječmínek

králík, hlodavec s dlouhými bolci a s jemnou kožešinou. K jeho domestikaci došlo v jihových. Asii (2. tisíciletí př. n. l.) a v jihozáp. Evropě (k. domácí). Chov králíků začal pronikat do střední Evropy ve 12.–13. stol. z Francie. V Německu a pravděpodobně i v č. zemích se chov v ohradách šířil v 15.–16. stol. Až do 2. poloviny 19. stol. byl chov králíků značně extenzivní. Od 70. let 19. stol. se tento chov v č. zemích velmi rozšířil zvl. u maloročníků a u bezzemků. V polovině 19. stol. byla známa pouze 4 plemena, jeho koncem již 15 plemen. Obliba chovu králíků vzrůstala během 1. i 2. světové války a mimořádně ve 20.–30. letech 20. stol. Národohospodářský význam tohoto chovu spočíval především ve výrobě masa (maso chudých), sádla, králíčích kožek pro kožišnictví a kloboučnictví, popř. vlny pro upotřebení v domácnosti i textilním průmyslu. Chovatelé dodávali též laboratorní zvířata. Králíci hnůj byl velmi ceněn v nejmenších hospodářstvích a zahrádkáři. Výživa králíků byla kryta převážně ze zahrádek a z ploch, které větší zemědělské závody

pro chov ostatních druhů nevyužívaly. Z hlediska výrobního a sociálního byl chov králků ceněn pro výhodný koeficient množení. Při chování malého počtu samic přes zimu (menší zásoby krmení) bylo možno během vegetační doby (dostatek zeleného krmení) získat poměrně značné množství kvalitního masa, aniž docházelo k přílišné konkurenci s ostatními druhy chovaných zvířat. – K rozšířeným hospodářským plemenům v 1. polovině 20. stol. lze počítat českého strakáče, moravského modrého a modrookého vídeňského, činčilu velkou a malou, francouzského beranovitého a stříbřitého, belgického obra, angorského a ruského, ale i další. – Starší extenzivní selský způsob chovu králků volně ve stájích a chlévech v podžlabí přežíval ještě v 1. polovině 20. stol. Králci se chovali jako doberná zvířata krmená ze zbytků vpadlých ze žebřin, žlabů a košů a množili se bez kontroly a zásahů chovatele (předčasné zabřezávání, příbuzenská plemenitba). Všeobecné rozšíření chovu v jednotlivých kotcích v králkárnách umožnilo dokonalejší kontrolu a péči o jednotlivá zvířata (plemenný výběr, čistokrevný chov, hygienické ustájení, veterinární péče) a racionalizaci chovu, zvl. krmení. Vybavení pro chov králků bylo jednoduché a snadno dostupné (podomáčku zhotovitelné králkárny, kameninová krmítka, nářadí a pomůcky k opatrování píce, kydání hnoje, čištění kotců, zabíjení vykrmených králků a sušení kožek). Někteří chovatelé zpracovávali kožky i vlnu. – Ke všeobecnému chovu králků přispěla odborná literatura a činnost chovatelských organizací. Chov králků výrazně ovlivňoval výživu a způsob stravování početné skupiny obyvatel v č. zemích.

Lit.: V. Káral: *Chov králků*. Praha 1954. [zt]

králka viz královské obyčeje

Králováci, obyvatelé vesnic na královském zboží v Pošumaví; jako přímí poddaní panovníka se od jiných poddaných lišili větší mírou svobod a výsadami. V užším slova smyslu označuje pojem dvě privilegované skupiny vesnického obyvatelstva, K. volyňské a šumavské. – Volyňští K. obývali ve středověku 28 vsí (vesměs českých) tzv. Volyňského újezdu (mezi Volyní a Vimperkem), který byl věnným majetkem českých královen. Jejich zvláštní postavení vytvořila královna Eliška Přemyslovna, která jim 1315 udělila k jejich majetku a k rozsáhlému lesu Brdo rozšířenou emfyteutické právo (právo města Písku), zahrnující i právo lovu a rybolovu, jak dokládá konfirmace krále Jana (1316). Od konce 15. stol. byli zastavováni a do poloviny 17. stol. byly jejich vsi rozděleny mezi několik vrchností, společně vlastnictví lesa Brdo však udržovalo vědomí jejich

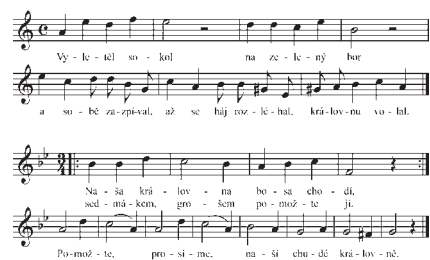
pospolitosti. O hranice Brda vedli od konce 17. stol. dlouhé spory s vrchnostmi, jež skončily pro K. zákazem lovu (1776) a rozdělením Brda do majetku jednotlivých královských obcí (1785–1788). Za těchto sporů vznikly pověsti, jež značně přeceňovaly někdejší práva K. a ovlivnily v tomto směru i vlastivědnou literaturu (F. Teplý). – Šumavští K. (*Künische, Künische Freibauern*) obývali západní část Šumavy, tzv. Královský hvozď (*Waldhwozd*). Jejich rozptýlené dvorce byly od konce 16. stol. rozděleny do osmi, od 18. stol. do devíti rycht (Svatá Kateřina, Hamry, Hojsova Stráž, Javorná, Kochánov, Zhůří, Stodůlky, Stachy, později i Stodůlecký podíl). Privilegované postavení, jež si postupně vydobyli, vyvolávalo mylné dohady o jejich původu, funkci i stáří osídlení. Starší němečtí autoři je označovali za potomky Markomanů, novější (V. Schmidt, J. Blau, E. Schwarz) soudili, že jsou to potomci bavorských kolonistů usazených ve 12. stol. na Šumavě hrabaty z Bogenu. U českých autorů se dlouho udržovala domněnka, že K. byli pův. Poláci nebo Češi usazení na Šumavě Břetislavem I. ke střežení hranic, podobně jako Chodové. Novější výzkum (V. Holý) ukázal, že území Královského hvozdu zůstávalo po celý středověk neosídleno a že bylo systematicky kolonizováno až od 16. stol., hl. z Bavor. Německý charakter měla pův. i stašská rychta, ležící poněkud stranou od ostatních, záhy se však počestila (jména původních německých kolonistů zachovaly její jednotlivé osady, jako Jirkalov od Girg Strobl, Bláhov od Blasius Koler ad.). Uchovalo se tu starobylé podřečí českého nářečí jihozápadního, blízké chodskému podřečí, které vedlo k nepodloženým dohadům o příbuznosti K. s Chody. Ostatní rychty zůstaly do r. 1945 německé. Královský hvozď byl pův. královským majetkem, což dávalo kolonistům (přes trvalé zástavy Hvozdu od počátku 15. stol.) výsadní postavení a vedlo k četným sporům se zástavními vrchnostmi. Za nich se K. 1617 vykoupeni k ruce panovníka, po Bílé hoře však byli znovu zastaveni a 1640 dědičně prodáni. Předtím však (1631) získali od císaře záruku, že mají zůstat u svých starých zvyklostí a výsad (až dosud písemně nekodifikovaných). Toho K. dokázali úspěšně využít ve svých dalších sporech s vrchnostmi a postupně si dávali jednotlivá práva potvrdit. Až do konce feudalismu tvořily královské rychty jednu korporaci, i když byly rozděleny mezi více vrchností. K. si volili rychtáře (včetně vrchního rychtáře), *neslibovali človčenství*, mohli volně odebrat, šenkovat a dokonce i vyrábět pivo a *pálené*, jejich vrchní rychtář měl rozsáhlé pravomoci patřící jinde vrchnosti (vydával povolení k manželství, ke službě, k učení a provozování řemesel, obstarával

konskripcie a stavění rekrutů, odváděl kontribuci krájskému úřadu aj.). Trestní pravomoc vrchnosti nad K. byla omezena (nesměla např. ukládat peněžité pokuty), K. v rozsáhlé míře využívali vrchnostenských (pův. královských) lesů, zvl. k pastvě dobytka a k lovu. Privilegované postavení K. zaniklo 1848, udržovali si však nadále určité zvláštnosti způsobu života. Jednotlivé rozptýlené výstavné královské dvorce obklopovaly pozemky, které k nim náležely. Pod usedlostí zpravidla ležely louky, nad ní chudícká pole, kolem sedlákův les, který byl spolu s chovem dobytka základem hospodářské síly dvorce. Významné místo zaujímal v Královském hvozdu sklářství. Sklářští mistři tvořili elitu šumavských K., z jejich řad byli často voleni i vrchní rychtáři, sídlící zpravidla v Javorné.

Lit.: J. Blau: *Geschichte der Künischen Freibauern im Böhmerwalde*. Pilsen 1932; F. Teplý: *Z dějin boubínské podlesí*. Praha 1940, 2. vyd.; J. Stach – V. Holý: *Počátky stašské rychty*. Naše Šumava 1, 1969, s. 23–32; J. Hanzal: *Královští poddaní na Volyňsku a jejich Brdo*. VPZM 18, 1978, s. 51–68; V. Holý: *Počátky osídlení Královského hvozdu na Šumavě*. MZK 24, 1988, s. 141–168. [em]

královický kroj viz plaský kroj

královničky, svatodušní obřad výročního cyklu občůzkového rázu, spojený se zpěvem a tancem. Prováděla jej skupina dívek v čele s tzv. králem a královnou. Obřad byl rozšířen na Moravě i v Čechách, ve 2. polovině 19. stol. se dochovaly jen jeho zlomky. Písně ke k. a stručný popis občůzky zaznamenal ve své sbírce F. Sušil. O podrobný popis k. a o jejich další šíření již v určité scénické hudební a taneční podobě se zasloužila až L. Bakešová v době příprav na *Národopisnou výstavu československou 1895*. Podle svých sběrů (v Ořechově na Brněnsku, později také v Troubsku na Brněnsku a v Kozárově na Tišnovsku) a z poznámek spolupracovníků k. rekonstruovala a 1889 vydala tiskem. Kromě slovního popisu (hudební doprovod sestavil F. Bakeš) zaznamenala půdorysné obrázky, které se při tanci vytvářely. Návod L. Bakešové k nacvičení tance se v české společnosti

Královničky. Velký Ořechov (Zlínsko), zapsáno 1888, SZN, s. 11

rychle šířil (jak na venkově, tak i ve městech) a na mnoha místech se k. opět staly součástí lidové tradice. Jejich obliba vzrostla také po prezentaci na NVČ v Praze. Původní forma k. nebyla všude stejná. Podobaly se jarní obchůzce se smrtkou nebo se obchůzka spojila s tanečním projevem v jednoduchém (točení královského páru uvnitř kola) nebo složitějším provedení. Písňe ke k. byly 2/4 i 3/4 taktu, volného i rychlejšího tempa. Taneční ráz k. se zřejmě vázal také na dobový a místní taneční projev. S obřadem souvisel slavnostní oděv dívek, v němž převládala bílá barva, a rekvizity (šátky, šerpy, věnečky, praporce, zelené ratolesti, baldachýn ze šátků). Obchůzka bývala někdy (zvl. na Vysočině) spojována s čištěním a vyléváním studní. V. t. královské obyčeje.

Lit.: F. X. Bakeš – L. Bakešová: *Královničky. Staré národní tance obřadné se zpěvy*. Praha 1889; Č. Zíbrt: *Králové a královničky*. Praha 1910; Z. Jelínková: *Královničky z Tišnovska a Velkobíteška*. Brno 1988; M. Pavlicová: *Postavy z dějin české etnochoreologie II*. NR 1993, s. 3–12.

[mp]

královské obyčeje, hry na krále a královnu – soubor obyčejů vesnické mládeže konaných zpravidla o letnicích. Jsou pozůstatkem předkřesťanských jarních rituálů, směřujících k magickému zajištění prosperity a optimálních podmínek pro udržení života v cyklicky chápaném času. Bývaly rozšířeny prakticky po celé Evropě. Nejstaršími historickými doklady o účasti tzv. králů v jarních obyčejích ve středoevropském prostoru jsou synodální zákazy *podle starého obyčeje králov stavěti* z l. 1585 a 1591 na Slovensku, u jižních Slovanů je však volba letnicového

krále doložena už 1272. Během dlouhého historického vývoje v rozdílných přírodních, hospodářských, etnických či náboženských podmínkách se tyto starobylé oslavy přeměny jarní přírody v životodárné léto rozvinuly do pestrobarevné palety často složitých synkretických obyčejových útvarů, v nichž králové a královny spolu se svými družinami hrávali hlavní roli a v nichž se vedle jejich původní, výrazně prosperitní funkce začala postupně prosazovat a převažovat funkce zábavní a funkce reprezentační, které v poslední vývojové fázi transformovaly tyto pův. obřadní obyčeje na příležitostné lidové slavnosti. Aktéry obyčejů byli chlapci i dívky, obvykle mladičké pasačky a pasáci koní a dobytka vůbec, skotáci či pohůnci z tzv. pohůnské rady (j. Čechy), ale i mládeže odrostlejší (ve Vlnčově na Uherskobrodsku pouze odvedenci, tj. rekruti, na Hlučínsku pravidelně až mládež jedenadvacetiletá). Pův. letnicové obyčeje se podle místních zvyklostí přesunuly též k jiným termínům, např. k Smrtné i Květné neděli nebo na rozhraní měsíců dubna a května, někde až do doby po žních (dolní Poohří, Moravskokrumlovsko) a k neděli před sv. Václavem (Liblínsko a Střibřsko). Jarní k. o. v č. zemích postupně zanikaly už v 1. polovině 19. stol., v jeho průběhu ve většině krajů prakticky vymizely úplně. Na konci 19. stol. se některé z nich podařilo úsilím národopisných pracovníků (zejm. v souvislosti s přípravou NVČ 1895) v určitých obcích či regionech udržet při životě či obnovit (např. královničky na Brněnsku). Proces zanikání, na němž se podílela celá řada církevních a úředních zakáz, spolu s procesem přeměny z tradičního závazného výročního obyčeje v příležitostnou lidovou

slavnost pokračoval i ve 20. stol.; na počátku 21. stol. lze zaznamenat pouze ojedinělý výskyt s nepravidelnou frekvencí konání (královničky na Brněnsku, Hodonínsku a Uherskohradištsku, jízda králů na Kyjovsku, Strážnicku, Uherskobrodsku a Uherskohradištsku). – Mezi chlapecké formy vesnických k. o. se počítají máje (Posázaví), májky (Plzeňsko), chození s králem (Písecko, Soběslavsko, Tábořsko), koupání krále (Českobudějovicko, Českokrumlovsko), hra na krále (Domažlicko), táž hra pod názvem *Rykytyrykytyšvonc* (Kouřimsko), hra na krále a králku (Berounsko, Klatovsko, Písecko, Plasko, Plzeňsko, Prácheňsko, Rakovnicko), hra na chudého krále a králku (Liblínsko, Střibřsko), hra na království (Bydžovsko, Hradecko), honění *krála* (Brněnsko, Haná, Hlučínsko, Plzeňsko, Slovácko, lipenské Záhoří), vození krále či káry nebo *dřeni žáby* (Domažlicko, Klatovsko), vodění *krála* (Slovácko), jízda králů (Blovicko, Nepomucko, Kyjovsko, Strážnicko, Uherskobrodsko, Uherskohradištsko), jízda *na krále* (Haná), jízda *o krále* (Horňácko), jízda *po králoch* (Slovácko), jízda s králem (Kyjovsko). – Uvedené hry obsahují mnohé obyčejové prvky: a) stavění majíů (Českokrumlovsko, Kutnohorsk, Plzeňsko, Posázaví, Rokycansko), b) práskání bičí (Hlinecko, Hradecko), c) volba a výpros krále a ostatních hodnostářů jeho družiny, d) pěší obchůzka či průvod (Bydžovsko, Českobudějovicko, Českokrumlovsko, Domažlicko, Hradecko, Klatovsko, Písecko, Plzeňsko, Soběslavsko), objížďka obce, někde i vsí sousedních (Haná, Horňácko, Kyjovsko, Strážnicko, Uherskobrodsko, Uherskohradištsko) králem s družinou na káře, obvykle z pluzných koleček (Českobudějovicko, Domažlicko, Hradecko, Zábřežsko) či na větrovém smyku (Prácheňsko) nebo na koních (Haná; v novější době i školáků na tzv. koních, tj. vrbových větvích: Boleslavsko, Bydžovsko, Hlučínsko, Hradecko, Klatovsko, Kouřimsko, Nepomucko, Písecko, Plasko, Plzeňsko, Slovácko, v některých obcích (na Českokrumlovsku, Liblínsku, Střibřsku) i kombinovaně, tj. pěšky i na koních, e) vybírání darů *na krále, na chudého krále a králku* či *na království*, f) *vyvolávání* či *provolávání* (Domažlicko, j. Čechy, Liblínsko, Morava, Střibřsko) nebo *dávání jména* (Domažlicko, Nepomucko, Plzeňsko, Soběslavsko, Tábořsko) či *přídánka* (Bydžovsko, Hradecko), g) zazpívání a zahrání oblíbené písničky jednotlivým hospodářům (Plzeňsko), h) *dřeni* či *stínání žáby* (Klatovsko, Plasko, Plzeňsko, j. Čechy), ch) stínání kohouta (Liblínsko, Střibřsko), i) dostihové závody jezdců při volbě (Hlučínsko, Kyjovsko) nebo při *honění krále* (Plzeňsko), ale i běžců, např. krále s katem (Soběslavsko),

j) soud a stínání krále-koruny (Bydžovsko, Českobudějovicko, Českokrumlovsko, Hradecko, Kutnohorsk, Písecko, Poděbradsko, Posázaví, Soběslavsko, Tábořsko), k) koupání krále i celé družiny (Českobudějovicko, Českokrumlovsko, Domažlicko), l) útěk, honění a úkryt krále (Českokrumlovsko, Plasko), m) společné pohoštění a veselice s tancem (Bydžovsko, Haná, Hlučínsko, Hradecko, Kutnohorsk, Liblínsko, Plzeňsko, Posázaví, Stříbrsko, Uherskohradištsko). – Významným prvkem je volba krále: tzv. pohůnskou radou nebo chasou býval za krále prohlášen: a) mladík, který na Boží hod nebo Pondělí svatodušní ráno před východem slunce zpravidla jako první (Domažlicko), ale někde i druhý nebo třetí (Hlínecko) přihnál dobytek na pastvu a na znamení a důkaz svého prvenství zapráskal bičem (Bydžovsko) nebo se zmocnil *hájky*, tj. na pastvisku do země zapíchnuté hole s přivázaným věchtem slámy (Domažlicko); b) mladík, který při dostihové jízdě na pastvisku za vsí strhnul na žerdi zavěšený věnec (Kyjovsko, lipenské Záhoří) nebo šátek a namočil jej v řece (Hlučínsko); c) loňský král, který v minulém roce při dostihovém honění krále za vsí nebyl předstížen a zůstal tak králem i pro příští rok (Klatovsko, Plzeňsko); d) vítěz loňského závěrečného dostihového závodu královské družiny z paseky za vsí k místní hospodě (Uherskohradištsko); e) mladík zvolený za krále pohůnskou radou, chasou či *řadníky* (Plzeňsko) nebo tzv. cechem (Hlučínsko), a to hlasováním nebo počítáním (Bydžovsko, Českokrumlovsko, Hradecko, Písecko, Poděbradsko, Plzeňsko), ale i losováním lístků s napsanými hodnotami a taháním stébel rozdílne délky či dřívěk s různým počtem vrubů (Plzeňsko), nebo vyprošený, obvykle u významných a majetných rodičů (Haná, Slovákko); f) mladík, který o posvicenském pondělí při slavnosti stínání kohouta se zavázanýma očima napoprvé setnul kohoutu hlavu (severových. Čechy). – Organickou součástí k. o. jsou oděvní a věcné atributy krále: ornát ze smrkové či jedlové kůry vypíchaný kvítím (j. Čechy) nebo z papíru (Soběslavsko); ovázání těla zelenými břízovými metlami a nohou kapradím (Písecko); bílé košilovité oděvní, ozdobené obvykle pentlemi (Brněnsko, Domažlicko, Haná, Posázaví) a doplněné hedvábnými šátkami a zlatým papírovým pásem (Soběslavsko, Tábořsko); tradiční sváteční mužský (Plzeňsko) nebo dívčí slavnostní kroj (Haná, Slovákko) a brokátový královský plášť (Kyjovsko); na hlavě: koruna ze smrkové nebo jedlové kůry ozdobená kvítím a ratolestmi (j. Čechy) nebo ze zclacného papíru (Hlučínsko, Kyjovsko, Soběslavsko, Tábořsko); barvínková nebo mateřídoušková věncovitá koruna (Haná) či věneček s rozmarýnovou

nebo myrtovou korunkou (Hradecko); květinová koruna-věnec (Strážnicko, Uherskobrodsko, Uherskohradištsko); svatební družičkovské *pentlení* (Kyjovsko); zlatý nevěstinský *pantlák* (Haná); vysoká kuželovitá papírová (Soběslavsko) nebo slaměná čepice (Českokrumlovsko); klobouk s opentlenou *voničkou* (Hlučínsko, Posázaví); starý bílý hrnc (Písecko); fez (Kutnohorsk); v ruce: tzv. právo, tj. červenými stuhami ozdobený palaš (Kyjovsko); v jedné ruce jedličkové nebo smrčkové *žezlo* a v druhé (obvykle pravé) ruce *oštěp* z oloupané jedličky (smrčku) s přivázanou živou rosničkou na konci (Klatovsko, Plzeňsko); opentlená májka (Plzeňsko); *prapor* z jedličky ověncené barevnými pentlemi a šátkami (Domažlicko); *kord* z mladého smrčku (Českokrumlovsko); šípový prut (Písecko); jedlička se zvonečkem (Domažlicko); pokladnice (Posázaví); za pasem: dřevěný meč (Soběslavsko, Tábořsko); v ústech: bílá růže (Slovákko); král-dívka: v družině králek či královniček, s pozlacenou korunou na hlavě a s dřevěným mečem v ruce (Českobudějovicko) nebo s perlovou korunou na hlavě (Haná), s věncem na levém rameni a s ozdobenou břízovou májkou v ruce (Brněnsko) či červeně oděná dívka (Českokrumlovsko); král-věc: rozměrná (o průměru až 1 m) 6–8dílná koruna s drátěnou kostrou obtočenou *husím vínem* a ověšenou pečivem a sušeným ovocem, kterou na Boží hod svatodušní připravily dívky, aby ji v pondělí tři kráčky spolu s ostatními dívkami přinesly na pastvisko k zahájení letnicového obyčeje *honič krala* (Hlučínsko); nejvyšší máj postavený chasou na návsi (Kutnohorsk, Posázaví, Slánsko, Velvarsko); vystrojený slaměný hastroš (Čechy). – Dívčí formy

vesnických k. o. jsou: chození po královniče (dětská obchůzka s májkou na Smrtnou nebo Květnou neděli, např. na Malenovicu, Napajedelsku, Otrokovicu, Uherskobrodsku, Uherskohradištsku, Uherskoostrožsku), hra na královnu (Českobudějovicko, Strážnicko), chození s královnou (Českokrumlovsko, Českomoravská vrchovina), vyvádění kráčky (Čechy) a královničky (Blanensko, Brněnsko, Břeclavsko, Hodonínsko, Kyjovsko, Opavsko, Uherskohradištsko). – Vyjmenované dívčí k. o. sestávají z řady prvků: a) průvod vsí za zpěvu královských písní (Uherskobrodsko), b) průvod vsí s následným obcházením polí a luk s figurínou *panny královny* v nevěstinském kroji a s *družčením* na hlavě za zpěvu jednoduchého popěvku (Horňácko), c) průvod vsí s *královnou* (tj. břízovým stromkem v dívčím kroji, neseným na nosítkách z březových větví a tureckého šátku), zakončený na louce tancem s mládenci kolem májky (hanácké Slovákko), d) obchůzka studní kráčkami za zpěvu náboženské písně k sv. Michalovi, buď prostá (Moravskokrumlovsko), nebo spojená s *cúděním* studní (Českomoravská vrchovina), e) prostá kolední obchůzka vsi kráčkami od domu k domu za zpěvu královských písní, spojená s vybíráním darů (Břeclavsko, Hustopečsko, Veselsko), f) kolední obchůzka spojená s tancem samotné královny (Čechy, Uherskohradištsko), g) kolední obchůzka s tancem královského páru u domu s následným tancem všech dvojic královniček (Kyjovsko), h) kolední obchůzka ukončená kolovým tancem králiček na návsi (Českobudějovicko), ch) kolední obchůzka královniček s malou (Ždánicko) nebo s velkou taneční suitou (Brněnsko). – Důležitým momentem byla volba královny-kráčky; bývala za ni pro-

hlášena: a) dívka, která o Svatodušním pondělí jako první přihnala dobytek na pastvu (Bydžovsko); b) dívka, kterou si zvolila samotná děvčata (j. Čechy, Brněnsko); c) dívka, kterou si vybral sám král (Hlučínsko); d) dívka, která o posvícení napoprvé ubila kohouta cepem (severových. Čechy). Zajímavým prvkem je královna-chlapec: královnou a královnicí bývali nazýváni též mladíci jedoucí při jízdě králů po boku králů (Kyjovsko) nebo mladík v roli řečníka s obojkem na krku (Haná). – K oděvním a věcným atributům královny patří: bílý úbor (Haná) s hedvábnými šátky (Moravskokrumlovsko) nebo s červenou pentlí křížem přes ramena (lipenské Záhoří), slavnostní dívčí kroj (Haná, Slovácko) a věnec na prsou (Brněnsko); na hlavě: koruna ze skleněných perel a zrcadélek (Haná, Přerovsko) s bohatým pentlením (Brněnsko), *jánka*, tj. vínek ze skleněných perel (Kelčsko, Uherskohradištsko), pozlacená papírová koruna (Hlučínsko), svatební družičkovské pentlení (Slovácko), umělý věnec (Podluží) nebo věnec z kvítí (Českobudějovicko, Moravskokrumlovsko, Tovačovsko); v ruce: šátek (Přerovsko), talíř s věncem (Podluží), vidlička a nůž (Zábřežsko), ratolest s třemi růžemi (Čechy), pokladnice (Haná). – K. o. se dále účastní různé postavy hodnostářů královských družin: biřic (Bydžovsko, Hradecko, Plasko, Plzeňsko), čert (Kouřimsko), číšník (Plzeňsko), dřič (j. Čechy, Plzeňsko), dudák (Budějovicko), hlasatel (Plzeňsko), holomek (j. Čechy, Plzeňsko), *houdek* (Budějovicko), *bounival* (Bydžovsko), kat (Bydžovsko, Českokrumlovsko, Plasko, Plzeňsko), kněz (Klatovsko, Plzeňsko, Prácheňsko), kočí, lenoch, ministrant, *náruční kůň* (Domažlicko), nosič korouhvičky (Českokrumlovsko), písař (j. Čechy, Plzeňsko), *piskač* (j. Čechy, Plzeňsko), *plampač* (Plzeňsko), pobočník (Haná, Kyjovsko, lipenské Záhoří), pop (Plzeňsko), praporečník (Haná, Klatovsko, Plzeňsko, Prácheňsko), princ (Hradecko), *princka* (Hradecko), *prometač* (Hradecko), rybníkář (Klatovsko, Prácheňsko), rychtář (Plzeňsko), řečník (Haná), *sedlavý kůň* (Domažlicko), sluha (Klatovsko, Prácheňsko), soudce (Klatovsko, Plzeňsko, Prácheňsko), *stinač* (Budějovicko), *šenkýř* (Plzeňsko), *tlampač* (Nepomucko); trubač (Haná, j. Čechy, Plzeňsko), *vaječník* (Domažlicko), voják (j. Čechy, Plzeňsko), vyběrač (Haná), vyslanec (Haná), vyvolávač (Budějovicko, Haná, Hornácko, Kyjovsko, Zábřežsko), žabař (Klatovsko), žebrař (Českokrumlovsko), žid (Přerovsko).

Lit.: F. Sušil: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno 1860, s. 755–762; K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1886, s. 82–86, 2. vyd.; F. Lískovec: *Obchůzky s králem*. ČL 8, 1899, s. 291–292;

J. Zítek: *Jihočeské slavnosti, hry a zábavy o letnicích*. ČL 8, 1899, s. 289–291; J. Košťál: *Svatodušní „Hra na království“*. ČL 14, 1905, s. 412–415; Č. Zibr: *Králové a královničky*. In: *Veselé chvíle v životě lidu českého IV*. Praha 1910; K. Rozum: *Dřeni záby o letnicích na Klatovsku*. ČL 21, 1912, s. 393–394 (obr.); A. Satke: *„Honění krále“ ve Lhotce u Hlučína*. RZ 10, 1960, č. 3, s. 73–76 (obr.); R. Jeřábek: *Objíždkový obyčej „chytání Kuruců“ v Bojkovicích v 18. století*. In: Lidová tradice. Praha 1971, s. 111–125; V. Frolec: *The Ride of Kings and Playing at King*. In: *International Folklore Review* 7. London 1990, s. 66–74; Z. Jelínková: *Dětské průvody a obchůzky jarního cyklu*. In: *Slavnostní průvody*. Uherské Hradiště 1994, s. 77–96. [zm]

krám [z něm.], místnost nebo bouda, kde se prodávalo zboží v malém; obecně prodejna. Krámy existovaly na tržištích od vzniku měst. Jednalo se o zděné lavice nebo dřevěné boudy. Později se z nich vyvinuly kryté *kotce*, tj. tržnice se společným vchodem. Krámy drobných obchodníků byly často odsouvány ze středu měst k hradbám. Na náměstích zůstávaly zděné masné krámy a chlebné lavice, kde prodávali své výrobky řezníci a pekaři. Dostavbou kupeckých krámů ve středu náměstí vznikaly bloky domů, *špalíčky*, typické pro řadu českých měst (Cheb, Jihlava, Brno). Kramáři, kteří svoje zboží rozváželi po jarmarcích, prodávali v provizorních boudách, jež si stavěli na místech určených městskými úřady. Krámy také byly obvykle součástí kupeckých domů. Kupci v nich, zpravidla za účasti najatého personálu, prodávali v malém (v detailu), což bývalo spíše doménou kramářů. Ve velkém prodávali kupci ve sklepích, řemeslníci v dílnách, někdy jim jako krám sloužilo okno s vystaveným zbožím stejně jako kramářům. Také venkovští řemeslníci prodávali zboží ve svých dílnách. – Kupecké krámy byly především v domech na náměstích. Bývaly zařízeny obdobným způsobem.

Od poloviny 19. stol. se jejich zařízení měnilo, jak se obchodníci přizpůsobovali rozšiřování sortimentu a nabídce zboží, dodávaného z továren často už ve spotřebitelském balení. V krámech se též nalévaly limonády a likéry. Typický kupecký k. z 19. stol. popsal podle vzpomínek litomyšlského kupce Q. Šimka spisovatel A. Branald (nar. 1910).

Lit.: J. Šebánek – J. Majer – K. Balbinder: *Listy z dějin brněnského obchodu*. Brno 1928; K. Štafper: *Pernikářská bouda*. NVČ 21, 1928, s. 179–180; A. Branald: *Hrdinové všedních dnů. Jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění I*. Praha 1953, s. 296–308; E. Jenerál: *Moravskobudějovické masné krámy*. Onomastický zpravodaj ČSAV 25, 1984, č. 1–2, s. 27–34; DHK I/1–2; P. Vošahlíková: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I*. Praha 1996, s. 122–123. [jks + jsn]

kramář, detailista – obchodník v malém. Kramáři patřili v sociální hierarchii středověkého města k níže postaveným vrstvám obyvatelstva, na rozdíl od kupců, obchodujících ve velkém. Jako řemeslníci se sdružovali do cechů. Kramáři prodávali svobodně po celé zemi. Svoje zboží nabízeli ve stálých městských krámech nebo v boudách na tržištích v době týdenních trhů a jarmarků. Jejich zboží (chemikálie, koření, drahé látky atd.) v celku bylo označováno jako krám. Kramáři, kteří prodávali drobné kovové, textilní a kožené zboží, byli nazýváni *šmejdrři*. Protože se jednalo o drobné levné zboží často nižší kvality, vzniklo odtud pejorativní označení nekvalitních věcí: *krám*, *šmejd*. Prodávali také galanterii, nože (*kudly*), pšštaly, modlitební knížky, obrázky, hrůzostrašné historie a písňové tisky se senzačním nebo informativním obsahem, které se odtud nazývají kramářské písně. Do č. zemí přicházeli i kramáři z ciziny, kteří nabízeli importované látky, popř. další zboží. Během doby se rozdíl mezi kramáři a kupci stíraly. Někteří kramáři se věnovali také velkoobchodu, jiní skupovali na vesnicích různé zboží a vyváželi je do ciziny.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Č. Zibr: *Na českém jarmarce před 40 lety*. ČL 22, 1913, s. 80–96; Z. Winter: *Z městských živností*. Praha 1925; J. Janáček: *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*. Praha 1955; Z. Winter: *Zlatý věk českých měst*. Praha 1985; DHK I/1–2; G. Cadorini: *Furlanští kramáři na severovýchodě od Alp v 16.–18. století*. ČL 83, 1996, s. 211–220. [jks + jsn]

kramářská píseň, jarmareční (špalíčková, trhová, poutní, poutová, tištěná, letáková, kolportážní) píseň – písňový útvar v podobě primitivního umělého skládání, fixovaný tiskem a šířený nejčastěji kolportážním způsobem, k jehož přirozené synkretičnosti

(spojení nápěvu, textu, zpěvu, nástrojového doprovodu) přistupuje složka výtvarná (xylografie, typografie), hmotná (aršík, špalíček, malovaná tabule), dramatická (divadelní prvky v textech, pouťový způsob interpretace) a obchodní (určena výhradně k prodeji); týž útvar jako součást ústního podání, jsou-li jeho druhové znaky ještě patrné. K. p. měla své předchůdce (repertoár potulných pěvců různých dob, původu a sociálního postavení: antičtí pěvci, franští a gótské skopové, severští skaldové, ruští skomorochové, jihoslovanští huslaři, dvorští trubadúři, truvéři a minnesängři, jokulátoři, studenti, vaganti, vysloužilci ad.). Vznik byl podmíněn vynálezem knihtisku (kolem poloviny 15. stol.), jenž umožňoval hromadné šíření k. p. jako zboží, dal vzniknout přidruženým skrovným profesím (autor, tiskař, prodavač, interpret, často v jedné osobě) a ovlivnil i rozsah (ustálený počet listů v aršíku) a vnější podobu písní (charakteristická grafika a typografie).

– Dějiny české k. p. počínají otiskováním stávajících duchovních, satirických, zpravodajských a historických písní (*Písnička starodávná o vítězství Čechův u Oustí*, 1426) a po německém vzoru připojováním veršů k prozaickým novinovým letákům. První zmínka o tištěných písních v č. zemích je z r. 1586 v inventáři Melantrichova skladu, první dochované tisky jsou starší (píseň o porážce Uhrů od Turků, tisk 1526). Do poloviny 17. stol. převažuje světská zpravodajsko-historická epika, tvarově ovlivněná postupy umělé literatury a písněmi z kancionálů. Dalších sto let byla k. p. využívána k protireformační propagandě, žánrově se dále tříbí (balady, satiry, anakreontská galantní lyrika, převládá však katolická duchovní sféra). Ve 2. polovině 18. a v 1. polovině 19. stol. kramářská produkce kulminovala, kramářský styl se vyhranil. Obsahově kramářské písně opět zesvětšují, legendy a zprávy o záracích jsou podávány jako světská záležitost s pohádkovým, resp. senzačním zabarvením. Oblíbené jsou zveršované příběhy z knížek lidového čtení (o Mageloně a Petrovi, o Faustovi). Připojují se nové tematické okruhy: vlastenecké, exultantské, osvětové, milostné písně. Zároveň se pomocí kramářských tisků šířily a popularizovaly ostatní písňové druhy: tradiční lidová píseň, společenská píseň, árie z opery, později kuplet a sentimentální *cajdák*, a zejm. soudobá básnická tvorba, k jejímuž zlidovění k. p. přispěla (od V. Hanky *Jak se ten měsíček*; od J. Hukala, 1793–1867, *Břetislav*; od F. J. Vacka-Kamenického, 1806–1869, *Vdějte mě, matičko* ad., každá z nich v řadě tisků), ale kterou také zpětně ovlivnila (forma i obsah veršů K. H. Máchy, 1810–1836; F. L. Čelakovského, K. Havlíčka Borovského, J. Nerudy). K. p. působila

jako prostředník mezi lidovou a umělou kulturou: narušovala sice stylovou a formální čistotu tradičního folkloru, obohatila jej však látkově a motivicky. Ve vývoji kramářského zpěvu postupně převažovala zábavnost; ustrnulá forma a ztráta většiny původních funkcí vedly ke směšnosti a trapnosti. Ve 2. polovině 19. stol. se perzifláže kramářského zpěvu staly oblíbeným šantánovým číslem a obsahově se k. p. mění ve vlastní parodii.

– Formát k. p. se v č. zemích od 18. stol. ustálil na velikosti drobné šestnáctky resp. dvanáctky v rozsahu dvou dvojlistů, ve 2. polovině 19. stol. se vrací osmerkový dvojlist. Kapesní formát souvisí se zálibou rokoka a biedermeieru v miniaturách i s potají dováženými protestantskými knížkami, pro svůj tvar a malý rozměr zv. špalíčky, které daly název kramářským konvolutům (kramářský špalíček vznikl podomácku, postupným všíváním písňových aršíků do lepenkových, látkových, dřevěných nebo kožených desek). První, titulní straně dominuje dřevořez různé úrovně s výjevem volně se vízícím k obsahu písně (tiskař užil štočku, který měl k dispozici a který pokud možno odpovídal náladě písně). 2. polovina 19. stol. přináší i dřevoryt a oceloryt. Nad grafikou bývá umístěn stereotypní titul se znaky reklamní upoutávky: zdůrazňuje, že se jedná o čerstvou, aktuální nabídku (*Nová píseň; Píseň v nově složená*), že je pravdivě popisována skutečná událost (*Novina jistá*

a pravdivá), naznačuje charakter písně (*žertovná, kratochvilná*, a naopak *truchlivá* nebo *pohnutlivá*) a sděluje téma. Pod grafikou stojí impresum: místo a rok vydání a jméno tiskaře, nakladatele a (často fiktivního) autora, připojen je údaj o ceně. Titulní strana má dole linkou oddělenou informaci o textovém počátku písně. Druhá strana je uvedena vlysem, vinětou nebo linkou, pod tím stojí nápěvový údaj, většinou odkaz k vhodné melodii. Následuje text písně. Délka k. p. je dána ustáleným rozsahem aršíku, nejčastěji kolem dvaceti 3–5veršových či deseti víceveršových slok. Verše jsou sázeny buď v souvislých řádcích, nebo odděleně, strofy číslovány, anebo odděleny cézurou. Při sazbě se užívalo švabachu, resp. fraktury, ve 2. polovině 19. stol. i latinky, resp. antikvy. Z hlediska knižní nebo tiskové kultury je k. p. nejpokleslejší útvar, považovaný za ostudu cechu: nekvalitní papír, opotřebované a zastaralé litery, ledabylost při sazbě a tisku. I velké a kvalitní tiskárny při její výrobě slevovaly ze standardní úrovně, aby vyhověly požadavku co nejnižší, po staletí neměnné ceny.

– Jazyková stránka k. p. je souhrnem ustálených klíšé, která omezují její vnitřní vývoj a vedou k její stagnaci, na druhé straně ji vyznačují jako svěbytný druh. Kramářský tisk byl jedinou publikační možností lidových veršovců, instituce k. p. vedla lid k záměrné slovesné tvorbě. Individuální tištěný výtvar však zůstával ve svém prvotním, primitivním znění, bez možnosti dalšího tříbení, byl nediagnostický, regionálně nevyhraněný. Pronikl-li do ústního podání, měnil se redukcí slok a výbrusem v tradiční lidovou píseň, a naopak počátek známé písně se stával východiskem kramářského skládání. Kramářský styl obecně spočívá ve skutečné či předstírané aktuálnosti a pravdivosti sdělení, v subjektivitě ztvárnění v protikladu k objektivizujícímu moralizování (podávanému v barokně stylizovaném duchu středověkých etických ideálů) a v užitých jazykových prostředcích (úvodní formule, naturalistický popis s rychlým spádem, u lyriky poklidný průběh pastorely, morální naučení, napomenutí či prosba ke svatě bytosti v závěru, trvale nedokonalý verš, primitivní způsob vyjadřování, klíšé v díkci, mechanické sloky, chabá invence; po lexikální stránce je to směs barokní češtiny, hovorového a úředního jazyka, později s mnohými germanismy a ohlasy anakreontské lyriky, objevují se slova nejrůznějšího původu, mnohá *epiteta constants*, nečekané obraty a nadužívání některých slov ad.). – Tvůrčí, výrobní, interpretační i obchodní složka k. p. se často prolínaly, stránka obchodní výrazně převažovala nad uměleckou. Autor k. p. byl někdy totožný s nakladatelem a tiskařem (M. Konáč; L. Hájek), někdy

s prodejcem-interpretem, závislým na nakladatelských firmách (F. Hais, 1818–1899); z řad učitelů, živnostníků, ovčáků, rychtářů, pouťových předzpěváků ad. se rekrutovali autoři příležitostní (hostinský Š. Lomnický z Budče zv. Žebrák, 1552–asi 1623; ovčácká rodina Volných, rychtář V. Kořara; obecní hejtman J. Jodas). Prodávači a tiskaři lidové četby a zejm. písničkáři byli vytrvale pronásledováni úřady na základě četných státních i církevních nařízení. Předmět cenzury se měnil s orientací státního zřízení, některé tisky byly odmítány vždy: protivládní, pobuřující, nemravné, pověrečné. Výroba k. p. měla v č. zemích široké zázemí (200 tiskařů v 50 městech a místech – tiskař mívál na skladě i sto různých tisků až po tisíce kusech). Prvním pražským tiskařem kramářských písní byl M. Konáč z Hodiškova (asi 1480–1546), v 16. stol. je tiskli P. a J. Severynové, Š. Oks, J. J. Dačický, J. F. Jičínský, J. a J. mladší Černí ad. S. Palma Močidlanský (16.–17. stol.) byl už klasickým typem lidového písničkáře a jeho primitivní tiskárna na Novém Městě pražském sloužila především k reprodukci vlastních skladeb (za nemravné a buřičské písně byl dvakrát žalářován a posléze vypovězen z Prahy; J. Olivetský dopadl hůře: za tisk protipanských letáků byl 1547 v Olomouci stát). Koncem 18. stol. se těžiště tisku písní přeneslo mimo Prahu: středisky se stala města Litomyšl (tiskařské rodiny Kamenických, Turečků, Bergrů a Augustů), Jindřichův Hradec (Landfrasové), Hradec Králové (Pospíšil), Kutná Hora a Příbram, později Jičín (Kastránek) a Mladá Boleslav (Zwinkl). Převážně německy se tisklo v Mostě, Chebu a Litoměřicích. Na Moravě byla nejvýznamnější tiskárna v Olomouci (rodiny Kilianova, Rosenburgova, Škarniclova, Halouskova), dále ve Znojmě, v Brně a v Jihlavě,

významnými centry české kramářské literatury na Slovensku byly od 18. stol. Skalica (Škarniclové) a Banská Bystrica (Macholdové: první kramářský tisk ve slovenštině 1853). – Obchod s kramářskými tisky byl po celé českomoravské oblasti dobře organizován, jak o tom svědčí složení špalíčeků (jednotlivé kraje i samy špalíčky jeví individuálnost, proto není vhodné při archivování konvoluty rozebírat). Způsob prodeje k. p. byl trojí: trhový, roznáškový a krámský. První dva se prováděly kolportážním způsobem. Interpretace k. p. i struktura textů má blízko k lidovému divadlu. Veřejná prezentace veršovaných skladeb připojuje prostředky zvukové (vyvolávání a zpěv) i mimojazykové (gesta, mimika). S lidovým divadlem se k. p. shoduje v existenci mimoestetických funkcí, z funkcí estetických má odpovídající interpretaci, způsob zpracování námětu, postava a prostředí, dramatičtí: významotvorné užití dialogu, kompozici, ustálené obraty, částečně scénu, kostýmy, rekvizity. – Kramářská činnost obsáhla celou střední a záp. Evropu. Německá církevní reformace záhy využila výhod knihtisku k šíření tištěných aktualit, na nichž autorsky spolupracovaly i významné osobnosti (Erasmus Rotterdamský, 1466 nebo 1469–1536; M. Luther, 1483–1546; H. Sachs, 1494–1576). Prodej letáků byl podporován zpěvem na trzích: 1730 bylo užito poprvé termínu *Bänkelgesang*, název *Moritat* je mladší. Francouzští goliardi se rekrutovali na pařížské univerzitě, v ulicích Paříže získalo v 18. stol. oblibu přenosné skříňové pašijové divadlo: interpret při zpěvu pašijové písně ukazoval na malované výjevy. Počátkem 19. stol. se na jednu z těchto melodií zpívala píseň o Napoleonovi, opatřená vyobrazeními z jeho života. Zpívané aktuality přinášeli pařížští

crieurs de journaux s houslemi nebo flašinetem. Londýnské publikum na počátku 19. stol. bylo nakloněno ženským interpretům: westminsterské písničkářky prosluly melodickými hlasy a charakteristickou chůzí. Oblíbené byly politické satiry, pamflety na krále a *criminal-conversations*, letáky se tiskly na dlouhé pásy papíru. Ve Vídni za vlády Marie Terezie (1740–1780) a Josefa II. (1780–1790) bylo na 50 písničkářek (*Liederweiber*). Představiteli umělecké interpretace k. p. se stali na počátku 19. stol. harfenisté, organizovaní ve vlastním cechu. Připravili půdu pro pozdější vídeňské lidové zpěvačky (*Volkssänger*), úspěšné autory a dramatické interprety vytříbených časových popěvků a kupletů. – Hudební složka k. p. má doprovodnou funkci: skladatel tvořil text, který se dal zpívat, a to jakýmkoli nápěvem. Charakter melodie byl vedlejší, šlo o přibližné metrické schéma. Nápěvový údaj nabízí jednu ze tří možností: 1. píseň *má svou* čili zvláštní (tj. samostatnou) *notu* (zákazník se učil melodii poslechem od zpěvačky); 2. *známou notu* (zákazník zvolil ze své paměti vhodný nápěv; variantou je tzv. obecná nota); 3. *zpívá se jako* (užil odkazu: starý kancionálový princip kontrafaktury). Nápěvy byly zřídka původní: obvykle se přejímaly dobově a krajově známé melodie (lidových, zlidovělých a kostelních písní, písní mistrů pěvců, jiných kramářských písní, později i operní a operetní árie, kuplety, *odrhovačky*, vojenské, poštovní či lovecké znělky; řada cizích nápěvů byla přejata zároveň s překladem a zdomácněna). U nově tvořených nápěvů interpret mechanicky kontaminoval známé melodie a snadno přenosné melodické fráze, nebo vytvářel jednoduchou melodii. Vazba mezi nadřazeným textem a průvodním nápěvem je volná, melodicky jde o eklektické útvary užívající všech dosažitelných prostředků. Pěvecké návyky interpretů se proměňují v hudební idiomy staly pro k. p. příznačné: melodicky zeslabený závěr zpravidla na III. stupni (snaha o nerozdrobený průběh mnohaslokové písně), slabší tonální citění (návraty k V. stupni, rozložený trojzvuk na II. stupni), vrchol melodie na sestupném citlivém tónu, stahování sekvencí a nepravdělnost vůbec, fermaty a naopak zkracování pauz dané parlandovým způsobem přednesu, průtahy a legata, zejm. glissování závěry frází (tzv. mannheimské vzdechy) většinou skluzem ze IV. na III. stupeň na těžké době, klouzavé *nabírání* tónu při zpěvu apod. Nástrojový doprovod sestával často z jediného nástroje: houslí, harfy, kolovratce čili niněry. V 19. stol. nahradil niněru flašinet (*kolovrátek*), konstruovaný speciálně pro písničkáře, s možností doplňovat nové melodie. Pozdější

harmonika (heligonka, chromatika, ústní) a kytara už dávaly interpretaci jiný charakter. Některé kramářské nápěvy v č. zemích prosluly, jejich původ a osudy bývají kuriózní (*Harfenice; Fridolín; Stěňka Razín; Horo, horo vysoká jsi; Vímť já jeden krásný zámek*). – K. p. se dochovala ve dvou podobách: v písňových tiscích (nejrozsaňlejší sbírky mají *Knihovna Národního muzea, Národní knihovna* v Praze a *Zemská knihovna* v Brně) a v ústním podání (záznamy z terénu jsou uloženy především ve fondech *Etnologického ústavu AV ČR* v Praze a v Brně). Významní sběratelé zachránili desetitisíce tisků před zkázou a vnesli do shromážděného materiálu systém: K. V. Adámek, J. Scheybal st., R. Hlava aj. Stanovisko starších, romanticky

orientovaných sběratelů ke k. p. bylo záporné, přesto např. J. Kollár prozřetelným zařazením *městských písní* do své sbírky zachytil široký lidový zpěvní repertoár počátku 19. stol. a F. Bartoš v průkopnické práci o k. p. svérázně, ale výstižně podchytil problematiku kramářské produkce. Ze srovnávacího hlediska se poté k. p. obírali J. Polívka a J. H. Máchal, z hlediska vývoje knihtisku J. Volf, německou písní v Čechách G. Jungbauer, ale teprve B. Václavěk s R. Smetanou položili základy ke komplexnímu studiu k. p. v č. zemích. Prohlédli 20 000, prostudovali 6 000 kramářských tisků, vydali řadu studií a 1937 první reprezentativní edici, kterou o výběr z nejstarší kramářské písňové vrstvy po třech letech rozhajnil M. Novotný (1894–1966). Po 2. světové válce se k. p. teoreticky zabývali R. Smetana, V. Karbusický, B. Beneš, V. Pletka, J. Kolár, J. Petryl, E. Ryšavá, J. V. Scheybal ml., H. Chýlová ad. V oblasti umělecké stylizace se k. p. retrospektivně věnovaly soubory *Skiffle Kontra (Traxleři: televizní pořad Nové písně mládežum a pannám* 1974, rozhlasové cykly *Písničky z poutí a jarmarků* 1976 a *Písně ulice* 1993–1995), *Kantoři* (album *Tam u Králového Hradce* 1985) a další (album *Don Špagát* 1987).

Lit.: A. Waldau: *Böhmische Naturdichter*. Praha 1860; F. Bartoš: *O naší poezii kramářské*. In: Lid a národ II. Velké Meziříčí 1885, s. 195–293; H. Naumann: *Studien über den Bänkelsang*. ZVVK 33, 1922; J. Volf: *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*. Praha 1926; R. Smetana – B. Václavěk: *České písně kramářské*. Praha 1937; M. Novotný: *Špalíček písniček jarmarečních*. Praha 1940; B. Václavěk – R. Smetana: *České světské písně zlidovělé I. Písně epické*. Praha 1955; K. V. Riedel: *Der Bänkelsang*. Hamburg 1963; VO 1961; V. Pletka: *Tam u Králového Hradce*. Hradec Králové 1966; V. Karbusický: *Mezi lidovou písní a slágregem*. Praha 1968; B. Beneš: *Světská kramářská píseň*. Brno 1970; B. Beneš: *Dramatické prostředky kramářských písní 19. století*. In: Otázky divadla a filmu. Brno 1971; B. Beneš: *Poslyšte písničku bezkou...* Praha 1983; F. Hais: *Vzpomínky pražského písničkáře 1818–1897*. Vyd. E. Ryšavá, Praha 1985; J. V. Scheybal: *Senzace pěti století v kramářské písní*. Hradec Králové 1990. [jt]

Kráska a zvíře, pohádkový příběh o dívce, kterou zchudlý otec zaslíbil netvorovi, z jehož zahrady pro ni utrhl růži. Netvor je zakletý princ, kterého dívka svou oddaností vysvobodí. Látku literárně zpracovala francouzská spisovatelka A. Leprince de Beaumont (1711–1770). Pohádka byla často překládána; v č. zemích vycházela od 18. stol. a ještě v průběhu 19. stol. se pod titulem *Krásná a zvíře* šířila lidovými tisky jako oblíbená

knížka lidového čtení (Landfrasovo nakladatelství v Jindřichově Hradci ad.). Četné jsou i zápisy z českého lidového podání (sběry spolku *Slavia* či J. Š. Kubína). Poměrně hojný výskyt byl zjištěn v Polsku a v Rusku (*Červený kvítek*, uváděný také ve filmovém zpracování). Proslulá je Cocteauova filmová adaptace (1946) s J. Maraisem (vlastním jménem J. Villain, 1913–1999) v hlavní roli.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 550–568, II/2 488; PBL 425C; SUS 425C; *Francouzské pohádky*. Praha 1990, s. 319–335. [dk]

kraslice, zdobené slepičí (řídčeji kachní nebo husí) vejce. Uplatňuje se o Velikonocích jako dárek k pomlázce a ozdoba interiéru. – Zdobení vajec sahá svými kořeny do hluboké minulosti, jak dosvědčují archeologické nálezy ze starověkých pohřebišť Blízkého východu, Afriky i Evropy a jak to doplňují zprávy o vejcích, jimiž se lidé na jaře obdarovávali, např. z Egypta (10.–12. stol.) nebo z Číny (6. stol.). Za nejstarší doklad k. v č. zemích je považován nález vaječných skořápek pův. asi červené barvy se stopami geometrického ornamentu, které pocházejí z hrobu ženy z 11. stol., odkrytého 1971 při vykopávkách slovanského pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách na Moravě. Křesťanství adaptovalo starověký význam vejce jako symbolu života a znovuzrození ve smyslu podobenství zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Z archaických představ o vejci, z obřadního užití vejce jako daru a hrobního milodaru vychází i barvení a dekorování skořápek. – Základní je barvení na červenou. Odtud se v Čechách a na záp. Moravě označuje Velikonoční pondělí *červeným* a Velikonoce *červenými svátky, na červený vejce* aj. O krásném vejci se zmiňuje ve 14. stol. kazatel a kronikář Tomáš Štítný. V té době je zapsáno v nejstarších českých slovníkách slovo k., patrně severovýchodočeského původu. Do obecné mluvy však vnikalo teprve v 90. letech 19. stol. a v lidových vrstvách bylo přijímáno o mnoho později. Ještě ve 20. stol. se na venkově užívalo krajových výrazů *malované, psané, červené vajíčko, rejsky, straky, pomlázka, malovna* aj. K. bývá i na přelomu 20. a 21. stol. chápána jako zdobený *výdunek, výdumek*, na rozdíl od *malovaných vajíček*, dávaných k pomlázce. Slovo k. pochází ze stč. *krásliti* i *krásiti*, tj. okrašlovati, které pův. souviselo s výrazem *krásný* ve významu *červený*. V lidové symbolice měla červený význam síly a života a také barvy odpuzující škodlivé síly. V křesťanském výkladu znamená barvení na červenou památku na prolitou krev Ježíše Krista. Až do počátku 20. stol. se používala převážně barviva rostlinného původu, např. odvar z jarního osení, z olšové,

dubové, březové, jabloňové kůry, z ova, sena, šafránu, dřínového květu, březových listů aj. s různými přísadami. Přetrvává staré barvení v cibulových slupkách od červené po zlatohnědou. Hlavní a nejoblíbenější pro barvení k. se stala *plizura* či *pryzula*, *březulka*, *fryžulka*, jak se lid. nazývalo barvivo z fernambukového dřeva (*pryzila červená*), dováženého z Brazílie; v evropské kulturní tradici je to doloženo v 16. stol. Vařením třísek ve vodě se získala sytá červená barva. Přírodní barviva se začala od konce 19. stol. doplňovat a posléze nahrazovat umělými na bázi anilinu. Ve 20. stol. zevšeobecněla potravinářská prášková barviva na vajíčka. Barvení, nástroj a s ním spojený technický postup jsou navzájem spjaty a podmiňují výzdobu kraslic, která je v č. zemích velmi rozmanitá. Nejrozšířenější na slovanském území je vykrývání vzoru na vejci včelím voskem a následné barvení, považované badateli za nejstarší. Teprve v 2. polovině 20. stol. se začalo prostřednictvím populární literatury užívat výrazu batikování, slova javánského původu, označujícího vzorování textilu pomocí voskové rezervy. V některých krajích, např. na Domažlicku a Uhersko-ostrožsku, se tento postup doplňoval ponořováním k. do šťávy z kyselého zelí, která voskem nepokrytá místa vybělila. Vznikl tak barevný vzor na bílé půdě. Podle nástroje a způsobu nanášení vosku lze vydělit dva typy dekoru, což se vymezuje i geograficky. Základem ornamentu slzovitého typu jsou krátká čárka a tečka vytvářené slámkou, brkem, hlavičkou špendlíku, namáčených do roztaveného vosku. Zastříženým husím pírkem (*kotejšem*) se provede trojúhelníková stopa. Z těchto prvků jsou tvořeny základní motivy: sluneční kotouč a hvězda v čtených obměnách, umístované na boky a vrcholky vejce. Slzovitý typ byl rozšířen v Čechách, kde se místy udržuje na jihu a jihozápadě, a na záp. a střední Moravě a ve Slezsku. Technickou variantou je zdobení barevným voskem, který vytváří plastický reliéfní vzor (Hustopečsko a Ždánicko). Lineární ornament je tvořen souvislou čarou tahem kovové trubičky zasazené v dřívku, zv. na Slovácku *stužka*, na Valašsku *špinek*. Oproti prvnímu je motivicky, barevně i kompozičně rozmanitější. Nejstarší je geometrický ornament, založený na protínání příčně a podélně vedených linií, mladší, rostlinný ornament spočívá ve stylizaci květů, listů a úponků, jež se soustřeďují do pásů, do podoby stromku či kytice anebo pokrývají hustě plochu skořápkou. V dekoru se vyskytují také figurální motivy, ptáci a lidské postavy, srdce, křesťanské symboly a v pozdní době též nápisy, zvl. na valašských kraslicích. Tento typ výzdoby, rozšířený na vých. Moravě, má obdoby v některých

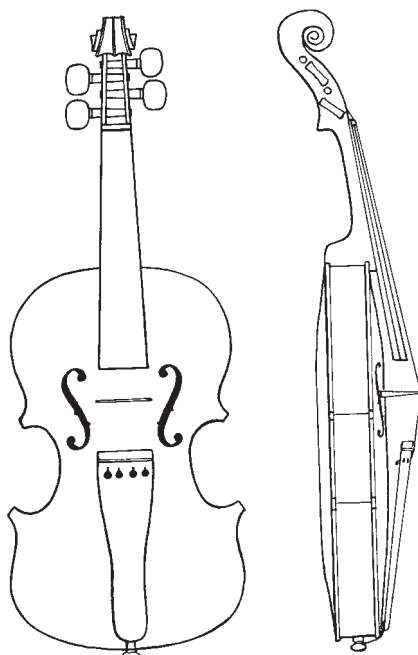
typech kraslic slovenských, východopolských, maďarských, balkánských i jihoslovanských. Starší typ ornamentu přetrvával na Valašsku, na Slovácku se výrazněji posunul k zdobnosti, pestrosti, k zdobnění a technické virtuozitě. – Na obarveném vejci se kresba dále vytváří tahem zaostřeného dřívka či brka namočeného do kyseliny (*šalvostr*, z něm. *Scheidewasser*), nebo ostrým hrotem břitvy, pilníku, nože aj. Převažující rostlinný vzor doplňují milostné a náboženské motivy, na vyškrabovaných kraslicích také figurální a žánrové, a nápisy. V ryté výzdobě se uplatňovaly motivické podněty z vyšivky, popř. z jiných dekorativních projevů (ryté sklo, ilustrace poutních tisků aj.). Zabývali se tím také muži. Zatímco leptání téměř zaniklo, vyškrabování, o němž existuje doklad sahající do počátku 19. stol. (kraslice ze Širokého Dolu, datovaná 1819), se udržuje porůznu na celém území. Po 1. světové válce se místy na j. Moravě, např. na brněnském Kloboucku a na Podluží, doplnil postup vyškrabování o kolorování rostlinných motivů. – Výzdoba k. je tvořena také aplikací různými materiály. Tak se vejce olepovala vzory z ústřížků slámy; doklady o tom jsou z Konicka, z Náměšťska na Hané, z Vyškovska a z dalších míst z konce 19. stol. Technika se oživovala od poloviny 20. stol. v kurzech a ve výuce na školách a tzv. hanácké kraslice získaly na oblibě a posléze se začaly zhotovovat porůznu na Moravě, v Čechách i ve Slezsku. Tento druh výzdoby zřejmě navázal na produkci drobných sakrálních i užitkových předmětů, křížů, schránek na cennosti aj., zdobených slaměnou intarzií, která byla v oblibě ve Francii a v Německu počátkem 19. stol. a později přešla do rukou venkovských

samouků. Základem dekoru jsou ústřížky ječné slámy ve tvaru kosočtverečků, trojúhelníků a koleček, nalepované na plochu vejce v sestavách hvězd, pásů i kyticových motivů, dříve také náboženských symbolů, jak to ukazují nejstarší doklady z muzejních sbírek. Používalo se slámy přírodní i zabarvené do zeleného a karmínového tónu. Ojedinele se vejce olepovala vystříhovanými z papíru. Krajově omezený rozsah mělo také zdobení dužinou z jezerní sítiny (*Juncus conglomeratus*), často v kombinaci se stužkami, barevnou vlnou, odstřížky textilu aj. Dužina vytlačovaná z lodyhy se stáčí do spirál, kroužků, hustých vlnovek a přilepuje na skořáčku. Takto zdobené výdumky se ve Slezsku používaly na zdobou jarního májku, a když se dovnitř vložil kamínek, sloužily na Vizovicku malým dětem jako chřestítka. Tvořily též tělo *holubičky*, která se zavěšovala nad stůl. Výdumky se olepovaly odstřížky textilu, drobnými barvotiskovými obrázky a papírovými hvězdičkami a pak se celé hustě ovinuly jemným drátkem v podélném směru ke špičkám. Takové kraslice se uplatňovaly zpravidla v městském prostředí, kupovaly se na trzích, zavěšovaly se ve světnicích k obrazům, do okna. V některých krajích a místech, např. na Doudlebsku a Jindřichohradecku, se později zhotovovaly i na vesnici jako vzácnější dárek k pomlázce. K tradičním způsobům patří ovazování vejce listy řebříčku, řeřichy, petržele, jetelovým trojlístkem apod. a následné barvení, po němž zůstávají na ploše jejich otisky; jde o obdobu rezervážní techniky. Na Telčsku se vejce, uchycené v roztočeném soustruhu, vzorovalo proužky barev nanášených štětcem. Výdumky, ozdobené kovanými železnými podkovičkami a pásky, byly mistrovským kusem zručných kovářských tovaryšů. – Do lidového prostředí se později dostávala vejce skleněná (výrobky místních skláren), kartonová potažená atlasem či sametem (drobné schránky a bonboniéry tovární výroby), cukrová nebo čokoládová z cukrářských obchodů ve městech, ve skladbě velikonoční pomlázky mnohdy upřednostňovaná před kraslicemi. – Během věků se smysl kreseb nanášených na vejce proměňoval, ztrácely svou původní sdělnost a měnil se jejich vzhled, byly nově pojmenovány a vykládány, v různých dobách vstupovaly do ornamentiky prvky nové. Zvýrazňoval se estetický zřetel a uplatňovaly se tvořivé individuální vlohy tvůrců kraslic. Některé osoby se na zdobení kraslic specializovaly, měly svůj okruh zákazníků v místě i v blízkém okolí, nosily je na prodej na trh. Od konce 20. stol. vznikala střediska domácí výroby kraslic, na Moravě např. v Ostrožské Nové Vsi, Vnorovech, ve Skalce u Kyjova a v Borkovanech. Kraslice se prodávaly

na trzích ve velkých městech (Brně, Praze, Vídní) a prostřednictvím institucí (družstvo Zádruha v Praze, později ÚLUV) se zaslaly do ciziny. Takto a vlivem populární literatury se do povědomí široké veřejnosti vryly jako krajové typy kraslice *slovácké, hanácké, valašské, chodské* aj. Požadavky trhu, různé brožury a instruktážní články v časopisech vedou k aplikaci nových postupů a vzorů a nezřídka ke kýči. ÚLUV ovlivňovalo tvorbu v regionech ve smyslu návaznosti na tradiční techniky a vzory. Zájem odborné a laické veřejnosti o kraslice je spojen s národopisným hnutím na sklonku 19. stol. a vytvářením muzejních sbírek. Největší soubory jsou soustředěny v muzeích v Praze, v Brně a v Olomouci. Tradici oživovaly soutěže o *nejkrásnější kraslici*, poprvé 1943 v Uherském Hradišti. Cílem *Asociace malířů a malířek kraslic* (založené 1995) je sdružovat tvůrce kraslic a pečovat o tradiční a estetické hodnoty tohoto umění. V. t. vejce.

Lit.: J. Hn. [J. Herben]: *Barvená vajíčka*. Ruch 4, 1882, s. 106–107; R. Tyršová: *Slovanská vajíčka velkonoční*. Světozor 1886, s. 315–318; J. Klvaňa: *Kraslice moravské*. ČL 2, 1893, s. 480–488; J. Soukup: *Kraslice na Národopisné výstavě československé*. ČL 5, 1896, s. 67–72; V. Flajšhans: *Kraslice*. Naše řeč 7, 1923, s. 109–110; Č. Zíbrt: *Rozprawy doktorské o původu kraslic*. ČL 27, 1927, s. 243–246; *Osterbrauchtum in Europa*. SchwAVk 53, 1957, s. 5–198; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; R. Wildhaber: *Zum Symbolgestalt und zur Ikonographie des Eies*. DJV 6, 1960, s. 77–84; J. Eisner: *Rukověť slovanské archeologie*. Praha 1966; V. Newall: *An Egg at Easter. A Folklore Study*. London 1971; K. Severin: *Kraslice – iluze a skutečnost*. NA 17, 1980, s. 76–79; G. Erzsébet Földes: *Ostereierornamentik in Ostmitteleuropa*. Volkskunst 1986, č. 2, s. 40–45; A. Vondrušková: *Jihočeské kraslice z Počátečka a Jindřichohradecka*. Sborník prací z jihočeského národopisu 1, 1987, s. 121–159; E. Večerková: *Kraslice ve sbírkách Moravského zemského muzea v Brně*. Brno 1997; E. Večerková: *Vejce jako rituální předmět*. In: *Magie a náboženství. Uherské Hradiště 1997*, s. 69–76; E. Večerková: *Kraslice na Moravě*. Brno 2003. [ev]

krátké housle, něm. Bockgeige, Brüllgeige, Dudelsackgeige, Geighal, Heulgeige, Knirpsgeige, Kohrgeige, Kurzgeige, Kurzhalsgeige, Kwitwchgeige, Pfiffgeige, Purgeige, Schwirrgeige, Sockgeige – chudostrunný smyčcový chordofon. V Sachsově systematice má stejnou klasifikaci jako violino. Původ k. h. se může hledat v capotastovaných čtyřčtvrtečních klasických houslích. Capotastování houslí pouhým převázáním krku a hmatníku je po technické stránce značně nedokonalé.

Krátké housle

I když je provaz podložen dřívkem a kolem krku důkladně omotaný a utáhnut, při hře sklouzává po kónickém krku směrem k malému pražci. Ladění houslí se tím mění a hra je tím falešnější, čím více se muzikant snaží využívat *prázdných* strun. Zkracování menzury strun mělo v lidové hudbě opodstatnění. Houslista, hrající společně s dudami ve vysokém ladění, si tak usnadňoval hru, hrál vlastně neustále v první poloze a mohl při hře co nejvíce používat *prázdných* strun. Na Chebsku platilo v 19. stol. muzikantské pravidlo: *Čím kratší píšťalka u dud, tím kratší struny u houslí*. Po technické stránce nejlépe tento požadavek splnila konstrukce houslí s krátkým krkem. K. h. však nelze považovat za lidový výrobek. Vždy jde o houslařsky profesionálně zhotovený nástroj. K. h. jsou názorným dokladem toho, jak vesnické prostředí bylo schopno adaptovat housle pro konkrétní požadavky techniky hry i zvuku nástroje. Ke zvládnutí hry museli lidoví muzikanti, vzhledem ke své hudební neškolenosti, volit tu nejjednodušší cestu. V případě houslí v chebské dudácké muzice to byla technicky náročná hra ve vysokých polohách. Podvazováním, zkracováním a posléze vytvořením nové speciální konstrukce houslí se jim podařilo, především díky houslařské tradici prostředí, v němž žili, vytvořit nástroj, který zcela splňoval jejich požadavky a současně neměl málo nosný a měkký zvuk normálních houslí, překrývaný (citelně zejm. v pleněru) jadrně barvitým zněním dud. – K. h. jsou nástrojem v lidovém instrumentáři poměrně mladým. Jejich vývoj započal v době, kdy již ve vesnickém prostředí zdomácněly housle

dnešní podoby, tj. na konci 18. stol. Nové řešení nástroje bylo dvojí. Buď byl celkově zmenšen korpus houslí, čímž mohl být krk poněkud delší, i když podstatně kratší než u čtyřčtvrtečního nástroje, nebo byl ponechán normální čtyřčtvrteční korpus a jen kobylka byla posunuta blíže k malému pražci. Tato druhá alternativa si vyžadovala další konstrukční opatření: 1. bylo nutné zkrátit hmatník nad víkem nástroje, aby se vytvořilo místo pro kobylku; 2. musel být podstatně prodloužen struník; 3. pro částečné zachování akustických vlastností původního nástroje (tj. dodržení zásady, že kobylka musí být umístěna na spojnici středů zvukových otvorů) byla *efa* přeložena až do vrchní poloviny korpusu nástroje. Takto umístěné zvukové otvory však nemohly zachovávat svůj původní sklon, protože jejich spodní část se dostala až do nejužšího místa korpusu mezi C výřezy. Posunuté zvukové otvory musely tedy být skloněny opačně, takže jejich spodní části se k sobě přiblížily více než části vrchní. Takto upravené nástroje pak byly v 2. polovině 19. stol. celkově zmenšovány, čímž vznikl standardní tvar krátkých houslí. V mnohých dudáckých muzikách však ani takové zkrácení nestačilo. V Schönbachu, Plesně, Opatově či v Novém Kostele hrávali před 1. světovou válkou někteří muzikanti na k. h., u nichž hlavice nástroje vycházela přímo z patky krku. Jejich nástroje neměly tedy vůbec žádný krk. Krátký hmatník začínal malým pražcem umístěným v úrovni horního okraje víka korpusu. – Ladění krátkých houslí bylo závislé na konstantním ladění dud (na Chebsku byly dudy laděny do c, d, es, g nebo do a), které při hře doprovázely. Protože k. h. měly většinou kvartové nebo terciové ladění, muzikant potřeboval při jednoduché hře méně prstů. I tak byla hra poměrně obtížná: např. při menzeře struny 110 mm byly po sobě jdoucí pultóny na jedné struně již tak blízko sebe, že jejich vzdálenost byla daleko menší než vzdálenost prstů kladených za sebe. Proto se vyvinula zvláštní technika levé ruky, kdy se prsty klouzáním po nehtech vzájemně *vytlačovaly*. Nejvyšší zaznamenané ladění krátkých houslí je h^1 , fis^2 , cis^3 , gis^3 . – Také smyčce užívané pro hru na krátkých houslích musely umožňovat lehké dosažení hlasitého a pronikavého zvuku nástroje. Byly to většinou speciální výrobky s mimořádně těžkou hlavicí ve tvaru kozlí hlavy (zřejměm spojitost s užitím v dudácké muzice). Oblast hry na k. h. tvořila úzký pruh u hranic s Německem. V severozáp. Čechách začínal u Vejprtu a na jihozápadě končil někde u Nýrska. K. h. jsou dále doloženy v j. Čechách na Budějovicku a zejm. na soběslavských Blatech. Hlavní oblastí jejich výskytu bylo Podkrušnohoří. O používání

k. h. v dudáckých muzikách na druhé straně hranice v Německu nejsou doklady. V poslední třetině 19. stol. začala tradiční dua (dudy a k. h.) přibírat další nástroje. Byly to především harfy, niněry, klarinety a kytary. Zánik hry na k. h. lze datovat do období kolem r. 1910, kdy se na většině západočeského území přestalo hrát i na dudy, na kterých byly k. h. funkčně závislé. Dudácká muzika byla vytlačena štrajchem, v Chebu malou dechovkou a v Kraslicích velkou dechovou kapelou. V oblastech kolem Schönbachu, Krajkové a Oloví přetrvávala sporadicky až do l. 1918–1920. Kolem Plesné, Aše a v některých odlehlých obcích u státních hranic se ojediněle udržovala při významných příležitostech, zejm. při svatbách, až do 2. světové války, kdy zanikla úplně. Zdá se, že podstatnou měrou se na zániku hry na k. h. podílel také Es klarinet s vysokým laděním, který často přebíral jejich part. Klarinet se svými většími interpretačními možnostmi a s daleko větší hlasitostí se stal v chebské dudácké muzice mnohem výhodnějším nástrojem než k. h. Mnohdy dokonce převzal vedení melodie a dudy byly degradovány na pouhý doprovodný nástroj. V českých muzeích se zachovalo třináct exemplářů k. h., v zahraničních (Slovensko, Švýcarsko) čtyři.

Lit.: J. Markl: *Dudy a dudáci. O jihočeských písních a lidové hudbě*. České Budějovice 1962, s. 36–37; P. Kurfürst: *Die Kurzhalsgeige. Eine instrumentenkundliche und bautechnische Studie*. Frankfurt am Main 1980; J. Režný: *Po stopách dudáků na Prácheňsku*. Cheb 1992, s. 21–30.

[pk]

Kravařsko, něm. Kuhländchen, Kuhlhand, Küheland, Kuhländl, Kuhlendl, Kúhlandel – přechodná národopisná oblast se smíšeným česko-německým obyvatelstvem, jež se rozkládala po obou stranách Moravské brány

kolem Oder, Nového Jičína a Příbora. K německé kolonizaci došlo po zpusťování kraje za mongolských nájezdů po r. 1241 a podporoval ji jednak olomoucký biskup Bruno ze Šaumburku, jednak rod pánů z Kravař, jemuž od 2. poloviny 13. stol. toto území náleželo. Německý název oblasti asi poprvé vnesl do literatury 1786 J. A. Hanke z Hankenštejna, podle něhož byl *hlavním městem* K. Nový Jičín. Naproti tomu K. J. Jurende označil za středisko obec Kunín (Kunvald) a obyvatele zv. Kuhländler shledal za výrazně odlišné od sousedních jesenických Němců. České pojmenování zdejšího lidu se nepoužívalo, jen J. H. A. Gallaš je nazval Kravarníci a popsal jejich osobitý kroj. Od počátku 19. stol. se vedly spory o německý nebo český původ názvu K. Nad domněnkou, že by mohl být odvozen od jména pánů z Kravař, majitelů tohoto území ve 14. a 15. stol., zvítězil podle některých německých i českých badatelů názor, že jméno K. souvisí s rozšířeným a proslulým chovem hovězího dobytka. Název je pravděpodobně německého původu, zpopularizovala jej vlastivědná literatura od konce 18. stol., z níž pak pronikl i do lidového prostředí. Jeho český překlad v podobě K., který se obecně ujal až koncem 19. stol., zavedl A. V. Šembera 1859. Nositeli etnografické specifičnosti této oblasti byli především němečtí osadníci, kteří se od okolních obyvatel lišili typy obydlí, krojem a obyčejí. Práce z počátku 19. stol. zahrnovaly do K. 26 obcí a dalších 18 sporných, celkem tedy 44 obcí, z nichž většina ležela na moravském území a jen 10 ve Slezsku. Z celkového počtu bylo 37 obcí německých od středověku nebo poněmčených v průběhu 16.–18. stol. a jen 7 obcí českých. Podle jiných autorů náleželo ke K. až 70 obcí, z toho 10 českých, anebo naopak pouze 18 obcí, z nichž 3 byly české, popř. ještě dalších 9 obcí, z toho jen jedna česká. Do těchto odhadů se promítají nacionalistické tendence ze strany německých badatelů, a proti nim snahy českých pisatelů prokázat původnost českého osídlení K. Po pronikavé změně etnické struktury obyvatelstva na Novojičínsku po 2. světové válce ztratily tyto spory smysl a K. jako národopisná oblast se smíšenou německo-českou kulturou v podstatě zaniklo. Retrospektivně se mu věnuje především *Sudetoněmecký archiv* v Mnichově.

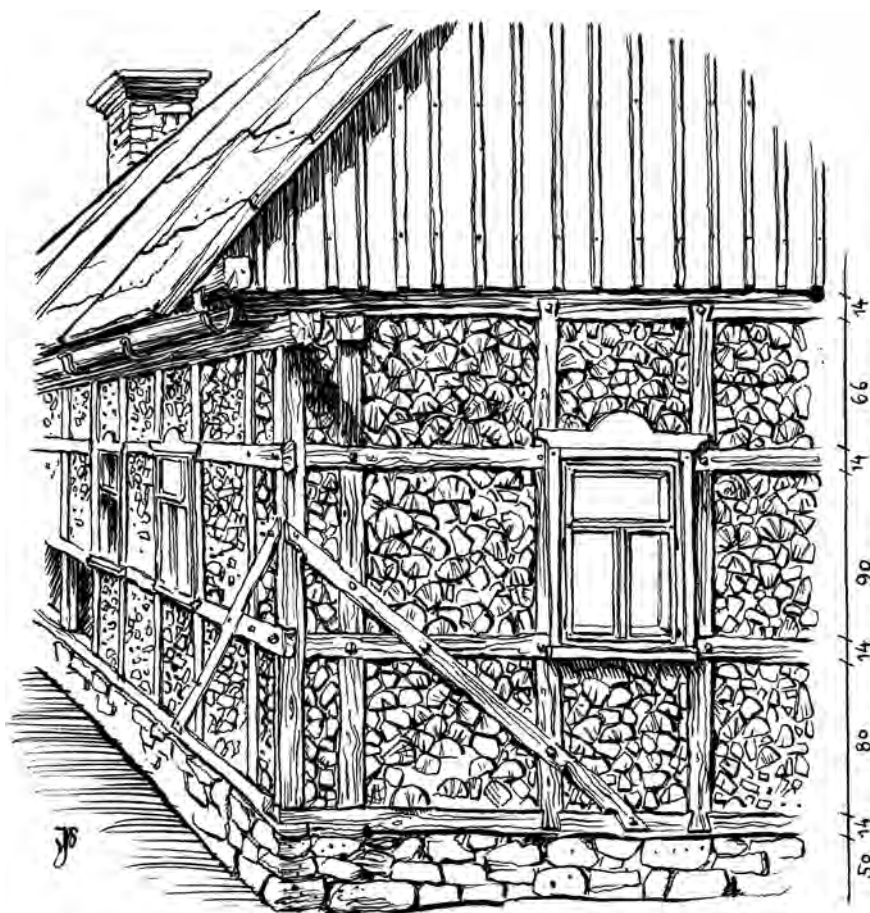
Lit.: [J. A. Hanke z Hankenštejna]: *Bibliothek der Maehrschen Staatskunde*. Wien 1786, s. 9; J***de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens*. Moravia 1815, s. 58, 82; J. Bayer: *Topographisches Handbuch vom Mährisch-Schlesischen Gouvernements I-II*. Brünn–Ollmütz 1817; A. Heinrich: *Sprache der Einwohner. Charakter, Sitten und Gebräuche*. In: G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statis-*

tisch und historisch geschildert. I. Prerauer Kreis. Brünn 1835, s. LIII; J. N. Enders: *Das Kuhländchen*. Neutitschein 1868; J. Martinič – J. Mňuk – A. Ugwitz: *Moravské Kravařsko*. Příbor 1898; Z. Láznička: *Kravařsko a přilehlé oblasti východomoravské na nejstarších mapách Moravy*. Kravařsko 3, 1933/34, s. 85–87, 140–141; Z. Láznička: *Několik poznámek k dřívějšímu vymezení Kravařska*. Kravařsko 7, 1937/38; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 186–187; A. Turek: *Název a rozsah Kravařska*. ZOMG 4/5, 1966; Z. Vachová: *Národopisný profil Novojičínska*. VSONJ 26, 1980, s. 28–40; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den Böhmisches Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. In: ES 19, 1987, s. 153–154; R. Hemmerle: *Heimat im Buch. Sudetendeutsche Heimatbücher, Ortsmonographien, Karten, Heimatblätter, Heimatzeitschriften, Jahrbücher und Kalender nach 1945. Eine Bibliographie*. München 1996, s. 159–165, 2. vyd.; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 26, 138–139, 141–142, 192; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciac*. SČHK, s. 199; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29; R. Jeřábek: *Laško, Kravařsko a Hřebečsko – národopisné oblasti na etnických a kulturních rozhraních*. NR 2002, s. 5–15. [rj]

krb 1. nekryté ohniště otevřené do komína; přeneseně domov; **2.** těž krbeček – výklenek ve zdi světnice vedle dveří poblíž otopného zařízení, který sloužil jako bezpečné místo k svícení, částečnému oteplování místnosti a druhotně také k ohřívání nebo krátké přípravě jídel. Někde byl těž ve zdi komory, chléva a jinde, nebo se vybudoval v přístěnném sloupovém podstavci předstupujícím z roviny stěny. K. býval obdélného tvaru (zhruba 60 × 80 cm). V zimě při draní peří a jiných domácích pracích se oheň v něm planoucí využíval také k zahřátí zkrhklých rukou. Otevřený oheň se rozdělával na podlážce k. a dým z něho odcházel válcovým průchodem (*capouchem*) ve zdi do komína v černé kuchyni; když se netopilo, otvor se ucpal hadrem zv. *bába*. Ve stěnovém k. se na železný rošt kladly krátké borové, březové či bukové loučky, jimiž se svítilo. Místy je kladli do železného závěsného k. (*visatej krb*) ve tvaru koše, nad nímž byl k zachycení a k odvodu kouře umístěn hlínou omazaný dřevěný nebo z proutí pletený, řidčejí keramický kloboukovitý dýmnik; pod železným roštěm z bezpečnostních důvodů stál škopek s vodou, kam padaly jiskry a rozžhavené uhlíky. Visatej k. visel buď na řetěze od stropu, nebo byl pověšen na železném otáčivém rameni, připevněném ke stěně nebo k rámové konstrukci u kamen. Dlouhé loučky se upevňovaly v kovových kleštích, nasaze-

ných na posuvný dřevěný stojan. Pro časté požáry zakazovaly stavební řády z počátku 19. stol. používání otevřeného ohně především ve chlévech; ve světnicích, kde se volně planoucím ohněm nejen svítilo, ale také se na něm vařilo, musely být krbečky napojeny na zděný komín. Se zaváděním olejových, později petrolejových lamp a častějším užíváním svíček krbečky zhruba od poloviny 19. stol. postupně zanikaly a měnily se ve výklenkové police k uložení kuchyňského nádobí a náčiní; v této podobě se v některých domech zachovaly do počátku 21. stol. K. (něm. *Wandherd*, lužickosrbsky *pjecak*, slovincky *leva*) je středoevropský kulturní jev, rozšířený v německo-západoslovanské kontaktní oblasti. V. t. svícení.

Lit.: P. Matoušek: *Zašlé typy dřevěných světnic na Turnovsku*. Od Ještěda k Troskám. Vlastivědný sborník českého severu 6, 1927/28, s. 134–143; J. Hofmann: *Die ländliche Bauweise, Einrichtung und Volkskunst des 18. und 19. Jahrhunderts der Karlsbader Landschaft*. Karlsbad 1928, s. 184–199; J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 65; V. Pražák: *K otázce umístění a úpravy topeniště zv. „krb“ v Čechách*. VNSČ 1959, č. 2, s. 28–29; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 26; B. Schier: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966, s. 203, 221, 2. vydání. [jv]

Krčková stavba. Borová (Náchodsko)

krbeček viz krb

krčková konstrukce, špalíčková konstrukce – technika stavby domové stěny z krátkých celých či podélně půlených dřevěných krčků (špalíčků) nebo polínek vodorovně kladených těsně vedle sebe a spojovaných pilinovápennou maltou. Stěny z krčků zpevňují vodorovně, 1 až 1,5 m dlouhé trámký, jimiž se prokládá stěna ve vzdálenosti 50 až 60 cm, zatímco nároží je vázáno střídáním podélně kladených delších trámů a příčně položených kratších polínek (horní Pojizeří). Druhý způsob k. k. představuje trámová konstrukce (na způsob hrázděné stěny), jejíž volná pole jsou vyplněna krčky (Náchodsko). Z krčků se stavěly jen obytné části domu, a to leckdy v kombinaci s jiným stavebním materiálem, hl. s cihlami a s kamenem. Domy s krčkovými stěnami se typem krovu, střechy a půdorysu shodují s roubenými stavbami v Podkrkonoší, ale obvykle mívají důkladnější kamennou podezdívku. Později se omítaly i z vnější strany, takže jsou k nerozeznání od staveb jiných konstrukcí. – Vznik k. k. souvisí s rozvojem pilařského průmyslu v 19. stol., kdy ji k budování svých domků užívaly spíše sociálně slabší vrstvy obyvatelstva; byla východiskem z nouze, zvl. po požáru se lidé bez střechy nad hlavou a bez prostředků

uchylovali k stavbě z krčků. Používání k. k. bylo vymezeno časově, sociálně i geograficky na chudé obyvatele podhorské oblasti severových. Čech v 19. stol. V podstatě jde totiž o nouzovou náhražkovou konstrukci, při níž stavebník využil méně kvalitního, odpadového a levného materiálu. K. k. není inovace specificky česká, budovaly se tak domy i jinde, např. ve Skandinávii.

Lit.: J. Šťastný – J. Šťastná: *Krčkové chalupy na Jilemnicku a Náchodsku*. ČL 54, 1967, s. 317–326. [jv]

krecht [z něm.], hrodek, jáma – jednoduchý povrchový nebo zapuštěný objekt sloužící ke skladování hlíz a kořenů. Skladované produkty chrání k. proti mrazu. Krechty byly většinou obdélníkové s větracím kanálem asi 40 × 30 cm v průřezu, překrytým tyčovinou tak hustě, aby uložené hlízy a kořeny nepropadávaly. Větrací kanál bývá na obou koncích vyveden visle větracím truhlíkem nad k. a uzavřen slaměnou vycpávkou nebo svazkem holí. Proti mrazu se krechty izolovaly vrstvou slámy a zeminy. Velmi dobrým izolačním materiálem byla suchá žitná sláma a plevy. – Do k. se ukládaly brambory, krmná řepa, krmná cukrovka, tuřín,

vodnice, krmná mrkev a sazečka řepy, kořenová zelenina (mrkev, petržel, pastinák a červená řepa) a zelí, kapusta, kedlubny. Pro ukládání celeru nebyl k. vhodný. Od konce 19. stol. se v krechtech uchovávaly též sazenice, rouby, řízky a podnože révy. Krechty se začaly běžněji zavádět po rozšíření pěstování brambor, cukrovky i krmné řepy v 1. polovině 19. stol., kdy se tak současně řešil nedostatek skladovacích prostorů.

Lit.: F. Horský: *Rolnická polní kázání*. Praha 1861. [zt]

krejčí, krejčovská – tanec ve 3/4 taktu s řemeslnickou tematikou z 1. poloviny 19. stol. Lze jej srovnat s mimickými projevy v selských hrách a fraškách nebo v prvních zpěvohrách (*Fidlovačka*, 1838). Krejčí jako osobnost měl

Tanec krejčí. Vojtěchov (Hlinecko), Adámek ČL 7, 1898, s. 322

ve vesnickém prostředí pověst velkého myslitele. Odebíral noviny a své vědomosti sděloval při táčkách ve své dílně, kde zůstával s tovaryši až do noci. Někdy mu byla připisována i čarovná léčivá moc. Spolu se ševcem se stával častým terčem žertů, např. v písni: *Links rechts! krejčí, švec, / to jsou dva rytíři, / jeden hadry spravuje, / druhý boty klíží.* – Tanec k. často obsahoval drobné ilustrativní pohyby řemesla, např. vytažování nitě a její překousnutí, žehlení, střihání, měření. Ne vždy jsou texty s tematikou krejčovského řemesla spojovány s tancem k.; k tanci manžestr se pojí text: *Koupil jsem si na čepici / manže, manže, manže, manžestru;* tanec salát je doprovázen textem: *Krejčí, krejčí, krejčí, / ten je velkej zloděj;* text: *...dávali mně zahrádníka, / já jsem ho nechťela, / a já radši krejčího, / to je něco lepšího, / ušije mi šněrovačku / z portele něčeho,* patří k tanci kozácká (kozák).

Lit.: J. Neruda: *České národní tance.* Obrazy života. Praha 1859; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních českých písní.* Praha 1862, č. 581; K. Adámek: *Tance lidové v okrese hlíneckém.* ČL 7, 1898, s. 322; J. Zemánek: *Tance našich okresů.* In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Chrudim 1912, s. 478. [hl]

kremace viz pohřeb žehem

krev, základní tělesná tekutina, která podmiňuje existenci všech živých tvorů. Má řadu lidových názvů: *krýv, jácha, krvútečka, červená, červená omáčka, polívka, červené jiskry, krvíce.* *Krvot* je k. vyživující dítě v mateřském těle; *krvaovice* je k. z hemoroidů; *talov* je k. sražená. *Zelená* k. označuje buď myslivce, nebo nemanželské dítě, jehož otec byl svobodný mládenec (zvané též *kopřivník, kopřivče*, tj. narozené v kopřivách). *Modrá* k. patří šlechticům (dítě z modré k.). *Nevyky-salá* k. označuje člověka mladého a nerozváženého. – Ve starověku byla k. považována za sídlo duše. Význam k. pro život znal člověk již v prvotních podmínkách, ale její oběh v těle byl poznán teprve v 17. stol. (W. Harvey). U mnoha etnik byla k. spojována s pojmem síly, a tak byla požívána s masem nepřátel, aby síla zabitého přešla do toho, kdo ji požil. K. je předkládána jako oběť v náboženských rituálech některých kultur. Jako symbol nevinně prolité k. Kristovy ji zapojilo křesťanství do mešního obřadu proměny červeného vína. Z hlediska okultismu či ezoterismu je pokládána za pouť mezi tělem fyzickým a jeho nehmotným dvojníkem, astrálem. – Černá magie vyžadovala prolévání krve např. při vyvolávání duchů zemřelých osob či démonů. Podmínkou uzavření *paktu s ďáblem* byl vždy podpis psaný vlastní krví žadatele. Tyto krvavé rituály nemohla zastavit ani křesťanská církev,

ale jako smrtelný hřích je trestala upálením. Lidská k. byla v těchto obřadech postupně nahrazována k. zvířecí či jinou symbolickou náhražkou. Ojedinele se objevují oběti lidské k. i na počátku 21. stol., např. v satanismu. – Používání k. k. léčení je známo již ze starověkého Egypta, k. chránila před některými nákazami, dávala člověku sílu, ale údajně též schopnost poznat budoucnost, rozumět řeči zvířat a být nepřemožitelný; k tomu byla používána většinou již jen k. zvířecí. – Léčení krví zcela vyhovovalo požadavku, že účinný lék má být vlastně odporný. Mělo různé podoby. Ještě v 19. stol. bývalo i v č. zemích dítě při úporném kašli zabaleno do kůže čerstvě zabitého zvířete, při horečce byli kladení na chodidla čerstvě rozpůlení (dokonce i zaživa) holubi, kočky a králíci. Příkládání ještě teplé stažené kůže se doporučovalo také při ochrnutých údech (aby se zahřály). Při psotníku dávala matka dítěti požit 3 kapky krve ze svého prstu (moravsko-slezské pomezí). Podle východního obyčej i ve 2. světové válce při velkých ztrátách krve pili partyzáni králíček k. (Vír u Brna). Ze Slovenska je uváděno užívání vlastní k. puštěné ze žíly při padoucnici a pomatenosti. První transfúze před poznáním krevních skupin končily většinou tragicky. – Naopak *zkažená* k. byla při chorobách z těla vypouštěna. Toto *puštění žilou* bývalo v lidské medicíně vyhrazeno nejen erudovaným lékařům, ale i ranhojičům, lazebníkům a bradýřům, u zvířat pastýřům, kovářům a jiným léčitelům; indikací býval každý horečnatý stav a někdy i jiná onemocnění, bez ohledu na celkový stav pacienta. V oficiální medicíně byl tento zákrok až donedávna při přesně stanovené indikaci (přetížení oběhu) příkázán. Ke stejným účelům bývaly používány pijavky a baňky; ani tento způsob léčby není zcela zavržen. Krvácivost se léčila odvarom listů z černé višně, práškem z kořene omanu, obklady z kobylice (hrozil tetanus). Proti sražení krve byl podáván kořen puškvorce, na čištění krve odvar z bezového a lipového květu. – K. *menstruační* byla v minulosti většinou užívána k účelům magickým, hl. byla přidávána do *nápojů lásky*, což je stále v povědomí u romské populace. Kočovníci znali i masti vyráběné z lidské k., zejm. z potratů; chránily prý zloděje při krádeži. – O nevinně prolité k. se říkávalo, že se nedá smýt, a tak vlastně oznámí i vraždu. Poraní-li se ženich nebo nevěsta při oblékání na svatbu (např. špendlíkem), záhy onemocní. Spustí-li se o svatbě jednomu ze snoubenců k. z nosu, zemře dříve. Na Štědrý den a na Velký pátek byla drůbeží k. užívána v pověrečných rituálech k ochraně dobytka (kropení zvířat nebo píce). – S obecnou představou o sání k. nadpřirozenou bytostí je spojen vampyrismus. V tradiční lidové kultuře

je sání k. přisuzováno spíše *morám*, čaroděnicím či bosorkám v podobách mýry, stébela či netopýra, tedy živým spoluobčanům. – Také oficiální medicínou bylo ověřeno, že zastavování k. podléhá psychickým vlivům, tedy např. sugestivnímu impulzu ze zařikání. Problémem současnosti na přelomu 20. a 21. stol. je odmítání krevních transfúzí příslušníky některých náboženských sekt. V. t. léčení lidí, lék.

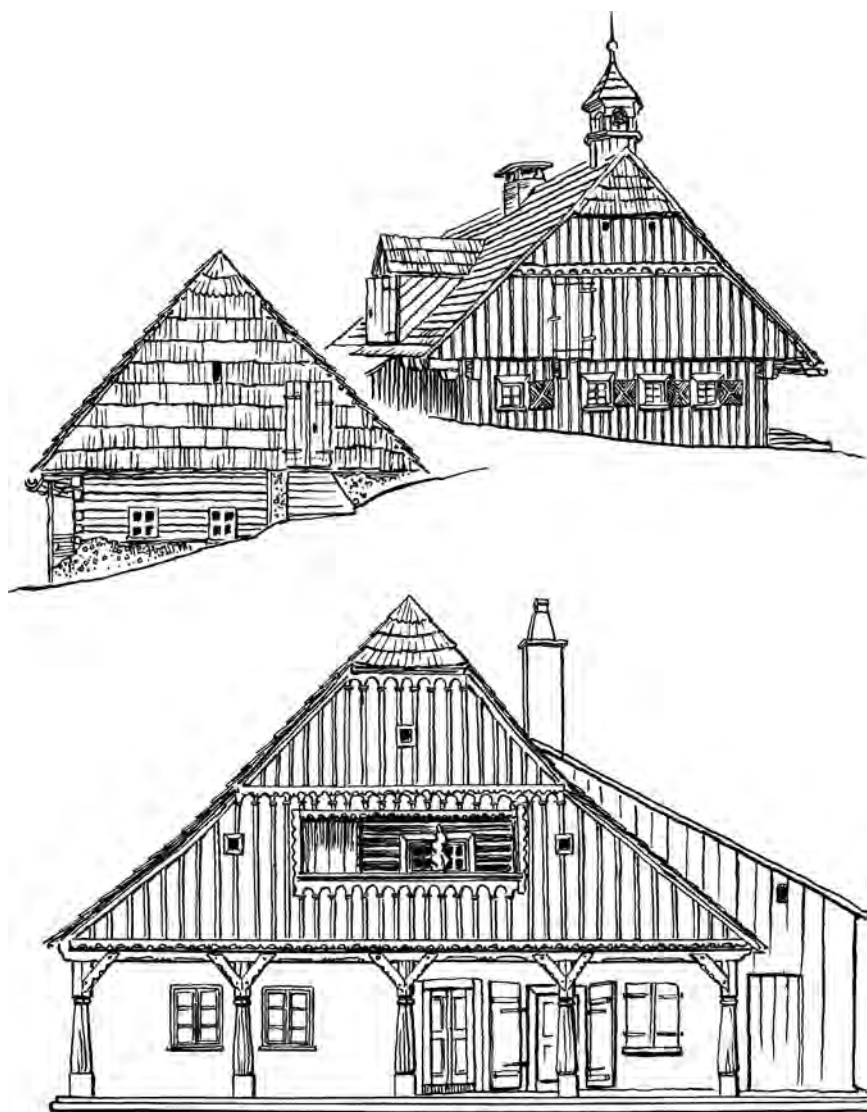
Lit.: O. Hovorka – A. Kronfeld: *Vergleichende Volksmedizin I-II.* Stuttgart 1906; Č. Zábř. *Staročeská tělověda a zdravotvěda.* Praha 1924; J. Čížmár: *Lidové lékařství v Československu I-II.* Brno 1946; M. Nakonečný: *Lexikon magie.* Praha 1993. [jjn]

Kristus a svatý Petr, kontrastní dvojice legend a legendárních pohádek. Oba sestupují ze svého důstojného úřadu na zem a putují inkognito jako pocestní nebo žebráci; zjišťují poměry mezi lidmi. Působí i jako napravovatelé křivd, patroni, dárci a tvůrci. V legendách jsou kárány některé negativní lidské vlastnosti (např. lakota, lenost a netrpělivost) a vyzvedávány vlastnosti kladné. Tyto postavy vstupují do vztahů k vesnické pospolitosti. Do popředí se dostávají také vztahy mezi K. a s. P. Kristus je moudrý, spravedlivý a důstojný. Petr je v lidovém pojetí zbaven svatozáře a obdařen i některými negativními vlastnostmi. Je zvědavý, ješitný, závistivý a někdy také hloupý. V některých případech napodobuje jednání Krista, ale s opačným výsledkem nebo s polovičním úspěchem (např. v léčitelství). Lidové legendy o K. a s. P. zahrnují i etiologická podání o původu některých přírodních a sociálních jevů. Nejznámější je etiologická legenda o původu hub, kterou zachytila při svém pobytu na Chodsku i B. Němcová. V tomto druhu legend se vysvětloval např. původ včel, proč má kůň žíly na nohách, proč koza nemá ocas, proč jsou ve dřevě suky. Některá etiologická podání však měla samostatnou existenci bez přispění obou protagonistů. Ve vyprávěních o těchto světcích se rozvíjely i všední a banální situace, které by se jinak neobjevily v oficiálních legendách (např. výprask sv. Petra při noclehu v hospodě). Do cyklu legend o K. a s. P. patří také odsouzení chamtivosti v příběhu o odměně podle počtu mastných ok na polévce. Poměrně známé je i podání o líném vandrákovi a velmi pracovitě ženě. Tento syžet, zdramatizovaný německým lidovým básníkem H. Sachsem (1494–1576), se udržel v ústní tradici do 2. poloviny 20. stol. Někde byla podání s těmito protagonisty lokalizována (např. v okolí Hronova na Náchodsku). Se sv. Petrem se lze setkat ve folklorní epice i samostatně. Vystupuje jako vrátný u nebeské brány, kde často dochází ke

konfliktům s příchozími. Nepříjemnosti mu způsobí také Paška, kovář z Puclíc. Konflikt je zobrazen v příběhu uvedeném ve *Frantových právech*. V pozadí tohoto příběhu stojí pohádka o důvtipném kováři, doplněná epizodou s tzv. boží stoličkou, která vystupuje v ústní tradici i samostatně. Zachytil ji také J. Š. Kubín při svých sběrech v Podkrkonoší. Ve funkci vrátného u nebeské brány se sv. Petr dostal i do anekdot, ve kterých vystupuje též jako průvodce po nebi. Zde se stal výrazně komickou postavou.

Lit.: H. Sachs: *Šprýmy a masopustní hry*. Praha 1927; J. Hurdálek: *Turov. Pověsti Jiráskova kraje*. Náchod 1936; *Frantové a grobiáni*. Vyd. J. Kolár. Praha 1959; B. Šalanda: *Folklór, tradice a stereotypy*. Praha 1990. [bš]

krkonošský dům, regionální dobová forma venkovského obydlí v oblasti Krkonoš a Podkrkonoší vytvořená do konce 19. stol. K. d. je přízemní, roubený, s nabilenými spárami mezi trámy a krytý vysokou šindelovou střechou, v jejímž vrcholu býval malý kabřinec s makovičkou. V podstřeší byly velké půdy na seno, někdy i zabudovaná světnička. Větší osaměle stojící horské domy mívají podobně jako na Šumavě na střeše zvoničku. Asi od 19. stol. se domové stěny zpevňovaly stěnovými kleštinami. Z půdorysného hlediska jde o dům chlévního, smíšeného komoro-chlévního a hlouběji ve vnitrozemí komorového typu s nevydělenou černou kuchyní v síni. Vstup do domu je zvl. v horách chráněn přístavkem: uzavřeným podsínkem. Podsíněk často bývá i podél části zadního traktu domu. Stěny světnice se od počátku 19. stol. obkládaly prkny, aby bylo uvnitř tepleji. Teplo chrání i zásoby nařezaného dřeva naskládaného před stěny domu. Kachlová kamna umístěná ve světnici jsou na základě v nich zabudovaných datovaných kamnovců (litinových kotlů) doložena již z konce 17. stol. Interiéry k. d. se tradičně vyznačují úpravností, pořádkem a čistotou. – Charakteristickým znakem roubeného domu přízemního i patrového na celém území sev. Čech, zvl. však v Českém středohoří, v Pojizeří a v Podkrkonoší, je bohatě členěná a hl. řezbou zdobená skládaná lomenice. Podle J. Scheybala byli ve výzdobě lomenic nejvynalézavější právě tesaři v Podkrkonoší, především ve vesnicích ležících mezi Sobotkou, Jičínem, Hořicemi, Novou Pakou, Semily, Turnovem a Mladou Boleslaví. Podkrkonošská lomenice z konce 18. a 1. poloviny 19. stol. je architektonická skladba sestavená z mnoha článků, jež tesařští mistři různě obměňovali a kombinovali. S oblibou ji členili do dvou i více vodorovných pásem z šikmo deštěných obdélníků. Jednotlivá políčka jsou od sebe

Krkonošská architektura

oddělena širokými prkennými pilastry, jež jsou bosovány, kanelovány, síťovány a zdobeny různými ornamenty. Celý tento velkolepý obraz doplňují vyřezávané římsy, lišty, kuželkové vlysy, slepé arkády a v neposlední řadě průduchy různých tvarů a provedení. Nejbohatší lomenice tohoto typu vznikaly ve 40. a 50. letech 19. stol. a stavěli je tesaři Josef Stránský a Franc Fendrych z Nové Vsi n. Popelkou. Bohatý plastický dekor štítu doplňovala malba, uplatňovaná na okřídlicích (*koutrech*), záklopách a okenicích (růže, tulipány, vázy s květinami, srdíčka, hvězdice, úponky, stromy života). Záklopy kabřinců byly i v Podkrkonoší opatřeny údaji o stavbě a stavebníkovi, vrocením, náboženskou sentencí. Na rozdíl od sousedních oblastí jsou záklopová prkna podkrkonošských lomenic obvykle dělena do dvou úzkých rámovaných polí, spojených uprostřed věnečkem s Kristovým nebo Mariiným monogramem. Ve 20. stol. se rozšířilo lakování stěn,

oken i dveří v různobarevných tónech, takže dům v Podkrkonoší vyniká barevností. – V horách bývá dům často zapuštěn do svahu, takže vstup na půdu nad hospodářskou částí domu splývá s terénem. Nápadně zvýšené zápraží, pokud není obedněno, je opatřeno dřevěným zábradlím. Proti svahu bývá umístěn sklep s průtokem vody. Horské chalupy nemívají dvůr (jednotný dům), jen místy stává samostatně, mimo obydlí s chlévy, stodola. Některé horské usedlosti, popř. bývalé sezonní chlévy zv. boudy se s rozvojem turistiky měnily v pohostinská zařízení a ubytovny. Turistický zájem o Krkonoše vedl obyvatele k budování podkrovních světniček a k rozšiřování domů na rodinné penziony. V t. bouda, regionální dobové formy lidového domu. Lit.: J. K. Hoser: *Das Riesengebirge und seine Bewohner*. Prag 1841; J. Prousek: *Dřevěné stavby starobyle roubené a lidový nábytek v severovýchodních Čechách*. Praha 1895;

F. Jílek-Oberpfalcer: *Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi*. Vrchlabí 1946, s. 157–170; A. Pitterová: *Krkonošský horský dům*. PP 31, 1971, s. 75–80, 126–128; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; V. Coganová – L. Šolcová: *Lidová architektura Pojizeří a Krkonoš*. Trutnov 1983; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991; J. Scheybalová – J. V. Scheybal – B. Jakoubě: *Kraj kolem Jizery*. Jablonec n. Nisou 1995. [jv]

kroj, oděv charakteristický pro různé etnografické, profesní, spolkové a další skupiny populace; ve spojení s adj. *lidový* bývá zpravidla chápán jako synonymum pro lidový oděv. Zastarale se vyskytuje v širším významu odívání, oděvu a jeho střihu vůbec. Pojem k. jako oděv příslušníků profesních skupin nebo členů profesních a zájmových spolků zastupuje výraz stejnokroj. Autoři starších prací o oděvu užívali často označení k. pro šlechtický, měšťanský i lidový oděv (Č. Zíbrt, Z. Winter, R. Tyršová, J. Vydra). V 19. stol. se k. vesnického, převážně zemědělského obyvatelstva pojmenovával také jako *selský* nebo *národní*, postupně však v pracích národopisných badatelů převážilo slovní spojení lidový k., které bylo po 2. světové válce vytlačováno souslovím *lidový oděv*. Tento proces obráží změny v chápání šíře objektu zkoumání: rozšiřuje se na oděv ve všech jeho podobách a vývojových fázích, na oděv širšího spektra společenských vrstev včetně měšťanských. V. t. lidový oděv.

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku stol. XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; R. Tyršová: *Nauka o kroji*. Praha 1923; J. Vydra: *Nauka o kroji*. Praha 1931. [aj]

kropenka a) nádobka na svěcenou vodu zavěšená v obytné místnosti u dveří nebo u lůžka. Svěcenou vodou z k. se obyvatelé domu žehnali ráno po probuzení, večer před spánkem, při odchodu z domu nebo během rodinných obřadů. Jako kulturní jev

souvisí s protireformací a barokní dobou. Do lidového prostředí se dostává v 18. stol. Významné místo při šíření k. sehrála poutní místa. S poklesem náboženského cítění během 1. poloviny 20. stol. mizí k. nakonec i z venkovských interiérů, pokud nezůstala zachována jako rodinná památka bez původní funkce. – Kropenky se zhotovovaly z různých materiálů (keramika, obecný kov, sklo) a jako projev užitého umění podléhaly slohovému vývoji. Morfologicky náležejí k užitým plastickým (sv. Veronika) nebo jsou odvozeny od dutých či plochých nádob. Vzhledem ke svému účelu se zdobily náboženskými motivy. Ve 2. polovině 19. stol. byla rukodělná produkce vytlačena sériovými továrními výrobky. – Keramická k. byla modelována z volné ruky nebo vtačována do forem. V lidovém prostředí se od 18. stol. rozšířily fajánsové výrobky, jejichž dekor je pojednán plasticky (reliéf křucifixu, Panny Marie) a malířsky. Džbánkařské a tovární fajánsové zboží (z Holíče na záp. Slovensku)

ovlivnilo hrnčářskou produkci. Kropenky ve tvaru figurálních plastik vyráběli hrnčiči v Chýnově, na Loketsku a v některých moravských dílnách. Známa byla výroba pozlovická na luhačovickém Zálesí. – Odleváním, tepáním a letováním se zhotovovaly cínové kropenky. Jejich nádoby chránilo odklopné víčko. Tyto řemeslné výrobky s výraznými slohovými rysy prozrazují užití v měšťanských a bohatších vesnických vrstvách. – Starší skleněné kropenky jsou rukodělné, od 2. poloviny 19. stol. se šíří sériově lisované výrobky zdobené barevnými obtisky; b) kamenná nebo kovová nádobka na svěcenou vodu umístěná v katolických kostelích u vchodu. Tyto kropenky mohou být různě výtvarně ztvárněny.

Lit.: OSN 15, 1900, s. 253; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 468; V. Scheufler: *Lidové hrnčářství v českých zemích*. Praha 1972, s. 40. [mv]

krosna [z něm.], krusna, krůsně – dřevěná nosidla opatřená popruhy k přenášení nákladů na zádech. Ve středověku se v k. nosily na venkově i ve městě např. štůčky plátna, bochníky sýra, klece na ptáky. K. byla znakem podomních obchodníků a řemeslníků, sklenářů a dráteníků, používali ji malíři, v 19. stol. i cestující fotografové. Běžně se vyskytovala v rozptýlených horských usedlostech jako univerzální dopravní prostředek na přenášení drobných, popř. i velkých a těžkých nákladů na delší vzdálenosti. K. byla důležitým a často používaným prostředkem i pro dopravu trávy, sena, obilí, hlíny, kamenů, cihel a sypkých nákladů v pytlí. Na šumavských rašeliništích krosny nosili pašeráci. – V č. zemích jsou známy krosny a) žebříkové (Velká Úpa, Krkonoše), b) lavičkové (Špindlerův Mlýn, Krkonoše), c) pultové (Jelení Boudy, Krkonoše, Horská Kvilda, Šumava), d) s nízkou lavičkou (Frenštát p. Radhoštěm, Beskydy), e) s krátkými nosy (Fryšava, Českomoravská vrchovina), f) s dlouhými nosy (Vysoké n. Jizerou, Krkonoše), g) řemeslnické s malým truhlíkem na nářadí, krabicí pro drobné zboží či s otevřenou přihrádkou na tabulky skla. – K. byla zhotovena z pružného jasanového nebo bukového dřeva bez suků. Nakládalo se na ni 35–50 kg nákladu. Rozměry žebříkové konstrukce k. byly: výška 80–100 cm, šířka 40–57 cm, hloubka lavičky (pultu) 35–50 cm, délka nosů 35–85 cm. Krosny měly posunovatelné těžiště, dané různě vysokým umístěním traků a pultů. Součástí krosny byl 2–4 m dlouhý silný konopný provaz s dřevěnou *žabkou*, kterou se utahoval provaz při spoutání nákladu. Další součástí pultových krosen z Krkonoš byla textilní věncovitá poduška, která se kladla na temeno hlavy

dokonalejší zpracování. Jako u všech mlýnských produktů byla distribuce k. úzce spjata s mlynářskou živností; v tzv. krupařských krámech se neprodávaly jen produkty z ječných zrn, ale obilniny obecně. Už v 16. stol. se v dokladech o mlynářích uvádějí i speciální výrobci: krupěři, kroupníci či krupníci (*kroupník dětinský* mlel krupici na dětskou kaši). Při zpracování na speciálních strojích se sice zrno lépe obrousilo, ale ztrácelo něco důležitých živin, zatímco při použití stup si je uchovalo. V nich se také ječmen opichoval jen v dávkách, které se hned upotřebily, takže k. byly stále čerstvé. Někteří lidé takové k. preferovali, prý dodávají tělu sílu. Zatímco velké k., nazývané též *labozy*, se získávaly pouze z ječmene, trhané *krupky*, zv. *lámanka*, bývaly i z pšenice nebo z její odrůdy špaldy, z ova, místy i z pohanky. – Ve stravě měly všechny druhy opracovaného zrna důležité místo a uplatňovaly se i jako jídlo postní. Ze samotných k. se upravovaly slané i sladké kaše a vařila se z nich polévka (*kroupovka*, *krupovka*, *krupoto*). Někde se k vroucí vodě přidávalo i mléko a takové polévky se pokládaly za zvláště výživné. Jako zavářka do polévek byly vhodnější trhané k., *lámanka*; někde se zavářela i do bramborové polévky. Sloužila rovněž k přípravě kaší, prostých i zapékaných. V kuchařských knihách pro měšťanské domácnosti se k. vyskytují jako součást nákladných nákypů. V lidovém prostředí se zapékaná krupková kaše se sušenými houbami (*houbovec*, *hubník*, *černý kuba*) zařadila mezi tradiční štedrovecerní pokrmy. Velké k. nezbytně patřily k zabijačce: smíchanými k. s krví a kořením se plnila jelita (*kroupáky*). Zbytek se zapékal (*jelítkový prejt*) a jedl s chlebem a se zelím a dělala se z něj zabijačková kroupová polévka (lid. *prdeláčka*). – Nezastupitelné místo ve stravě měly k. smíchané s luštěninami: s čočkou, ale v první řadě s hrachem, na Slovácku s fazolemi. V lidovém prostředí se tyto pokrmy označovaly jako *kočičí svatba*, *kočičí tanec*, *kočičák*, *manželstvo* (Slovácko). K. s hrachem se připravovaly hl. k obědu, patrně i víckrát v týdnu. Svědčí o tom mj. i slova lidové písně: *Hrách a kroupy, to je hloupý, to my máme každéj den...* Na stolech sedláků se tento pokrm objevoval omaštěný, se škvarky, popř. s masem, bez něho byl především stravou čeledí, špitálníků, vězňů a chudých ve městech. Skromným pokrmem byla kombinace krupek s brambory, tzv. nastavovaná kaše, oblíbená u chudších vrstev vesnice i města. Teprve na počátku 20. stol. začaly být hojně konzumované k. vytlačovány ze svého místa v jídelníčku stále oblíbenější rýží. – Zdrobnělina krupice znamená drobné pšeničné melivo; 2. drobné kousky ledu padající z mraků, rolníky velmi obávané.

Existuje řada lidových praktik k odvrácení krupobití. V t. bouře, déšť.

Lit.: M. Karel: *Jak se mluvalo ve mlýnech a peklo v domácnostech*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 62–63; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 102–108, 512, 517–518; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 40. [jš]

krov, vazba – 1. nosná konstrukce střechy (střešní krytiny). Z konstrukčního hlediska se rozlišuje k. krokrový a k. s hřebenovou vaznicí (sochový). *Krokrový* k., doložený ze středověku (např. krokev ve znaku vladyk z Pacova na žulovém rytém náhrobku ze 13. stol. na vnitřní severní straně pacovského farního kostela sv. Michala), se dále člení na soustavu trojúhelníkovou, hambálkovou a vaznicovou. – *Trojúhelníková* soustava sestává z párů krokví a vazných trámů, tedy z pevných trojúhelníků, jejichž odvěsny jsou ve vrcholu spojeny plátem nebo čepem (krokev s čepem je lid. *samec*, krokev s dlabem *samice*) a u okapu osazeny do podélných trámů zv. *podkrovnice* či *pozednice* (dřevěný trám spočívající na domové stěně) nebo zapuštěny do zhlaví přečnickových stropnic (stropních trámů); v podélném směru se tento k. zavětruje v jedné nebo obou střešních rovinách. Na krokvě se ve vzdálenosti asi 25 cm přibíjejí latě a na ně se klade krytina. V lidovém stavitelství stejně jako v městské historické zástavbě jsou zastoupeny jen krovy dřevěné. Variantou trojúhelníkového k. je k. *na větrník*, který musí být zavětrovaný, a to obvykle jen v jedné střešní ploše. Tesaři prováděli zavětrování na staveništi: krokvě spojili trámem na zemi a najednou vše vyzvedli a nasadili na dům; nahoře protilehlé krokvě spojili čepem a dole zapustili do zhlaví příčných vazných trámů (stropnic). K. na větrník se v malé míře uplatňoval jen u sedlových a polovalbových střech na Chodsku. – Technicky vyspělejší je k. soustavy *hambálkové*, u něhož jsou krokvě osazeny v podélných trámech vaznicového věnce a svými konci se opírají o okapovou vaznici, nebo jsou přímo zapuštěny do této vaznice, pokud na ní nespočívají *námětky* (kratší trámy přilípnuté ke krokvi nad okapem a dolním koncem spočívající na stropnici či na okapové vaznici; námětek vyrovnává rozdíl mezi krokví a okrajem střechy; je doložen z 18. stol.). U zděných staveb jsou krokvě zapuštěny do vazných (tj. příčných) trámů, podložených na obvodových zdech pozednicemi. Každý pár krokví je zhruba v jedné třetině výšky od hřebene střechy zpevněn *hambálkem* (*hambalek*, *hambalka*: z něm. *Hahnenbalken*, tj. kohoutí trám), spojeným s krokvemi přelátováním. Tato

pod pult. Tím se rozložila váha na plece i hlavu. Na plochu krosny vzadu se naskládalo např. pět snopů obilí, nahoru na pult čtyři snopy. Náklad se ovinul provazem, utáhl žabkou a jediným trhnutím se ve stole složil. Tato k. sloužila na dopravu sena, obilí, brambor v pytlí. Kolem Jílového u Prahy se ještě začátkem 20. stol. na k. nosil hnůj. – Tradiční krosny jsou předchůdci moderních aluminiových konstrukcí, které někdy předčí měnitelnou úpravou těžišť a pružnou konstrukcí.

Lit.: L. Baran: *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: Land Transport in Europe. Kodaň 1973, s. 57–89; L. Baran: *Neviditelné chodníčky*. Frenštát p. Radhoštěm 2002. [lb]

krouhadlo viz kruhadlo

kroupy 1. obilná zrna zbavená slupky otlučením nebo později omíláním. Doklady o zhotovování a požívání k. se vztahují již ke starověkému Řecku a Římu (v Čechách jsou doklady od 10. stol.). Obilná zrna (nejčastěji ječmen, ale i pšenice, pohanka) se navlhčila, někdy i mírně osolila a v kamenné nebo dřevěné ruční stoupě se tloukem opichovala, tj. zbavovala se zcela nebo zčásti slupky (k. *holcované*). Pův. se drtily mezi dvěma plochými kameny. Plevnaté zbytky byly krmivem hl. pro koně. Tlučené ve stoupách byla těžká práce, ale v domácnostech ji vedle mužů vykonávaly i ženy. Zdokonalená forma nástroje, nožní stoupa, práci poněkud usnadňovala. Také v některých vodních mlýnech se zhotovovaly k., ale jen tam, kde byl zaveden holendr či krupník, krupičník, který umožnil

konstrukce, nastupující v Čechách, na Moravě a ve Slezsku přibližně od konce středověku, má rozpětí až 10 m. U vyvinutějších krovů hambáلكové soustavy jsou plné vazby rozmístovány na vzdálenost asi 4 m a mezi nimi byly krokve začepovány jen do kusých vazných trámů (*krátčat*), navzájem spojených trámky zv. *výměny*. Dokonalejší krovky hambáلكové soustavy nesou stolice, doložené z venkova i v archivních dokladech nejpозději od 17. stol. Nejjednodušší stolice, vyskytující se u menších domů, je *jednoduchá stolice stojatá* hambáلكové soustavy, složená z jedné řady sloupků s pásky nesoucích vaznicí, která rovnoběžně s hřebenem střechy podpírá hambáلكy, o jejichž zhlaví se opírají krokve. Vyšším typem je *dvojitá stolice stojatá* hambáلكové soustavy, u níž nosné sloupky s pásky neprobíhají pod hřebenem střechy, ale po obou stranách zhruba v jedné třetině vazných trámů (sloupky stojí přímo na stropnicích, nebo mohou být zapuštěny do prahu, u větších staveb jsou zpevněny bočními vzpěrami). Sloupky, postavené vždy proti sobě, nesou vaznice, které na obou polovinách střechy podpírají hambáلكy, ale nedotýkají se krokví. Dvojitá stolice stojatá je rozšířena hl. u zděných staveb z 18. a 19. stol. a do lidového stavitelství pronikla patrně dříve než technicky náročnější *dvojitá stolice ležatá*. V této konstrukci leží sloupky v šikmé poloze, téměř rovnoběžně s krokve-mi, takže stolice vytvářejí lichoběžníkové tvary. Nejstarší známé doklady této stolice z vesnického prostředí jsou ze 17. stol. (Chebsko), u slohové architektury nejpозději ze 16. stol. (v záp. Evropě, např. v Belgii jsou ležaté stolice doloženy už od poloviny 13. stol.). – Hambáلكová soustava k. byla ve 2. čtvrtině 19. stol. zdokonalena pražským tesařským mistrem M. Ránkem (1770–1842). Z Ránkovy soustavy, užívané sotva jen do poloviny 20. stol., se vyvinula soustava *vaznicová*. U této konstrukce jsou krokve mezi sebou spojeny dvěma kleštinami a osedlány vaznicí; vazný trám je oddělen od krokví spočívajících na pozednicích. Krokve se kladou asi 1 m od sebe a ve vzdálenosti přibližně 4 m je plná (nosná) vazba. – K. s *hřebenovou vaznicí* (*sochový*, nář. k. *na kobylu*: jihozáp. Čechy, k. *na stolec*: Slezsko, k. *vláčový* nebo *na vláče*: Plzeňsko, k. *na vosla*: Chodsko) tvoří trám na hřebenu střechy (hřebenová vaznice, *slémě*, *slemeno*, *kobyly*, *osel*, *vosel*), spočívající ve vidlici krajních sloupů (*sochy*), na sloupcích s pásky zapuštěných do vazných trámů (*polosocha*, *polosochový* k.), v hnízdech zkřížených krokví (*nůžkový* k.) nebo na štítech (hl. u alpského a skandinávského domu), kde mezi vrcholovou

a okapovou vaznicí jsou ještě umístěny vaznice střední. Na hřebenové vaznici jsou zavěšeny postranní tyče (*lemězy*), jež nesou střešní latě a lehkou krytinu (došek, šindel). Lemězy nejsou základním konstrukčním prvkem tohoto k., a proto nemusejí stát proti sobě jako hraněné krokve. Dolní konce lemězů se na rozdíl od krokví o stěnu jen opírají, takže tíha střechy se nepřenáší na stěnu jako u k. krokvového, ale na nosné sloupky (sochy) nebo na polosloupky (v dolní části často vyztuženy krátkou vzpěrou, tj. prahovým páskem, zv. na Chodsku *rukáv*) či štíty. – K. s hřebenovou vaznicí je vývojově starší než k. krokvové a jazykové i ikonograficky je doložen již ze středověku, proti lat. *tignum* stojí výraz *krokev*, proti *tignus leměz*; ikonograficky běžně je doložen u střechy chléva při zobrazení narození Páně: deskový obraz Mistra vyšebrodského cyklu z doby kolem r. 1350 atd.; nelze však přehlédnout, že tento způsob znázornění konstrukce střechy betlémského chléva se ve středověkém evropském umění často opakuje. Zatím nelze spolehlivě říci, kdy byl k. s hřebenovou vaznicí nahrazen k. krokvo-vým. V reliech se dochoval v jihozáp. Čechách (na Chodsku se těšil oblibě až do 40. let 19. stol.), na Plzeňsku a jinde; ještě v 19. stol. byl také rozšířen v úzkém pásu jihomoravského pohraničí na Znojemsku a Mikulovsku (také u hliněných staveb na nedalekém j. Slovensku, kde se dochoval k. sochový) a v opavském Slezsku se vyskytoval k. nůžkový (krokve pod zkřížením bývají zpevněny hambáلكem, dole se opírají o stropnice; název podle polootevřených nůžek). Jde o starý typ konstrukce k., geneticky související s konstrukcí sochovou. – Místy (např. na Poličsku) se na k. objevují polychromované nápisy, dávající dům do boží ochrany, jména stavebníků a vrocení (*Tato + vazba + byla + postavena + s pomocí + Boží + nákladem + Josefa + Střiteského + a + manželky + jeho*; Široký Důl). Ke k. se vztahují také některé obyčeje: především snaha o ochranu k. před bleskem jívovými proutky svěcenými na Květnou neděli nebo uhlíky (jidáše) z ohně svěceného na Bílou sobotu. Na Valašsku se slibovalo dětem, které se na Štědrý den postily až do večere, že za odměnu uvidí *krokvu zlatou* (tj. krokev s latí); 2. knižně střecha nebo dům (rodný krov); 3. nář. ve smyslu krokev nebo dvě krokve (pár krokví). – Zdrobnělina krůvek značí malý k. nebo horní část kuchyňských kachlových kamen.

Lit.: J. F. Hruška: *Statek i chalupa na Chodsku*. ČL 4, 1895, s. 206–213, 315–322; J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 69–70, 76; J. Sedlák: *Tesařství I*. Praha 1948; V. Mencl: *Pravěké tradice v stavební*

tvorbě našeho lidu. ZPP 16, 1956, s. 82–89; J. Kramářík: *Krovky s hřebenovou vaznicí na českých venkovských stavbách*. ČL 45, 1958, s. 18–25; J. Kramářík: *Krovky „na kobylu“ na Klatovsku v první polovině devatenáctého století*. ČL 47, 1960, s. 204–205; O. J. Blažíček a kol.: *Slovník památkové péče*. Praha 1962, s. 105–106; V. Frolec: *Historické pozadí vývoje lidového stavitelství v moravsko-panonské oblasti*. ČL 55, 1968, s. 285–307; O. Moser: *Das Pfettenstuhldach*. Wien 1976; L. Petrářová – J. Petrář: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*. Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 17–46; R. Lückmann: *Von den Firstpfosten zu freitragenden Dachkonstruktionen*. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 36, 1991, s. 151–199; J. Škabrad: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 89–93.

[jv]

krpce [z lat. + řec.], krbce, opánky – jednoduchá nízká obuv zhotovená stažením jednoho kusu kůže a připevněná k noze řemínky nebo šňůrami (švihle, ovlaky apod.). Tato archaická součást oděvu je doložena ve starém Egyptě, v antice, u kočovných arabských kmenů, v indiánských kulturách i v celé Evropě. U Slovanů existují doklady od 8.–9. stol. V českém lidovém prostředí se nejdéle udržely v karpatské oblasti na Valašsku a Těšínsku. Zanikly po 1. světové válce rozšířením Baťovy pracovní obuvi. Výjimečně se nosily do 50. let 20. stol., pak se zhotovovaly jen pro potřebu folklorních souborů. V západní části českého území byly odloženy už v pozdním středověku. – Základní typ k. společný všem Slovanům byl bez ozdob, s řemínkem jednoduše protaženým kolem okraje; regionální varianty se lišily umístěním švů i výzdobou (vyrážený geometrický ornament). Značné difference existovaly ve způsobu vázání řemínků (šňůrek) kolem nártu, kotníku a lýtka. Projevovaly se i rozdíly mezi úpravou nohy mužů a žen. Jako izolace se do k. používala sláma, kožešina, onuce a vlněné punčochy (*kopyce*, *kopytce*); v létě se nosily také naboso.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/2*. Praha 1913, s. 486–488; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; V. Sedlářová: *Krpce*. ČMMZ 36, 1951, s. 199–209; L. Baran: *Nejstarší formy lidové obuvi v karpatské oblasti Československa*. ČE 3, 1955, s. 125–161; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian I*. Warszawa 1967, s. 469–473; E. Urbachová: *Lidový krov na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 28; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 42; E. Urbachová: *Krpce – tradiční obuv v hornatých územích východní Moravy*. In: *Obuv v historii*. Zlín 1994, s. 65–66. [iš + eu]

krub, jeden z nejvýznamnějších geometrických symbolů představující veškerenstvo, nekonečno, absolutnost, celistvost, boží podstatu. K., jehož tvar koresponduje s tvarem Slunce a Měsíce, nemá začátek ani konec, směr ani orientaci. K. přičítali magický význam již příslušníci prehistorických a přírodních národů; jako symbol věčnosti se mj. vyskytoval ve starém Egyptě (např. šňůra přivázaná k prstenu) či v antickém světě (had zakusující se do vlastního ocasu: *uroboros*). Od k. se odvozuje i symbolika a magické funkce předmětů kruhového tvaru, jako jsou šperky (prsten, náramek, náhrdelník), součásti oděvu (opasek), věnce, květy (růže), či gest ve formě spojených rukou. – Vytváření k. se stalo jednou z nejstarších magických praktik. Její hlavní význam spočívá v utvoření do sebe uzavřeného prostoru odloučeného obvodovou linií od okolí. Magický k. vzniká třemi základními způsoby: a) pomocí artefaktů kruhového tvaru (obruč) či zformováním předmětů (provazu, řetězu, trnitých větví, léčivých bylin) do k. kolem určitého místa, věci či živé bytosti; b) vytvořením obrysu k. (nakreslením, vyrytím apod.) prostřednictvím předmětů, kterým nositelé tradiční kultury přičítali magickou moc (nůž a kovové předměty s ostrím či hrotem, svěcená křída, uhlík z ohně); c) kruhovitým, víceméně symbolickým pohybem okolo určité věci nebo prostoru, tedy obkroužením prstem či rukou, rituálním obejitím, oběhnutím, obtančením či objížďením. – Magický k. splňoval několik funkcí. Vytvořením k. získával člověk určitou moc nad vším, co do něho uzavřel, zejm. nad škodlivými a nebezpečnými silami (ďáblem, čarodějnicemi, nemocemi), které se podle pověrečných představ spoutaly a nemohly dále škodit mimo rámeček vymezený k. Tyto archaické představy se uplatňovaly např. při léčebných praktikách (obkroužení nemocných orgánů, vředů, bradavic), při ochranných praktikách proti šíření požáru (v českém prostředí měla např. hořící objekt obejít šestinedělka, aby se požár dále nešířil a přešel na místo, kde nemůže uškodit) i při apotropajních praktikách proti krádeži (hospodář při doprovodném zaříkávání obcházel obvod hospodářství, aby *přimrazil* případného zloděje, který musel čekat, dokud ho hospodář opětným obejitím k. *nerozmrazí*, např. na Hlinecku). Motiv uvěznění zlých sil a démonických bytostí pomocí k. se objevuje i ve folklorních podáních. – Analogicky se k. stal symbolem ochrany proti zlému vně k. V této souvislosti se v lidové kultuře vyskytuje celá škála forem vytváření k.

(kreslením svěcenou křídou, vykrápěním svěcenou vodou, obkružováním vejci, vysypáním pískem, pokládáním trnitých větví, obkružováním), kterými chránili nositelé tradiční kultury v agrárním prostředí celá hospodářství, obytné i hospodářské prostory, polnosti, zahrady, jednotlivé osoby i kusy dobytka. Tyto magické praktiky byly rozšířeny zejm. v určitých výročních svátcích (např. o Vánocích, sv. Filipu a Jakubu) s předpokládanou aktivací a kulminací moci zlých sil a čarodějnic, při prvním výhonu dobytka (obkutání jednotlivých kusů dobytka vejci, které prováděl pastýř), při výsevu obilí (prosypávání osiva prstenem nebo opaskem) apod. Do stejného okruhu představ spadá i kreslení k. svěcenou křídou kolem lože jako apotropajní praktika k ochraně spícího člověka. Nakreslení k. (obvykle svěcenou křídou) bylo i nezbytnou podmínkou pro vyvolávání duchů a při hledání pokladů. Jako takové se uplatňuje zejm. v legendách, pověstech a dalších folklorních žánrech, včetně motivu, že opuštění k. znamená přímé ohrožení života člověka, který vstupuje do kontaktu s nadpřirozeným světem. – K. měl podle pověrečných představ i magicko-prosperitní funkci (přinášel požehnání pro vše obkroužené), funkci lustrační, očistující, zejm. pokud byl provázen vykuřováním či vykrápěním svěcenou vodou. Vytvoření k. bylo do jisté míry krokem k navázání kontaktu s nadpřirozeným světem, často související s prosbou o pomoc, požehnání i ochranu. – Tyto základní funkce k. se uplatňovaly zejm. při obřadních obchůzkách; jejich rezidua jsou patrná i u aktů, u nichž převážil náboženský aspekt (např. prosebná procesí s obchůzkou polností o křížových dnech, obcházení oltáře při obřadech církevních slavností křtu, úvodu, svatby). – K určitým obecně rozšířeným reliktním povědomím o magickém významu k. dosud patří např. sousloví *začarovaný krub*, kterého se užívá zejm. v ustálených větých vazbách (např. *ocitnout se v začarovaném kruhu*, *být jako v začarovaném kruhu*).

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 5, 1932/33, sl. 462–478; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; H. Biedermann: *Lexikón symbolov*. Bratislava 1992, s. 149–150; O. Danglová: *Dekor symbol. Dekorativne tradície na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001. [lk]

kruhadlo, krouhadlo – náradí na ruční krouhání zelí. Nář. se nazývá *kružadlo*, zdrob. *kružátko*. Skládá se ze silné desky z tvrdého dřeva, většinou hrušně, s obdélníkovým otvorem, ve kterém je zasunut

jeden nebo více šikmo postavených nožů. Na desce jsou podélně upevněny dva trámky s drážkami. V drážkách se pohybují sánky ve tvaru vyššího rámu, do kterých se vkládají hlávky zelí ke krouhání (sánkové či hoblíkové k.). Při krouhání se k. pokládalo vodorovně na dřevěnou nádobu (káď, sud) nebo na lavici a stoličky a přimovratným pohybem sánek rukou se přitlačené zelí krouhalo a padalo do podložené nádoby, popř. na čistou plachtu. K. na zelí bývalo poměrně častým a po generaci uchovávaným vybavením domácností. Na podzim v době krouhání zelí se k. často půjčovalo po sousedech. K. na zelí zhotovovali místní řemeslníci nebo je také vyráběly továrny na zemědělské nářadí.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 28–29; K. Kamenický: *Konservace ovoce a zeleniny*. Praha 1937. [zt]

krupky viz kroupy

krupobití viz bouře

krůta viz drůbež

krvesmilstvo viz incest

krytina, materiál tvořící horní vrstvu střechy a chránící prostor krovu a celou stavbu před povětrnostními vlivy. Na jednoduchých pastýřských, hlídačských, dřevorubekých a jiných objektech se jako k. používala kůra stromů, drn, větve. Drnování jako způsobu krytí, známého z různých částí světa, se v Čechách a na Moravě užívalo k zabezpečení hřebene doškové střechy a k pokrytí koruny kamenných ohradních zdí. K tomuto účelu se připravily obdélne nařezané drny, které se kladly šikmým přečnělkovým způsobem. Horní část drnů byla živá, travnatá, takže při občasné údržbě a doplňování se zabezpečovala soudržnost zdiva, které bylo kladeno nasucho nebo spojováno jen hliněnou maltou. – Obecně se rozlišují měkké (spalné) krytiny (došek, šindel, lepenka) a tvrdé (nespalné) kamenné a keramické pálené krytiny. U doškových střech je materiálem k. žitná sláma, popř. rákos, u šindelových střech vějířovitě štípané smrkové desky, šindele. – Kamenná, poměrně těžká k. ze štípaných břidlicových desek se s oblibou uplatňovala na historizující architektuře, a nenkově se rozšířila v sev. Čechách a na střední a sev. Moravě ve 2. polovině 19. a počátkem 20. stol. Vzhledem k malé nasákavosti postačoval u této k. menší sklon střechy (35–40°). Podobně jako šindel sloužila tato k. také k překrývání štítů, popř. i patrových stěn v horských a podhorských oblastech (Krušné hory, Jeseníky,

Lužické hory). – Z keramických pálených krytin pronikaly na venkov nejprve prejzy, a to výlučně na zvlášť pevné hospodářské stavby, zejm. zděné sýpky. Tašky přicházejí poměrně později, až s nástupem zděného stavitelství v závěru 18. stol., podporovaným stavební legislativou. – Změna k. ze spalné na taškovou se obvykle neobešla bez změny krovu (zavádění pevnějších krovů se stojatými a ležatými stolicemi), protože pálená k. byla podstatně těžší a vyžadovala hustší sled krokví ve vzdálenosti asi 1 m. Také této k. vyhovoval normální středo-evropský sklon kolem 45°, i trochu menší. Keramické tašky jsou hladké (*bobrovky*) nebo ražené (*prejzy*, popř. *esovky*).

Lit.: S. Vorel: *Druhy krytin a jejich geografické rozložení v českých zemích*. ČL 36, 1949, s. 30–33; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 98–100; *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World I-III*. Ed. P. Oliver. Cambridge 1997. [jšk]

křapák viz zvon

křeslo, sedadlo pro jednu osobu přizpůsobené také k opírání rukou. Je konstruováno na stejném principu jako tzv. selská židle. Má půlkruhový (podkovovitý či segmentový) sedák ze silnější desky na čtyřech rozbíhavých nohách, opěradlo tvoří brlení (tyčkové, sloupkové, destičkové) zasazené do okraje sedáku a do obloukového rámu. Konce opěradla (područky) jsou někdy zakončeny řezbou (zavřená pěst, voluta). Toto k. se vyskytovalo omezeně ponejvíce v západních a jihozáp. Čechách v německých a k nim přiléhajících českých krajích, a to asi od konce 18. stol. V lidovém prostředí bylo určeno především hospodáři, výměnkáři nebo se nabídlu hostu. Křesla, vyráběná z měkkého dřeva, se často zdobila malbou. Specialitou chebských truhlářů byla v 19. stol. opěradla, která mají sloupky figurálně vyřezávané a malované; představují nejčastěji muzikanty a svatebčany v krojích. Vícebarevně byly pomalovány i soustružené nohy. Podobný typ sedadla se hojně vyskytoval v lidovém interiéru v j. Německu, v Rakousku i v Maďarsku. Původ selského křesla bývá spojován s goticko-renesančním sedadlem podobného typu.

Lit.: J. Kulczycki: *Praformy mebli na obszarze Europy*. Archeologia 1, 1947, s. 43–91; M. Mladějovská: *Malovaný chebský nábytek*. Karlovarsko 1, 1959, s. 125–144; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 15–17; I. Votrubková: *Chebský lidový nábytek*. Cheb 1999, s. 82–89. [ev]

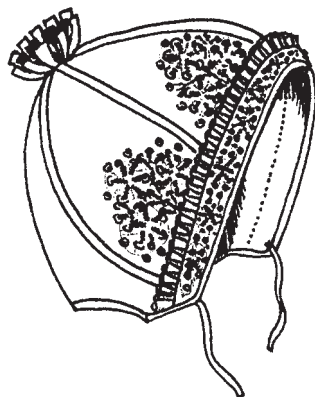
křest [z řec. + lat.] 1. svátost, liturgický akt všech křesťanských církví, jímž je jedinec přijímán za řádného člena komunity příslušné církve. Rituál očistné lázně symbolizuje očistění od hříchu a je znamením spásy. Starší způsob k., ponoření dospělého člověka do vody, dosud praktikují např. baptisté. Od 5. stol. se v západní části k. dospělých uplatňoval stále řidčeji a na jeho místo nastupoval k. novorozeňat. K. se stal jedním z přechodových rituálů provázejících narození dítěte, a to co nejdříve po porodu, obvykle 1–2 týdny po jeho narození. Roli vlastní, alespoň dvouleté přípravy, která je podmínkou k. v dospělém věku, přebírají u novorozenců jeden až dva křestní kmotři, kteří ručí za pozdější správnou náboženskou výchovu kmotřence. – Obřadní akt k. spočívá v polévání křestní vodou, při kterém křtící vysloví formuli: *Křtím tě ve jménu Otce i Syna i Duchu svatého*, a kandidát na křest (katechumen) nebo jeho kmotrové odpovídají přísahou; následuje zápis do matriky narozených. K. se obvykle odehrává ve veřejných prostorách kostela a je úkonem duchovního. Ve výjimečných případech (zejm. nebezpečí úmrtí) však může křtít kdokoliv, i nekřtěný člověk. Tohoto ustanovení využívala porodní bába u nezuživých novorozeňat (*nedochůdčat*) a křtila je ona sama nebo hospodář, aby nezemřela jako *nekřtěňátka*. Závažnost aktu k. v náboženských představách nositelů tradiční kultury dokládají nálezy kostříček novorozenců, pohřbených pod okapy kostelů (voda stékající ze střechy posvátné budovy měla suplovat k.). Při k. přijímá novokřtěnec nezměnitelné křestní jméno, jedno i více; přijetí více jmen bylo obvyklé v rodinách honorací. Nejstarší potomek dostával často jméno po jednom z rodičů,

další z dětí zpravidla po kmotrech. V dobách vysoké dětské úmrtnosti dávali rodiče opakovaně dětem později narozeným jména jejich starších zemřelých sourozenců. Křestní jména bývala vybírána z křesťanského kalendáře, ale též po panovníkovi, místním feudálovi či některém významném činiteli. V období sekularizace církví je přijetí jména občanskou záležitostí, stvrzuje se zápisem a přes svou nezávislost na k. je dále nazýváno *křestním jménem*. K potlačení role církevního k. a s ním související rodinné slavnosti křtin v údobí vládnoucí komunistické ideologie sloužilo mj. zavádění nových civilních obřadů *zv. vítání občánků*, které byly provázeny kulturním programem, obsahujícím lidové písně, ukolébavky, pokládání dětí do zdobených kolébek apod. Tyto obřady se těšily určité oblibě zejm. v ateistických rodinách a mnohde se konají stále. Termín k. se posouvá a obvykle se spojuje s úvodem. – Ke k. se v tradiční kultuře pojila celá řada zvyků, obyčejů i pověrečných praktik, provázejících odchod z domu, cestu do kostela, vlastní církevní obřad i domácí oslavu po návratu domů. Z domova do kostela nesl dítě kmotr, kmotra nebo porodní bába, která je předala kmotrům v kostele (na Moravském Slovensku bába podávala dítě kmotrům oknem ze stavení). V bohatších rodinách a tam, kde bylo daleko do kostela, jezdili kočárem (autem). Cesta ke k. bývala provázena obřadným hlučením, např. střílením, aby se chlapec nebál vojny a děvče chlapců. Na Chodsku, kde říkali průvodu s novorozenětem *křtiny*, se děti stavěly podél cesty, výskalý, křičely a volaly: *Křtiny dou*, za což dostávaly odměnu v podobě krajíce chleba s máslem, medem, tvarohem. K apotropajním zvyklostem patřilo zakrývání obličje dítěte, aby nemělo chtivé oči (Zbraslav), nebo vykuřování stavení jalovcem za účelem vyhnání zlých sil (vykuřovala některá z žen, kmotři a porodní bába se účastnili církevního obřadu). – Velká pozornost se věnovala oděvu dítěte, který měl vedle reprezentační též magicko-ochrannou funkci. Jeho významnou součástí byly červené stuhy, pentle nebo čepeček, ochraňující dítě před zlými silami, uhrnutím a uhrnutím. Novorozeně oblékali do ozdobné křestní košilky a čepečku, zavinovali do peřinky nebo zavinovačky. Na cestu do kostela ho přikrývali hedvábným či vlněným šátkem, popř. pokrývkou, kterou vlastnila porodní bába a jež byla vyzdobena výšivkou, nejčastěji christogramem IHS. Křestní oblečení se v rodinách často dědilo, nemajetní rodiče si lepší oblečky půjčovali od sousedů. Na Valašsku oblékali

všechny sourozence do jedné košilky, aby se měli rádi a byli svorní. Přibližně od počátku 20. stol. se ustaluje zvyk rozlišovat volbou barvy oblečení, povijanu, stuh a ozdob pohlaví dítěte. U děvčátek převládá barva růžová, zatímco chlapcům přísluší bleděmodrá. – Cestou z kostela bývalo rozšířeným zvykem zastavit se v hospodě, po návratu domů předávala kmotra nebo bába dítě matce se slovy: *Odnesli jsme pohana, přinesli jsme vám křestana*. Pro účastníky k., příbuzné a přátele bývá připraveno pohoštění, svačina či větší hostina, která se obvykle nazývá *křtiny* či *křtinky*. – Zvláštní skupinu obyčejů při k. představovaly věštebné praktiky a znamení, údajně související s budoucím osudem dítěte. Na Uherskobrodsku např. bába pokládala z jedné strany domovního prahu sekeru a z druhé metlu. Pokud kmotra nesoucí chlapce ke k. zavádila při odchodu o sekeru, měl být chlapec silný, když o metlu, měl záhy zemřít. Brzkou smrt dítěte ohlašovalo též potkání pohřebního průvodu cestou do kostela, neštěstí znamenal přelet vrány. Od prvního člověka, kterého lidé na této cestě potkali, odvozovali budoucí povolání dítěte (Hlinecko). Při církevním obřadu signalizoval podle pověrečných představ plamen a kouř svící délku života dítěte. Pokud svíce kmotřům zhasla nebo se její kouř stáčil k zemi, byl dítěti údajně určen krátký život. Hořela-li svíce na stranu, předznamenávala budoucí nevěru v manželství. Za nepříznivé znamení považovali lidé i pláč dítěte při obřadu (smrt v útlém věku), také když se kněz překlil (dítě bude mluvit ze spaní). Po návratu ze k. kladla bába dítě na stůl a vedle něho položila růženec, svatý obrázek, knihu, karty, hlínu (Smíchov, Zbraslav). Na co dítě nejprve pohlédlo nebo sáhlo, to naznačovalo jeho budoucí stav a povahu (bude-li z něho učenec, kněz, zbožný člověk, lakomec, zda záhy zemře). – Budoucí štěstí a prosperitu dítěte zajišťovali třeba vložním kousku chleba do peřinky, aby nemělo nouzi a nebylo lakomé. Kmotra nesoucí děvčátko kolem oltáře na ofěru je otírala oltářní plachtou, aby bylo vzácné mláďencům (Moravské Slovensko). Velký význam měly v tomto směru i křestní dary kmotřů dítěti (*dávání do peřinky, do vínku, za povijan, pod polštář, vázaného*), především mince (*křestní, kmotrovský peníz*), medaile a svaté obrázky, v novější době náušnice pro dívky, fetízky pro chlapce či vkladní knížky; 2. zahájení určité dlouhodobé činnosti, např. profesní kariéry (profesní k.), studia (studentský k., *beanie*), vojenských akcí (první účast vojáka v boji s nepřítelem, *křest ohněm*); 3. slavnostní prezentace, popř. dávání jmen vě-

cem (technickým dílům, publikacím, předmětům), což se uplatňuje např. při stavbě lodí nebo v kulturní a společenské oblasti. V. t. hluk, kmotrovství.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; F. J. Ččetka: *Od kolébky do hrobu*. Praha 1900; N. Gihl: *Die heiligen Sakramente der katholischen Kirche I*. Freiburg 1918, s. 137–224; M. Knappová: *Jak se bude jmenovat?* Praha 1985; M. Kovářová: *Z lidových zvyků Podblanicka. Narození dítěte – šestinedělí – křest a úvod*. SVPP 13, 1972, s. 192–217; *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985; F. Kopečný: *Průvodce našimi jmény*. Praha 1991; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993; H. Bretová: *Lidový oděv a textilie při narození a křtu dítěte*. SNM 49, 1995, č. 3–4, s. 37–62. [vsch + vj + lk]

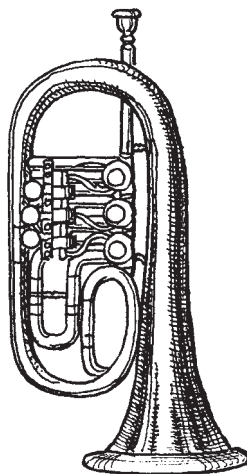
Křestní čepeček. Vlčnov, 2. polovina 19. stol.

křestní souprava, obřadní součásti a oděv novorozence při křtu. K. s. zahrnovala křestní roušku, peřinku s povijanem, košilku, kabátek a čepičku. Zhotovovala se z drahých materiálů a zdobila se krajkami, výšivkou, stužkami, korálky a dracounem. – 1. Křestní rouška, *víněk, dečka* je textilie obdélníkového tvaru, ušitá zpravidla z jemného plátna a ozdobená výšivkou. Součástí dekoru byl téměř vždy nápis IHS, popř. jméno křtěného dítěte. Křestní rouška měla symbolickou funkci a většinou se v rodině dědila. V minulosti se kladla přes peřinku již cestou do kostela, místy se položila při křtu dítěti kolem hlavy. Nejstarší doklady pocházejí z konce 18. stol. z Horácka (1797) a z okolí Poděbrad (1798). Jde o úzký pruh plátna 60–80 cm dlouhého a 8–10 cm širokého. Naopak čtvercové tvary se objevují v 1. čtvrtině 19. stol. např. na jihomoravském Podluží. Ojedinelým starším dokladem čtvercové roušky je křestní plachetka z r. 1648, uložená v národopisných sbírkách Národního muzea. V průběhu 2. poloviny 19. stol. se na křestních rouškách prosadila bílá výšivka dírková nebo provedená plochým stehem. Patřilo k tradici, že ji zhotovila

matka nebo babička, též kmotra. Ve 20. stol. se začaly používat společně kostelní roušky. Od doby II. vatikánského koncilu (1965) vlastní každé křtěné dítě roušku svoji, buď koupenou, nebo zhotovenou doma. Zdobí se výšivkou ruční i strojovou (často podle časopiseckých předloh) a také malbou. Malované křestní roušky distribuují na Moravě malířky z Podluží. Kromě jména, popř. data narození a křtu dítěte, nesou nápis *Jsem dítě Boží*. Rozměry ani tvar nejsou jednotné, rouška má podobu úzkého pásu, čtverce nebo obdélníku. Bavlňené plátno je mnohdy nahrazeno syntetickým materiálem. – 2. Peřinka a povijan sloužily k zabalení nemluvněte (peřinka vycpaná přím se povijanem stáhla). Křestní peřinky byly výjimečně jak použitým materiálem, tak bohatou výzdobou. Povlaky se šily z kvalitního kanafasu, jemného plátna (mušelín, batist), ve středních Čechách, Polabí a na Chodsku také z brokátu a hedvábí, které se získalo ze svátečních zástěr či sukní. Na Poděbradsku byly křestní peřinky zhotoveny z červeného kartounu nebo z květovaného potištěného plátna (*cícové*). Pestře se vyšívaly, např. v Polabí na přelomu 18. a 19. stol. karmazínovým hedvábím a stříbrnou nití. V Čechách se peřinka překrývala velkým vyšívaným nebo vytkávaným hedvábným šátkem. Ještě na konci 19. stol. byl na Chodsku znám pod názvem *podlavna*, podle dekoru jako *šátek padesátikvětý*. Na Moravě se dítě spolu s kmotrou halilo do plachty *úvodnice* v 19. i 20. stol. Bílá barva peřinky převládla pod vlivem městského prostředí na přelomu 19. a 20. stol., místy i dříve. Cíp lemovaný širokým volánem zvýrazňovaly kromě bílé výšivky též krajky, postupem doby stále bohatší, a stužky. – Povijan byl úzký, dvouaž třímetrový pás, pevně stahující peřinku. Křestní povijan se zhotovoval z drahých materiálů nebo zdobil výšivkou či vytkáváním. Plátěný, vyšívaný vlnou typickými figurálními motivy, je doložen z počátku 19. stol. z Horácka. V polovině 19. stol. byly vesměs preferovány povijany hedvábné, často s vytkávanými vzory, obvykle zhotovované ze stuh ke svátečním zástěrám či ze stuh do vlasů. K oblíbeným patřily též tkané, harasové. Koncem 19. stol. byly vystřídány povijany háčkovými či pletenými, na moravském Podluží ve 20. stol. stuhami s malovanými květy a posléze byly téměř všude postupně nahrazovány továrními výrobky. – 3. Košilka, kabátek a čepeček určené ke křtu se v minulosti často dědily nebo bývaly darem od matky rodičky či kmotry. Na dlouhou košilku z jemného bílého plátna, vzadu rozstříženou, opatřenou malým krejzlíkem kolem krku, se oblékal kabátek, zhotovovaný zpravidla z hedvábí a zdobený

obvykle výšivkou podle regionálních zvyklostí (např. v okolí Prahy v polovině 19. stol. karmazínem, na Blatech hedvábím a korálky). V pozdějších letech převládla výšivka bílá, místně, např. na Hané, zvýrazněná pajetkami. Koncem 19. stol. se i ve venkovském prostředí ujal bílé křestní soupravy, háčkované, pletené i síťované, pořizované na zakázku. Vynikaly množstvím krajkových vzorů. Kabátek, rovněž vzadu rozstřížený, se stahoval kolem krku šňůrkou. Byl na rozdíl od košilky krátký, protože se šetřilo materiálem. Nejvýraznější a nejnákladnější součástí křestní soupravy byl čepček, zhotovovaný z jednobarevných i pestrých brokátových, hedvábných tkanin (často ze svátečních šátků či ze zbytků svátečních sukní), podložený sepraným plátnem a vyšívaný nebo vytkávaný zlatou a stříbrnou nití, pošitý dracounem, korálky, flitry, stužkami a krajkami (na Poděbradsku v 1. polovině 19. stol. dokonce granáty a barevnými sklíčky). Starší typ se šil ze 4–6 stejných dílů, mladší, používaný hl. od poloviny 19. stol. (*karkulka, karkula, gargulka, kapturek, pupina, pupa*), ze tří, středního pruhu a dvou postranních. Švy obvykle zvýrazňovaly drobně naskládané stužky nebo krajky z textilních i kovových vláken, úzká krajka též lemovala obličejovou část. Výšivka zlatými či stříbrnými nitěmi a dracounem se vyskytovala především na českých čepčích a zvl. u starších typů mnohdy pokrývala celý povrch. Na temeno se připevňovala kokarda ze stužek (*frča, frčisko, makovička*), z pověrečných důvodů červených, neboť tato barva zajišťovala dítěti ochranu. Koncem 19. stol. pak bílé háčkované či pletené čepčky, zdobené provlečenou růžovou a modrou stužkou, představovaly spolu se stejnou technikou zhotovenými kabátky křestní oblečení, které se udrželo na venkově hluboko do 20. stol. V téže době se však ve slováckých obcích stále pořizovaly dětem ke křtu karkulky, většinou šité z bílého saténu a úspěšně konkurovaly stále více se prosazujícím konfekčním kompletním křestním soupravám.

Lit.: J. F. Hruška: „Křtiny dou“. ČL 5, 1896, s. 237–242; K. Procházka: *Příspěvek národopisný ze Stražceka*. ČL 13, 1904, s. 447, 450–451; Č. Zíbrt: *Studie Barbory Hoblové o krojích a výšivkách na Poděbradsku z počátku XIX. věku*. ČL 15, 1906, s. 353–374; J. F. Svoboda: *Moravské Horácko. Lidové umění*. Praha 1930, s. 10; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 73–74; L. Onderková: *Dětský kroj na Podluží*. ČL 43, 1956, s. 172–177; H. Bretová: *Křestní textilie ve sbírkách národopisného oddělení NM Praha*. NV 12, 1995, s. 149–155; L. Nováková: *Křestní rouška – symbol obřadu ve sbírkách Etnografického ústavu MZM*. FE 32, 1998, s. 69–77. [ln]

Křídlovka

křídlovka, flíglhorna, piglhorna, cylindrová křídlovka – sopránový nátrubkový aerofon z žesti, stavěný obdobně jako cylindrová trubka, avšak na rozdíl od ní se ihned od strojiv vzduchový sloupec kuželovitě rozšiřuje a přechází do mohutného roztrubu, který způsobuje plný, kulatý a zpěvný tón. Patří do skupiny zpěvorohů. Používá se výhradně v lidových a vojenských dechovkách jako hlavní melodický nástroj. Délka rozvinuté k. je 1300 mm. K. perinetová je obdobně stavby, avšak s pístovým strojivem jako u džezové trubky. V českých dechovkách se používá jen výjimečně. Tvoření tónu a hra vázaných běhů je u k. relativně snadné; staccato se hraje obtížněji. K. vznikla kolem r. 1830 ve Vídni z klapkové, široce menzurované trubky. Kolem r. 1845 byla poprvé užitá v dechovkách bohatých vesnic na Hané, od r. 1848 se rozšířila i do chudších oblastí Čech a Moravy. Od r. 1860 se stala hlavním a nejoblíbenějším melodickým nástrojem městských i venkovských dechových kapel. Dobrý *křídlovák* byl vždy vážený a bylo téměř pravidlem, že byl kapelníkem. Podle velikosti ansáblu se v kapele používá 1–5 křídlovek. Všeobecně však rozšířena není, neboť se jí používá pouze v zemích střední Evropy (především v č. zemích, na Slovensku a v Rakousku). Všude jinde je zastoupena kornetem.

Lit.: A. Modr: *Hudební nástroje*. Praha 1961, s. 136–137, 5. vydání. [pk]

křivice [stslov.], rachitis, anglická nemoc – celkové dětské onemocnění hl. v prvních dvou letech věku, které se projevuje defektem v kosterním systému. Ve Slezsku se jí říká *tuplované glídy*, nesprávně se nazývá *pakostnice*. Příčinou choroby je nedostatečný přívod vitamínu D a porucha vstřebávání vápníku a fosforu. Podle lidového výkladu ji způsobuje nesprávná výživa, zejm. přebytek moučných jídel. Nemoc je známa již od

starověku. – Tradiční prevence je zaměřena na správnou tvorbu kostí: dítě bylo hned po narození pevně zavinuto do peřinky povijanem (*fáč*, Slezsko) a až do druhého roku mu byl na hlavu uvazován pevný čepček, prý proti vzniku kostní deformace hlavy (*caput quadratum*). Mělo se učit chodit až po dovršení prvního roku, a to ještě tak, aby se příliš neopíralo o dolní končetiny. – K léčbě se užívaly koupele v odvaru z kmínu nebo ze smrkového jehličí, na hlavu byly přikládány i obklady z kořalky (Skutečsko). Zkřivené nohy se vyrovnávaly obalením do mokrého písku; dítě se pak mělo vystavit prudkému slunci, až úplně oschne. V Čechách se přidávalo ještě pití odvaru z *devatera koření*. Doporučovalo se také tahat dítě po trávě za jitřní rosy, nechat ho hrát si nahé na trávě, na písku, dokonce i v blátě (Morava). – Ke koupeli sloužil odvar z tymiánu, ořechových listů a z pohanky (Haná), odvar z ořechových listů, kopřivy, saturejky a z mateřídoušky (Valašsko), podle starší rady odvar z trávy trhané v předvečer svátku sv. Jana Křtitele (24. 6.) a při vyzvánění v pravé poledne, dokud zní zvony. Také se doporučovalo pomazání tzv. rozmarýnovým olejem a pak koupel v odvaru z boroviček, tj. borového jehličí, z máty polejky (*Mentha pulegium*), mateřídoušky, rozmarýny, červené růže.

Lit.: J. Čížmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924. [jjn]

křížácké procesí, velikonoční obyčej, konaný naposledy 1901 v Luděfoviciích na Hlučínsku za účasti diváků z okolních obcí i množství diváků až z Ostravy. Tzv. křížácká procesí vznikla podle tradice jako dík za skončení velké morové epidemie 1713–1715 a jsou v č. zemích jedinou analogií velikonočních jízd v Lužici. Tato aktivita měla hl. děkovaný náboženský charakter.

Lit.: J. Černý – V. Scheufler: *Kronika „Vzpomínky z minulých dob“ o původu křížáckých procesí na Hlučínsku*. ČL 57, 1970, s. 155–158; E. Večerková – L. Tarcalová: *Náboženské průvody v kalendářním cyklu svátků a obyčejů. Na okraj studia*. In: *Slavnostní průvody*. Uherské Hradiště 1994, s. 32–35. [vsch]

křížák, křížek, krajcopolka – a) párový tanec 2/4 taktu, jehož název je odvozen od způsobu překřížení nohou. Pojmenování krajcopolka (z něm. *Kreuzpolka*) označuje druh hudebně taneční osnovy, v níž se uplatňují různé formy provedení přeměnného kroku, včetně polkového. Doprovodem může být jakákoliv polková melodie nebo píseň. Krok k. vychází z motivu *pata špička, celá noha*, obvykle v postavení dvojice vedle sebe

a v držení překřížených rukou před tělem. Druhým stálým prvkem je rychlé přetočení tanečnice v protisměru k levému boku tanečníka a zpět nebo přetočení celé dvojice ve směru od sebe a k sobě s překříženými rukama vzadu. Běžné jsou také pouhé zátočky páru v zavěšení za lokty. Párový k. byl rozšířen zejm. v Čechách. K osobitým variantám patří jihočeský k. z Prácheňska, který v zavřeném držení páru začíná překřížením pravé nohy tanečníka vzad za levou nohu, zatímco tanečnice tančí stále drobnou polku; tanečník při tanci vždy střídá překřížený krok s přeměnným. Střídání kroků mělo charakter improvizace. K. byl virtuózním projevem tanečníků, kteří jej dokázali tancovat i na stole, protože pův. se poměrně málo pohyboval z místa. Osobitý ráz si zachovaly také krajcopolky z Československa a z Pojizeří, v tomto případě ve spojení přísunných kroků s poskokem na jedné noze se současným přednožováním pokrčené druhé nohy. Patří k typu tance rozšířeného pod názvem sviňák v českoněmeckém a moravskoněmeckém pohraničí. Vedle laško-valašských variant jsou krajcopolky zastoupeny zejm. na Karlovarsku, Chebsku a Sokolovsku. Tanec měl i svoji třídobou variantu tanečně podobnou ostatním jihočeským verzím, ale tancoval se na libovolnou melodii sousedské nebo valčíku; b) skupinový tanec čtyř párů na způsob besedy, zv. též rožák, čtverák, katrol (z něm. *Quartroll*). Tanec tohoto čtverylkového typu tance se obměňoval podle ustálených zvyklostí v různých oblastech Čech a Moravy. Skupinové štvěrky se nejčastěji objevují v repertoáru obou částí Českomoravské vrchoviny a v přilehlých středomoravských regionech. Výchozí postavení čtveřice nejlépe vystihuje název rožák, neboť tanec se obvykle začínal ze čtyř rohů tanečního sálu tím, že protilehlé páry si nejdříve cvalovým krokem vyměnily místo. Na české straně Vysočiny zapsali řadu variant tance sběratelé K. Adámek, Č. Holas a v Podkrkonoší P. Krejčí. Rozeznávali k. malý a velký (tj. podle počtu opakování některého z tanečních motivů), nebo např. tzv. návštěvy chlapců a tanec postupně se všemi děvčaty. Základem byl polkový nebo přísunný krok, který se ve cvalu někdy tančil klouzavě (na Velkomeziříčsku klouzačka). Tento druh k. se někdy vyskytoval i v kombinaci valčíku a polky a nazýval se oves (s doprovodnou písní *Pověz mi, Mařenko, pověz, / co je v Meziříčí oves, oves*). Ve druhé části tance se tancovaly polkové varianty s doprovodnou písní *Šel zahradník do zahrady*.

Lit.: K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlíneckém*. ČL 6, 1897, s. 441; Č. Holas: *České národní písně a tance* V. Praha 1910, č. 199 a, b; P. Krejčí: *Pojizerské a podještědské písně a tance*.

Liberec 1963, s. 85–86; A. Balounová: *Archiv rukopisných záznamů z terénu z 50.–70. let 20. stol.; Jihočeské tance I*. Vyd. Z. Soukupová. České Budějovice 1979, s. 24–26, 109, 132–133; Z. Jelínková: *Lidové tance z Velkomeziříčska*. Třebíč 1980, s. 65; Z. Jelínková: *Lidové tance z Nedvědice, Olešnicka a Kunštátska*. Žďár n. Sázavou 1988, s. 30, 54. [hl]

křížné cesty, křížovatky, rozcestí, trojcestí – prastarý a tajuplný kulturní fenomén, jehož magický obsah byl zřejmě odvozen od znamení kříže, symbolizujícího mystické číslo 4 (světové strany, roční období, živly, měsíční fáze), jemuž byl již v pravěkých kulturách přisuzován posvátný a ochranný význam. Křesťané, pro něž se znamení kříže stalo znakem víry a spásy, považovali i v č. zemích již v raném středověku k. c. za posvátná místa, na nichž často stavěli kříže a někdy i kapličky, ale zároveň též prováděli různé obětní a jiné pův. pohan. pověrečné praktiky za zdraví, pomoc, ochranu a lehké odpočinutí duší, jak o tom svědčí např. i jejich záповěď Břetislavem II. (1092). Z historických pramenů je známo, že kdysi lidé v č. zemích na k. c. zahazovali nebo na kříže uvazovali tzv. návazy (amulety), aby ochránili před pohromami sebe i svá zvířata. – O magické funkci k. c. lze nalézt mnoho dokladů i v české lidové tradici novější doby: např. hůl, jejíž pomocí pastýř bez potíží ovládal splašené stádo, musela být uříznuta v lese na k. c. na Bílou sobotu ve chvíli, kdy se svítí oheň a dřevo (Slovácko). Když bylo krávé počarováno

a přestala dojít, měla se povodit po k. c. a užitek se zase vrátil (Hornácko, Podluží). Když na Hlínecku na Bílou sobotu při prvním zvonění vymetli stavení novým pašijovým koštětem a smetl hodili na k. c. nebo do potoka, ve stavení se nedržel hmyz. Jel-li hospodář v noci před sv. Filipem a Jakubem (1. 5.) s koňmi před východem slunce na k. c., tam je poházel hlínou a potom je na soutoku tří vod (trojvodí) dočista umyl, poházel pískem, znovu omyl a bez ohlížení s nimi odjel domů, měl mít koně, jimž nebylo rovno široko daleko: lehko je ovládal a nikdo je nepředjel (Hlínecko). Trojvodí bývalo obdobně jako k. c. považováno za čarovné místo, na němž se např. v noci na Velký pátek koupávaly čarodějnice (Hornácko). – O křížových dnech (den sv. Marka, 25. 4.) a tři dny před Nanebevstoupením Páně (25. 6.) se konaly prosebné průvody do polí na všechny čtyři světové strany ke křížům, u nichž se kněz modlil za ochranu úrody před krupobitím a bouřemi. Ke k. c., křížům a do období křížových dnů situovali lidé aktivity čarodějnic zřejmě z ochranných důvodů (např. bosorky z Podluží se měly slétávat na Pálavský kopec právě o křížových dnech), neboť to byly v jejich myslích bezbožnice, které nesměly být ani pohřbívány na hřbitovech mezi normálními věřícími a měly určeny k. c. jako místa svého posledního odpočinku obdobně jako sebevrahové (např. české Kladsko). Byliny k čarování si čarodějnice musely o filipojakubské noci natrhat rovněž na k. c. Často tam též čaro-

valy i pořádaly společné zábavy, při nichž, proměněné za kočky, tancovaly s dáblly (luhačovické Zálesí, Slovácko). K. c. hrály významnou roli i při zařikávání *ouroků*, *oustřelí* či *ujmů*: *Děte, oustřele, na rozcestí, tam svůj pokrm požívejte, tomu (jméno) pokoj dejte!* (Hlinecko).

Lit.: F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892; Č. Zbrt: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; *Moravské Slovensko II*. Praha 1922; J. Š. Kubín: *České Kladsko*. Praha 1926; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; *Horňácko*. Brno 1966.

[zm]

křížovatky viz křížné cesty

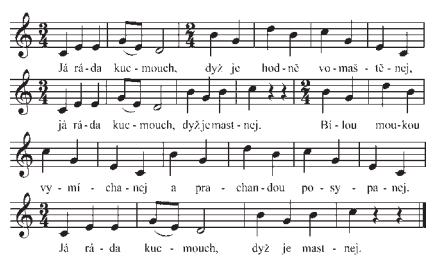
křížovnícké řády viz církevní řády

křtu. Kde připravovali velkou hostinu, posílaly jim kmotry příspěvky k pohoštění (*přídánky*): máslo, vejce, tvaroh, mléko, mandle apod. Hostina pak byla bohatá, podobně jako o posvícení nebo svatbě. V zámožnějších rodinách býval jídelníček o několika chodech, s hojností pití. Na Hořicku trvaly k. někdy i dva dny. Zábava bývala veselá, se zpěvem, někde i s hudbou. Na Vimpersku dávali v *domě radosti*, kde se slavily k., za dveře pytel. Zavinuté dítě po příchodu z kostela kladli na stůl a otáčeli jím, aby umělo dobře tancovat. Součástí pohoštění bylo vždy také pečivo: koláče, bábovky, boží milosti, koblíhy, *amprecle* (okolí Týna n. Vltavou a Milevska), křtinový věnec, na j. Moravě *trdelníky*. Peklo se též pečivo ve formě dítěte, do těsta někde zapékali peníz, dárek od kmotra (Kolínsko). Děti, které přicházely na *číhačky*, *čumindu*, dostávaly pečivo nebo krajíc chleba. V novější době, pokud se k. slaví, bývá jídelníček bohatý, ale netradiční, podávají se chlebičky, dorty, zákusky. Podobně jako se během času odsouval termín křtu, spojovala se též oslava k. s oslavou úvodu. Oslav se pak účastní i matka dítěte a podílí se na jejich přípravě. Při k. slavených krátce po narození zůstávala rodička s novorozencem oddělena od společnosti v *koutě*. Pohoštění připravovaly starší děti, děvečka, babička, popř. i sousedky; 2. synonymum pro křest; 3. průvod doprovázející dítě nesené ke křtu (Chodsko); 4. pohoštění posílané po křtu kmotrům, pokud se nekoná společná oslava křtu (Haná), např. pečeně, koláče, džbán piva nebo láhev vína.

Lit.: J. F. Hruška: *Křtiny dou*. ČL 5, 1896, s. 237; F. J. Čečetka: *Od kolébky do hrobu*. Praha 1900; J. Písecký: *Zvyky při křtinách na Prachaticku*. ČL 22, 1913, s. 321–326; M. Kovářová: *Z lidových zvyků Podblanicka*. SVPP 13, 1972, s. 192–217; I. Vojancová: *Od svatby ke kolíbce*. Pardubice 1995.

[vj]

kucmoch, kucmouch – tanec s proměnlivým taktem, jehož pojmenování je odvozeno od názvu jídla. Existuje mnoho různých tanců tohoto jména, lze je dělit na dvě základní skupiny: k. začínající sousedskou a k. začínající obkročákem, přičemž dvoudobé metrum a kroky obkročáku jsou v převaze u obou

Tanec kucmoch. Jíkev (Nymbursko), zapsal A. Hajný 1903 (Šebek 1959, s. 98)

skupin. Z vývojového hlediska jde o tanec mladší vrstvy, ve sbírkách lidových písní a tanců se objevuje od konce 19. stol. Nejstarší zápis pochází od J. Vycpálka (z Chocerad na Sázavsku 1885). Tento k. je nejen nejstarší, ale také formově nejrozvětvenější verzí tohoto typu. K. byl rozšířen zejm. v oblastech Polabí na Královéměstecku, Nymbursku, ale také na Chrudimsku.

Lit.: A. Hajný: *Uveřejněné tance s proměnlivým rytmem v „Českém lidu“*. ČL 3, 1894, s. 436; Č. Holas: *České národní písně a tance V*. Praha 1910, č. 271; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Chrudim 1912, s. 479; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 25; F. Suchý: *Lidové písně a tance z Polabí na Královéměstecku*. Praha 1955, s. 106, 167, 194; V. Vycpálek: *Tanec kucmoch*. ČL 43, 1956, s. 206–210.

[ds]

kudláky viz dřeváky

Kuhländchen viz Kravařsko

kuchyň, kuchyně – 1. místnost vybavená kuchyňským a otopným zařízením (zpravidla sporákem), určená především k přípravě jídla a obvykle i ke stolování. Jejím předchůdcem je černá kuchyně. V tradičních lidových domech bývá situována v zadní části síňe, je však větších rozměrů, nebo nahrazuje starou síň. K. se v průběhu 20. stol. stala hl. ve vesnických domech nejvíce využívanou místností a slouží nejen k vaření a stolování, ale i k pracovním činnostem, odpočinku apod. (obytná kuchyně). Z j. Moravy i odjinud je známa letní kuchyně, menší místnost v domě (na jihočeských Blatech tradiční síň) nebo samostatná stavba ve dvoře, vybavená uzavřeným otopným i kuchyňským zařízením a sloužící v létě k přípravě pokrmů; bývá využívána i k odpočinku. Letní kuchyně vznikají adaptací nebo jako novostavby. Jsou velmi rozšířeny v Podunají a staly se také nedílnou součástí českých rolnických usedlostí a domů ve Slavonii, v j. Banátě a jinde; 2. způsob úpravy stravy; 3. souprava nábytku do kuchyně. V t. černá kuchyně.

Lit.: V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 23–26, 44, 55–56, 61, 99, 109, 151, 170–171, 287.

[jv]

kuchyňské nádobí a náčiní, předměty sloužící k přípravě, konzumaci, uložení a transportu stravy. Nádobí je ze stě. *nádobie*, tj. předměty na určitou dobu, náčiní ze spojení *na čin*. – Množství k. n. a n. a jeho druhová skladba závisely nejen na sociálních podmínkách domácnosti, ale také na tradicích používání specifických surovin a technologií při přípravě pokrmů. K. n. a n. se vyrábělo převážně ze dřeva, hlíny, slámy,

kovaného železa, litiny a od 2. poloviny 19. stol. z plechu, ve 20. stol. smaltovaného. Litinové a plechové k. n. a n. se získávalo na trhu jako průmyslové výrobky, hliněné v hrnčářských dílnách, ostatní buď na trhu jako produkce domácí výroby, nebo si je každý hospodář zhotovoval sám. Mezi k. n. a n. se nezahrnuje domácí nářadí, nářadí k obsluze pece a kamen nebo krbu, nábytek používaný pro uložení k. n. a n. (např. lžičník nebo police na mísy), svítidla, druhy topenišť a jejich částí (kamnovec), salašnické nádoby, nádoby používané výhradně k získávání zemědělských produktů (hrotek apod.); přechodnou oblastí jsou zásobnice, často polyfunkční nádoby používané převážně na uložení zemědělské produkce (obilí), na rozdíl od zásobnic potravin (mouky). – Nejjednodušší soubor k. n. a n. tvoří: nůž, lžíce, naběračka, mísa, pohár, džbán, láhev, kotel či kotlík (měděný, později vykovaný ze železného plechu), hrnec a rendlík (hliněné, od 18. stol. i litinové), trojnožka na ohniště, koš, malý kadlub jako schránka (*faska*, *mosorek* apod.), stoupa s tloukem, putna, ošatka, díže a kopist, sud, škopek. Podle stupně kultivovanosti přípravy pokrmů a stolování se rozlišovalo množství a složení těchto souborů. – K. n. a n. je vedle oděvních součástek nejsložitějším souborem lidové kultury z hlediska kategorizace, neboť názvy jeho artefaktů jsou synonymně homonymní (např. kadloubek se označuje i slovem *faska*, které znamená současně i malou kád, dížku nebo soudeček s bedněnou konstrukcí) a mnoho z pojmů, které označují, je polyfunkčních. Etnografická literatura vycházela z názvosloví tradičně na venkově používaného a usilovala o kategorizaci podle funkčních kritérií, a proto podle takto používaných názvů nelze pojmy přesně rozlišit. Pro potřeby muzejní deskripcie byla za hlavní kritérium vymezení pojmu zvolena forma příslušného artefaktu a vytvořeno pojmosloví (1978–1994). Vzhledem k překrývání se mnoha významových struktur (funkce, tvary, materiál, konstrukce; např. rendlík se používá při pečení, smažení i vaření, je-li na nožkách, patří do jiné skupiny než bez nožek, rovněž je-li keramický nebo litinový apod.) a vzhledem k nerovnoměrnosti užívání se jednotlivých názvů se při vymezení nevytvářejí žádné hierarchicky závislé vztahy a z možných názvů jsou voleny ty, které vycházejí ze spisovné normy a podle dohody zkušených etnografů z muzeí Čech, Moravy a Slezska nejlépe odpovídají příslušnému pojmu. Následující přehled k. n. a n. tedy vychází z muzejního pojmosloví a pro lepší přehlednost je členěn podle převažujících funkčních vazeb (jednotlivé názvy lze dále

upřesňovat rozvitím o varianty materiálu, konstrukce, tvaru, popř. i prokazatelnou funkci). – Pevně pro ukládání potravin se používaly: dóza (*kořenka*, *slánka*, *krabička*, *arbarello*), hlava zavařovací sklenice, kadloubek (*faska*, *kadubek*, *mosorek*, *putyrka*), kadlub (*kadub*, *dzbel*), klec na maso, sýr apod. (*klec na homolky*, *komárník*, *skříň na maso*, *sýr* apod.), kořenka se zásuvkami, krabice na cokoliv, krabička, líska (*lésa*), proložka na vejce, příklop na potraviny (*poklop*), schránka na máslo (*máslenka*), schránka na pečivo (*chlebovka*, *brotkasna*), sklenice zavařovací (*zavařovačka*), solnička (*slánka*), stojan na uložení chleba (*žebříček na chleba*), stojan na uložení vajec, sud (*bečka*), uzávěr zavařovací sklenice (*vičko*), víko (*dekl*, *poklop*), zásobnice (*moučnice slaměná*, *slaměnice*, *kadloubek*, *kadlub*). Pevně při pečení a smažení se používaly: deska pod koláče (*lopář*), díže, forma či formička na pečení (*bábovka*, *beránek*, *dort*, *jahelník*, *srnčí hřbet* aj.), forma na tvarování perníku a jiných materiálů, forma na vykrajování (*bota*, *hvězdička* aj.), kopist, lívanečník plochý (*pánvica*), lívanečník s tvořítky (*bélešník*, *kobližník*, *pánvica*), necky deskové (*troky*), necky dlanabé (*necičky*, *necůlky*, *tročky*), okřín (*dřevěná mísa*, *vahan*, *vahánek*), oplatečnice (*kleště na oplatky*, *oplatnice*), ošatka (*okřín*, *slaměnka*), pánev (*pánvica*), pekáč (*brutvan*, *pekaňa*, *plech*), peroutka mazací (*máslovačka*, *mašlovačka*, *pírko*, *štetka*), plech na pečení, rohož pod chléb, rožeň, stěrka kuchyňská, trdlo na pečení (*váleček na trdelníky*), tvořítka namáčení (*vařovník*), tvořítka tlakové (*stříkačka*, *zdočička*), válek na těsto (*váleček*). Pevně při vaření a dušení se používaly: hrnec (*koutňák*, *krajáč*, *kvašňák*, *máselník*, *mlékáč*, *naběrák*, *nočník*, *ocetnice*, *ocťák*, *plotňák*, *sádlák*, *smetaník*, *srostlík*, *vrhlík*, *zelák* aj.), kastrol, kotel, kotlík, míchadlo do kotle (*kotula*, *kotva*, *kříž do kotle*, *měsíček*, *vašek*), pařák nádobový, pařák plochý, podložka pod nádobu (*podstavec*, *destička* apod.), podstavec pod nádobu (*trojnožka na ohniště*, *drajfus*, *trajfus*), poklice (*dekl*, *křídla*, *skřídla*), rendlík (*trojnožka*, *pánvica*), stojan na vaření vajec, vidlice kuchyňská (*vidlička*). Pevně při přenášení potravin, zvl. tekutin, se používaly: bandaska válcovitá (*baňka*, *bandička*, *konvička*, *mandaska*), bandaska plochá (*čutora*, *feldflaška*), čutora (*polní láhev*, *feldflaška*), džbán, džbáněk, jídonosič, koš, košík (*koš či košíček*), láhev (*čepák*, *demizon*, *džbán*, *flaška*, *litrovka*, *pleskačka*, *plucka*, *pryska*, *sedmička*, *sklénka*, *sova* aj.), nůše, putna (*putěnka*, *šafle*, *putna na záda*, *nošací putna*), soudek (*bečička*, *bečulka*), štoudev (*faska*, *konev*), váhy na vodu, vědro (*ampér*, *kbelík*, *kýbl*, *okov*),

vičko nádob. Pevně ke stolování se používaly: číše (*kalich*, *pohár*, *sklenice*), črpák (*čepák*), holba (*püllitr*, *sklenice*, *tuplák*), hrnek (k pití: *kafáč*, *kafáček*), kalíšek na vejce, konvice (*čajník*, *džbán*, *konvice čajová*, *kávová* apod.), konvička, lžíce (*lyžka*, *lžička*, *užica*), lžička, mísa (*na kaši*, *na polévku*, *pernica*, *terina*, *třecí*, *zadělávačka* aj.), mísa, nůž jídelní (*příborový nůž*), omáčník, podnos (*táč*), podšálek (*talířek*), pohár (*číše*, *číška*, *hořčičák*, *odlivka*, *půldecák*, *sklenička*, *štamprdle*, *váza*), posypátko (*cukřenka*, *pepřenka*, *slánka*, *solnička*), sklenice stolní (*sklenka*, *sklinka na vodu*), slánka (*solnička*), šálek (*koflík*, *brnčík*), talíř (*talíř*), talířek, vidlička jídelní (*příborová*), vývrtka, zátka (*špunt*). K ostatnímu nářadí, přístrojům a strojům patří: brousek (*osělka*), brusič, cedník: drátěný (*cezák*, *sítka*), dřevěný deskovitý a necíkovitý (*necůlky*, *tročky na cezení*), keramický, loubkový, plechový, umělohmotný, kombinovaný, deska kuchyňská (*prkénko*), drtidlo (*kámen na sůl*), dřez (*škopek na nožkách*, *umývadlo*) forma na tvarování másla, hák na zavěšení (*hák na maso*, *na kotel* apod.), hmoždíř (*moždír*), hříbek lisovací (*pasírovač*), jehla špikovací (*protahovačka*, *špikovačka*), kád (*sud*, *bečka*), kleště ke štipání cukru (*kleště na cukr*), kráječ kuchyňský pákový, kotoučový, pístový (*kráječ na chleba*, *na cibuli* apod.), kruhadlo (*struhadlo*, *stružek na zelí*), kvedlačka (*šprudlák*, *švrldádelko*, *švrlák*), lis pákový na brambory, na ovoce, lis pákový na tvaroh (*pres*), lis vřetenový na tvaroh, lopatka na mouku, těsto apod. (*lžíce*, *lyžica*), louskáček pákový, vřetenový, mačkadlo na brambory (*štouhadlo*, *štuchadlo*, *žduchadlo*), mačkátko na citron (*lis na citron*), máselnice houpavá, otáčivá, stojatá (*másnica*), metla šlehač (*metlička*, *šlehač*), míra jednostranná, dvojstranná (*čtvrť*, *měřička*, *mírka*), mírka (*doručka*, *mesla*, *měrka*, *štvrtka*), mlýnek elektrický, ruční na kávu, mák, maso, strouhanku apod., naběračka (*šufan*, *šufánek*, *žufan*, *vařecha*), nabíječka (*rožek na jelita*, *pres*), nálevka (*trychtýř*), nůž kuchyňský, nůž loupací (*škrabka*), nůžky porcovací (*nůžky na drůbež*, *husu* apod.), ocílka, odpeckovač, odstředivka, otvírač lahví pákový, palička na maso, pípa, pražič kávy (*mlýnek na pražení*), rádylo na těsto (*kolečko*), sekáček kuchyňský (*kolébačka*, *sekáč*), sirník, síto (*síto na mouku*, *pasírovač* apod.), stoupa ruční (*stupka*), struhadlo (*stružák*, *stružek na zelí*), škopek (*kád*, *putira*), šlehač elektrický, otáčivý, pístový, pružinový, tlouk do hmoždíře, do stoupy, trdlo na tření (*palička*), váha decimální (*decimálka*), váha tabulová (*kuchyňské váhy*), váha závěsná (*analytické*, *lékárenské váhy*, *mincíř*, *přezmen*), vál na maso (*štuček*), vál

na těsto (*deska, nudlprét*), válek (*váleček*), váleček na zdobení másla, vařečka (*vařečka, vařeja*), vaříč elektrický, plynový apod., vykrajovač jaderníků (*vykrajovací nůž*), zátkovač narážecí, pákový, závaží váhové (*kvicht*), závěsník (*bák na kotel, kumbár, závěs*), žrno (*mlýnec*). – Na okraji souboru k. n. a n. jsou předměty užívané k zajištění hygieny prostoru kuchyně a nádob: hadr na nádobí či na podlahu apod. (*hadra na náčeni, lavičník* apod.), kartáč (*rejžák*), koště (*metla*), lapač hmyzu (*mušník, mucholapka, muší ráj, plácačka na mouchy*), smetáček na mouku, smetí, stůl apod., smeták (*koště, metla*), štětka. V kupeckých krámech se některé předměty nakupovaly v ucelených souborech obvykle s jednotnou výtvarnou formou podle nabídek jednotlivých výrobců (např. stolovací servis). – Nádobí pro ukládání potravin (kadlubky, hrnce, zásobnice, koše, lísky apod.) bývaly umístěny spolu s právě nepotřebným k. n. a n. v komoře nebo spížárně. Náradí a nádobí pro každodenní přípravu pokrmů se ukládalo v blízkosti topeniště v kuchyni (hrnce, kastroly, rendlíky, nože, vařečky, naběračky, kvedlačky, struhadlo, cedník, deska apod.), stejně tak nádoby pro přenášení vody (vědro, putna, štoudev, konev, džbán apod.). Stolovací k. n. a n. bývalo uloženo obvykle v jizbě nebo světnici, zvl. bylo-li kvalitnější (přibory a servisy pro sváteční příležitosti), pak se uzavíralo v reprezentační skříni (skleníku) odděleně od souboru používaného každodenně. V t. salašnické hospodaření.

Lit.: V. Scheufler: *Hrnčiny a běliny*. MVP 4, 1966, s. 9–24; J. Štastná: *Nádobí a náčiní k přípravě pokrmů*. MVP 5, 1967, s. 69–80; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské náradí, nádobí a náčiní*. ESMR I; J. Langer a kol.: *Pojmosloví etnografických sbírek muzeí – tematický okruh domácnosti*. CD. Brno 1994.

[jlg]

kukačka, kukuška, malovátko – pomůcka na zdobení keramiky. K. se užívala k dekorování hrnčiny a fajánsí po celé Evropě. Spolu s *růžkem* byla nejobvyklejším keramickým výzdobným nástrojem, nepřímým doloženým v 16. stol. (berounský džbán Š. Nemazala z r. 1577). Techniku malování k. používali před Bílou horou také novokřtenci na j. Moravě (nálezy z Ostrožské Nové Vsi, Vacenovic, Podivína). Pozdější pozůstalostní a jiné inventáře tyto drobné pracovní nástroje (jakožto předměty nepatrné hodnoty) neuvádějí. Recentní doklady pocházejí vesměs z 19. stol. Nejstarší datovaný kus (1621) se nachází v mladoboleslavském muzeu. – K. tvořila hliněná nádobka uvnitř (popř. i vně) glazovaná, válcovitého, soudkovitého či hranolovitého tvaru, s rovným dnem.

Barva se do k. nalévala otvorem, někdy opatřeným nálevkou. Do druhého otvoru, výlevky, bylo vsunuto seříznuté husí brčko, kterým se barva nanášela na zdobený výrobek. Při zatřepání s malým množstvím barvy vydávala k. zvuk podobný kukání kukačky. Odtud získala své metaforické označení. – Podle tvaru lze určit *typ ležatý* jako starší formu (hrnčářská a kamnářská k.) a mladší *typ stojatý* (džbánkařská k.). – Podobně jako štětec sloužila k. k malování ornamentu na nádobě. Malovalo se jí hl. barevnými hlinkami buď na nádoby surové, nebo jednou vypálené. Vedle toho sloužila k mramorování čili trasakování mís, talířů a dalšího zboží. Kamnáři počátkem 19. stol. flamovali (potékali) k. kachle. Zajímavá a výtvarně působivá skupina výrobků malovaných k. pochází ze štáhlavského výrobního okruhu (záp. Čechy). Dále se k. pracovalo v Čechách ještě v Domažlicích, Berouně, Týně n. Vltavou, Soběslavi a v Kolovči, na Moravě v hrnčářských střediscích v Litovli, Jalubí, Pozlovicích u Luhačovic a v Kunštátě. Ve Valašském Meziříčí zdobil nádobí k. po 2. světové válce hrnčír K. Hauser (1916–1972). – Typologicky nižší formou než k. byl tzv. *růžek*. Zhotovoval se ze zvřecího rohu. V užším, seříznutém konci měl svazen husí brk, jímž stékala barva na zdobený předmět. Časově se oba typy prolínají, i když používání *růžku* se soustřeďuje do hrnčářských oblastí reliktnějšího charakteru.

Lit.: A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 468–469; H. Landsfeld: *Hliněná „kukačka“ jako zdobný nástroj evropských hrnčářů*. NVČ 31, 1949/50, s. 56–70; V. Scheufler: *Lidové hrnčářství v českých zemích*. Praha 1972, s. 51; L. Skružný: *Hrnčářská kukačka s letopočtem ve sbírkách Okresního muzea v Mladé Boleslavi*. MVP 20, 1982, s. 112–114. [mv]

kúlaná, párový točivý tanec 2/4 taktu z pomozní oblasti Valaška, Slovácka a Hané. K. zaznamenal a publikoval poprvé F. Bartoš 1879. K. (též kúlaný, gúlaná) se podle něho vyskytovala pouze na býv. zlínském panství. V polovině 20. stol. se přistoupilo k rekonstrukci k., kdy se vycházelo nejen z písemných poznatků a vzpomínek nejstarších pamětníků, ale i z podobnosti tanců blízkých oblastí (valaské z Rusavy,

Tanec kúlaná. Jelínková 1978, s. 53

točené z Valaškokloboucka apod.). Vstupní částí k. byl předzpěv, interpretovaný nejprve sólistou a později ostatními tanečnicí, potom následoval vlastní tanec, který se skládal ze dvou částí, jež se mohly několikrát opakovat: 1. individuální projev dvojice, kdy žena postupovala drobnými kroky po kruhu před tanečnicem a muž ji následoval ostrým krokem poskočným nebo krokem s výskyky (způsob kroku F. Bartoš přesně neuvedl, rekonstrukce byla tedy provedena s ohledem na točenou z Valaškokloboucka); 2. víření dvojice na místě, které předpokládá, že vířivý krok k. se blížil krokům tance točená z oblasti luhačovického Zálesí. F. Bartoš se zmínil, že k. končila kódou nebo maďarou (maďarou). Při kódě šlo o víření, v jejímž závěru tanečnick lehce nadzvedl tanečnici. Maďara proto zřejmě byla určitým dovětkem, kterým tanec gradoval. Pohybová forma maďary byla rekonstruována na základě Bartošova popisu (opřel se o variantu z obce Mladcová, dříve Mlatcová, kde rovněž zapsal většinu písní k tomuto tanci). F. Bartoš se zmínil i o hudebním doprovodu, který tvořily housle, cimbál, basa a gajdy (ve sdružené nástrojové hře této oblasti se gajdy přestaly vyskytovat ve 40. letech 19. stol., samostatná hra na gajdy nebo ve spojení s houslemi se ale objevovala i v pozdějších obdobích). K. se udržela v aktivním repertoáru na Zlínsku asi do počátku 20. let 20. stol.: za doprovodu *štrajchu* nebo dechové kapely a v jednodušším pojetí. Její ústup však proběhl daleko dříve v souvislosti se změnami v doprovodné hudbě. Ve své rekonstruované podobě se prosadila v repertoáru folklorních souborů po r. 1946.

Lit.: F. Bartoš: *Nové národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno 1882; J. Černík: *Záleské písně z okolí Luhačovic*. Praha 1957; Z. Jelínková: *Kúlaná*. Praha 1978. [zj + mp]

kúlna viz kolna

kult [lat.], soubor činností a jevů (symbolů, vzorů chování, hodnot, hmotných předmětů) spojených s vírou v moc nadpřirozených sil, bytostí a posvátných (a uctívaných) objektů. Odděluje posvátné od světského, je nástrojem či prostředkem komunikace lidí s posvátným objektem. Sociologové a antropologové rozpracovali v teorii i praxi sociální důsledky existence společných kultů pro soudržnost skupin (jejich integraci), vztah kultu a sociální kontroly, vztah skupinových konfliktů a kultu. V t. náboženství, posvátné a profánní.

Lit.: B. Malinowski: *Magie, Science and Religion*. New York 1954; M. Eliade: *Myths, Dreams and Mysteries*. London 1960; T. Parsons: *Společnosti, vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha 1971;

M. Eliade – I. P. Culianu: *Slovník náboženství*. Praha 1993; M. Eliade: *Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování*. Praha 1993; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993; M. Eliade: *Posvátné a profánní*. Praha 1994; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 176–226; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1997. [jkt]

kult zemřelých, forma náboženského kultu, založená na projevech uctívání zemřelých předků. Předpokládá víru v posmrtný život a vychází z předkřesťanských představ o rozdělení světa na svět živých a mrtvých a o existenci záhrobí jako sídla mrtvých duší. K. z. je spojen s přesvědčením o nadpřirozené schopnosti mrtvých zůstat ve styku s živými pozůstalými, zjevovat se na zemi v podobě duchů a duší a působit blahodárně nebo naopak škodit. Existuje v různých kulturách světa. Jeho podstatou je přinášení obětí zemřelým předkům s cílem získat si jejich přízeň. Součástí k. z. je dodržování určitých, tradicí předepsaných způsobů pohřbívání a konání obyčejů k uctění mrtvých v jistých časových intervalech. Patří k nim smuteční vzpomínkové slavnosti spojené s hodováním na hrobech a s předkládáním pokrmů a nápojů zemřelým, doložené u slovanských národů ve více termínech v průběhu roku. Největší z nich byly soustředěny k období začínajícího hospodářského roku, kdy bylo třeba u zemřelých předků zabezpečit zdar nové úrody, a také k podzimním svátkům, při kterých byly zemřelým vzdávány díky za sklizeň plodin. – V české tradici byly vzpomínkové slavnosti za zemřelé soustředěny působením katolické církve především k prvním dvěma listopadovým dnům, ke svátku Všech svatých a Dušiček. Hlavním projevem uctívání je i na přelomu 20. a 21. stol. návštěva a úprava hrobů. Příprava a konzumování jídel s pův. obětí záměrem hostit a usmiřovat zemřelé předky byly typické zejm. pro národy řeckokatolického vyznání. V č. zemích se uctívání omezilo na požívání některých pokrmů (hl. kaše) a popíjení mléka nebo postřikování se mlékem v předvečer Dušiček, aby se zmírnilo utrpení duší v očisti. V noci se předpokládal příchod duší zemřelých členů rodiny, pro které se ponechávaly zbytky jídel na stole. Ke zjištění jejich stop se na zem sypala mouka nebo popel. Aby se duše mohly ohřát, po celou noc se topilo a v oknech planuly svíce. – Pozůstatky někdejších projevů k. z. se nacházejí v průběhu pohřebního obřadu i v mnoha výročních a rodinných obyčejích. Na zemřel se pamatovalo při posvícení,

na Zelený čtvrtek, o svatbách a dalších příležitostech rodinného a společenského života pohoštěním, almužnami a jinými projevy milosrdenství. Typické bylo rozdávání zvláštního pečiva (*dušičkové rohlíky*) a obdarovávání dětí a žebráků, kteří podle lidové víry představovali spojnicí mezi pozemským a nebeským světem. Zvl. silné byly projevy k. z. v období dlouhých zimních nocí, které podle lidových představ přivolávaly příchod duší zemřelých předků. – Vánoční k. z. je rozšířen u většiny evropských národů a souvisí s prosincovým svátkem římských *larentálií*, slavených na počest Larentie, tj. matky lárů, ochránců rodiny, ohně a duší zemřelých. Jako ohlas starších představ přetrvával v českém prostředí obyčej odkládat pro zemřelé členy rodiny zbytky sváteční večeře, prostírat na jejich původní místa při štědrovečerním stole talíře a přibory, rozestýlat jim postel a vzpomenout jejich památky při štědrovečerní modlitbě. – Víra v domové (domovní, domácí) duchy byla u Slovanů velmi rozšířená. Se starobylým kultem předků souviseli domácí bůžci. V Kosmově kronice je zmínka o tom, že praotec Čech a jeho druhové nesli na plecích do nové vlasti duše svých předků: *penaty* (dědky). Domácí duchové žili v přátelském vztahu k pozůstalým: radili a pomáhali v péči o hospodářství, rozmožňovali majetek, účastnili se všech rodinných událostí, ale také prováděli lidem různá šibalství a schválnosti. Nazývali se *dědové*, *skřítci*, *šotci*, *šetci*, *díblíci* nebo *hospodářtíci*. Vyskytovali se v podobě bytostí (starý shrbený mužík, malinký hošík) nebo zvířat (černé kuře, had). Někde přechovávali domácího ducha v podobě sošky, aby hlídal dům (Slezsko). Podle lidové víry přebývaly duše zemřelých předků ve chlévě nebo uvnitř domu, ponejvíce pod prahem, při peci nebo v ohništi, v kultovém koutě. K takovým místům se pojily různé obyčeje, jimiž se vyjadřovala úcta k zemřelým, a to při stavbě domu, při stěhování, při příchodu nevěsty do domu, při narození a úmrtí člena rodiny apod. Všechny tyto představy se promítly také v ústním folklorním podání, např. v látce o *hodném hadu-hospodářtíkovi* nebo o *zlém šotkovi* (*zmokovi*). Památkou zemřelých otců a dědů se jednotliví členové rodiny zaklínali při rodinných nesvárech. Lit.: Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889; Č. Zibr: *Skřítek v lidovém podání staročeském*. Praha 1891; J. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/1*. Praha 1916; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990;

V. Podborský: *Náboženství našich prapředků*. Brno 1994; A. Navrátilová: *K památce zemřelých*. NR 4, 1998, s. 249–252; A. Navrátilová: *Kult zemřelých a česká lidová tradice*. In: *Kult a živly*. Uherské Hradiště 1999, s. 9–19. [an]

kultura [lat.], systém všech jevů (materiálních předmětů, vztahů, představ apod.), které vytvářel a vytváří *Homo sapiens sapiens* během své existence v přírodním (biologickém) a následně i kulturním prostředí. K. je obvykle chápána jako pojem nejvyššího řádu; ve 2. polovině 20. stol. se vedou diskuse o rozsahu a vzájemném poměru pojmů k. a společnosti (zpravidla pojem užší). – Existují desítky definic k.; poprvé byl termín použit ve starověku (M. T. Cicero, 106–43 př. n. l.: *Tuskulské rozhovory*). Modernímu chápání pojmu položil základy J. G. Herder (1744–1803). Tvůrcem jedné z obecně (v různých variantách) přijímaných definic je E. B. Tylor (1832–1917), který chápal k. neboli civilizaci jako celek zahrnující vědění, víru, umění, právo, morálku, zvyky a všechny ostatní schopnosti a obyčeje, které si člověk osvojil jako člen společnosti. Od začátku 20. stol. je takto chápán obsah pojmu k. přijímán nejen v sociální a kulturní antropologii, ale i v archeologii, etnologii, sociologii a psychologii. – K. jako systém znaků odlišujících jednu společenskou skupinu od druhé má významnou roli v etnických procesech, při definování a konstruování těchto skupin (vytvářením tzv. národních a národnostních kultur). – V české etnografii se obvykle hovoří o dvou základních výzkumných oblastech (specializacích): o materiální k. a o duchovní k.; náplň pojmu k. či kulturní systém však plně nepokrývají. Americká antropologie od 19. stol. věnuje pozornost studiu kulturních systémů a kulturních znaků (F. Boas, 1858–1942; R. F. Benedictová, 1887–1948). Britská sociální antropologie nepovažovala od 20. let 20. stol. výzkum k. za důležitý, teprve v 70. l. (v souvislosti s výrazným vlivem francouzského strukturalismu) se i britští antropologové začali důkladněji věnovat studiu kulturních systémů. V. t. lidová kultura.

Lit.: J. G. Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Leipzig 1784–91; J. G. Herder: *Listové z dávnověkosti*. Praha 1823; E. B. Tylor: *Primitive Culture*. New York 1871; R. Benedictová: *Patterns of Culture*. Boston 1934; F. Boas: *Race, Language and Culture*. New York 1940; J. G. Herder: *Vývoj lidskosti*. Praha 1941; A. L. Kroeber – C. Kluckhohn: *Culture, a critical review of concepts and definitions*. New York 1952; A. L. Kroeber: *The Nature of Culture*. Chicago 1952; C. Geertz:

The Interpretation of Culture. New York 1973; B. Bernardi (ed.): *The Concept and Dynamics of Culture*. Chicago 1977; J. Goody: *The Culture of Flowers*. Cambridge 1993; L. Pospíšil: *Kultura*. ČL 80, 1993, s. 355–387; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 65–98; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995; Z. Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost*. Praha 1997 (ČL 83, 1996, supplement). [jkt]

kulturně historická metoda, základní metodický přístup uplatňovaný ve většině disciplín zabývajících se studiem kultury a společnosti; vychází z přesvědčení, že je možné zachytit pohyb kultury i společnosti v čase, přičemž hraje významnou roli komparatika. Přístup byl aplikován jak při studiu jednotlivých konkrétních kultur (společností), tak při studiu kulturních dějin lidstva. Až do 50. let 20. století k. h. m. odmítali stoupcí funkčního strukturalismu a strukturalismu. V 50. l. byla vypracována teorie a metodika výzkumu mikrozměn a makrozměn, která umožňuje zkoumání změn v kratších časových úsecích. Problém výzkumu (analýzy) pohybu kultur a společností v čase není uspokojivě vyřešen; nejčastěji bývá nahrazován popisem změn.

Lit.: J. Polívka: *O srovnávacím studiu tradic lidových*. NSČ 2, 1898, s. 1–49; F. Graebner: *Methode der Ethnologie*. Heidelberg 1911; W. Schmidt: *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie*. Münster 1937; L. Pospíšil: *Kultura*. ČL 80, 1993, s. 355–387; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993; L. Volbrachtová: *Kulturní paměť, historické vědomí a kolektivní paměť v procesu interpretace vzpomínek*. ČL 81, 1994, s. 285–294; S. Brouček: *Ideály českého národopisného hnutí a jejich proměny v čase (1891–1994)*. ČL 82, 1995, s. 49–53; O. Sirovátko: *Srovnávací studie o české lidové slovesnosti*. Brno 1996. [jkt]

kulturní areál, kulturní oblast – kulturní a geografická jednotka; území, na kterém vznikla stejná kultura, nebo území, o kterém se tvrdí či věří, že jeho obyvatelé mají stejnou kulturu nebo společné základní kulturní znaky, a které vykazuje určitou geografickou a přírodní homogenitu (povrch, klima, rostlinstvo, živočichové). Obvykle se předpokládá, že stejné či společné kulturní prvky se vyvinuly v důsledku vývoje daných kultur v rámci téže geografické oblasti (na základě vymezení hlavních typů způsobu obživy vázaných na přírodní prostředí vznikla v 50. letech 20. stol. tzv. kulturní ekologie) nebo téže společenské jednotky (státního celku, panství, celku spojeného společnou ideologií apod.). O každém k.

a. se předpokládá, že má jakési centrum, odkud se kulturní rysy šířily do jeho periferních oblastí. Podle teorie k. a. tvoří funkčně příbuzné rysy tzv. komplexu rysů, odpovídající různým úrovním k. a. (velké areály, sub-areály). – Pojem vznikl ve 20. letech 20. stol. ve Spojených státech v rámci srovnávací etnografie severoamerických indiánů; největší vliv tu měla teorie k. a. do 30. let 20. stol. Evropskou obdobou je škola kulturních okruhů.

Lit.: F. Boas: *Evolution or diffusion*. *American Anthropologist* 26, 1924; C. Wissler: *The culture-area concept in social anthropology*. *American Journal of Sociology* 32, 1927; C. Kluckhohn: *Some reflections on the method and theory of the Kulturkreislehre*. *American Anthropologist* 38, 1936; A. L. Kroeber: *Cultural and Natural Areas of Native North America*. Berkeley 1939; J. H. Steward: *Theory of Culture Change*. Urbana 1955; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 75–79. [jkt + vh]

kulturní hranice viz etnické a kulturní hranice

kulturní oblast viz kulturní areál

kulturní typ, modelový kulturní systém sestávající z několika konkrétních kultur, o nichž se předpokládá, že vykazují společné znaky dané stejnou úrovní svého společenského vývoje. Je charakterizován vybranými jevy společnými pro všechny kultury zahrnuté do k. t. Obvykle to jsou jevy materiální kultury, protože k. t. je spojován především s dosažením stejné úrovně (kvality) vývoje ekonomického systému. – Pojem navazuje na evolucionistickou tradici, byl převzat marxistickou etnografií, je využíván i v historické ekonomii. Obvykle se rozlišuje pět základních kulturních typů: a) lovecko-sběračské kultury (zahrnuje i rybářské), člení se dále na sběračsko-lovecké a lovecko-sběračské v závislosti na převládajícím způsobu zajišťování obživy; b) pastevecké a pastevecko-zemědělské kultury; c) zemědělské kultury kopaničářů a zahrádkářů (motykových zemědělců); d) zemědělské kultury využívající oradla; e) průmyslové kultury.

Lit.: J. H. Steward: *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana 1955; I. Sellnowová: *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Beitrag auf Grundlage ethnographischen Materials*. Berlin 1961; L. R. Binford: *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York 1978; N. N. Čebokсарov – I. A. Čebokсарovová: *Národy, rasy, kultury*. Praha 1978; J. Jelínek: *Societes de chasseurs*. Paris 1989; L. Pospíšil: *Kultura*. ČL 80, 1993,

s. 355–387; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 75–76; A. Rogers (ed.): *Lidé a kultury*. Praha 1994. [jkt]

kůň, velký jednokopytník pův. ze stepi, domestikovaný a užívaný k tahu a jízdě. Rozlišuje se hřebec, klisna, sveřepice, hříbě, hřebice (klisnička), valach (kastrát). Do střední Evropy se chov k. rozšiřoval v eneolitu a během doby bronzové. V pravěku byl k. zpočátku zdrojem masa, kůže, výjimečně mléka, pak koně sloužili k nošení břemen (jízď) a později po vyřešení zápahu k. i jako tažná zvířata. Od konce doby bronzové a starší doby železné jsou častější doklady o využívání k. k tahu (rytina, nálezy převážně čtyřkolových vozů s koňskými postroji, koně v hrobech). Tzv. koňská jha, často zmiňovaná a uváděná při rekonstrukcích koňských postrojů, nemají totožnou funkci se jhy a jařmy používanými při zápahu skotu. K. mohl táhnout pomocí náprsního postroje nebo později pomocí chomoutu, tj. jinými částmi těla než skot. Počet archeologických nálezů koní až do rané doby historické ve srovnání s ostatními druhy je poměrně nízký. Význam k. jako hospodářského zvířete, tj. jako zdroje tažné síly pro práce v zemědělství, podstatně stoupl s rozšířením nového způsobu zapřahání v č. zemích na přelomu 1. a 2. tisíciletí (častější nálezy podkov, institut kobyliho pole, zápah do chomoutu). V dalších stoletích se chov k. velmi rozšířil a trvale ovlivňoval vývoj zemědělství, dopravy, obchodu, vojenství, zábavy aj. V souvislosti s rozvojem chovu k. od raného středověku předpokládá F. Šach (1978) ústup chovu skotu jako zdroje tažné síly a pozdější regionální rozdíly ve využívání potahů. Hospodářský význam chovu koní začal upadat od 19. stol. a v č. zemích prudce poklesl v polovině 20. stol. – Chov koní ovlivňoval skladbu pěstovaných plodin, osevní postupy (seno, oves), vývoj vozů, zemědělského nářadí a strojů, výstavbu hospodářských objektů v zemědělských usedlostech, způsob života zemědělců i jiných profesí včetně další možnosti obživy (povoznictví, práce v lese). – Z původních forem divokých koní se zachoval pouze stepní k. Przewalského (kertag, mongolský tarpan), objevený 1880 v Džugarské poušti. Na jeho zachování a rozmnožení se velmi podílela pražská zoologická zahrada. Předchůdce orientálních plemen, tarpan (stepní tarpan), byl ještě v 19. stol. ve stepích u Kaspického moře. Původní západní kůň chladnokrevný, lesní tarpan, vyhynul již dříve. Další skupinou byli malí divocí koně nordičtí (skotský poník aj.). – Chovatelé koní třídí koně koncem

20. stol. obvykle na plemena teplokrevná (plnokrevná, klusácká a ostatní teplokrevná), plemena chladnokrevná a plemena koní malých či severských (nordických). V č. zemích se vedle plnokrevných koní a klusáků z ostatních teplokrevných koní chovali či chovají: kladrubský k., lipicán, čeští a moravští teplokrevníci, na jejichž vzniku se podílelo více teplokrevných plemen i kmenů arabských a anglických polokrevníků, a v malém množství horský (huculský) k. – **K l a d r u b s k ý k .**, nejmohutnější teplokrevný k., původem ze starošpanělských a staroitalských hřebců a domácích klisen chovaných na dvorním hřebčíně v Kladru-bech n. Labem (od r. 1579), je nejstarší plemeno dosud chované v č. zemích. Do konce 19. stol. se uplatňoval v zemských, tedy rolnických chovech. Zakladatelem kladrubských běloušů byl vraník Pepoli (1764), jehož syn bělouš Imperatore měl syna Generale, který se stal zakladatelem linie Generale. Jeden z jeho vnuků Generalissimus založil další linii, která 1929 končila hřebcem Generalissimem XXII. a 1941 byla obnovena Generalissimem XXIII. Linii vraníků založil Sacramoso (Olomouc 1800). Druhá linie vraníků pocházela od hřebce Napoleona (Itálie 1845), která později zanikla a nebyla obnovena. Na regeneraci běloušů se po 1. světové válce podílel arabský polokrevník Shagya X (prof. J. Taufer) a po 2. světové válce lipicán Favorit. Z linie Sacramoso vznikly téměř výhradně za přispění lipicána dvě nové linie vraníků, Solo a Avara (Slatiňany, prof. F. Bílek). – **L i p i c á n i**, lehčí až středně těžcí teplokrevníci, vyšlechtění ze starošpanělských, staroitalských a arabských koní v hřebčíně Lipica ve Slovinsku, se uplatnili jako lehčí kočároví koně a pro mimořádné schopnosti ve vysoké jezdecké, tzv. španělské škole. – **Z a n g l i c k ý c h p o l o k r e v n í k ů** se v č. zemích jako koně pro hospodářské účely nejvíce uplatnily kmeny Furioso (1866), Przedswit (1872) a Nonius (1810) anglonormanského původu. Mezi předky českého teplokrevníka, mohutného k. těžného typu, jsou plemeničci oldenburští a východofříští, a moravského teplokrevníka, rozšířeného v nížinných oblastech na Moravě, také hřebci anglonormanští a hannoverští. – **Č e s k ý c h l a d n o k r e v n í k**, rozšířený zejm. v j. a záp. Čechách, vznikl vlivem noriků a později belgiků, jimiž byl původní teplokrevný k. překřížen. – **M o r a v s k ý c h l a d n o k r e v n í k** má původ v belgických hřebcích. Ve Slezsku se na výstavbě slezského norika uplatňovali především importovaní norici ve vyhlazovacím křížení s teplokrevnými klisnami. Od 60. let 19. stol. se prosazoval v chovu koní

pro zemědělství zmohtňovací trend, což souviselo s potřebou zvýšení tažné síly jednotlivých zvířat v návaznosti na intenzifikaci, především rostlinné výroby, a využívání výkonnějšího nářadí a strojů. – Od konce 18. a v 19. stol. docházelo v některých regionech k přeceňování významu chovu koní. V nejúrodnějších oblastech Moravy na Hané tato vášeň (hipomanie) způsobovala ve středních a menších zemědělských závodech zaostávání dalších chovů, zvl. krav (přednostní krmení koní), a negativně ovlivňovala vlastní hospodaření. Vývoj chovu koní v 19. a 20. stol. se ovšem přizpůsoboval i požadavkům na objem hipomobilní dopravy v souvislosti s vývojem ostatních odvětví (průmysl, dělostřelectvo, povoznictví, obchod aj.). – Ustájení koní bylo rozdílné podle velikosti hospodářství. U rolníků stáli koně často ve společné stáji s hovězím dobytkem, při větším počtu koní v samostatné konírně. Rozměry stání se odvozovaly od velikosti koní. Nejvhodnější podlaha byla z dubových nebo modřínových špalků, fošen či tvrdých cihel. Jednotliví koně se oddělovali pažením, častěji přívorou. Ve stání byl žlab, žebřík (koš, jesle) na seno, někdy truhla na oves, stírka, dřevěná putna nebo džber na napájení, popř. palanda pro pacholka. Koně se přivazovali stájovou ohlávku, hřbata byla volně v hrádi (kotci). Podestýlalo se obvykle slámou, nejlépe žitnou, celou či řezanou asi na 30 cm na kosří, výjimečně se podestýlalo listím, rákosem, event. rašelinou, pilinami apod., a to jednou až dvakrát denně (večer a ráno), přičemž se odstraňoval trus (kobylince) a znečištěné stelivo ze stáje. Stlaní bylo málo, a proto se někdy zakládalo stelivo trvalé (8–10 týdnů). Koně se krmili třikrát denně: ráno, v poledne (koňské poledne 12:30–14 hod.) a večer. Krmná dávka tažných koní se upravovala podle velikosti k., kondice a pracovního výkonu. Základním krmivem bylo seno (luční, jetelové, vojteškové aj.), krmná sláma, okopaniny a jádro (oves, otruby, popř. melasa apod.), v letním období zelená píce, řepné skrojky doplňované krmnou slámou a jádrem. Tzv. koňské seno nevalné krmné hodnoty z kyselých a zamokřených luk se zkrmovalo v době pracovního klidu koní. – Běžná péče, kromě ustájení a krmení, spočívala v čištění koní: čištění kůže kartáčem a hřebílkem (hřebelcování), popř. větchem slámy nebo kusem látky, vytření očí, nozder a okolí řitě vlhkou látkou, kartáčování a česání hřívky a ocasu, občas i mytí teplou vodou. Po práci se zapocení a uhrátí koně před odvodem do stáje prováděli krokem po dvoře až do oschnutí. Zapocení a mokří koně, pokud je bylo nutno nechat stát, se po vytření slámou do sucha přikrývali houněmi

a za chladného a deštivého počasí též nepromokavými plachtami. V létě bylo obvyklé brodění a koupání koní spojené s čištěním po oschnutí. Někdy se koně též stříhali (ruční nůžky, později na motorový pohon), přistřihovaly se jim rousy a zíně v ohonu a hřívě. Pro zvláštní příležitosti se výjimečně hřívka pletla do copánků a zdobila barevnými pentlemi. Před hmyzem, hl. ovády, se koně chránili oháněním ohonem a třesem kůže příslušné partie. Chovatelé pomáhali mechanickými a chemickými prostředky (sítě, sítěná pouzdra, zelené větvičky zachycené v postrojích, potírání různými bylinami a jinými látkami: listí vratiče, ořešáku, pelyňku, masti s různými přísadami). – Zvláštní péči věnovali dobří hospodáři končetinám a kopytům koní (čištění, obinadla, kartáčování a mazání kopyt, podkovávání koní úměrně velikosti, stáří, zátěži koní a roční době). Při zapřáhání a práci s koněm se dbalo na šetrné zacházení s nimi, kontrolu postrojů, vozů a nářadí. Postroje pro koně bývaly zavěšeny v konírně nebo v jiném blízkém prostoru, event. v postrojovně na větších statcích. Zvláštní péče byla věnována zaučování hříbat v práci. – Chyby při zacházení, nesprávné ustájení a ošetřování vedly k různým nectnostem a zlovykům koní (kousání, kopání po lidech a koních, kousání a broušení zubů o okraj žlabů, okusování dřeva a kůže, krkání či klkání, stahování ohlávky, plazení jazyka, tkalcování apod.), obtížně odstranitelným a snižujícím jejich využitelnost. Surových hospodářů a pacholků (kočích) si obyvatelé na dědině i přespolní nevážili. – Základem zemského chovu koní, tj. chovu v zemědělských závodech a u ostatních chovatelů nezaměřených na zušlechťování, byly především klisny. Dobrá klisna byla nenahraditelná. Hřebci měli funkci opravitelů (zušlechťovatelů) koní v zemském chovu. Měli být dokonaleji utváření, aby v potomstvu klisen zlepšili kvalitu chovu. Zájem státu na chovu koní se od 18. stol. soustavně zvyšoval (státní hřebčiny, kmenové plemeničci; hřebčince, hřebárny, plemenné knihy, licentování plemeničci). – Klisny přicházejí do říše 3–11 dní po porodu (*žádá*, jde ke koni, *hříná*, je *řevná*, neklidná a *blyská*), která se, pokud nedojde k oplodnění, opakuje za 18–24 dnů. Odstrojené klisny po přivedení k hřebci se někdy zkoušely klidným hřebcem-prubířem, chráněným zkoušecí stěnou. Klisny se různě zajišťovaly (např. vázáním řemeny, bačkor na zadní nohy, svázáním ocasu klisny u kořene aj.), aby nedošlo k poranění hřebce vybraného k oplodnění. Hřebec se přivedl na dlouhé otěži a *kabacounu* (ohlávka s obnoskem) nebo jezdecké uzdě a po ztopoření prutu a vzepržení se na zadní nohy jeden ošetřo-

vatel odtáhnul ohon klisny, druhý jednou rukou zavedl prut do pochvy, přičemž oba volnou rukou podpírali jeho přední nohy, aby z klisny nesjížděl. Po spáření se hřebeč odvedl a klisna se většinou prováděla i jinak podporovala v zabřeznutí. Délka březosti je průměrně 11 měsíců (340 dnů). Březí klisny se běžně používaly k tahu, ale čím blíže k hřebení, tím více byly šetřeny a vhodně krmeny. Říkalo se, že ocún a pryskyřník v seně mohou způsobit potrat. K potratům docházelo i z mnoha jiných příčin. Pokud to bylo možné, ustájovaly se klisny před porodem v samostatném kotci a čistě se jim podestýlalo. K porodu docházelo obvykle v noci a porod býval většinou rychlý a bez problémů. Zpocená klisna se po porodu otřela většinou slámy, a bylo-li chladno, přikryla lehkou pokrývkou. Hříbě po prvním sání (mlezivo) vytlačilo smolku ze střeva, někdy pomocí nálevu z heřmánku a oleje (klystýr). Klisna i hříbě se pečlivě kontrolovaly (krmení, zdravotní stav, přikrmování hříběte), v kotci zůstávaly společně alespoň 8–14 dnů; hříbě se čtvrtý nebo pátý den za příznivého počasí krátce vyvedlo s klisnou na procházku. Nejméně 3–4 týdny se klisna od hříběte na delší dobu neoddalovala (sání). Hříbě se brzy učilo žrát šrotovaný nebo mačkaný oves a sladké seno (na zemi nebo v nízkých jesličkách). Pro dobrý vývoj se nechávalo u matky 4–5 měsíců. Hříbata se odstavovala najednou nebo pozvolna, vhodně se upravovaly krmné dávky, organizovala pastva a pohyb. Ve stáří 6–8 týdnů při prvním línání se hříbata začínala kartáčovat, popř. stříhat a pečlivě se jim začala ošetřovat kopyta. Neuvazovala se, a tak se jim umožňoval dostatečný pohyb, pokud možno při dozoru. Chladnokrevná plemena se zaučovala v tahu koncem druhého roku, teplokrevná koncem třetího. – Stáří k., důležité při koupi, se určovalo podle zubů, hl. podle prořezávání řezáků, výměny mléčného chrupu, otírání a tvaru třecích plošek a postavení zubů v čelistech. Podle exteriéru, tvaru a pohybu k. se usuzovalo na přednosti i vady a vhodnost k. pro zamýšlenou potřebu. – Barva srsti a odznaky byly důležité pro identifikaci a zapisovaly se do všech úředních akt (plemenné knihy, kupní smlouvy aj.). Rozlišovali se bělouši (černá hříbata postupně bělí: bělouši železní, popelaví, grošovaní, plesniví, bílí), ryzáci (žlutočervená až hnědá barva, žíně v hřívě a ohonu nikdy černé), hnědáci (světle až černohnědá barva, žíně a spodek nohou černý), plaváci (srst žlutá, hřívá, ohon a spodek noh černý, často s úhořím hřibem divokých koní). Isabella má žlutou srst a hřívá, ohon, spodek nohou stejné nebo světlejší až bílé. Vraníci, tj. na celém

těle černí koně, mají hříbata modrošedá. Značně dominantní bývali strakáci a tygři (norik). Na těle k. byly odlišné odznaky: na hlavě kvítek, hvězda, pruh, lysina, plosa, šňupka, žabka; na nohou bílé korunky, patky, punčochy (polo-vysokopoutaný, polo-vysokoobutý). Barva pomáhala určovat i plemennou příslušnost k. Kromě základních barev byli koně s barvou smíšenou: bělouši červení zv. tisky, medoví, hnědí, černí zv. brúny, derešové, z ryza nebo hněda plesniví, koně prokvetlí, posněžení; bělouši s tmavou hlavou zv. mourkové (černý, červený, hnědý mourek); postříkaní drobnými červenohnědými skvrnami do velikosti hrachu zv. pstružáci, černými skvrnami mušáci apod. V rolnických chovech dostávali koně vlastní jména podle barvy, po hřebečích a matkách, po dětech v rodině apod. – Lehčí nemoci a drobná poranění koní léčili zkušení kováři a podkováři, vážnější veterinární lékaři. Z nakažlivých nemocí se poněkud vyskytovaly: hříběcí, vozhrívka, chřipka, puchýřina, vzteklina, tetanus i sněž slezinná; z nenakažlivých byly časté nemoci dýchadel, koliková onemocnění, sváteční nebo pondělní nemoc (černá zástava moče: myoglobinurie, jankovitost, osteofibróza; z kožních časté záněty kůže v ohbí spěnky a z přenosných svrab, opar lysivý a zavšivení. Časté byly záněty šlach, mazových váčků, kloubů, okostice a kopyt. – Prodej a koupi koní často zprostředkovali koňští handlíři, nebo se koně směňovali na trzích. Mnohé trhy byly vyhlášené po celé zemi (např. v některých městech v j. a vých. Čechách, na Moravě Přerov, Uničov). Po 2. světové válce s úbytkem koní zanikl i obchod s koňmi. Ceny hospodářských koní velmi kolísaly (války, hospodářské konjunktury, krize). – K. působil od pravěku výrazně na výtvarném umělcích: časté zobrazování koní v kresbách, rytinách, v plastikách, později válečné a lovecké scény, jezdecké portréty a posléze jako průvodce člověka v práci i době oddechu. F. Bílek a Z. Wirth založili ve Slatiňanech 1947 *Hipologické muzeum*. Chov koní přispěl též k rozvoji veterinární medicíny a studiu dědičnosti. V. t. agrární obyčeje, královské obyčeje, léčení užitkových zvířat, Linhart, Štěpán, votivní dar.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; K. Chytil: *Staročeské lidové názvy koní v 16. stol.* ČL 3, 1894, s. 102–103; F. J. Rypáček: *Z prstonárodních zkušeností hospodářských*. ČL 6, 1897, s. 468–471, 533–536; O. Leminger: *O jménech dobových koní kutnohorských v první polovici 16. věku*. ČL 9, 1900, s. 170–175; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*.

Praha 1933, s. 68–69, 81–82; F. Bílek: *Učebnice obecné zootechniky I-II*. Praha 1947, 2. vyd.; F. Šach: *Potažní zvířata v českých zemích v průběhu šesti století*. VPČZM 16, 1977, s. 5–30; C. Ambros – H. H. Müller: *Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei*. Bratislava 1980; L. Peške: *Domácí a louná zvířata podle nálezu na slovanských lokalitách v Čechách*. SNM 39, 1985, s. 209–216. [zt]

kupa viz kopa

kupec 1. podnikatel, který obchoduje ve velkém. Kupci se věnovali dálkovému obchodu, i když mohli mít vlastní krám a prodávat zboží v malém. Zámožní kupci patřili ve středověku k měšťskému patriciátu a tvořili důležitou část vládnoucí vrstvy středověkých měst. Často jako podnikatelé financovali obchodní výpravy do vzdálených zemí a dováželi odtud cizokrajné a luxusní zboží (drahá sukna, sůl, koření). Své zboží prodávali kramářům, kteří obchodovali v malém. – Na křižovatkách obchodních cest kupeckých karavan a v místech jejich odpočinku vznikala tržiště, zárodek budoucích měst. Později byli jako kupci označováni obchodníci s koloniálními, tj. dováženým zbožím, popř. obchodníci vůbec; 2. účastník obchodního aktu, kupující.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; Z. Winter: *Z městských živností*. Praha 1925; DHK I/1–2; P. Vošahlíková: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha 1996, s. 120–123; A. Langer: *Rok v bývalém obchodě „U Langrů“*. Jindřichův Hradec 2000. [jks + jsn]

kuplet viz kabaretní píseň

kur domácí viz drůbež

kurlok viz jizba

kurník, slepičárna, slepičník – drobný objekt (bouda, chlívěk) pro chov hrabavé drůbeže. Nář. se nazývá *koplín*. Bývá postaven různými technikami z různého materiálu (prkenný, roubený z drobných kuláčků či trámek, pletený z proutí, zděný, hrázděný nebo postavený kombinovanými technikami). Někdy stojí samostatně, častěji je však přičleněn k chlévu, vepřínu, kolně, stodole nebo je vyhrazen v části chléva (zvl. po zřízení JZD v polovině 20. stol., kdy byl z chlévů vyveden dobytek). Často bývá postaven nad prasečím nebo husím chlívkem, event. kůlničkou. Vchod do k. je z bezpečnostních důvodů umístěn poměrně vysoko,

je uzavíratelný dvířky a vede do něj žebřík pro chovatele (pokud k. není dosažitelný ze země) a žebříček (obvykle prkénko, přes ně latky) pro drůbež. Uvnitř k. jsou horizontálně umístěny hřady (bidla), na nichž nocuje drůbež (*sedí vedle sebe jako slepice na hřadě; jděte už na hřad*, tj. spát, hřadovat), slepice ve vyšší poloze, odrostlá kuřata nejnižší, a je v něm několik hnízd ze sena či slámy nebo proutěné kukaně s podkladkem pro snůšku vajec, popř. korýtka na zrno a miska s vodou. – Ještě v 19. stol. (v karpatské oblasti místy až do poloviny 20. stol.) k. leckde nebýval, drůbež nocovala v síni obytného domu, popř. na půdě, přístupné ze síně po žebříku. Kvočna seděla na vejcích u topeňštvě v jizbě (světnici) a čerstvě vylíhnutá kuřátka se chovala u pece nebo u kamen ve výklenku zahrazeném prknem, nebo pod lavičkou u pece spolu s kvočnou, event. se jim ohradil některý kout světnice či kuchyně. – K. není jen součástí dvorů zemědělských usedlostí, ale vyskytuje se i v dělnickém a maloměstském prostředí, kde se vedle králíků též chová drůbež. – K. hrál významnou roli v adventních a štědrovečerních zvycích a milostných věštách: o půlnoci před svátkem sv. Ondřeje (30. 11.) chodila děvčata na k. klepat nebo lomcovat jeho dvířky: ozval-li se kohout, předpovídal brzký sňatek, zakdákala-li slepice, zůstala dívka ještě po celý další rok *sedět* doma (*Kohoutku, kohoutku, zakokrhej, / muže-li dostanu, vědět mi dej. / Slepíčky, vy nechte kokotání, / nekazte, nekazte mi vdávání!*). Na Štědrý večer po společné večeři dívka zaklepala dřevem na k.: ohlásil-li se jí kohout, dostala mládence, uslyšela-li slepice, přijde si pro ni vdovec (Morava). – Expr. se slova k. užívá ve významu malého, chatrného a nevzhledného stavení nebo místnosti.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861; Č. Zbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého IV. Den se krátí, noc se dloží*. Praha 1910; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opatovsku*. Praha 1933, s. 73, 85; J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 77. [ap]

Kurzeige viz krátké housle

kuthan [z něm.], zastaralý výraz pro nízkou kuchyňskou nádobu na pečení, smažení a pražení, užívanou na plotně. Název pochází z něm. *Glutpfanne*. Podle J. Jungmanna se k. rozumí pánev bez noh, pekáč. Z přísloví *kuthan rendlíka trestá, jsou oba černí*, lze usoudit, že se k. užívalo i na otevřeném ohni. To vyplývá i z obrázku k lidové říkance: *Baba sedí za kammy, / vylizuje kuthany; / pes na ni vrčí, / že jí dolů strčí; / kohout na ni kokrhá, / že jí*

kozich roztrhá, na němž M. Aleš nakreslil siluetu trojohé, okrouhlé, nízké pánve miskového tvaru s ouškem a protilehlým držadlem, s nožkami esovitě prohnutými. Rovněž litinový k. měl podobný tvar, jen misku míval o něco hlubší a rozbíhající se nožky byly jednodušší, ve tvaru kolíků dolů se zužujících. – Výraz k. se ve vesnickém prostředí užíval nejen pro pánev či rendlík, ale i pro pekáč. – Poměrně často se vyskytující příjmení Kuthan, Kuthánek ukazuje na dříve značnou frekvenci tohoto slova i předmětu. – U Jungmanna je k. též nádoba na uhlí, nádoba k vykuřování, nádoba k vyhřívání podušek (ohřívadlo) a podobně.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 38, 42; M. Aleš: *Špalíček*. Praha 1951, s. 85. [ap]

kutilství, záliba v drobné rukodělné činnosti, hl. v domácnosti. Lid. se nazývá též bastlírství (z něm. *basteln*) či hračkářství. Kutilské práce jsou doloženy už z počátku 19. stol. v podobě rozmanitých skládanek v láhvích, řezaných a intarzovaných kazet, hornických mobilních modelů dolů a jesliček i vánočních pyramid (v č. zemích hlavně v německém prostředí), složitých rozměrných skládanek křížů ze zahrocených dřívek, obrazů ze zápalek, vlasů nebo pararchitektur hradů v předzahradkách apod. Tento druh výtvarné aktivity, vykonávaný převážně muži, představují v novější době např. práce modelářské, zhotovování miniatur, intarzií, suvenýrů, svítidel, rámu a hodinových skříní z opalovaného dřeva, železa a umělých hmot, opracovávání samorostů aj. Za ženskou dobu k. lze označit zhotovování textilních bytových

doplňků, např. deček nebo závěsných vázaných obrazů. Jde většinou o produkci pro vlastní potřebu a uspokojení, popř. pro příbuzné a známé, avšak od počátku provázejí k. též komerční zřetele; jeho znakem je přemíra trpělivosti a houževnatosti (něm. *Hausfleiß*) a naprostý nedostatek invence; výsledkem je zpravidla kýč.

Lit.: R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; J. Klimeš: *Vliv kýče na kutilství*. UŘ 1979, č. 2, s. 36–43; K. Severin: *Kutilství v lidovém prostředí*. UŘ 1979, č. 2, s. 28–34; W.-D. Könenkamp: *Die Bastler. Terminologische Anmerkungen zur Kreativität in der Jugendkultur*. ÖZV 88, 1985, s. 113–133. [rj]

kůže, surovina živočišného původu používaná zejm. k zhotovování oděvů, oděvních doplňků a dalších výrobků. Skládá se ze tří vrstev: z pokožky se srstí, škáry a podkožního vaziva. Zpracování k. patří k nejstarším lidským dovednostem. Jeho počátky se kládou do mladšího paleolitu. K. se opracovávala mechanicky pomocí škrabadel a drásadel, konzervovala se sušením, máčením v roztocích soli a vtíráním tuků. Vydělávání k. bylo známo ve 2. tisíciletí př. n. l. v Egyptě. Starověké způsoby zpracování kůží a kožešin se s menšími změnami dochovaly až do novověku. Koncem 19. stol. byly vynalezeny nové postupy, které vydělávání kůží zkrátily. Tradičním způsobem trvalo dokonalé vyčištění silné k. až dva roky. Kožešníci zbavují kůží jen podkožního vaziva; ostatní řemesla využívají pouze škáru, proto je nutno ze surové k. odstranit vazivo i pokožku se srstí. Bez obou vrstev je k. křehká a pórovitá. Proto ji řemeslníci upravovali tak, že póry zatahovali: a) pomocí tříslovin nebo nakládáním do kvasivé směsi otrub a soli či kamence, výtazku psího lejna, vinného kamene a soli; b) důkladným promašťováním a potahováním přes tupou hranu. Vydělané k. se říká useň. Ze surové k. se dělaly různé typy usní. Záleželo nejen na druhu k., ale také na jejím zpracování. Tříslovinami vyčištěné kůže byly silnější, pevnější a sloužily obuvníkům, sedlářům a řemenářům, měkké usně se používaly na svršky u obuvi. Usně zpracované ostatními způsoby byly měkké a ohebné a sloužily jako materiál na oděvní součástky a svršky drahé obuvi; nejjemnější druhy užívali rukavičkáři. Ke zpracování na usně sloužily kůže: volovice, kravice, konice, teletice, skopovice, oslovice, vepřovice a psice. Kvalita kůží se stářím zvířete zhoršovala, výjimkou byla k. kastrovaných zvířat (např. volů). Na jemnou useň se nejlépe zpracovávala k. mladých a menších zvířat, jako telat, koz

a jehnat. V. t. kožedělná výroba, koželužství, kožešnictví, koženky, kožich, živočišné materiály.

Lit.: M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 59; F. Šumpela: *Koželužství a kožedělný průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 163–168. [hš]

kvapík, kalup, kalop, utkavá, divoká – párový tanec rychlého tempa ve 2/4 taktu. Jeho název je odvozen od franc. *gallopade* (cválat). Základním tanečním motivem je přísuný krok prováděný stranou. Páry postupovaly po kruhu nebo v řadách proti sobě s prolínáním dvojic. K. patří ke společenským tancům s typizovaným krokem, založeným na opakování jednoho tanečního motivu. Tančil se na závěr taneční

Tanec koníček. Meziříčí (Opočensko), Vycpálek 1921, s. 83

zábavy, sloužil také jako předěl mezi jednotlivými oddíly tance. Nejstarší zmínkou o k. v Čechách je citace ve *Zpěvech z nejvýbornějších zpěvoher českých na C. k. pražském vlasteneckém divadle představených v Praze 1799* od V. Tháma (1765–1816), objevuje se i v guberniální sbírce T. A. Kunze. Spolu s valčíkem, se kterým byl v kontrastu, získal k. ve 20.–40. letech 19. stol. přední místo v repertoáru městských tanečních zábav tzv. nové společnosti. Torzo kvapíku D dur (1832) je dokonce první známou skladbou B. Smetany (1824–1884). K. figuruje např. v tanečním pořádku *Damenkarte zum Gesellschafts-Balle* (1831), slavnostní úloha mu připadla na prvním českém báli 1840. Neustálým zvyšováním tempa k. a valčíku vznikl *Walzer*, který někdy vzbuzoval zápornou reakci starší generace českých vlastenců. Kriticky se o něm vyjádřil např. J. K. Tyl (1808–1856) v článku *Moje procházka se dvěma umrlými* (1847): *Jemně hravou, drobnokrokou polku začali natahovat na skřípec chrtího galopu*. Stejně vyznívá i posudek V. Tháma v jeho *Kouzelné citeře* (1799): *S děvčátkem se skočná tancuje lehce, že se jednomu ani přestat nechce, pravda, že kalupád má také mnohý rád, však holky nedobře drzejí řadu a všechny hned padají na bromadu*. Nově skládané kalupy se staly námětem pro umělé *kratochvilné písně*, vydávané do 60. let 19. století.

Lit.: V. Thám: *Zpěvy...* Praha 1799; F. B. Tomsa: *Rozličnosti Pražských novin*. 1832, s. 16; F. J. Ru-beš: *Dlouhá předmluva ke krátké vzpomínce*. In: *Sebrané spisy*. Praha 1906, s. 27, 206; J. K. Tyl: *Po báli*. Květy 1845; Č. Zibrť: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1896; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze I-II*. Vyd. L. Tyllner, Praha 1995, II, s. 70; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1891*. Praha 1996, s. 45–46. [hl]

Květná neděle, Beránková (Palmová) neděle, Květnice – šestá, poslední neděle čtyřicetidenního půstu před Velikonocemi a současně první sváteční den Svatého týdne. Název je staroslověnský, patrně liturgického původu. Při bohoslužbách se poprvé čtou nebo zpívají pašije, tj. části evangelia líčící utrpení Ježíše Krista. Podle lidové víry je to tajemný čas, kdy se otevírají poklady (v jeskyních a kopcích; u zakletých pokladů v polích hoří ohýnky). – Na památku slavného Kristova vjezdu do Jeruzaléma se v katolických kostelích koná obřad svěcení ratolestí, doložený v západní církvi od 7. stol., a někde též průvod kolem kostela. Církevního původu je procesí s Kristem jedoucím na oslíku, rozšířené ve středověku zejm. v Německu (*Palmeselunzug*), zmíněné v *Kronice české* (1541) V. Hájka z Libočan a zachycené ještě na počátku 20. stol. v j. Čechách jako lidový obřad: v průvodu je tažena na kolečkách dřevěná socha Krista na oslíku. Figura osla je též ve středověké koledě žáků a nižších duchovních a podle Husova

svědectví o K. n. byla součástí nevážného svátku bláznů v kostele při parodii mše a na ulici v průvodu maškar. Právě husitství však tradici velikonočního veselí nepřálo a jeho projevy zakazovalo. – Základním atributem K. n. je zelená ratolest, jejíž smysl v lidových obyčejích nelze odvodit z křesťanství; má svoje vlastní kořeny. Ještě z poloviny 18. stol. se zachovalo písemné varování, aby lidé na K. n. nenosili *kočičky* do domu před jejich posvěcením. Zprávy z 19. a 20. stol. dokládají, že obřadem svěcení v kostele byla umocněna magická síla jarního prutu, bohatě užitého v lidových obyčejích na ochranu a prosperitu budoucího života (v období od zimy až k plnému vítězství léta). Na K. n. se svítí zejím. jívové ratolesti (*kočičky*, *kocanky*, *koťátka*, *bahníře*), lískové, střemchové, klokočové, jasanové a březové pruty; ojedinělé je současné svěcení prvních jarních květin. V některých krajích lidé připravovali celé svazky ratolestí, které vázali provazem, povijanem, mašlí nebo bičem (*pašijový bič*, posvěcený zároveň s pruty na K. n., byl prostředkem ochrany a požehnání dobytku). Zvláštních forem nabyly svazky svěcených prutů ve Slezsku (*palma*), na Horácku a zejm. v j. Čechách (*beran*, *koště*, *koštiště*), doložené v pramenech z konce 19. a počátku 20. stol. a příbuzné s německým *Palmbuschen*. Byly to 2–6 metrů vysoké pletence nebo kytice prutů (upevňovaných někdy i na tyči), ozdobené mašlemi, zřídka i vejci, a završené křížkem z jedlové větve. Do kostela je nosili chlápci (jen v některých obcích i dívky) a beran byl jejich pýchou

i prostředkem soutěžení. Za nesení berana k posvěcení a za obchůzku s rozdávaním už posvěcených prutů (u příbuzných a v bezdětných rodinách) dostávali chlapci darem vejce, peníze a jablka. – Těžiště lidové tradice o K. n. spočívá v obyčejích se svěcenými kočičkami (a pučícími pruty vůbec) jako prostředky ochranné a blahonosné magie, zaměřené na úrodu, dobytek, studnu, rodinu, dům a hospodářské prostory. Společným základem rozmanitých obyčejů je kontakt s pučící ratolestí, zprostředkující a předávající obnovenou vegetační sílu. V pramelech českého středověku se díky výtkám T. Štítného (asi 1333–asi 1405) zachovalo svědectví, že o K. n. mnozí *zdobí jehněd* a jako další zvyk konají *vieru marmú, činiac křížky, když pašiji čtú*. Podle lidové víry z přelomu 19. a 20. stol. polykání svěcených kočiček ochraňuje člověka od nemocí, zvl. od bolestí krku a očí, od zimnice a hadího uštknutí; také dobytku přidávala hospodyně do chleba (nebo jiné stravy) svěcené kočičky. Další formou magického kontaktu bylo šlehání (též hlazení) dobytka svěcenou ratolestí na K. n. nebo při prvním výhonu na pastvu, šlehání děvčat na K. n. po mši, šlehání postelí a vůbec interiéru domu za účelem vypuzení hmyzu. Obecně rozšířená je tradice zastrkování svěcených prutů do chlévů, za domovní dveře, okna, obrazy, za krov, na půdu, za komín. Ponechávaly se zde většinou po celý rok, aby ochraňovaly nebo byly po ruce při nebezpečí: za bouře se svěcené kočičky házely do ohně proti blesku. Nejbohatší je tradice zastrkování svěcených ratolestí do půdy v poli (v rozích, uprostřed, na počátku

či konci, místy také v hnojišti), která tím byla chráněna před krupobitím a mocí čarodějnic. Ochrannou sílu ratolestí lidé zvyšovali přidáváním dřevěných křížků k prutům, počtem prutů, zmnožením ramen křížku, modlitbou. Závažná byla doba konání obyčejů: prováděl se hl. na K. n. (po mši nebo po obědě), ale i v jiné velikonoční dny (na Velký pátek před východem slunce, na Boží hod, na Velikonoční pondělí), kdy účinek doplňovalo ještě užití obřadního pečiva a vody svěcené na Bílou sobotu. V lidové víře hrál roli spěch (zejm. z kostela se svěceninami

domů) jako magický prostředek podpoření včasné a požehnané sklizně. V ovocnářských krajích kladli hospodáři posvěcené ratolesti i na stromy nebo jimi třásli v čase obřadu svěcení kočiček v kostele. Svěcených ratolestí se na K. n. používalo jako prostředku k věštění osudu, zaměřeného na délku života, na budoucího partnera, na úrodu. V kostele sloužily svěcené pruty ke spálení (o Popelci příštího roku), ojedinělé jsou zprávy o umývání oltáře ratolestí na Zelený čtvrtek. – K. n. patří v lidové tradici ke dnům koledy. Kolední obchůzky dívek při *vynášení smrti* a *přinášení nového léta* se konají převážně na Smrtnou neděli, v některých krajích však jsou doloženy právě na K. n.: ojediněle vynášení *mařeny* (v polovině 19. stol. na moravském Valašsku), častěji obchůzka s jarním stromkem (v Čechách s *litem*, na Moravě s *létem, kyselem*, jedličkou, borkem). Říkadlové nebo zpívané koledy, příbuzné s pomlázkovými, vánočními i novoročními koledami, mají vlastní tematiku oslavující konec zimy a příchod jara; jen místy se k nim poжил křesťanský obsah (velikonoční pašije, andělské zvěstování Panně Marii). Jiného původu je *lístková koleda* školních dětí na K. n. a na Boží hod velikonoční, v č. zemích historicky doložená z městského prostředí od r. 1642, přes zákazy místy ještě v 19. stol. Byly to pův. česky zpívané texty líčící velikonoční příběh Kristova umučení, které skládali učitelé pro potřebu koledy a předávali je svým žákům písemně na lístcích (díky této formě se dochovaly). Zprvu se přidružovaly k oficiální liturgii K. n., později se vzdalovaly svými texty vážnému obsahu a s pronikáním prvků pozemského života a humoru zůstaly pouze součástí pouličního repertoáru. Ačkoli nemají dramatickou formu, obsahem jsou příbuzné lidovým velikonočním hrám a řadí se k ohlasům středověkého žakovského koledování.

Lit.: J. F. Zítek: *Beránková či Květná neděle v jižních Čechách*. ČL 18, 1909, s. 339–341; E. Horský: *Lístky koledujících dětí na Květnou neděli*. ČL 19, 1910, s. 274–285; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 238–241; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 190–210. [vf]

kýč viz kutilství, masový a folklorní kýč

Kýchavná neděle, třetí postní neděle před Velikonoce, nazvaná po kýchání. Na K. n. je v Čechách doložena středověká tradice křesťanských pozdravů při kýchnutí (*Pozdrav* nebo *Pomoz Pán Bůh!*) jako reakce církve na pohanské věštby z kýchání; E. B. Tylor (1832–1917) řadí tento jev mezi přežitky v kulturách vzdělaných ná-

rodů, obecně známé od starověku. Podle Č. Zibrta má pozdrav při kýčání více výkladů: např. měl člověka ochránit od náhlé smrti (moru), kterou kýchnutí podle lidové víry věštilo. Kýchnutí jako věštba šťastná i nešťastná platilo zvl. o K. n. (kolikrát toho dne člověk kýchne, tolik roků bude živ). Pro vyvolání kýčání jako způsobu *vyčištění hlavy* jsou doloženy recepty ze sušených bylin.

Lit.: Č. Zibrta: *Neděle kýčavná*. In: Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní. Praha 1889, s. 46–49. [vf]

kyselo, vydatná polévka (nebo pokrm nakyslé chuti) připravená z chlebového kvasu zavařeného do vroucí vody, ochucená kmínem, solí, sušenými houbami a na másle smaženou cibulkou, podle možnosti doplněná smaženými vejčičky. Kvas získaný z výškrabků chlebového těsta se den před vařením k. *omladil* přidáním vlažné vody a trošky žitné mouky. Uchovával se v hrnci *kyseláku*, který stával ve světnici poblíž kamen a spoluvytvářel osobitou chuť k., v každé domácnosti poněkud odlišnou. K. je archaický pokrm. Kdysi zřejmě bývalo rozšířeno na větším území, ba v celé Evropě. Platilo za jídlo postní. V 19. a 20. stol. se omezovalo jen na oblast Krkonoš, Podkrkonoší a severní cíp Orlických hor. Mezní hranicí bylo Turnovsko, Lomnicko, Novopacko, Úpicko, Náchodsko a Rychnovsko. – V zimních měsících se k. vařilo každý den, v některých rodinách dokonce třikrát denně, a to v nejjednodušší úpravě. V kombinaci s bramborami tvořilo celý oběd. Ze snídaní je postupně vytlačila náhražková káva. Nejdéle se udrželo jako večeře. V rodinách tkalců bylo k. nejčastějším pokrmem. K. zůstalo u oblíbené i po 2. světové válce, zejm. u starších generací, byť se už nevařilo denně. Po zrušení pecí v domácnostech a později i pekařských živností byl kvas méně dostupný, a přesto se v některých obchodech prodával jedenkrát v týdnu. Když byl v Jilemnici v 60. letech 20. stol. stažen z prodeje, lidé si jej znovu vynutili. Při návštěvě rodného kraje si kvas kupovali i lidé, kteří už žili docela jinde, ale na k. si rádi pochutnali. O k. lze hovořit jako o typickém regionálním pokrmu, za uvedenými hranicemi je v této úpravě nevařili. Na konci 20. stol. se připravuje jen zřídka, pokud se podaří získat kvásek, ale ani tak už není tím původním k. s osobitou příchutí vlastního zádělu. – Polévka z kvasu byla známa i u jiných národů (Bulharů, Rusů, Jihoslovanů) jako pokrm biologicky hodnotný, sytý a nepříliš náročný na přípravu. K. je podobný i polský *žur* či *žurek* z hrubé mletého, povařeného a pak

zkvašeného obilí. Dělníci, kteří přicházeli od konce 19. stol. z Haliče za prací na Ostravsko, si je vařili i v novém prostředí, což místní lidé hodnotili jako zaoštalý způsob stravování. Vedle k. z chlebového kvasu se někde vařila polévka téhož nálevu, ale buď z ovoce, nebo z kyselého zelí, někde zase z hub.

Lit.: L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944; M. Úlehllová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 464–466; R. Zrubek: *Lidová strava Podorlicka*. Orlické hory – Podorlicko 4, 1971, s. 124–146. [jš]

kytara [z řec.], chudostrunný drnkací chordefon loutnového typu s osmičkovým korpusem a s krkem opatřeným kovovými pražci. Lid. se nazývá též *bedna*, *kajtra*, *sladké dřevo* apod. Předpokládá se, že k., stejně jako loutnu, přinesli do Evropy (do Španělska) Arabové asi v 8. stol. Zatímco se loutna ihned rozšířila na sever od Pyrenejí, k. zůstala ve Španělsku, kde se stala a na počátku 21. stol. stále je národním nástrojem. Ze Španělska se k. pozvolna šířila dále, zprvu do Francie a Itálie, a dlouho trvalo, než její znalost pronikla i do ostatní Evropy. Ještě 1619 ji M. Praetorius (1571–1621) popisuje jako lidový nástroj italských komediantů. Avšak na konci 18. stol. se otevírá kytaře v Evropě nová fáze její existence. Údajně r. 1788 ji přivezla z Itálie do Výmaru vévodkyně Anna Amálie a tím inspirovala tamní výrobu k. přestavování. Její dvorní nástrojař J. A. Otto (1760–1829) s kapelníkem Neumannem zavedli na k. šestou nehlubší strunu E a s tím i její nynější ladění (E, A, d, g, h, e¹). Brzy poté byl nástrojař Otto zahrnut objednávkami nového nástroje ze všech větších měst, jako z Drážďan, Lipska, Berlína, Vídně, Prahy i Budapešti. K. se stala na konci 18. stol. módním nástrojem a brzy se její výroby ujaly nástrojařské dílny ve Vídni, Markneukirchenu, Schönbachu, Kraslicích a také řada samostatně pracujících loutnařů a houslařů. Na počátku 19. stol. se již celá Evropa předstihovala v lásce ke k. Stala se doprovodným nástrojem písní, vnikla i do komorní hudby a stala se důležitým nástrojem domácího muzicírování. Na tento nástroj hráli a psali pro něj své skladby vynikající umělci a skladatelé, jako L. Boccherini (1743–1805), F. Schubert (1797–1828), C. M. Weber (1786–1826) a především N. Paganini (1782–1840). K. měla také velký význam v č. zemích, zejm. v dobách národního obrození, kdy doprovázela zpěvy vlastenecké i společenské. Na konci 19. stol. upadla k. v celé Evropě (kromě Španělska a Portugalska) téměř v zapomnění. V té době, ve snaze o její oživení, byly zejm. rakouskými nástrojaři vytvářeny ceterové,

loutnové, dámské lyrové, harfové, klavírové, smyčcové a různé další kytary. Jejímu novému vzestupu napomohla teprve konstrukce akordické kytary s basovými strunami, která nalezla uplatnění především ve vídeňském šramlu. Mezi válkami byla španělská šestistrunná k. objevena znovu, především v č. zemích. Byla cenově dostupná (nejlevnější nástroj stál pouhých 9 K), v základní doprovodné funkci poměrně snadno ovladatelná, čímž získala velkou oblibu mezi mládeží, studentstvem a především v trampském hnutí. V tomto širokém pojetí k. v č. zemích vlastně zlidověla a pronikla dokonce i do lidového instrumentáře. Stala se nástrojem putujících lidových muzikantů, občas se přidávala i k tradičním nástrojovým seskupením v j. Čechách a na jihozáp. Moravě. V českém lidovém prostředí mají menší uplatnění tzv. havajské kytary, džezové klenuté kytary, americké dobro-kytary a kytary elektrofonické.

Lit.: F. Bonuš: *Tance, písně a hudba plzeňského kraje*. Praha 1955, s. 36; H. Turnbull: *The guitar. From the Renaissance to the present day*. London 1974; G. Gruhn – W. Carter: *Acoustic Guitars And Other Fretted Instruments. A Photographic History*. San Francisco 1993. [pk]

kytice a vonice, svazek živých nebo umělých rostlin, opentlená větvička; zvláštní ozdoba jako odznak svobodného stavu (mládence, odvedence, ženicha) nebo označení skupiny osob, účastníků obřadu či slavnosti; důležitý komponent některých obyčejů s pověrečnou, dekorativní a znakovou úlohou. – Vonice (*vonička*, *voňáčka*, *péro*, *pěrko*, *kytka*, *kyčka*, *kýstka*, *kysť*, *ketka*, *točko* aj.) označovala svobodného chlapce. Nosil ji na klobouku, v zimě na beranici. Používaly se na ni rostlé květiny (muškát, rezeda, saturejka, karafiát), traviny, obilné klasy, zvl. oves a větvičky stálezelených rostlin, jako rozmarýn, jalovec, barvínek, na Valašsku i narašená třešňová větvička, jež se dala pozlatit. V 19. stol. převážily vonice z umělých rostlin, zhotovených z textilu, papíru, dracounu apod. Doplněly se dalšími dekorativními prvky, např. drobnými kuličkami z foukaného skla na kovových vláknecích, zrcadélky, stromečky z obarveného peří, stuhami, obrázky patrony, rostlým rozmarýnem. Dosahovaly výše 20–40 cm. Na Hornácku tvořila vonici malá dřevěná rozsoška, ovázaná zeleným a červeným hedvábím. Formy vonice a materiál, z něhož se zhotovovala, se dobově a krajo-ově proměňovaly. Zdobení klobouku *kytou* z umělých květin, peřím, ozdobami z dracounu apod. v měšťanských i selských vrstvách dokládají prameny z poloviny 16. stol. – Velké bohaté kytice z rozmarýnových proutků a umělých ozdob zdobily na Brněnsku

klobouky stárků. Dovysoka se rozvinuly kytice na kloboukách koledníků při masopustní obchůzce v j. Čechách; kostru takové kytice tvořil spirálový drát, který se ovinul květinami. V odvedenecké kytici (*vojanské péro, štrajlsle*) býval do 1. světové války mj. barvotiskový obrázek císaře Františka Josefa I., vějířek z žíněných, později skelných vláken, cedulka s nápisy, postříbřené dubové listy, paví péra, po r. 1918 národní trikolora. Odvedenci nosili kytice na oděvu na prsou a za kloboukem. Vonice zhotovovaly dívky pro své mládence, kupovaly se u vyhlášených *věničářek* či *kytkářek*, na trzích a v obchodech ve městě. Zvláštní ozdobou a součástí vonice byla ocasní ptačí péra (bílý kohout, jeřáb, páv, sojka, pštros, volavka aj.). Do 21. stol. se udržela jako ozdoba svátečního klobouku na j. Moravě, kde se vonice nazývají *kosířky* či *kosárky*. Byla znakem jinochovy dospělosti, odvahy a síly. – Zvláštní pozornost se věnovala vonici ženicha a svatebních obřadníků, mládenců a družbů. Sestávala z jedné, někde i více větvíček rozmarýnu nebo barvínku, obvykle vysokých, hustých, popř. pozlacených (*popěncých*), ovázaných různobarevnými stužkami, k nimž se podle krajových zvyklostí přidávaly kupované ozdoby, stuhy, péro aj. Pentle na ženichově kytici měla být nejdelší. Na Břeclavsku a Luhačovicku se kdysi uplatňoval pozlacený stvol lnu. Ve vztyčené poloze udržovala kytici kostra z drátu nebo

dřívko. Ženichova vonice se po svatbě uschovávala spolu s nevěstínským věncem do skříňkových obrazů, zašívala do peřiny, *aby láska vytrvala*. Vonice byla znakem mládenecké poctivosti a kdo si ji nezachoval, nesměl už ozdobu nosit. – Jako znak svatebčanů se dosud uplatňuje malá vonička z ratolesti stálezelených dřevin, jako rozmarýnu, myrty, buxusu, převázaná bílou stužkou. Připíná se na oblečení, dřívě též mužům na klobouk. V některých krajích (např. na Horácku, na Brněnsku) se nazývala *roucho, rúcho*. Bílá stužka označovala

svobodné, červená ženaté a modrá někde ty, kteří drželi smutek. – Při pohřbu svobodného děvčete nebo chlapce měli mládenci na kabátě připjatou větévku rozmarýnu nebo myrty s bílou pentličkou, kterou pak házeli do hrobu. Místy na jihových. Moravě sestávala taková vonice z větvíčky buxusu, konvalinek a růžového poupěte, jež svazovala bílá stužka. – Rozmarýnové, často buxusové snítky se stužkou se na Moravě uplatňují jako znak stárků a stárek i účastníků hodových zábav. – Víra v moc některých rostlin určovala skladbu svazků *zv. palma, ráhno, berany, košťata* aj., přinášených k posvěcení na Květnou neděli, i kytici z devatera kvítí, která se dávala na j. Moravě na vrchol vinařského znamení (*hora*). Kytici z rostlých květů upevněnou na tyči nesla mládež v průvodu k zábavě *zv. kytká* na Poličsku.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých II.* Praha 1893, s. 427–428; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy.* Praha b. r. [1949], s. 75–76; J. Dostál: *Der „kosírek“ genannte Kranichfederschmuck an den Hütten der Männertracht von Podluží (Südmähren).* Ethnographica 1, 1959, s. 91–99; M. Ludvíková: *Obřadní kroj na Brněnsku.* ČMMZ 44, 1959, s. 151–162; I. Vojancová: *Průvody spojené s tanečními zábavou zvanou „Věneček“ na Hlinecku.* In: Slavnostní průvody. Uherské Hradiště 1994, s. 111–115. [ev]

L

lajbl viz kabátek

láska, vrcholná dimenze náklonného citu, vrozená člověku. Tradice české lidové kultury jsou bohatým pramenem projevů l. k zemi (rodné obci, kraji, domovu, půdě), k přírodě (domácím zvířatům, včelám, ptákům, k vegetaci), k člověku i k Bohu. Úcta a l. k zemi vycházejí z lidové víry, že život ze země pochází, země (půda) člověka živí; odtud a z praktických potřeb zachování života a rodu se formoval kult země, projevující se zvl. při svátečních a obřadních příležitostech počátku jara a nového hospodářského roku (líbání země, dary zemi). L. k člověku je v rodině a společnosti podle křesťanského pojetí l. k bližnímu ideálem i reálnou normou spolunažívání. L. chlapce a dívky dokládá lidová kultura jako *němý cit*, který podle J. Herbena nemá frazeologii. L. v tradicích lidové etiky je skrývaná, dlouho utajovaná, zprostředkovaně sdělovaná (prostřednictvím kamaráda, kamarádky a zvl. obdarování). Vypovídají o tom též společné zálety mládenců, konané podle tradice

ve středu (někde ve čtvrtek) a v sobotu; zpočátku ani sama dívka nevěděla, který z chlapců má o ni zájem. Většinou teprve sváteční příležitosti (zvl. Velikonoce) a taneční zábavy (výběr do tance, taneční só-

lo) umožňovaly prozrazení i závazné projevení l. v rodině a na veřejnosti. Na jihových. Moravě, Českomoravské vysočině a v j. Čechách vylévali nebo vysypávali mládenci v noci z Bílé soboty na Boží hod velikonoční (též z velikonoční neděle na pondělí, před 1. májem a Božím hodem svatodušním) *chodníčky lásky*: značili cesty mezi domy milenců řezankou, pazdeřím, slámou, pískem, vápnem apod.; ve 2. polovině 20. stol. se v některých obcích potají malují na vrata srdce s monogramem. Veřejnou chválou dívky a vyznáním l. bylo postavení máje pod jejím oknem. Významnou příležitostí k vyznání l. byla pomlázka; závazným projevem l. byla nejen návštěva a šlehání vyvolené, ale zvl. akt obdarování. Dívky darovaly svým milým malovaná, hl. červená vejce a kraslice ve větším počtu (na Chodsku podle J. F. Hrušky 24 kusů), většinou je vázaly do šátku. Tento *uzel* má řadu krajových variant, *malovna* na Horácku dala název celé obchůzce o Velikonočním pondělí. Závazný milostný vztah se projevil i darem oděvní součástky (na Slo-